T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI (İSLÂM TARİHİ)ANABİLİM DALI

EMEVÎLER DÖNEMİ ŞİDDET HAREKETLERİ

DOKTORA TEZİ

MEHMET ÇAKIRTAŞ

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. İRFAN AYCAN

ANKARA–2007

T.C
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI (İSLÂM TARİHİ) ANABİLİM DALI

EMEVÎLER DÖNEMİ ŞİDDET HAREKETLERİ

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. İrfan AYCAN

Tez Jüri Üyelerinin Adı Soyadı:	İmzası
Prof. Dr. İrfan AYCAN	.....
Prof. Dr. İbrahim SARIÇAM	.....
Prof. Dr. Nahide BOZKURT	.....
Prof. Dr. Recai DOĞAN	.....
Doç. Dr. Mahfuz SÖYLEMEZ	.....

Tez Sınav Tarihi: 03. 08. 2007

ÖNSÖZ

Toplumsal olayları iyi anlamak, değerlendirmek ve onlar üzerine bir fikir inşa etmek için birçok faktörün yanısıra, bu olayların geçmişine de bakmak gerekir. Toplumların gelenekleri, tarihî seyir içinde gelişen kültürleri ve kurumları, ancak daha önceki tarihleriyle açıklanabildiği için, geçmişin bilinmesi toplumlar için çok önem arz etmektedir. Toplumsal hayatta meydana gelen kültürel gelişmeler, sosyal çöküntüler, savaş ve barış gibi çeşitli olaylar geleceği önemli ölçüde etkilemektedir.

Tarih biliminin genel amacı da, geçmişle ilgili doğru tahliller yaparak bu günü daha iyi anlamak ve daha sağlam bir gelecek oluşturmaya yardım etmektir. Günümüzde şiddettin en yoğun bir şekilde yaşandığı Ortadoğu coğrafyasında meydana gelen olayların, değişik sebeplerinin yanı sıra, geçmişten gelen ve Emevîler dönemi olaylarına kadar uzanan derin kökleri vardır.

İnsanlık tarihi kadar eski olan ve günümüzde çok konuşulan konulardan biri haline gelen şiddet, birçok bireysel ve toplumsal şekliyle her toplumda görülen bir olgudur. İnsanların şiddetten uzak toplumsal bir alan kurarak topluluklar oluşturması, tarihte ender rastlanan bir durumdur. Şiddete başvurma, en yüce varlık olarak yaratılan insanın içindeki gayr-ı insanî yönün ağır basması ve onun davranışlarında egemen olmasının bir sonucudur. Baskı, eziyet, korkutma, sindirme, öldürme, işkence, cezalandırma ve başkaldırı gibi şiddet türleri, çeşitli şekil ve yoğunluklarla Emevîlerde de karşımıza çıkmaktadır.

Emevîler dönemi incelendiğinde genel olarak iki tür şiddet uygulaması göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki, terörü de içeren ve doğrudan yönetimi hedef alan siyasî şiddet, ikincisi ise toplumun geleneksel sosyal kurumlarından, ilişkilerinden kaynaklanan ve kültürel değerleri ile beslenen şiddet eylemleridir. İkinci tür şiddet olayları da siyasi yön içermekle birlikte doğrudan devlet yönetimini hedef almazlar. Aksine, idari yapı yerine, daha yerel hedefler seçildiği için, sorunların asıl kaynağı olan toplumsal sistemin mevcut yapısıyla sürekliliğine katkıda bulunurlar.

Şiddet hareketleri Emevîlerin kuruluşundan yıkılışına kadar sürmüş, toplumun siyasi, kültürel ve ekonomik hayatını derinden etkilemiştir. O dönemin şiddet olaylarının daha sonraları da, toplumun gündeminde olduğunu ve hatta bazılarının günümüzde bile devam ettiğini görmekteyiz. Dolayısıyla Emevîler

dönemi şiddet olaylarını iyi tahlil etmek, o dönemi ve sonrasını daha iyi anlayıp değerlendirmemize yardımcı olacaktır.

Bu çalışmada, araştırma konusu olarak seçtiğimiz Emevîler dönemi şiddet hareketlerini ele almaya çalışacağız. Emevî devleti çok geniş bir coğrafyayı kapsadığından çalışmamızda Kuzey Afrika ve Endülüs'te meydana gelen şiddet olaylarına değinilmeyecektir. Çalışmamızın birinci bölümünde, Emevî toplumunda şiddetin kökenleri, ikinci bölümde Emevîlere karşı girişilen şiddet hareketleri, üçüncü bölümde toplumsal şiddet olayları, dördüncü bölümde Emevî hanedanında yaşanan iktidar mücadeleleri ve beşinci bölümde ise devlet tarafından bu tür hareketlere karşı uygulanan politikalar ile şiddet olaylarının etkileri işlenecektir.

Öncelikle çalışmamızın bu hale gelmesinde büyük emeği olan ve değerli katkılarını hiç bir zaman esirgemeyen Sayın hocam Prof. Dr. İrfan AYCAN'a teşekkür eder, saygılarımı sunarım. Çalışmamda yardımlarını esirgemeyen saygı değer hocalarım Prof. Dr. Recai DOĞAN, Prof. Dr. İbrahim SARIÇAM ve Doç. Dr. Eyüp BAŞ'a şükranlarımı sunarım. Ayrıca çalışmamı tashih eden değerli kardeşim Tahsin SAĞLAM'a ve sabırlarından dolayı eşim Hatice ÇAKIRTAŞ ile kızlarım Ceren Tuba ve Dilara'ya teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Mehmet ÇAKIRTAŞ

Ankara 2007

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ……I

İÇİNDEKİLER…… III

KISALTMALAR……VII

GİRİŞ……1
I. KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ……1
II.ŞİDDETİN KAVRAMSAL BOYUTU……4
1- ŞİDDETİN KELİME ANLAMI ……4
2- ŞİDDETİN TERİM ANLAMI……5
3- ŞİDDETİN KAYNAKLARI ……11
4- ŞİDDETİN MEŞRULUĞU SORUNU……15
5- ŞİDDET – DEVLET İLİŞKİSİ……17

I. BÖLÜM
EMEVİ TOPLUMUNDA ŞİDDETİN KÖKENLERİ

I. YÖNETİMDEN KAYNAKLANAN NEDENLER…… ……19
1- EMEVİLERİN HİLAFETİ SALTANATA DÖNÜŞTÜRMELERİ . ……..19
2- EMEVİLER'İN SİYASİ-DİNİ DÜŞÜNCELERİ……....23
3- HALİFELERİN YAŞANTILARI VE YÖNETİMİN UYGULAMALARI. ..26
II. EKONOMİK, TOPLUMSAL ve SİYASAL NEDENLER ……34
1- EKONOMİK NEDENLER ……34
2- ASABİYET VE EMEVİLERİN IRKÇI POLİTİKALARI……..36
3- TOPLUMSAL DEĞİŞİM……45
4- İMAMET (HALİFELİK) PROBLEMİ……....48
5- SİYASİ GRUPLARIN ŞİDDET İÇEREN ANLAYIŞLARI……...54
A- Haricîler ……54
B- Hz. Ali Taraftarları ……..59
C- Hicazlılar ve Zübeyrîler ……....63

II. BÖLÜM
DEVLETE KARŞI GERÇEKLEŞTİRİLEN ŞİDDET HAREKETLERİ

I. HARİCÎLERİN ŞİDDET HAREKETLERİ ……66
1 - HARİCİLER'İN KUFE'DEKİ ŞİDDET HAREKETLERİ……..66
A- Hâricîler'in İlk Hareketleri ……66
B- Müstevrid b. Ullefe Hareketi……70
C- Muaz b. Cüveyn et-Ta'i ve Ziyad b. Harraş el-İclî Hareketi ……73
D- Hayyan b. Zübyan Hareketi……74
E- Şevzeb Hareketi……75
F-Vezir es-Sahtiyânî Hareketi ……76
2 - HARİCİLER'İN BASRA'DAKİ ŞİDDET HAREKETLERİ……77

A- Basra'da İlk Harici Hareketleri…….….77
B- Gureyb b. Murre el-Ezdî ve Zahhaf b. Zahr et-Taî Hareketi…….78
C- Tavvaf b. Allâk Hareketi …….....….80
D- Yezid b. Beğser ve Hedbe et-Tâî Hareketi……..81
E- Ebû Ziyâd el-Murâdî Hareketi……81
F- Nafi b. el-Ezrak Hareketi……...81
G- Ubeydullah b. Mâhuz Hareketi……..85
H- Zübeyr b. Mâhuz Hareketi…….86
İ- Katarî b. el-Fucâe Hareketi……...….87
J- Necde b. Âmir b. el-Hanefî Hareketi…….93
K- Ebu Fudeyk Hareketi…….97
3- HARİCİLER'İN MUSUL ve el-CEZÎRE'DEKİ ŞİDDET HAREKETLERİ 97
A- Salih b. Müserrih Hareketi…….97
B- Şebib b. Yezid b. Nuaym eş-Şeybânî Hareketi……..99
C- Behlül b. Bişr eş- Şeybânî Hareketi…. ...……....106
D- Saharî b. Şebib Hareketi…… ……108
E- Sa'id b. Behdel eş-Şeybânî Hareketi... ……...109
F- Dahhak b. Kays eş-Şeybanî Hareketi… ……109
G- Şeybân b. Abdulaziz el-Harûrî Hareketi… …….111
4- HARİCİLER'İN GÜNEY ARABİSTAN-YEMEN'DEKİ ŞİDDET HAREKETLERİ…… ……...……112
5- HARİCİLER'İN HORASAN'DAKİ ŞİDDET HAREKETLERİ. ……....115
II- HZ. ALİ TARAFTARLARININ ŞİDDET HAREKETLERİ ……. 116
1- HZ. ALİ TARAFTARLARININ ŞİDDET HAREKETLERİ. …….117
A- Tevvâbûn Hareketi….. ……...117
B- Muhtar es-Sekafî Hareketi. ……...….124
C- Muğire b. Said Hareketi ……...…..134
D- Ebu Mansur Hareketi… ……..…135
2- HZ. ALİ SOYUNDAN GELENLERİN ŞİDDET HAREKETLERİ . …....136
A- Zeyd b. Ali Hareketi .. ……...…136
B- Yahya b. Zeyd Hareketi…… ……...…..141
C- Abdullah b. Muâviye Hareketi ……...……143

III. BÖLÜM
TOPLUMSAL ŞİDDET OLAYLARI

I. KABİLE ÇATIŞMALARI ……..…147
1- IRAK'TA MEYDANA GELEN KABİLE ÇATIŞMALARI… ..……148
A- Basra'da Kabile Çatışmaları… ……...…148
B- Kûfe'de Kabile Çatışmaları ……..... ...…..153
2-HORASAN'DA MEYDANA GELEN KABİLE ÇATIŞMALARI. ….....…157
3-SURİYE VE el-CEZÎRE'DEKİ KABİLE ÇATIŞMALARI ……167
II. MEVALİ İSYANLARI …….. ……...…….……173
1- MEVALİNİN GENEL DURUMU… ……...……...173
2- MEVALİ İSYANLARI ……..……175
A- Ebu Leyla İsyanı…. ……...175
B- Ebu Ali İsyanı ……..…..176
C- Said b. Osman'ın Kölelerinin İsyanı …….….176
D- Zencilerin Ayaklanması ……...…..176
3- MEVALİNİN KARIŞTIĞI İSYANLAR ……...….177

III. DİĞER İSYAN HAREKETLERİ ..……...……181
1- BASRALILARIN MAAŞLARININ KESİLMESİ NEDENİYLE HACCAC'A KARŞI İSYANLARI ……..……...181
2- UBEYDULLAH B. HURR HAREKETİ ……...…….……..186

IV. BÖLÜM
DEVLET İÇİNDE İKTİDAR MÜCADELELERİ

I. EMEVİ HANEDANINDA TAHT KAVGALARI……...…..191
1- AMR b. SAÎD el-EŞDAK'IN İHTİLAL GİRİŞİMİ ……191
2- YEZİD B. VELİD'İN VELİD B. YEZİD'E KARŞI YAPTIĞI DARBE VE SONRASINDA ORTAYA ÇIKAN KARIŞIKLIKLAR …….194
A- İhtilali Hazırlayan Nedenler ve İhtilal ……...…….194
B- İhtilal Sonrası Karışıklıklar …….199
C-Mervan b. Muhammed'in Yezid'e Muhalefeti... …….……204
3- MERVAN B. MUHAMMED'İN İBRAHİM B. MUHAMMED'E KARŞI GERÇEKLEŞTİRDİĞİ DARBE VE SONRASINDA ORTAYA ÇIKAN KARIŞIKLIKLAR …… …….205
A- Mervan B. Muhammed'in Gerçekleştirdiği Darbe …… …...……..205
B- Darbe Sonrası Ortaya çıkan Karışıklıklar ..…….……207
4- SÜLEYMAN b. HİŞAM b. ABDULMELİK'İN MERVAN B. MUHAMMED'E KARŞI DARBE GİRİŞİMİ ……..….209
5- ABDULLAH b. ÖMER b. ABDULAZİZ'İN MERVAN B. MUHAMMED'E KARŞI ÇIKIŞI …..……..…211
II. DEVLET GÖREVLİLERİNİN İSYANLARI ……..…….212
1- ABDURRAHMAN B. HAZİM'İN İSYANI ……..….212
2- MUTARRİF B. MUĞÎRE İSYANI …….…..213
3- ABDURRAHMAN B. MUHAMMED B. EŞ'AS'IN İSYANI ...……..….217
4- ÖMER B. EBİ'S-SALT'IN İSYANI ……..227
5- KUTEYBE B. MUSLİM'İN İSYANI ……...…..228
6- YEZİD B. MUHELLEB'İN İSYANI …….…...232
7- HARİS B. SÜREYC'İN İSYANI …….…238

V. BÖLÜM
ŞİDDET OLAYLARINA KARŞI UYGULANAN POLİTİKALAR VE ŞİDDET OLAYLARININ ETKİLERİ

I. ŞİDDET OLAYLARINA KARŞI EMEVİLERİN UYGULADIĞI POLİTİKALAR … ……...…242
1-BASKI VE ŞİDDETLE MUHALEFETİN SİNDİRİLMESİ. ……242
A- Hucr b. Adiy ve Arkadaşlarının Öldürülmesi ……..…...247
B- Urve b. Udeyye ve Ebu Bilal Mirdas'ın Öldürülmesi ……..252
C- Kerbela Olayı ve Hz. Hüseyin'in Şehit Edilmesi ……..255
D- Harre Olayı ve Medine'nin Yağmalanması …….…...263
E- Mekke'nin İlk Muhasarası ve Kâbe'nin Yakılması ……..268
F -Mekke'nin İkinci Muhasarası ve Abdullah b. Zübeyr'in Öldürülmesi ..272
G- Âlimlere Uygulanan Baskı ve Şiddet ……276
H- Suikast ve İşkence ……..282
2- ŞİDDET'E KARŞI PARA / MAL DAĞITMA ……...…..288

3- EYLEME DÖNÜŞMEYEN FİKİRLERİ HOŞ GÖRME ……..290
4- ŞİDDET OLAYLARINA KARŞI İKNA YÖNTEMİ. ……..292
5- HALKI TEHDİT EDEREK HAREKETE GEÇİRME VE YARDIM YATAKLIK YAPMALARI ENGELLEME ……...……296
II. ŞİDDET OLAYLARININ ETKİLERİ ……...…….299
1- ŞİDDET OLAYLARININ TOPLUMSAL VE SİYASAL ETKİLERİ ……..299
2- ŞİDDET OLAYLARININ EKONOMİK ETKİLERİ ……...…..303
3- ŞİDDET OLAYLARININ KÜLTÜREL ETKİLERİ ……..……305
A- Şiddet Olaylarının Hadis İlmine Etkisi ……..……...305
B- Şiddet Olaylarının Kelâm İlmine Etkisi ……..308
C- Şiddet Olaylarının Edebiyat'a Etkisi ……..…….312

SONUÇ ……...……316
BİBLİYOGRAFYA ……..……...…. 320

KISALTMALAR

AÜİFD	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Bkz.	Bakınız
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı Geçen Makale
a.g.md.	Adı Geçen Madde
bkz.	Bakınız
bnt.	Bint
by.	Basım Yeri Yok
c.	Cilt
CÜİİBFD	Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
çev:	Çeviren
Ed.	Editör
H.	Hicri
Hz.	Hazreti
s.	Sahife
S.	Sayı
thk.	Tahkik eden
trc.	Tercüme
trs.	Tarihsiz
tsh.	Tashih eden
vd.	Ve diğerleri
yy.	Yüzyıl

GİRİŞ

I. KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Emevîler Dönemi Şiddet Hareketleri adlı çalışmamız, 41(661-662) yılında Emevî Devletinin kuruluşundan 132(750) yılında yıkılışına kadar olan bir dönemi kapsamaktadır. İslam Tarihinde, son derece tartışmalı ve birbirleriyle mücadele içindeki rakip grupların şekillendirdiği bir dönemi ve bu dönemi tasvir eden birçoğu tarafgir tarihçilerin birbirleriyle çelişen rivayetlerini tahlil ederek, objektif bir sonuca ulaşmanın fevkalade zor bir iş olduğu açıktır.

Araştırmamızda, başta İslam Tarihinin ana kaynaklarını oluşturan Tabakât, Futûhât, Coğrafya, Neseb, Vefeyât, Dinler tarihi, Mezhepler tarihi, Sanat tarihi vb. alanlardaki kaynak ve araştırmalardan istifade ettik. Araştırmamızın diğer kaynakları ise konumuzla doğrudan ilgili olmayan fakat kaynak olması açısından fevkalade önemli gördüğümüz Edebiyat, Şiir, Hadis, Fıkıh ve Fadâil kitaplarından oluşmaktadır. Araştırma ve makaleler de çalışmamızda yararlandığımız diğer eserlerdir.

Birinci grup kaynaklarımız, tarihî bilgiler ihtiva eden temel İslâm tarihi eserlerinden meydana gelmektedir. Halîfe b. Hayyât'ın (240/854) "Tarih"i,[1] Belâzurî'nin (279/892) "Futûh"[2] ve "Ensâbu'l-Eşrâf"ı,[3] Dîneverî'nin (282/895) "Ahbâru't-Tıvâl"ı,[4] Yakubî'nin (292/904) "Tarih'i,[5] Taberî'nin (310/ 922) "Tarih"i,[6] İbn A'sem'in (3l4/926) "Futûh"u, Mes'ûdî'nin (346/957) "Murûcu'z-Zeheb"i,[7] İbnü'1-Cevzî'nin (577/1181) "el-Muntazam"ı,[8] Ibnü'1-Esîr'in (630/ 1232) "el-Kâmil"i[9], İbn Kesîr'in (774/1372) "el-Bidâye"si[10] tezimizin her bölümünde sıkça kullandığımız eserlerin başında gelmektedir. Özellikle Halîfe b. Hayyât, Taberî, Ibnu'l-Cevzî, İbnu'1-Esîr ve İbn Kesîr'in eserlerinde olaylar yıllara göre tasnif

[1] Halife b. Hayyât, **Târih,** thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Riyad 1985
[2] Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Cabir (279/892), **Futûhu'l-Buldan,** Beyrut 1987
[3] Belâzurî, **Ensâbu'l-Eşraf,** I-IX thk. Süheyl Zekkâr vd., Beyrut 1996
[4] Dineverî, Ahmed Davud, **Ahbâru't-Tıvâl,** thk. Abdulmun'im Amir, by. trs
[5] Yâkubi, Ahmed b. Ebi Yâkub. Câfer (İbn Vazıh), **Tarihu'l-Yâkubi,** I-II, Beyrut 1993
[6] Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, **Târihu'l-Umem ve'l-Mulûk (Tarihu't-Taberi),** I-VII, Beyrut 1989
[7] Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin, **Mürûcü'z-Zeheb ve Medâinu'l Cevher**, I-IV, Beyrut 1988
[8] İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam fi Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem,** thk. Abdülkarir Atâ, Beyrut 1992
[9] İbnu'l-Esîr,İzzuddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed**, el-Kamil fi't-Tarih,** I-IX, Beyrut 1994
[10] İbn Kesîr, Ebu'l-Fida İsmail ed-Dımeşkî, **el-Bidâye ve'n-Nihâye,** I-X ,thk. Muhammed el-Bakai, Beyrut 1996

edildiği için karşılaştırmalı olarak yararlanma fırsatı bulduk. Halîfe, Belâzurî, Dîneverî, Yakubî, Taberî, Mes'ûdî ve İbnu'l-Esîr genelde ilk döneme ait bilgileri, bazen de bölge ağırlıklı olmak suretiyle eserlerine geniş bir şekilde yansıtarak veren müelliflerdir. Olayları yıllara göre derleyen Halîfe ve Taberî, yorumu genelde okuyucuya bırakarak, değişik ravilerin bir konu hakkındaki rivayetlerini biraraya toplamışlardır.

Neseb, Tabakât ve Vefeyât gibi kişilerin neseplerinin ve hayat hikâyelerinin çeşitli yönleriyle ele alındığı eserler, sık başvurduğumuz kaynaklar arasındadır. İbn Sa'd'ın (230/844) "Tabakât"ı,[11] Belâzurî 'nin "Ensâbü'l-Eşrâf"ı, İbn Kuteybe'nin "el-Mearif"i[12] kişiler hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir.

İkinci grup kaynaklar, Edebiyat ve şiir ağırlıklı eserlerdir. Bu eserler toplumun sosyal hayatı ile ilgili çok güzel bilgiler verirler. Şair ve hatiplerin, bilge kişilerin ürünlerine yer veren bu eserler, o dönemde bu kimselerin, çeşitli grupların görüşlerini ortaya koyan sözcüleri durumunda olmaları sebebiyle, siyasî ve dinî grupların istek ve arzularının arkasında yatan gerçekleri açığa çıkarmamız açısından çok önemli bilgiler içermektedir. Câhız'ın (255/868) "Beyân"ı,[13] Ibn Kuteybe'in (276/889) "Uyûnu'l-Ahbâr"ı,[14] Müberred'in (285/898) "el-Kamil"i,[15] Ibn Abdirrabbih'in (327/938) "el-Ikdu'l-Ferîd"i,[16] Isfehânî'nin (356/966) "Kitâbu'l-Egânî"si,[17] bu grupta yararlandığımız eserlerdir.

Müelliflerin bu eserlerinde, konumuzla ilgili çeşitli bilgi ve rivayetlerin yer almasıyla birlikte, Emevîler dönemi şiddet hareketleri ile ilgili topluca bir malumata rastlanmaz. Zaten bu eserlerin telif edildiği ve nakilci tarih anlayışının hâkim olduğu bir dönemde böyle bir konu hakkında topluca bilgi veren eserlerin bulunmasını beklemek doğru olmaz.

Söz konusu eserlerde bir konunun değişik şekillerde anlatılmasına şahit olunduğu gibi, aynı konunun tamamıyla birbirine zıt anlatımlarını da görmek mümkündür. Devletin ve daha sonra ortaya çıkan grupların faaliyetleri ile ilgili

[11] İbn Sa'd, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim, **et-Tabakatu'l-Kübra**, I-IX, Beyrut trs.
[12] İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim, **el-Meârif,** trc. Hasan Ege, İstanbul trs
[13] Câhız, **el-Beyân ve'Tebyîn,** thk. A. Muhammed Harun, I-IV, Kahire 1948
[14] İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim, **Uyûnu'l-Ahbâr,** I-II, Kahire 1925
[15] Müberred, Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezid **el-Kamil fi'l-Luga ve'l-Edeb**,I-II, Beyrut 2002
[16] İbn Abdirabbih, **el-Ikdu'l-Ferid**, I-VIII, Kahire 1953
[17] Isfahânî, İmam Ebu'l- Ferec Ali b. Hüseyin **Kitabü'l-Egânî**, I-XXXI, Kahire 1970

sade tarihî bilgileri nakletmeleri bu eserlerin özelliklerindendir. Bu bilgilerin genelde rivayet şeklinde bizlere kadar ulaşması da büyük bir kazançtır.

Üçüncü grup kaynaklar araştırma ve makalelerdir. Temel klasik kaynakların yanı sıra çağdaş araştırma ve incelemelerden, ilgili makale ve maddelerden de istifade etmeye çalıştık. Emevîler dönemi şiddet hareketleri ile ilgili yapılan müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Emevîler döneminin tamamıyla ilgili bilgi veren birçok çalışmadan istifade etme imkânı bulduk. Ancak araştırmaların genelinde konular çok yüzeysel olarak ele alınmış ve yorumlamaya fazla itibar edilmemiştir. Bunlar arasında Hüseyn Atvân,[18] Yusuf el-Işş,[19] Rıyad İsa,[20] Takkuş[21] ve Nebîh Akîl'in[22] eserlerini saymak mümkündür.

Araştırmamızda Batı'da yapılan bazı önemli çalışmalardan da istifâde ettik. başta Wellhausen[23] ve Watt[24] olmak üzere Philip K. Hitti,[25] Bernard Lewis[26] gibi Batılı araştırmacıların eser ve makalelerin ilgili bölümlerinden istifâde ettik. Emevîler döneminde meşhur vali, komutan idareci ve diğer önemli kişilerle ilgili çeşitli ansiklopedilerdeki makale ve maddelerden de yararlandık. İslam dünyasındaki yazarlardan bazı farklılıklar arz eden Batılı araştırmacılar, konulara farklı yaklaşmakta ve ilginç bazı değerlendirmelerde bulunmaktadırlar. Ancak bazı taraflı görüş ve yorumların da bulunduğunu göz ardı etmeden, dikkatli bir şekilde batı dillerinde yapılan çalışmalardan istifade edilmesi gerektiğini düşünüyoruz.

Son olarak ülkemizde Emevîler dönemiyle ilgili yapılmış nitelikli bazı çalışmalardan da istifade ettiğimizi belirtmek gerekir. Bunlardan Aycan'ın "Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebi Sufyan,"[27] Sarıçam'ın "Emevî-Hâşimî İlişkileri,[28] Demircan'ın, Hariciler'in Siyasi Faaliyetleri, [29] Apak'ın "Asabiyet ve

[18] Atvan, Hüseyin, **el-Fıraku'l-İslâmiyye fî Bilâdi'-Şâm fi'l-Asri'l-Umevî**, Beyrut 1986
[19] Yusuf el-Işş,
[20] Riyad İsa, **en-Niza' Beyne Efrâdi'l-Beyti'l Ümeviyyi ve Devruhû fî Sükûti'l-Hılafeti'l-Ümeviyye**, by. 1985
[21] Takkuş, Muhammed Süheyl**, Tarihu'd-Devletil-Ümeviyye,** Beyrut 1996
[22] Nebih, Âkil, **Târîhu Hılâfeti Benî Ümeyye**, Dımaşk 1975
[23] Wellhausen, **Arap Devleti ve Sükûtu**, Ankara 1963
[24] Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, Ankara 1981
[25] Hitti, Philip, **Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi**, I-II, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1989
[26] Lewis, Bernard, **Tarihte Araplar,** çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 2000
[27] Aycan, İrfan, **Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebi Sufyan,** Ankara 2001
[28] Sarıçam, İbrahim, **Emevi- Hâşimî İlişkileri,** Ankara 1997
[29] Demircan, Adnan, **Hariciler'in Siyasi Faaliyetleri,** İstanbul 1996

Erken Dönem İslam Siyasi Tarihindeki Etkileri" [30] ve diğer ilim adamlarımızın çok değerli eserlerini sayabiliriz.

Ayrıca gerek Emevî halifeleri, gerek vali ve komutanlarla ilgili bazı madde ve makalelerden yararlandık. Dolayısıyla sadece temel kaynaklar değil, Arap âleminde, Batı'da ve ülkemizde yapılan araştırma ve makaleler taranarak konular geniş bir bakış açısı içerisinde incelenmeye çalışılmıştır.

II. ŞİDDETİN KAVRAMSAL BOYUTU

1- ŞİDDETİN KELİME ANLAMI

Arapça bir kelime olan "şiddet," bir şeydeki güç ve kuvveti ifade eden[31] "şedde" fiilinden türemiş ve sertlik, katılık;[32] katlanılması zor olan[33] ve yumuşaklığın zıt anlamlısı[34] olarak kullanılmaktadır.

Şiddet sözcüğü, Türkçe'de de kuvvet veya güç derecesi, sertlik, peklik, aşırılık, sıkılık, müsaadesizlik;[35] karşı görüşte olanları inandırma ve uzlaştırma yerine kaba kuvvet kullanma ve toplumda kargaşa ve kaos meydana getirme[36] gibi anlamlarda kullanılır. Bu anlamlara uygun olarak "şiddet göstermek" sert davranmak; "şiddete başvurmak" kaba kuvvet kullanmak[37] gibi anlamlara gelir. Bu anlamıyla şiddet, daha çok Arapçadaki "unf"[38] ve İngilizcedeki "violence"[39] kelimeleriyle eş anlamlıdır.

Sert ya da acımasız kişilik, güç ve şiddet anlamlarına gelen Latince "violentia" sözcüğü, İngilizce ve Fransızca'ya "violence" olarak geçerek bir kişiye güç ve baskı uygulayarak isteği dışında bir şey yapmak ya da yaptırmak; şiddet

---

[30] Apak, Adem, **Asabiyet ve Erken Dönem İslam Siyasi Tarihindeki Etkileri**, İstanbul 2004

[31] İbn Faris, Ebu Huseyin Ahmed, **Mu'cemu Mekâyisi'l- Luga**, Beyrut, tsz.,III,179

[32] el-Ezheri, Ebu Masur Muhammed b. Ahmed, **Tehzîbu'l- Luga**, Mısır, 1964, XI, 265; İbn Manzur, Ebu'l-Fadl Cemaleddin, **Lisânu'l –Arab,** I-XV, Beyrut, tsz, III,232, ez-Zebidi, Muhammed Murtaza el- Hüseyni, **Tâcu'l –Arus**, Beyrut, tsz, II, 387

[33] Mecdûddin Muhammed b. Yakub el-Firuzabâdî, **el-Kâmûsu'l-Muhît,** thk. Muhammed Naim, Beyrut 1993s. 372; Ahmed Muhtar Ömer, vd., **el-Mu'cemu'l-Arabiyyu'l-Esâsî**, el-Munazzametu'l-Arabiyye, 1989, s. 676; Mustafa, İbrahim-ez-Zeyyat,Ahmet Hasan-Abdulkadir, Hamid-en-Neccar, Muhammed Ali, **el-Mu'cemu'l-Vasît** ,I-II,İstanbul 1992,s.476

[34] İbn Manzur, age, III, 232

[35] Doğan, Mehmet, **Büyük Türkçe Sözlük,** İstanbul 1996, s.1025

[36] **Türkçe Sözlük**, Atatürk Kültür, Dil Tarih Yüksek Kurumu, Ankara 1988, I-II, 1385; **Meydan Laurese**, İstanbul 1980,XI,777

[37] **Türkçe Sözlük,** Atatürk Kültür, Dil Tarih Yüksek Kurumu, II, 1385; **Meydan Laurese**, XI,777

[38] Ömer, 872, Wehr, Hans, **A Dictionary of Modern Written Arabic**, Wiesbaden 1980, s.649

[39] **The Grolier İnternational Dictionary**, I-II, Maynard 1987, II, s. 1431; Avery, Robert, Bezmez, Serap, Anna G. Edmonds, Yaylalı Mehlikaya, **İngilizce Türkçe Redhouse Sözlüğü**, İstanbul 1999, s. 1103

uygulama eylemi, zorlama, saldırı, kaba kuvvet, bedensel ya da psikolojik acı çektirme ya da işkence, vurma ve yaralama olarak tanımlanmaktadır.[40]

Şiddet, günümüzde bazı yeni anlamlar da kazanarak, karşıt tutumda, görüşte olanlara kaba kuvvet kullanma, sert davranma, sertlik; şiddet olayları ise, insanları sindirmek, korkutmak için yapılan olay ya da girişimleri ifade için de kullanılmaya başlanmıştır.[41]

Kelime anlamı itibariyle şiddet sözcüğü bütün dillerde aşırı duygu durumunu, bir olgunun yoğunluğunu, sertliğini, kaba ve sert davranışı nitelendirir. Özel olarak, saldırgan davranışları, kaba kuvveti, beden gücünün kötüye kullanılmasını; zorlama, saldırı, bedensel ya da psikolojik acı çektirme ya da işkence, vurma ve yaralama; yakan, yıkan, yok eden eylemleri;[42] taşlı, sopalı, silahlı saldırıları, bireye ve topluma zarar veren etkinlikleri ifade etmede kullanılır.[43] Şiddet terimi bir yanda olgular ve eylemleri; diğer yanda da, gücün, duygunun varoluş üslûbunu belirlemektedir.[44] Buna göre şiddet huzurun karşıtı olduğu gibi, toplumun bağlı bulunduğu kuralları çiğneyen kaba güç anlamına da gelir.

2- ŞİDDETİN TERİM ANLAMI

Birçok bireysel ve toplumsal öğe ile birlikte karmaşık bir yapı ortaya koyması nedeniyle şiddet terimini tanımlamak ve ortaya çıkarmak kolay olmamaktadır. Çok farklı biçimlerde ortaya çıkan şiddet, günümüzde gerek bireysel ve gerekse toplumsal boyutta sık sık karşılaşabileceğimiz bir olgudur. Şiddet kavramı, ana özellikleri ne olursa olsun, zamana ve topluma göre değişiklik göstermektedir.[45] Bir toplumda hangi davranışların şiddet olarak kabul edildiği, o toplumun toplumsal yapı özellikleri,[46] diğer bir ifadeyle kültürel yapı ve geçerli olan değer yargılarıyla yakından ilgilidir.

Şiddet kavramının bugünkü tanımının, tarih boyunca ortaya çıkan olayları yorumlamaya yetmeyebileceği düşünülebilir. Çünkü tarih boyunca çeşitli dini grupların, işçilerin, köylülerin ayaklanması, halk ayaklanmaları, ulusal kurtuluş

---

[40] **The Grolier İnternational Dictionary***,* II, s. 1431
[41] Ünsal, Artun, *"Genişletilmiş Bir Şiddet Tipolojisi",* **Cogito,** sayı 6-7,Kış-Bahar 1996, s.29
[42] Balcıoğlu, İbrahim, **Şiddet ve Toplum,** İstanbul 2001, s. 20; Köknel, Özcan, **Bireysel ve Toplumsal Şiddet**, İstanbul 2000.s.20
[43] Köknel, 20; Ünsal, 29
[44] Michaud, Yves, **Şiddet,** çev: Cem Muhtaroğlu, İstanbul 1991 s. 7
[45] Ünsal,31; Keleş, Ruşen-Ünsal, Artun, **Kent ve Siyasal Şiddet**, Ankara 1982, s.1
[46] Balcıoğlu, 18; Kocacık, Faruk, *"Şiddet Olgusu Üzerine"* **CÜİİBFD,** c.II, s.1

savaşları, iç savaşlar, bağımsızlık ve özgürlük savaşları iç içe geçmiştir.[47] Bu durum, şiddeti tanımlamayı zorlaştırmakta ve önerilen tanımlarda bir çeşitliliğe yol açmaktadır. Sosyologlar tarafından şiddet olgusunun en iyi, toplumsal ilişkilerin dinamikleri içinde, bütüncül bir yaklaşımla ele alınabileceği savunulmaktadır. Çünkü çatışmalar daha çok birbirleriyle ilişki içinde olan bireyler ya da gruplar arasında olmaktadır.

Sadece olayları ele alarak nesnel bir tanım geliştirmeye çalışan sosyologlardan H. L. Nieburg şiddeti, "kişileri veya malları yaralamaya ya da yok etmeye yönelik doğrudan veya dolaylı eylem,"[48] H. D. Graham ve T. R. Gur ise, "insanı yaralamaya, mala zarar vermeye yönelik bir davranış" olarak tanımlamaktadırlar. [49]

Söz konusu tanımları, kapsamları ve sonuçları belirli şiddet eylemlerini ele almak ve daha karmaşık şiddet hareketlerine değinmemekle eleştirebiliriz. Belli bir toplumsal düzene karşı başkaldırı ve saldırıyı da içerdiğinden[50] şiddeti yalnızca başkalarının fiziksel bütünlüğüne saldırı ya da tehdit kavramıyla sınırlandıramayız.

Şiddetle ilgili tanımlara bakıldığında, hepsinde bulunan tek ortak noktanın fiziki güç kullanımı olduğu görülür. Ama şiddetin yalnızca, insan vücuduna ve mala zarar veren saldırı değil, aynı zamanda fert ve toplum üzerinde psikolojik tahribat yapan yönü de vardır.[51] Bugün dolaylı şiddet türleri de artık şiddet olarak algılanmaya ve tartışılmaya başlanmıştır.

Şiddet kavramının tanımlanmasını zorlaştıran nedenlerden birisi de, doğurduğu zararların çeşitliliğidir. Şiddet eyleminin, ağır veya hafif bedensel zararlar, mala verilebilecek zararlar, yakınlara veya diğer değerlere verilebilecek zararlar gibi pek çok çeşidi vardır. Burada da durum içinden çıkılamaz bir görünüm almaktadır. Maddî ve fiziksel olanlar görülebildikleri için en önemli zararlar olarak algılanmaktadırlar. Fakat ruhsal ve manevi zulüm, sürekli baskı ve tehdit, geleneklere ve inançlara saldırı da çok ciddi boyutlara ulaşabilir.[52] Yine de ruhsal

[47] Michaud, 12
[48] Nieburg, H.L, **Uses of Violence, Journal of Conflict Resolution**, Mart 1963, c.VII-1, s.43
[49] Graham, H.D, Gurr,T.r, **The History of Violence in America**, New York, 1969, Sunuş, s.30; Michaud, 11
[50] Ünsal, 30
[51] Hazır,19
[52] Michaud, 12

şiddetin dayandığı korkunun kaynağı son tahlilde, yok olmayı da içeren maddi temeldir.[53]

Şiddet, terör sürecinin hem mantıkî hem de kronolojik bakımdan önkoşuludur. Öldürme, yaralama, yakma, bombalama gibi bir şiddet eylemi ya da tehdidi tipik davranışsal tepkiler doğuran genel bir korku hali oluşturur. Bu bağlamda "şiddet," zarar verici bir saldırı olarak tanımlanabilir. Zarar, saldıranın amacına bağlı olarak "yok etme" sınırına kadar varabilir. [54]

Michaud, hem şiddet durumlarını, hem de şiddet eylemlerini açıklayan bir tanım ortaya koymaktadır. "Bir karşılıklı ilişkiler ortamında taraflardan biri veya bir kaçı doğrudan veya dolaylı, toplu veya dağınık olarak; diğerlerinin bir veya bir kaçının bedensel bütünlüğüne, maneviyatına, mallarına, simgesel veya sembolik ve kültürel değerlerine oranı ne olursa olsun zarar verecek şekilde davranmasıdır"[55] demekte ve cinayet, işkence, darbe ve etkili eylem, savaş, baskı, suçluluk, terörizm vb. durumları şiddet olarak adlandırmaktadır.[56]

Çelik de benzer bir tanım vermekte ve "suçlu olup olmadığına bakmaksızın herhangi bir ferdin veya toplumun canına, malına, dinine, namusuna ve meşru düzenine kasteden, kaba kuvveti ve sertliği içeren saldırılar"[57] şeklinde ifade etmektedir.

Şiddet kelimesi, genel anlamda aşırı duygu durumunu, bir olgunun yoğunluğunu, sertliğini, kaba ve sert davranışı nitelendirmektedir. Bireye ve topluma fiziksel ve ruhsal acı vermek, eziyet niyeti ile yapılan yıkıcı, yok edici, saldırgan davranışlar şiddet olarak tanımlanmaktadır.[58]

Bu tanımlardan da anlaşıldığı gibi, genel olarak şiddet yalnızca insan vücuduna zarar veren maddi bir saldırı değil, aynı zamanda zihinsel ve duygusal bakımdan kişide önemli ölçüde tahribata yol açan bir etkidir.[59] Şiddet fiziksel ve ruhsal baskı ile kişinin iradî hareketlerinin engellenmesini ve aşırı güç kullanma davranışlarını ifade eder.[60] Şiddet, kontrolsüz, aşırı, birden bire ve bazen amansız olarak kişilere ya da çeşitli nesnelere fiziksel zarar vermeyi ihtiva etmektedir.[61] Bir

---

[53] Ergil, 4
[54] Ergil, Doğu, **Türkiye'de Terör ve Şiddet**, Ankara 1980, s.3
[55] Michaud, 12
[56] Michaud, 7
[57] Çelik, İbrahim, **Kur'an Işığında Hoşgörü ve Şiddet**, Bursa 2001, 77
[58] Balcıoğlu, 20, 129, Çelik, 78
[59] Ergil,3; Denker, M.Sami, **Uluslararası Terör,** İstanbul 1997, s.15
[60] Bayraktar, Köksal, **Siyasal Suç,** İstanbul 1982, s.158
[61] Balcıoğlu, 20,129

eylem, belirli ölçüleri aştığı veya bir düzeni bozduğu zaman da şiddet olarak algılanır.[62]

Ne taraftan bakarsak bakalım şiddet kavramının özünde, bir şeye karşı kullanıldığında şiddet olgusunu oluşturan doğal gücü görüyoruz. Kısacası "şiddet" sözcüğünün temeline inildikçe, ifade ettiği değer yargıları kaybolmakta, bunların yerini vasıfsız, kaba, fiziksel "güç" almaktadır.[63] Bu yüzden şiddet dendiği zaman öncelikle anlaşılan bir "bedensel davranışlar ve eylemler" dizisi olmaktadır. Şiddet her şeyden önce vurma ve kötü davranma eylemi olarak bedensel bir saldırıdır. Bu yüzden her zaman iz bırakır. Fakat kullanılan gücün şiddet olarak tanımlanabilmesi için belirlenmiş olan normlar çok çeşitlidir. Bu yüzden neredeyse norm sayısı kadar şiddet biçiminden söz edilebilir.[64] Sporda, cerrahi alanda ve kanunları koruma görevi sırasında başvurulan şiddet eylemlerinde olduğu gibi norm değişince, eylem şiddet eylemi niteliğini yitirebilir. Bedensel saldırı olarak şiddet kolaylıkla tanımlanabilir. Kuralların çiğnenmesi bağlamında ise hemen hemen her şey şiddet olarak algılanabilir.[65]

Bu çerçevede ele alındığında şiddet, insanın fiziksel bütünlüğünü korumayı da içeren temel haklarını çiğneyen zarar verici bir müdahale olarak tanımlanabilir. Bu zarar fiziksel, sosyal, ekonomik, ahlakî ve siyasî olabilir.

Şiddet, terörün hem aracı hem de ön şartıdır. Şu halde şiddet unsuru ihtiva etmeyen, şiddet kullanmayan hiçbir eylem terör sayılmaz. Ancak burada sözü edilen şiddet, mala ve şahsa karşı suçlarda olduğu gibi, çok özel bir eylemden veya genel bir korku halinden nitelik olarak farklıdır. Genel anlamda şiddet, yok etmeye kadar varan bütün zarar verici saldırıları kapsar.[66]

Şiddet ve terör sosyal bir olay olmakla birlikte, her şeyden önce kişiyi ilgilendirir ve ilk belirtileri kişide görülür. Bu anlamda şiddet kavramı sebep ve sonuçlarıyla siyasal, toplumsal ve ekonomik bir olaydır.[67]

Hukukta "ağır suç" kapsamına giren ve şiddet olarak görülen cinayet, yaralama, ırza tecavüz, silahlı saldırı, gasp gibi olaylar Ceza Yasası kapsamında

---

[62] Michaud, 8
[63] Büker, Seçil- Kıran, **Reklamlarda Kadına Yönelik Şiddet**, İstanbul 1999, s.13
[64] Michaud, 8
[65] Michaud, 10
[66] Ergil, 3; Hazır, 19
[67] İbn Amir, Salim İbrahim , *"Tedhiş ve Terör",* (A. Dilipak'ın **Terörizm** adlı eseri içinde İstanbul 1985), s. 176

değerlendirilmektedir.[68] Şiddet burada insanın bedensel bütünlüğüne karşı dışarıdan yöneltilen sert ve acı verici bir fiildir. Dönmezer'e göre şiddet, gücün ve kuvvetin hukuka aykırı olarak kullanılmasıdır. O halde, şiddet kuralla zıtlaşan insana özgü eylemdir. Şiddete başvurmada, toplumsal normlara, hukuk kurallarına saldırı niyeti ve kasıt vardır. Bu sebeple, örneğin, dikkatsizce trafik kurallarını ihlal ederek yaralanmalara, ölümlere sebebiyet veren kimsenin taksirli eylemi, şiddet sayılmaz[69]. TCK'nun 448-450, 456 ve 495'inci maddelerinde şiddet ile ilgili fiiller "eşhasa karşı cürümler", "adam öldürmek cürümleri", "şahıslara karşı müessir fiiller" diye nitelendirilir ve bunların içinde yer alan tanımlarda ölüm, yaralama, ırza tecavüz, yağma, yol kesmek ve adam kaçırmak ya da rehine alma gibi kurbanın can, sağlık ve bedensel bütünlüğü ya da bireysel özgürlüğüne karşı bir tehdit söz konusudur.

Şiddet bir grubun veya bireylerin başkalarının bedenlerine karşı yönelttiği fiziksel güç kullanımı olarak ele alınmıştır. Burada, karşı tarafa yönelen bir şiddet eylemi söz konusudur. Diğer taraftan şiddet, intihar gibi bireyin kendi kendine yöneltmiş olduğu bir biçime de bürünebilmektedir. Ayrıca, bütün bir grubun ya da bazı bireylerin ciddi yaralanmalarla sonuçlanan bilinçli ya da yarı bilinçli cesaret gösterileri, birey ya da grupların kurumsal kaynaklı ihlalleri gibi aşırı uç örneklere de rastlanabilir.[70]

Şiddet, daha soyut planda ele alındığında, kaynak, kurban ve hedef olmak üzere üç öğeyi içerir. Kaynak bir kişi olabileceği gibi bir örgüt de olabilir. Sonuncu durumda şiddetin bir kadrosu var demektir. Kadro, şiddetin hedeflerini belirleyen yöneticiler ile kurbanları ortadan kaldıran şiddetin araçları ya da ajanlarından oluşur.[71]

Buraya kadar şiddetle ilgili tanımları, bunların eksikliklerini, şiddetin özelliklerini ve kapsamını anlatmaya çalıştık. Burada, tanım yapmanın zorluğunu da dikkate alarak, neleri şiddet olarak gördüğümüzü belirtmek istiyoruz. Başkasına karşı tehdit oluşturan, kişiye ve topluma fiziksel ve ruhsal zarar veren; eziyet niyeti ile yapılan, yıkıcı, yok edici saldırgan her davranışı şiddet olarak değerlendirebiliriz. Buna mallara verilen zarar da katılabilir. Kanunlara uymamak,

---

[68] Ünsal, 30
[69] Dönmezer, Sulhi: *"Çağdaş Toplumda Şiddet ve Mafia Suçları"*, **Cogito**, Sayı: 6-7, Kış-Bahar, 1996, s.215
[70] Keane, John, **Şiddetin Uzun Yüzyılı,** Çev: Bülent Peker, Ankara 1998, s. 68-69
[71] Ergil, 4

kişiye zarar vermek, hakaret etmek, onurunu kırmak, huzura son vermek, birinin haklarını çiğnemek, hırpalamak, incitmek ve zor kullanmak[72] şiddet ile ilgili davranışlar olarak kendini göstermektedir.

Bu noktada şiddet türü olarak siyasal ve toplumsal şiddete de kısaca değinmek istiyoruz. Şiddeti tanımlamanın zorluğu gibi, aynı nedenlerden dolayı siyasal şiddeti tanımlamakta oldukça zordur. Gurr siyasal şiddeti, "siyasal bir çevrede rejime, rejimin aktörlerine ve politikalarına karşı yöneltilen her türlü toplu saldırı"[73] olarak tanımlamaktadır. Görüldüğü gibi bu tanım oldukça dar bir tanım olup siyasal şiddeti sadece rejimin aktörleri ve politikaları ile sınırlı tutmuştur. Hazır, şiddete karışanların çokluğu, bunların hareketlerinin ve kullandıkları araçların oluşturacağı etkinin derecesini tayin etmenin güçlüğü yüzünden tanımın bir hayli zor olduğunu belirtmekte ve yine de amaç faktörünü temel alarak bir tanım önermektedir. O'na göre siyasal şiddet, "siyasal amaçlarla, mallara ve kişilere karşı hukuka aykırı güç kullanma veya böyle güç kullanma tehdidi" [74] dir.

Türkdoğan da siyasi şiddeti "iktidarı ele geçirmek veya yasak olmayan gayeler için iktidara ihanet etmek ve bu maksatla gücün kullanılması" şeklinde tanımlamaktadır.[75] Bu anlamda siyasi şiddet, siyasi katılmanın şiddet metotları ile gerçekleştirilmesi hadisesi olmaktadır. Siyasi şiddet hareketleri ise siyasi amaçlar doğrultusunda kargaşa çıkarmak, terör, terörizm, ihtilal/devrim, ayaklanma, iç savaşlar ve savaşlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Genel olarak siyasi şiddet, iktidara karşı şiddet ve iktidar şiddeti veya aşağıdan şiddet ve yukarıdan şiddet olarak iki bölümde incelenmektedir. İktidara karşı olan şiddet, iktidarı yeniden düzenlemeyi amaçlar. Bu kavramdan, ayaklanmalar, devrimler, darbeler ve ihtilaller anlaşılır.[76] İktidar şiddeti ise siyasi iktidarı oluşturmak, korumak ve işletmek için başvurulan şiddettir. Bu tür şiddet için baskı, cezalandırma ve öldürme gibi örnekler verilebilir.

Toplumsal şiddet olayları ise, belirli bir alt kültüre bağlı bir grup insanın siyasi amaç gütmeden meydana getirdiği[77] arbede; gruplar, tarikatlar, köyler arasındaki karşıt görüşlülük, dernekler arası kavgalar, ekmek ve hayat pahalılığı

---

[72] Erten, Yavuz- Ardalı, Cahit , *"Saldırganlık Şiddet ve Terörün Psiko-sosyal Yapıları"*, **Cogito,** sayı 6-7. Kış-Bahar 1996, s.143-164.
[73] Gurr, Robert Ted, **Why Men Rebel**, Princeton 1971, s.3
[74] Hazır,27
[75] Türkdoğan, Orhan, **Sosyal Şiddet ve Türkiye Gerçeği**, Ankara 1985, s.114; Balcıoğlu, 132
[76] Michaud, 25-26
[77] Köknel, 25

gerekçesiyle girişilen eylemler ve şâkilik ve haydutluk gibi davranışlardır.[78] Toplumsal şiddet olgusunun içinde intihar, adam öldürme, suikastlar, adam kaçırma, fidye isteme, rehine alıkoyma, yakma- yıkma, tahrip, sözlü ve yazılı protestolar, topyekûn çatışma, ayaklanmalar, ırk-mezhep kavgaları ve ayrıcalıklı eylem biçimlerini[79] zikredebiliriz. Tanım ve örneklerde de görüldüğü gibi asıl amacın siyasî olmadığı toplumsal şiddet içinde hem bireysel, hem de kolektif şiddet olayları vardır.

Bu tip şiddet olayları yereldir, iyi örgütlenmemişlerdir. Genellikle aniden patlak verirler, çoğunlukla iz bırakmazlar ve iktidarın yapısını değiştirmezler. Etkileri ve yıkımları bir anda doruğa ulaşır ama yine de sınırlı kalır. Bu eylemlerde toplumsal yapı yerine bireysel hedefler seçildiği için, sorunların asıl kaynağı olan toplumsal sistemin mevcut yapısıyla sürekliliğine katkıda bulunurlar.[80] Bu tür şiddet eylemlerinin içinde, siyasi amaç gütmeyen kargaşa,[81] işkence, şakilik, haydutluk[82] ve kabile savaşları da vardır.

3- ŞİDDETİN KAYNAKLARI

Toplumsal olgular açıklanırken, çok yönlü bir yaklaşım tarzı izlenmelidir. Toplumsal bir olgu olan şiddet, tek bir nedenle açıklanamaz. Bu sebeple, şiddetin tek bir nedene indirgenerek algılanması, bilimsel gerçeklerle bağdaşmamaktadır. Bireysel ve toplumsal şiddetin doğal, bedensel, ruhsal, toplumsal birçok nedeni ve bu nedenler arasında sınırsız ilişki ve etkileşim vardır.[83] Saldırgan davranışların ve şiddetin kaynağına ilişkin çeşitli kavramlar ve varsayımlar ileri sürülmüş, değişik yorumlar yapılmıştır. Psikologların bir kısmı saldırganlığın canlıların temel içgüdülerinden biri olduğunu ve bu nedenle toplumsallaşma sürecinde çok az değiştiğini, kimisi ise şiddetin sadece çevre etkenlerinden kaynaklanan bir davranış olduğunu ileri sürmüşlerdir.[84]

Birinci görüşte olanlara göre saldırganlık canlıların temel içgüdülerinden, dürtülerinden biridir.[85] Belirli ölçüler içinde saldırganlık, yaşamı sürdürmek için

---

[78] Michaud, 24-25
[79] Balcıoğlu, 94
[80] Ergil,53
[81] Köknel, 25
[82] Michaud, 24-25
[83] Köknel,15
[84] Köknel, 20, Michaud, 82, 87-88; Moses, Rafael "*Şiddet Nerede Başlıyor?",* çev. Ayşe Kul, **Cogito**, İstanbul 1996, sayı: 6-7, Kış-Bahar, s. 23
[85] Köknel,20; Balcıoğlu, 36

gerekli olan davranışların kaynağı ve itici gücüdür. Freud saldırganlığın doğuştan gelen, bütün canlılarda ortak olan, öğrenme ile değişmeyen evrensel bir içgüdü olduğunu düşünmüş, cinsel içgüdüye bağlı olduğunu ileri sürmüştür.[86]

Bunların yanında, kişinin yaşadığı coğrafi bölge, iklim şartları ve aldığı besinlerin kişilik üzerinde etkili olduğu bilinen bir gerçektir.[87] Doğal ortamlarla saldırgan davranışlar, şiddet eylemleri ve suç arasındaki ilişki yüz yıllar boyu dikkat çeken ve üzerinde önemle durulan bir konu olmuştur.[88]

Bazı bilim adamları ise şiddetin doğuştan gelen bir özellik olduğunu kabul etmeyerek daha ziyade engellemenin bir ürünü olduğu fikrini ileri sürmüştür.[89] Onlara göre beslenme, korunma gibi ihtiyaçlarının doyuma ulaşmasına ve tehdit ve tehlike altında bulunmamasına rağmen, kendi türüne saldıran, işkence eden, yaralayan, öldüren tek canlı insandır. İnsanda başkalarını, doğayı, nesneleri yakmaya, yıkmaya ve yok etmeye yönelik saldırgan davranışların kaynağı, bütün canlılardaki doğal ve evrensel saldırganlık dürtüsü değildir.[90] Bu durumda şiddet eylemciliği, insan kişiliğinin dışında bazı sosyal-siyasal, ekonomik, ideolojik şartlarda ortaya çıkan ve insan kişiliğini de kendine göre şekillendiren bir olay, bir sosyal hadise olmalıdır.[91] Kişilik, üst benliğin meydana getirdiği korku ve kaygıya karşı benliğini korumak amacı ile şiddet eylemlerine başvurur; kırıcı, yıkıcı, yok edici, olumsuz ve rahatsız edici davranışlar gösterir. Sosyal değerlerce meydana getirildiği kabul edilen üst benlik ne kadar bastırıcı, katı ve sert olursa, saldırgan davranışların ortaya çıkması da o denli kolay ve şiddetli olur.[92]

Şiddetin ortaya çıkmasında sosyal, kültürel ve ekonomik faktörlerin yanı sıra yoksulluk, işsizlik, eğitim yetersizliği, parçalanmış aile veya bozuk aile ilişkileri, aç gözlülük, arkadaş grubunun bakısı, kötü çevre şartları, kızgınlık veya intikam duyguları etkilidir.[93] Bunun dışında şiddet, bireyler ve topluluklar arası düşmanlıklarda aniden beliren gerginlik sonucunda, terör eylemlerinde ve savaş

[86] Balcıoğlu,37
[87] İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed, **Mukaddime,** Çev; Halil Kendir, I-II, Ankara 2004, I, s.117
[88] Köknel, 55
[89] Kışlalı, Ahmet Taner, **Öğrenci Ayaklanmaları**, İstanbul 1974, s.19-20; Türkdoğan, 115; Balcıoğlu, 36
[90] Balcıoğlu, 36
[91] Balcıoğlu, 37; Akyol, Taha, **Politikada Şiddet**, Ankara 1980, s.17
[92] Balcıoğlu, 38
[93] Balcıoğlu, 18; Moses, 24

ortamlarında kendini gösterir.[94] Aslında şiddet, çatışan çıkarları olan tarafların arasındaki sosyal ilişkilerden kaynaklanmaktadır.[95]

Toplum halinde yaşayan insanlar ekonomik ve sosyal olarak eşit imkânlara sahip değillerse, haksızlığa uğrayanların, diğer bir ifade ile zulme uğrayanların, hakları, adil mahkemeler tarafından alınmaz, onlara verilen zararlar tazmin edilmezse toplumda küskünlükler; acı, ızdırap ve mutsuzluklar; çaresizlikler ve sonunda da bunalımlar ortaya çıkar.[96] Bu tür toplumsal engellemeler saldırganlığı şiddete dönüştürebilir. Bunun dışında hızlı sosyo-ekonomik değişme, isteklerin ve şikâyetlerin barışçı yollardan meşru olarak yapılması için yeterli iletişim kanallarının yokluğu veya çok fazla sınırlı olması gibi faktörler de siyasal şiddete kaynaklık edebilir.

Bireysel ve toplumsal kargaşa ve huzursuzluk da, saldırgan davranışların ve şiddet eylemlerinin kaynaklarındandır. Bu kaynak, insanlık tarihi boyunca saldırgan davranışlar ve şiddet eylemleri ile beslenmiştir. Burada saldırganlık, huzursuzluğun boşalma ve patlama şekli olarak kabul edilebilir.[97] Sonuç olarak kargaşa, huzursuzluk, saldırganlık ve şiddet etki-tepki biçiminde bir birini tırmandırmıştır.

Şiddetin sosyo-psikolojik boyutunda; toplumların yapılarının, hareketliliğin ve toplumsal değişimin rolü vardır. Sosyolojik gelişme; küçük sade toplum türlerinden daha büyük ve karmaşık toplum birimlerine doğru olmaktadır.[98] Hızlı toplumsal değişimin şiddete yol açan yeni engellemeleri doğurduğu bir gerçektir. Sosyal değişimde, dağlık ve kabile toplum yapısından medenî ve şehirli toplum yapısına geçerken başvurduğu şiddet, aslında kabile ruhunun başkaldırması ve reaksiyonunudur.[99]

Aşırı etkiler ve ağır tahrikler de saldırganlık ve şiddetin nedenlerindendir. Böylece şiddete şiddetle karşı çıkma kısır döngüsü süregelmiştir.[100] Bir düşünceyi zorbalıkla, şiddet kullanarak kabul ettirme, tarihte pek çok örnekleri görüldüğü gibi, geri tepen bir silah olmuş, karşı şiddet doğurmuştur.[101] Baskı ne denli katı ve sert olursa saldırgan davranışlar o kadar şiddetli olur.

---

[94] Moses, 24
[95] Ergil, Doğu, "*Şiddetin Kültürel Kökenleri",* **Bilim ve Teknik**, Şubat 2001, S. 399, s.40
[96] Ergil, 16-17; Çelik, 87; Ercan, Ferhan*,* **Dinsel Şiddet**, İstanbul 1997, s.5
[97] Michaud, 89; Köknel, 20
[98] Balcıoğlu, 109
[99] Balcıoğlu, 101
[100] Köknel, 15; Michaud, 88
[101] Köknel, 35; Köknel, 15; Michaud, 88

Şiddetin nedenlerinden birisi de güvensizlik ve ümitsizliktir. Toplumda azınlık durumunda olduğunu, kendilerine farklı davranıldığını algılayan, anlayan ya da böyle olduğunu sanan insanlar başkalarına güven duymazlar. Güvensizlikten kaynaklanan katı, sert, saldırgan içerikli davranış kalıplarını benimserler. Bu tip davranış kalıplarına alt kültürlerinden kaynaklanan ortak değerler yüklerler. Bu davranış kalıplarını saygınlık simgesi olarak kabul ederler. Değerlerini, saygınlıklarını korumak için şiddeti eylem biçimi olarak benimserler. Din, mezhep, tarikat, etnik kökenden kaynaklanan terör örgütlerinde bulunan genç militanlar saldırgan davranışlar ve şiddet eylemleri yaparak bağlı oldukları alt kültüre şan, şeref, üstünlük sağladıklarını sanıp insanları ve çevreyi yakıp, yıkıp yok ederler.[102] Bu düşünce sisteminin etkisi altında insan kendisinin doğru, güzel, iyi, olumlu düşündüğüne, haklı olduğuna; başkalarının hatalı, çirkin, kötü, olumsuz düşündüğüne, haksız olduğuna inanır. Kendisi gibi düşünmeyenlere hoşgörü göstermez, onlarla bir arada bulunmaya dayanamaz, dahası onlara yaşama hakkı bile tanımaz.[103]

Alt kültür grupları, toplum içinde amacı, beklentisi, duygusu, düşüncesi ilkesi, kuralı ayrı olan; bu nedenle başkalarından farklı davranan, eylem yapan, bir grup insan ya da toplum kesiminin benimsediği kültürdür. Kimi alt kültürlerde saldırganlık ve şiddet, engel aşmak ve sorun çözmek amacıyla kullanılır.[104] Ne var ki, kitle desteği yaratmadan, adına girişilen şiddet olaylarını halk onaylamadan girişilen tüm eylemler, topluma bir hayli pahalıya mal olmaktadır. Bir yandan daha otoriter, daha baskıcı bir muamele ile karşılaşmaktalar, diğer yandan bu gruplar, kendi araçları olan şiddet yöntemi ile tasfiye edilmektedirler. Kitle desteğinden soyutlanmış olan bu grupların en büyük zaafı, meşruluğu konusunda şüphe uyandırılan devlet ve onun dayandığı sistemin yeniden nasıl kurulacağı hakkında somut önerileri olmamasıdır. Böyle olunca, sistemin sürekliliği, tüm adaletsizliğine karşı, "kamu düzeni"ni korumak amacıyla çoğunluk tarafından desteklenmektedir. Bunalım içinde olmasına karşın, yerine daha çekici bir seçenek sunulamadığı için, meşruluğunu büyük ölçüde sürdürdüğü için zor kullanma tekelini elinde

[102] Köknel, 40
[103] Köknel, 15; Ergil, 8-9
[104] Köknel, 25; Balcıoğlu, 112

bulunduran devlet tarafından yok edilmektedirler.[105] Toplumun çoğunluğu da buna seyirci kalmakta ya da durumu onaylamaktadır.

4- ŞİDDETİN MEŞRULUĞU SORUNU

Şiddetin, toplum içinde istenmese bile her zaman var olduğu bir gerçektir. Ancak şiddetin meşru ya da haklı olduğu durumlar var mıdır? Bu ahlakî bir sorudur ve hangi koşullar altında ve ne türde bir şiddetin kullanıldığı yanıtına bağlıdır.

İnsanlık tarihinde şiddete meşru olarak bakıldığı dönemlerin başında derin haksızlıkları gidermek için gerekli sosyal reformların gerçekleştirildiği durumlar gelir. Şiddet bu bağlamda, sürekli ve sosyo-ekonomik yapıdan kaynaklanan adaletsizliklerin giderilmesi için haksızlığa uğrayan grupların başkaldırılarında kullanılan bir siyasal araç olarak belirir. Zaten aynı araç, etkin bir kontrol öğesi olarak yönettikleri toplumda kendi ayrıcalıklarının temelini oluşturan haksızlıkları sürdürmekte ısrar eden iktidar seçkinlerince her zaman kullanıla gelmiştir. Görülüyor ki, şiddet yalın bir siyasal denetim aracı olabildiği gibi, yönetilenlerin kurtuluşunun aracı da olabilir. Ama şiddetin "haklı" kullanımı için adalet ilkesine dayanması gerekir.[106]

Uyumu sağlayan saldırganlık ya da şiddet, bireyin ya da toplumun yaşamını sürdürmesi, kollaması, koruması amacıyla belirli ölçüler ve sınırlar içerisinde gösterilmesi gereken saldırganlık ve şiddet davranışlarıdır. Buna en iyi örnek, düşman saldırılarına uğramış kişi ya da toplumun kendini korumak için savunmasıdır. Böyle bir eylem ve şiddet, insanın kendini, toplumu ve ülkesini koruması için gerekli ve zorunlu bir eylem biçimidir.[107]

Burada savunmacı ve saldırgan şiddet olarak karşıt iki tür zor kullanımı ve şiddete yönelim biçimi karşımıza çıkmaktadır. Savunmacı şiddet, kişilerin ya da sosyal grupların ahlaki değerlerini, temel haklarını korumak için girişilen şiddettir. "Saldırgan şiddet" ise, insanları baş eğdirmek ya da temel ahlakî değerlerini ve haklarını yok etmek amacına yöneliktir. Şiddetin bu türü tarihte daima lanetlenmiş, gayr-ı meşru sayılmış ve ortadan kaldırmak üzere savunmacı şiddete başvurulmuştur. Yalnız, savunmacı şiddetin meşru sayılması için yapılan

[105] Ergil,10-11
[106] Ergil, 15
[107] Köknel, 22

haksızlıkların ve adaletsizliğin giderilmesi için şiddete başvurmadan önce her türlü yolun denenmiş olması şartı aranır.[108]

Mevcut düzenin, köklü bir değişikliğe dönüşmesi ancak ve ancak iyi teşkilatlanmış ve ne istediğini bilen güçler eliyle mümkündür.[109] Bu tür hazırlığı olmadan hiçbir sosyal grup, sosyal adaleti gerçekleştirmek amacıyla giriştiği şiddet eylemine meşrulaştırıcı desteği sağlayamaz.

Despotik bir azınlık yönetimi, kendi egemenliğini çoğunluğa zorla kabul ettiriyorsa, çoğunluğun buna direnmesi veya isyan etmesinin meşru ve ahlakî bir muhalefet olduğunu savunanlar vardır. [110] Bu durumda, bir azınlığın diğer bir azınlığı ezmesine devletin seyirci kalması durumunda başvurulacak siyasi şiddetin de ahlakî olduğu söylenebilir. Her iki durumda da mağdur olan azınlıkların siyasal şiddet yolunu seçmeleri, esas itibariyle devletin görevini yapmakta keyfiliğe kaçmış olması veya en azından beceriksiz ya da ilgisiz kalması yüzündendir.

Buna karşılık şiddetin hiçbir zaman meşru olamayacağını söyleyenler de vardır.[111] Şiddeti haklı göstermek için çok kez incitmek ve zarar vermek istediğimiz kişinin yaptığı kötülüklerden dolayı cezalandırılması gerektiği veya bize zarar verebilecekleri veya vermek istedikleri için buna layık oldukları ileri sürülebilir. Onlara göre bu şekilde gerekçelerini göstermekle şiddet haklılaştırılabilir, ama hiçbir zaman meşru olmayacaktır.[112] Yine onlara göre şiddet davaları destekleyemez; ne ilerlemeyi ne de tepkiciliği destekleyebilir. Ama sadece sıkıntıları dramatize edebilir ve onları kamu gündemine getirebilir.[113]

Hannah'a göre şiddet, bilinçli olarak kısa vadeli amaçlar güden aşırılığa karşı bir çerçevede hareket etse bile şiddetin tehlikesi her zaman şudur; araçlar amaçlara galebe çalar. Amaçlara hızla ulaşılamazsa, sonuç yalnızca bozgun değil, daha kötüsü siyasal alana şiddetin girişi olacaktır.[114]

5- ŞİDDET – DEVLET İLİŞKİSİ

C.Wright Mills, "tüm siyaset iktidar mücadelesinden ibarettir; iktidarın nihai biçimi şiddettir" diyor ve Max Weber'in devlet tanımını şöyle aktarıyor:

---

[108] Ergil, 19
[109] Ergil, 20
[110] Hazır, 31
[111] Hannah, 58; Altuğ, Yılmaz, **Terörün Anatomisi**, İstanbul 1995, s.19
[112] Hannah, 58
[113] Hannah, 88
[114] Hannah, 89-90

"İnsanın insan üzerinde meşru, yani meşru olduğu iddia edilen şiddet araçları yoluyla egemenlik kurması".[115] Freundi, "güç"ün siyasal iktidar için temel olduğunu belirterek "her hangi bir ülkeyi yönetenler, iktidar gücünü korkutucu bir silah olarak kullanmaktadırlar" demekte ve "iktidar insanları korkutmak için korkutucu bir silahtır" tezini savunmaktadır.[116] Hannah, Voltaire'nin "İktidar"ı, başkalarını benim tercih ettiğim biçimde eylemeye mecbur etmekten ibarettir" dediğini belirtmektedir.[117]

Karl Marx (1818-1883) kapitalist dönemlerde oluşan birikimlerin kaba güce ve şiddete dayandığını ileri sürmüş, kaba güç ve şiddetle devlet kavramı arasında bağlantı kurmaya çalışmıştır.[118] Siyasal örgütlenme ve onun en gelişmiş şekli olan devlete atfedilen en önemli görevlerden biri, toplumu ve onun alt birimlerini şiddetten korumak ve arındırmaktır. Fakat siyasi tarih bu görevle çelişen pek çok örnekle doludur.

Bilindiği gibi modern devletin karakteristik vasıflarından birisi de, meşru güç tekelinin siyasi iktidarın elinde olmasıdır. Esasen güç kullanma tekeli, siyasal iktidarın başlıca ve ayırt edici en önemli özelliğidir. Şüphesiz bütün siyasi iktidarlar, yoğunluğu ve şekli farklı olsa da kuvvete dayanırlar ve gerektiğinde bunu kullanmaktan çekinmezler.[119] Fakat Kapani'in de haklı olarak belirttiği gibi, "sadece çıplak kuvvete dayanan bir iktidarın istikrar sağlayabildiği ve sürekli olduğu şimdiye kadar görülmemiştir."[120]

Siyasal otoritenin temel karakteri olan zor tekelinin her günlük ve sürekli kullanım için değil, ikna ve uzlaşma işlevleri çöktüğü zaman, son çare ve bir denetim aracı olarak harekete geçirilmesi önerilir. Bu önlemin başlıca işlevlerinden biri de sosyal düzeni bozucu davranış ve eylemlere karşı cezalandırmadır. Şiddet, devlet ya da merkezi otorite tarafından uygulanırsa, sistemin sürekliliğini sağlamak ve karşı güçleri kontrol etmek içindir. Ne var ki şiddet, birlik yaratmaktan çok, birliğin yerini tutan bir olgudur. Baskıcı ya da zora dayanan güç, devletin bir ölçütüdür, ama onun özü değildir. Temsil ettiği ilişkileri belirleyen kurallara ve

[115] Mils, C. Wright, **The Pover Elite**, Newyork 1956, s.171; Hannah, 41
[116] Hannah, 10
[117] Hannah, 42
[118] Köknel, 19
[119] Hazır, Hayati, **Siyasal Şiddet ve Terörizm**, Ankara 2001, s.16
[120] Kapani, Münci, **Politika Bilimine Giriş**, Ankara 1983, s.30

değerlere uyumu sağlamak için zor kullanımına dayanmayan devlet yoktur. Ama zor kullanımı devleti oluşturmaya yeterli değildir. [121]

Burada önemli olan husus, siyasi iktidarın belirleyici niteliği olan zor kullanma tekeli ile şiddetin bir birine karıştırılmamasıdır. Siyasi iktidar, toplum düzeninin korunması, sulh ve sükûnetin sağlanması için fertleri zorlayabilir. Fakat bu görevi, hukukî müeyyideye başvurmadan önce, ikna, engelleme, sınırlama, caydırma gibi eğitim ve telkin yollarını kullanarak yerine getirir. Bütün bu yolların kullanılmasına rağmen toplum düzeninden sapmalar görülmesi halinde meşru cezalandırma yoluna gidilebilir. Aslında iktidarın bünyesinde şiddet kullanma yoktur. Fakat iktidarın meşruluğunda meydana gelecek zayıflama derecesine bağlı olarak şiddet kullanmaya yönelebilir.[122] Siyasi iktidarın zor tekeli, gelişi güzel kullanacağı bir yetki değil, toplumda uzlaşmanın bozulması halinde harekete geçilmesi gereken meşru bir güçtür.

Şiddet daima iktidarı tahrip gücüne sahiptir.[123] İktidarın yerine şiddeti koymak zafer getirebilir, ama bunun bedeli çok yüksektir. Zira bu bedeli yalnızca yenilenler ödemez, muzaffer olanlarda iktidarlarıyla öderler.[124]

Ayrıca, şiddeti etkisizleştirebilmek için karşı topyekûn bir askeri güç kullanılması halinde bunun hürriyetler üzerinde meydana getireceği olumsuz etki açıktır. Askerin bu amaçla kullanılması, belki başka hiçbir çare kalmaması halinde sınırlı bir süre için ve sivil otoritenin etkili denetimine bağlı olmak kaydıyla ancak uygun bulunabilir.[125]

[121] Ergil, 6
[122] Hazır, 19-20
[123] Hannah, 59
[124] Hannah, 60
[125] Hazır, 112

I. BÖLÜM

EMEVİ TOPLUMUNDA ŞİDDETİN KÖKENLERİ

Toplumsal hareketlerin bir birini etkileyen değişik nedenleri vardır. Bu yüzden toplumsal olaylar ve olgular açıklanırken, çok yönlü bir yaklaşım tarzı izlenmelidir. Toplumsal bir olgu olan şiddet, tek bir nedenle açıklanamaz. Bu sebeple, şiddetin tek bir nedene indirgenerek algılanması, bilimsel gerçeklerle bağdaşmamaktadır.

Bireysel ve toplumsal şiddetin sosyal, ekonomik ve kültürel birçok nedeni ve bu nedenler arasında sıkı ilişkiler vardır. Emevîler döneminde yaşanan şiddet olaylarının da, yönetimden, ekonomik, kültürel ve toplumsal sorunlardan kaynaklanan birçok nedeni vardır.

I. YÖNETİMDEN KAYNAKLANAN NEDENLER

1- EMEVİLERİN HİLAFETİ SALTANATA DÖNÜŞTÜRMELERİ

Hz. Hasan'ın 41(661) yılında halifelik haklarından vazgeçmesinden sonra, Kûfe'ye gelen Muâviye'ye biat edilmesiyle[126] iktidar mücadelesi geçici olarak sona erdi. Yıllarca süren çekişmeli ve kanlı günlerin artık geride kalacağını düşünen halk, bu yıla "birlik yılı" adını verdi. İlk dört halife'nin "Halifetü Resulillah" veya "Emiru'l-Mü'minin" ünvanlarını kullanmalarına karşın, meşruiyetinin kaynağını ilahileştirmek ve toplumun kayıtsız şartsız itaatini sağlayabilmek için "Halifetullah" ünvanını kullanan Muâviye, İslam tarihinde yeni bir dönem başlatmıştır. Hilafetin saltanata dönüştürülmesi[127] olarak tanımlanabilecek bu değişiklik, onun yakın akrabası ve valisi sıfatıyla Hz. Osman'ın kanını talep etme gerekçesi ile başlattığı ve asabiyet dürtüleri ile kabile hakimiyeti ağır basan bir mücadeleyi askeri güç ve şiddet kullanarak kazanması sonucunda ve ilk dört halifenin yönetime geliş şekillerinden tamamen farklı bir biçimde ortaya çıkmıştır.[128]

İlk Dört Halifenin seçiminde; ilk müslümanlardan ve Hz. Peygamber'in yakın arkadaşlarından biri olma ve istişare yoluyla seçilme usulü dikkate alınmışken, Muâviye'nin siyasi ve askeri mücadele sonucu hilafet makamını ele geçirmesi, hilafet sisteminin özünde büyük değişiklikler meydana getirmiştir. Hulefâ-i Raşidin'in se-

[126] Taberî, IV,124-125
[127] Aycan, **Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebi Süfyan,** 218-219; Avcı, Casim, *"Hilafet",* **DİA,**XVII, s. 547
[128] Avcı, a.g.md. 547

çilmesinin temeli olan şûra prensibini değiştirerek[129] hilâfet müessesesini, sahibine kılıç, siyaset ve çeşitli tuzaklar gibi her türlü hile ile ele geçirilen krallık sistemine dönüştürdü.[130] Muâviye, saltanat sistemine geçişte son noktayı, oğlu Yezid'i kendisinden sonra halifeliğe geçmek üzere veliaht tayin ederek, veraset usulünü yerleştirmekle koydu. Kendinden sonra yerine geçecek kimseyi sağlığında ilan etme olan veliahtlık ve yönetimin babadan oğla geçmesi olarak tanımlanabilecek olan veraset sistemi, ne cahiliye dönemi arap-kabile yönetim sistemine, ne de İslam'ın şûra prensibine uygun düşüyordu.[131] Çünkü kabile yönetiminde, kabiledeki önde gelen yaşlı ve tecrübeli olan kişi reis olarak seçilirdi.[132]

Emevîlerde devlet yönetimi, Hulefâ-ı Raşidîn döneminde takip edilen dine dayanan ve şûra prensibi üzerine tesis edilen hilâfet düzeninden, ilk plânda siyasete, ikinci plânda ise dine dayanan veraset usulü üzerine kurulmuş saltanata dönüşmüş oldu.[133]

Başlangıçta bir veliaht tayin edilirken, hanedan içindeki rekabet ve buna bağlı olarak gelişen güvensizlik sonucunda iki, hatta üç veliaht tayin etmeye başladılar. Emevî halifeleri, kendisinden sonra yerini alacak veliahtını tayin ediyor, onun için halkın ileri gelenleri ve büyük komutanlardan huzurunda biat alıyordu. Daha sonra bu biat, vilâyetlerde halifeye vekâleten valilerin önünde alınıyordu. Tehdit veya vaat gibi çeşitli şekillerde hilâfet için biat tamamlanıyor, hangi yöntemle olursa olsun seçim, şer'i şekle uydurulmaya çalışılıyor ve böylece kendilerince meşruiyet sağlanmış oluyordu.

Muâviye b. Yezid ise, oğlu veya hanedandan birini veliaht tayin etmekten kaçınarak "siz işinizi daha iyi bilirsiniz, onu yapmaya daha haklısınız, istediğiniz birini başınıza seçiniz. Başınıza gelecek hayrı ve şerri ben yüklenip taşıyacak değilim. Buyurun işinizi kendiniz halledin"[134] diyerek halkın, istediği birini halife seçmesi için işi şura'ya bırakmıştır.

Hilafetin saltanata dönüştürülmesi, yönetime talip olanların ve yönetimin kendi hakları olduğunu savunanların tepkisini çekmiştir. Daha ilk başta Yezid'e biatı kabul etmeyen Hz. Hüseyin, Medine'den Mekke'ye gitmiş, buradan Kûfeli muhaliflerle yazışarak onlardan Kûfe'ye gelmesi halinde kendisine biat edecekleri konusunda söz

---

[129] Hasan, H.İ, II, 132; Aycan, a.g.e, 219; Aydın, Mustafa, **İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenişi**, İstanbul 1991, s.149
[130] Hasan, H.İ, II,132
[131] Aycan, a.g.e, 183; Avcı, a.g.m, 547
[132] Hitti, Philip, **Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi**, I-II, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1989, I, 433
[133] Hasan, H.İ, II,132; Avcı, a.g.m, 547
[134] Yakubî, II,169

almıştı.[135] Ancak Kûfe'ye ulaşmadan Kerbela'da feci bir şekilde öldürülmüştü.[136] Aynı şekilde Abdullah b. Zübeyr de Muâviye'nin, oğlu Yezid'i veliaht tayin etmesine ve yönetimi saltanata dönüştürmesine karşı çıkarak, Mekke'de onun idaresini tanımadığını ilan ederek hilafet iddiasında bulunmuş,[137] Emiru'l-Mü'minin ünvanıyla halifeliğini ilan edip İslam toplumunun önemli bir kesiminin desteğini almıştır. Uzun süre birçok şiddet olayına sebep olan ve Emevî yönetimini uğraştıran bu problemin üstesinden gelmelerine rağmen,[138] Emevî hilafetinin meşruiyeti her zaman tartışılan bir konu olmuştur. Dini ve siyasi niteliklerin yanında, yerel ve kabilevî sebeplere dayanan çeşitli ayaklanmalarda da devamlı bu meşruiyet gerekçesi kullanılmıştır. Hatta Basra ve Kûfe'deki âlimler bile Muâviye'yi hilafeti saltanata dönüştürmekle suçluyor, ancak çoğunluğu, toplumu iç savaşa ve şiddet olaylarına sürüklemekten kaçınmak amacıyla mevcut idareye itaati tercih ediyorlardı. Bununla birlikte devletin merkezi Suriye'nin dışında Irak, Hicaz, İran ve Mısır bölgesinde yaşayan âlimlerin büyük çoğunluğu, Emevî rejimine muhalif olduklarından Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as'ın isyanında[139] olduğu gibi genellikle Haricîler dışındaki isyanları destekledi.

Veliaht tayini Emevî hanedanına mensup fertler arasında da kin ve düşmanlığın ortaya çıkmasına, taht kavgalarına ve şiddet olaylarına neden olmuştur. Aralarında çıkan çekişmeler, komutan ve valilere de sirayet etmiş, bu durum ise Emevî devletinin yıkılmasına yardımcı olmuştur.

II. Muviye'nin ölümünün ardından[140] (64/684) Mervan b. el-Hakem Abdullah b. Zübeyr'e biat etmeye hazırlandığı sırada,[141] Ubeydullah b. Ziyad ile Amr b. Said onu halifelik için mücadele etmeye ikna etmişlerdi. Câbiye'de toplanan halk, Mervan'a biat ettikten sonra Mervan, Halid b. Yezid b. Muâviye ile büyük yardımlarını gördüğü Amr b. Said'i veliaht tayin etti.[142] Ancak idareyi ele alan Mervan, kendisinden sonra halife olmayı bekleyen Amr b. Said'i azlederek yerine sırasıyla oğulları Abdulmelik ile Abdulaziz'i veliaht tayin etmiştir.[143] Abdulmelik halife olunca Amr, ondan sonra kendisinin halife olması şartıyla ona biat etti.[144] Ancak bir süre sonra Abdulmelik'in de

[135] Taberî, IV, 261; İbnu'l-Esîr, II, 533
[136] Dîneverî, , 256-258; Yakubî, II,158; Taberî, IV, 324-346; İbnu'l-Esîr, II, 564-572
[137] Dîneverî, , 263; İbn Sa'd, V, 185; Taberî, IV,365; Yıldız, Hakkı Dursun, "*Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm"*, **DİA,** I, 145
[138] İbn Kuteybe, **İmâme**, II, 48; Taberî, V, 33; İbnu'l-Esîr, III, 73-74; İbn Kesîr, VI, 97
[139] Taberî, V, 151, 182; İbnu'l-Esîr, III,146
[140] Taberî, IV, 386
[141] Dîneverî, 285
[142] Yakubî, II, 171
[143] Taberî, IV, 474
[144] İbn Kuteybe, a.g.e, II, 25

kendi oğullarını veliaht tayin etmek istediğini anlayınca[145] Halifenin sefere çıkmasını fırsat bilerek hilafetin kendi hakkı olduğunu ileri sürüp 69/689 yılında Şam'da isyan edip şehri elegeçirmiştir.[146] İsyan haberini alan Abdulmelik, seferi yarıda kesip şehri tekrar elegeçirmiş ve Amr b. Said'i ortadan kaldırmıştır.[147]

Bununla birlikte Müslümanlardan saltanatı savunan ve bu hususta, ortaya çıkışı ve idare şekli nasıl olursa olsun idarecilere itaat ve onlara boyun eğmeye teşvik konusundaki Hz. Peygamber'in hadislerine dayanan bir grup her zaman bulunmuştur.[148] Muâviye'yi veliaht tayinine sevk eden etkenlerin başında, yaşadıkları devrin siyasi ve toplumsal şartları gelir. İbn Haldun, "şartların getirdiği hükümdarlığın tabiatı, yönetimi tek kişinin ele almasını gerektirdi. Muâviye'nin ne kendisi ne de kavmi için bundan kaçınması söz konusu değildi. Asabiyet tabiatı gereği onu bu işe yöneltti, şayet Muâviye bu şekilde hareket etmeyip, yönetimi kendi tekellerine almaya karşı çıksaydı, birlikleri bozulur ve Muâviye de onlardan benzeri görülmemiş büyük bir muhalefet görürdü"[149] diyerek hilafetin saltanata dönüşmesini asabiyet ve zamanın şartları ile açıklamakta, saltanatı, önceki uygulamalara ters düşse de toplumun birliği için mazur görmektedir. Muaviye'nin ilk halifelerin seçim sistemini bozmuş olması, her ne kadar İslamî prensiplere aykırı olsa da, kendisi ve taraftarlarınca İslam toplumunun hayatiyetini devam ettirebilmesi için haklı nedenlere dayanmaktadır.[150]

Fakat hilafetin saltanata dönüştürülmesi, yönetime talip olanların ve yönetimin kendi hakları olduğunu savunanların her zaman tepkisini çekmiştir. Beraberinde getirdiği veliahtlık sistemiyle birlikte saltanat, muhalifler arasında olduğu gibi Emevî hanedanına mensup fertler arasında da kin ve düşmanlığın ortaya çıkmasına, taht kavgalarına ve şiddet olaylarına neden olmuştur.

---

[145] Taberî, IV, 596

[146] Belâzurî, **Ensâb**, VI,59; Yakubî, II, 188-189; Taberî, IV, 596; İbnu'l-Esîr, III, 32; İbn Kesîr, VI, 67; Özaydın, Abdulkerim, *"Eşdak",* **DİA,** XI, 460-461

[147] İbn Habib, Muhammed, *"Esmau'l-Muğtâlin min'el-Eşrâf fi'l-Cahiliyye ve'l-İslam,"* s. 222, (**Nevâdiru'l-Mahtûtât'**ın içinde, thk. Abdusselam, I-II, Harun, Beyrut 1991); Yakubî, II, 189-190; Taberî, IV;600; İbnu'l-Esîr, III, 34; Wellhausen, **Arap Devleti**, 89; Özaydın, Abdulkerim, *"Eşdak"* **DİA,** XI, 460-461. Amr b. Said'in öldürülüşü ile ilgili geniş bilgi için bkz. Taberî, IV;597-600; İbnu'l-Esîr, III, 33-34

[148] Yöneticilere itaat etmenin gerekliliği ile ilgili hadisler için bkz. Müslim, **Sahîh,** *Kitâbu'l İmâre*, 11-13, c. III, s. 1474-1479, Ayrıca bkz. Canikli, İlyas, **Hadislere Göre Yöneticilere İtaatin Sınırları,** Ankara 2004, s.75-118

[149] İbn Haldun, **Mukaddime,** I, 288-289

[150] Hatiboğlu, Mehmed Said, **Müslüman Kültürü Üzerine**, Ankara 2004, s.31

2-EMEVÎLER'İN SİYASÎ-DİNÎ DÜŞÜNCELERİ

Muâviye, Hz. Ali'ye karşı verdiği iktidar mücadelesinde Hz. Osman'ın öcünü alma iddiasını meşruiyet gerekçesi olarak kullanmıştır.[151] Muâviye, iktidarı ele geçirdikten sonra İslamî esaslarla bağdaşmayan, cahiliye dönemi ruhuna uygun bir yönetim oluşturmuştur. Emevî yönetimi, kuruluşundaki bu gayr-i meşruluğun sıkıntısını, iktidarı boyunca sürekli olarak çekmiştir. Bu nedenle Emevî yöneticileri, siyasi idarelerine meşruiyet kazandıracak nitelikteki her türlü düşünce ve yorumları sürekli destekleyip teşvik etmişlerdir. Öncelikle Muâviye'nin yönetime geliş şeklini, diğer halifelerin gelişine benzetenler olmuştur. Onlara göre bu hilafet, Arapların gözünde meşru bir görünüme sahiptir. Raşid halifelerin göreve gelişlerini geçerli kılan unsurlardan olan istişâre ve biat, Muâviye'nin iktidara gelişinde de mevcuttur. Onlara göre Tahkim olayında istişare yapılmış, önce Kudüs'te, daha sonra da diğer yerlerde halk Muâviye'ye biat etmiştir.[152] Fakat bu benzetme, Muâviye'nin iktidarı ele geçirmesine meşruiyet kazandırma amacından kaynaklanan tutarsız bir benzetme gibi görülmektedir. Çünkü Muâviye, devletin bir valisi iken kamu gücünü de kullanarak, merkezi otoriteye isyan etmiş ve zor kullanarak yönetimi ele geçirmiştir. Bu benzetme, özellikle Mürcîe ve onları takip eden Ehl-i sünnet âlimleri tarafından mevcut yönetime meşruiyet kazandırma çabası olarak görülmektedir.[153]

Emevîler, meşruiyet problemini çözmek ve yönetimlerinin devamını sağlamak için, Kureyşliliği kullanmışlar ve bu hususstaki çeşitli rivayetleri de desteklemişlerdir. Yönetimin Kureyş kabilesinin hakkı olduğu tezi, Emevileri desteklemekteydi. Halk Kureyşli yöneticiye şartlandırılmakta ve bu durum, Peygamber'e istinaden hadis olarak da ifade edilmekteydi. Bu şartlarda Emevîlere karşı, ancak başka bir Kureyşlinin muhalefet yapması söz konusu olabilirdi. Kureyşli Hz. Ali soyundan gelebilecek muhalefeti önlemek için halkı pasifize edecek bir düşünce sistemi oluşturulmaya çalışıldı. Bu konuda ilk adımı yine Emevilerin kurucusu Muâviye atmıştır. O, bizzat kendi emriyle hutbelerden Hz. Ali'ye lanet okuttu.[154] Hz. Ali'ye bu şekilde lanet okutulması başta Ali taraftarları olmak üzere birçok kişinin tepkisini çekti ve Basra ve Kûfe başta olmak üzere birçok bölgede meydana gelen şiddet olaylarının ve

---

[151] Akyüz, Vecdi, **Hilafet'in Saltanata Dönüşmesi,** İstanbul 1992, s.95
[152] Watt, **İslamda Siyasal Düşüncenin Oluşumu,** 67-68
[153] Akbulut, Ahmet, **Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelami Problemlere Etkisi**, İstanbul 1992, s.281
[154] Yakubî, II,140; Akbulut, 282

ayaklanmaların nedenlerinden oldu. Hucr b. Adiyy bu şekilde tepki gösterip hayatını kaybedenlerdendi.[155]

Emevîler, bunun yanında iktidarlarının haklılığını kanıtlamak için, Araplara hitap edebilecek başka argumanlar da kullandılar. Onlar bir taraftan Kureşliliği ön plana çıkarırken, diğer taraftan da Ümeyye ve Haşim'i alt grupları barındıran Abdumenaf ailesine vurgu yaparak[156] Peygamber'in ailesi veya kabilesine mensup olduklarını iddia ettiler.[157]

Emevîlerin, özellikle de 65/684'den 132/750'ye kadar iş başında kalan Mervânîlerin temel iddiası, Muâviye'nin kendisiyle aynı aileden olan Osman'nın kanının varisi ve intikamcısı olarak hareket ettiğiydi.[158] Bu iddia, halifenin öldürülmesinden sorumlu olanların bir kısmının Ali'nin destekçisi olmaları ve O'nun da bunlara karşı harekete geçmeyi reddetmesi gerçeği ile güçlenmişti. Hz. Ali, Hz. Osman'ın katillerini cezalandırmayı reddedince, Muâviye'nin iş başına gelişi, onun kan davasının sorumluluklarını kabule hazır oluşu ile haklılık kazandı; çünkü eski Arap düşüncesine göre vâris, ideal olarak kan'ın öcünü alacak kimse idi.[159]

Meşruiyet arayışı konusunda diğer Emevî halifeleri Muâviye'yi izlediler. Onlar için artık Hz. Osman'ın kanını talep yeterli ve geçerli bir meşruiyet değildi. Onlar, kendilerinin Allah tarafından tayin edildiklerini[160] ve bundan dolayı da "Allah'ın halifesi" olduklarını,[161] dolayısıyla hilafet onlara Allah tarafından verildiği için, halifeye veya onun astlarına itaatsizlik etmenin Allah'a itaatsizlik etmekle eşdeğerde olduğunu ileri sürdüler.[162] Aslında bu iddia Muâviye hayatta iken dillendirilmeye başlanmıştı. Basra valisi Ziyad b. Ebihi, şehre geldiğinde okuduğu meşhur hutbede, "…Biz sizi Allah'ın verdiği otoriteyle yönetiyoruz. Emrimize verdiği malı size veriyoruz. Sizin bize itaat, bizim size adalet borcumuz var"[163] sözleri ile yönetimlerine ilahi bir meşruiyet kazandırmaya başladılar. Basra valisi Ziyad'ın uygulamalarını takdir eden yönetim yanlısı şair Harise b. Bedr, Ziyad'ı "Allah'ın Kılıcı", Muâviye'yi de "Allah'ın Halifesi" olarak takdim etmektedir. Emevîlerin muhalifleri ise Ebu Bekir'in

---

[155] İbn Sa'd, VI, 219; İbn Kuteybe, **Meârif,** 230; Dîneverî, , 224; Taberî, IV, 205; İbnu'l-Esîr, II, 497
[156] Abdumenaf, Haşim'in babası, Ümeyye'nin ise dedesidir.
[157] Watt, **İslamda Siyasal Düşüncenin Oluşumu,** 67-68
[158] Watt, a.g.e, 66-67; Akyüz, 95
[159] Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, 100
[160] Akbulut, 282; Watt, **İslamda Siyasal Düşüncenin Oluşumu,** 67-68
[161] Watt, a.g.e, 60-61
[162] Watt, a.g.e, 67-68
[163] Taberî, IV, 166

mütevazı bir şekilde "Allah'ın Halifesi" unvanını reddettiğini ve "Allah'ın Elçisinin Halifesi" unvanını kullandığını[164] söyleyerek buna karşı çıktılar.

Emevîler'in bütün bunlarla yapmak istedikleri, yönetimlerinin meşruiyetini itikadi bir temele oturtarak, Müslümanların kendilerine tam itaatini sağlamak ve muhaliflere karşı onlara yardım etmek zorunda olduklarını vurgulamaktı. Halifelik kendilerine ilahi irade gereği verilmiş olduğuna göre, Müslümanlara düşen kadere razı olmaktı. Böylelikle Emevîler, halifelik konusunda, kaderi "cebir" olarak anlamak gibi, İslam siyasi düşüncesine yeni bir problem ve bakış açısı sokmuş oldular.[165] Daha başlangıçta Muâviye'nin Ali ile savaşa çıkışının, Allah'ın kaza ve kaderi olduğunu söyleyerek haklı göstermeye çalıştılar.[166] Muâviye, Sıffîn'de askerlerine şöyle bir konuşma yaptı: "... Allah'ın takdiri sonucunda kader bizi yeryüzünün bu bölümüne sürükledi. Bizimle Iraklıları karşı karşıya getirdi. Biz Allah'ın takdirine razıyız."[167] Kûfe halkına da şöyle seslendi; "Ey Kûfe halkı! Sizinle namaz, zekât ve hac uğrunda savaştığımı mı sanırsınız? Sizin namaz kıldığınızı, zekât ödediğinizi ve haccettiğinizi biliyorum. Ben sizinle, sizi yola getirmek için savaştım. Allah bunu bana siz istemediğiniz halde verdi." Muâviye oğlu Yezid'e biat alırken, şöyle diyordu: "Yezid işi, kaza ve kaderdir. Kulların bu konuda başka seçeneği yoktur."[168]

Bunun dışında geçmişin şimdiden, şimdinin de gelecekten daha iyi olduğunu ileri sürerek, cebir ve teslimiyet ideolojisini güçlendirmeye çalışmıştır. Muâviye, Emevî Cebriye ideolojisini açıklamaya başlamış, valileri ve ondan sonraki Emevî halifeleri ise bunu iyice geliştirmişlerdir. Ziyad b. Ebih, Muâviye'nin valisi olarak Basra'ya geldiğinde, halka yaptığı meşhur konuşmasında şunları söylemiştir: "Ey insanlar! Sizin siyasetçileriniz, sizin koruyucularınız olmuş bulunuyoruz. Sizi Allah'ın bize verdiği otorite ile yöneteceğiz. Sizi Allah'ın bize verdiği fey ile koruyacağız."[169] Muâviye öldüğünde, oğlu Yezid şöyle hitab etti; "Dilediğini yapan, dilediğine veren, dilediğinden alan, dilediğini düşüren, dilediğini yükselten Allah'a hamd olsun." Yezid b. Velid'in, 125(742-743) yılında kendinden sonra veliaht tayin ettiği oğulları Osman

---

[164] Taberî, IV, 168
[165] İbn Ebi'l-Hadid**,** Ebû Hamid İzzuddin Abdulhamid**, Şerhu Nehci'l-Belâğa,** I-XX, Kahire trs, , II, 497; Câbirî, **İslamda Siyasal Akıl,** 601; Akyüz, 95
[166] Câbirî, a.g.e, 590
[167] İbn Ebi'l-Hadid**,** 497
[168] İbn Kuteybe**, İmâme,** I, 286-302
[169] Taberî, IV, 165-167; İbnu'l-Esîr, II, 472-474

ile Hakeme biat akdini duyurmak üzere eyaletlere gönderdiği mektuplarda, [170] Emevî Cebir ideolojisi metinlerinden örnekler sunulmaktadır.

Emevî yöneticileri, cebir ideolojisinin yayılması için sadece irad ettikleri hutbeler ve kamuya açık mektuplarla yetinmemişlerdir. Bunların yanı sıra diğer araçları da bu ideolojinin temellendirilmesinde kullanmışlardır. Başta "halifetullah fi'l-ard" (Allah'ın yeryüzündeki halifesi), "Eminullah" (Allah'ın güvendiği) ve "el-İmamu'l-Mustafa" (Seçkin Önder) gibi cebir içerikli ünvanlar kullandılar.[171]

Muâviye'nin saltanatını meşrulaştırmak için benimsediği bu cebir ideolojisi, Hz. Peygamber'den rivayet ettiğini söylediği hadislerin pek çoğunu da açıklıyor. Sözgelimi, şunları söylüyor: "Beni hilâfete yönlendiren yegâne şey, Rasulullah'ın (s.a.v.) şu sözüdür: İktidara gelirsen, iyilik yap."[172] Muâviye ve Suriyeliler hakkında buna benzer başka hadisler de vardır. Bunlardan bir kısmı, sözcük veya anlam olarak belli ölçüde sahih de olabilir. Ancak önemli olan, haber verişi ve dolayısıyla kaza ve kader oluşu itibarıyla, Muâviye ve sonraki Emevî halifelerinin bu hadisleri iktidarlarının meşruluğunu dayandırdıkları temel olarak alışlarıdır. Muâviye ve bütün Emevî halifeleri, bu uğurda savaşmamışlar gibi, hilafeti Allah'ın onlara verdiğini söylemekle yetinmemişler, yaptıkları zulümleri bile, bu tür rivayetlerle açıklama yoluna gitmişlerdir.

Emevîler zamanında, siyasi idarenin savunduğu bu düşünce ve uygulamalarına karşı başta Haricîler, Hz. Ali taraftarları, Kaderiye, Cebriye ve Mürcie olmak çeşitli grupların tepkisi oldu. Bunlardan Kaderiye, Cebriye ve Mürcie Emevilere karşı fikri planda mücadele verirken Haricîler ve Hz. Ali taraftarları siyasi alanda kalıp Emevilere karşı silahlı mücadeleye giriştiler.

3-HALİFELERİN YAŞANTILARI VE YÖNETİMİN UYGULAMALARI

Emevîler döneminde meydana gelen şiddet olaylarına etki eden faktörlerden birisi de bazı halifelerin toplumun genel kabulünü görmeyen yaşantıları ve valilerin çeşitli uygulamaları olmuştur. Muâviye'den başlamak üzere halifeler, zamanla Roma ve Sâsâni imparatorlarının yaşantısına benzer bir hayat sürdüler. Halifeler, artık saraylarda yaşamaya ve her gittikleri yerde kendilerine eşlik eden korumalar bulundurmaya başlamış, bunun sonucunda halkla halifelerin arası açılmıştır. Başta Yezid b. Muâviye olmak üzere bazı halifelerin içkiye, şarkıcılara ve kadınlara düşkün oldukları gibi

[170] Taberî, V, 528-532
[171] Câbirî, a.g.e,592
[172] İbn Kesîr, V, 503

ithamlar ortaya atılmış, onların bu durumları toplumun ileri gelenleri başta olmak üzere toplum tarafından tasvip görmeyip tepkiyle karşılanmıştır. Meşruiyet problemini devamlı enselerinde hisseden halifeler, bu ithamlar karşısında zaman zaman zor durumda kalmışlardır. Onların bu yaşantılarını duyan ve gören muhalifler, bu durumu propagandalarında kullanmaktan çekinmemiştir. İsyana kalkışan Haricîler ve Hz. Ali taraftarları, her zaman onların yaşantılarını ayaklanmalarına bir neden olarak göstermişlerdir.

Emevî halifelerinin kişisel hayatları, bütünüyle İslama aykırı olmamakla birlikte, ilk halifelerin zahidane ideallerinden oldukça uzaktı ve halkın dini önderlerinin beklentilerini ve taleplerini karşılayamıyordu.[173] Bundan dolayı çeşitli grupların, Emevîlere karşı gösterdikleri muhalefet, çoğunlukla dini bir mücadele olarak gösterilmeye çalışılmıştır. Bu mücadelede, Yezid b. Muâviye, Yezid b. Abdulmelik ve Velid b. Yezid'in gayr-ı ahlaki hareket tarzları üzerinde özellikle durulmakta, Yezid b. Muâviye döneminde Medine'ye gösterilen saygısızlık, Mekke'nin Abdulmelik orduları tarafından işgali ve Kâbe'nin yakılması onların dini duyarlılıktan uzak olduklarına bağlanmaktadır. Emevî halifeleri bunların dışında, camilerde minberi halktan ayırmak için maksureler ve mahfiller yapmış olmakla, Cuma hutbesini Hz. Peygamber ve ilk halifeler tarafından tesbit edilen uygulamanın aksine, cemaat dağılır korkusuyla namazdan önceye almakla suçlanmışlardır.[174]

İbnu'l-Esîr'in Ömer b. Sübeyne'den aktardığına göre, Yezid b. Muâviye halife olmadan önce hacca giderken uğradığı Medine'de içki sofrasına oturmuştur.[175] Diğer kaynaklarımızda da onun devamlı olarak içki içtiği belirtilmekte,[176] hatta bu yüzden lakabının "Yezid el-Humûr" olduğunu söylemektedir.[177]

İbn Haldun, Hz. Hüseyin'in Kerbela'da katledilişi ile Yezid'in yaşantısı arasında ilişki kurarak şunları söylemektedir; "Yezid'in fasıklığı herkes tarafından anlaşılıp ortaya çıkınca, Kûfe'deki Ehl-i Beyt taraftarları Hz. Hüseyin'e haber göndererek Kûfe'ye gelmesini, (Yezid'e karşı) onu destekleyeceklerini söylediler. Hz. Hüseyin de fasıklığından dolayı Yezid'e isyan edilmesi gerektiğine inanıyordu. Kişisel

---

[173] Fazlurrahman, **İslam,** çev. Mehmed Dağ- Mehmet Aydın, Ankara 2004, s. 144. Emevî halifelerinin halk tarafından tasvip edilmeyen yaşantıları ile ilgili bkz. İrfan Aycan, "*İslam Toplumunda Eğlence Sektörünün Ortaya Çıkışı"* **AÜİFD**, XXXVIII, s.155-193

[174] Vloten, Gerlof Van, **Emevîler Devrinde Arab Hâkimiyeti, Şia ve Mesih Akideleri Üzerne Araştırmalar**, çev. M.Said Hatiboğlu, Ankara 1986, s.46

[175] İbnu'l-Esîr, II, 603

[176] Belâzurî, **Ensâb,** V, 299; Mes'ûdî, III, 81

[177] Hitti, I, 358

ehliyeti ve toplumsal gücü ile buna güç yetirebileceğini zannetti. Kişisel ehliyeti konusundaki zannı doğruydu fakat toplumsal gücü konusunda hata etmişti."[178]

Yezid b. Muâviye döneminin Kerbela'dan sonra ikinci önemli olayı olan 63(682–683) yılında Medineliler'in isyanı ve bu isyan sonucunda gerçekleşen Harre vakasının sebeplerinden birisi de yine Yezid'in yaşantısı etrafında dolaşan olumsuz düşünceler olmuştur. Kerbela olayını henüz unutmamış olan Medineliler, bu dönemde valilerinin sık sık değiştirilmesi ve son olarak da genç ve yeteneksiz Osman b. Muhammed b. Ebi Sufyan'ın vali tayin edilmesiyle 62(682) Emevî hilafetine karşı muhalefetlerini iyice artırdılar. Merkezi hükümetle Medine arasındaki soğukluğu gidermek amacıyla, içlerinde Abdullah b. Hanzala el-Ensârî, Abdullah b. Ebi Amr b. Hafs el- Muğire el-Mahzumi ve Münzir b. ez-Zübeyr'in de bulunduğu, eşraftan bir heyeti Şam'a gönderdiler.[179] Yezid bu heyete ikramda bulunarak bol miktarda bahşiş ve hediye verdi. Ancak gösterilen bu ilgiye rağmen heyette bulunananlar, Yezid'in hiçbir dindarlık yönünün olmadığını, şarap içip tanbur çalarak cariyelerle oynaşan ve köpeklerle oynayıp geceleri hırsızlarla sohbet eden biri olduğunu söyleyerek ona olan biatlarını geri çektiklerini belirttiler.[180] Heyetin, Yezid'in zevk ve sefasına dair getirdiği haberler[181] dindar insanları rahatsız etti ve Medine'deki karışıklık daha da arttı. Yezid'in gönderdiği tehdit mektubu bardağı taşıran son damla oldu. Medineliler muhalefetlerini bir adım daha ileri götürek valiyi ve gıyabında Yezid'i görevinden uzaklaştırarak Ensar'dan Abdullah b. Hanzale'ye biat ettiler. Fakat bu seçim, Ensar'a üstünlük kazandırması sebebiyle rahatsızlık meydana getirdi ve bu rahatsızlık ancak Kureyş ile mevalisinin başına Abdullah b. Muti'in, Muhacirlerin başına da Ma'kıl b. Sinan'ın getirilmesi ile giderildi. Böylece Abdullah b. Hanzale yerinde kaldı. Mescitte varılan bu karardan sonra Medineliler'in davranışları şehirdeki Emevîler'e ve taraftarlarına karşı mütecaviz bir hale dönüştü ve Yezid'in valisini kovup Emevîler ile müttefiklerinin oluşturduğu yaklaşık bin kişilik bir grup, Mervan b. el-Hakem'in evinde gözetim altına alındı.[182]

---

[178] İbn Haldun, **Mukaddime,** I, 302
[179] Taberî, IV, 368; İbnu'l-Esîr, II, 588.
[180] Taberî, IV, 368
[181] Taberî, IV, 368; İbnu'l-Esîr, II, 588
[182] İbn Kuteybe, **İmâme,** I,327; Taberî, IV,370; İbnu'l-Esîr, II,593; İbn Kesîr, V,729. Yakubî, Medineliler'in Ümeyyeoğullarına saldırdığını, taşlayarak kovaladıklarını ve şehirden çıkardıklarını kaydeder. (Yakubî, II,164)

Bundan sonraki süreçte Yezid b. Muâviye, Muslim b. Ukbe komutasında bir orduyu Medine'ye gönderdi. Harre'de yapılan savaşta birçok Medineli öldü. Savaş sonrasında Suriyeli askerler Medine'yi üç gün boyunca yağmaladılar.[183]

Yezid b. Abdulmelik de zevk ve sefasına düşkün birisi idi.[184] Habbâbe ve Sellâme adındaki kadınlarla arkadaşlık ediyordu. Onun zamanında Yezid b. Mühelleb, Basra'da isyan etti.[185] Yezid b. Mühelleb de Emevî yönetiminin gayr-ı İslamî uygulamalarını, isyanı sırasında dayanak olarak kullandı.[186] O, Emevîler için şu sözleri kullanmıştır; "Rasûlüllah (s.a.v.)'ın yasakladıklarını helâl kılan bunlar değil midir? Onlar Kâbe'ye yürümüş ve yıkmışlar, sonra da taşları ve örtüleri arasında ateş yakmışlardır. Allah'ın laneti ve ahiretin kötülüğü onların üzerine olsun."[187]

Velid b. Yezid, içki ve eğlenceye düşkün bir hayat sürmüştür.[188] Hiç bir şeyi umursamayan, içki içen sefih bir kişiliğe sahipti. Zamanını boş şeylerle ve şarkı ile geçirirdi. Şarkıcıların şiirlerini söyler ve onlarla lahinler yapardı.[189] Velîd halife olduktan sonra da oyun oynamayı, zevk ve sefa peşinde koşmayı, içki içmeyi, ava gitmeyi ve fâsıklarla arkadaşlığı giderek artırdı. Bu durumu halkın ve askerlerin ağırına gitti, halk yaptıklarını yadırgadı.[190] Hatta onun bu yaşantısından dolayı öldürüldüğünden bahsedilir.[191] Velid öldürüldüğünde, Yezid b. Velid, halka hitaben yaptığı konuşmada onu kötülemiş ve yaptığı kötü işler ve kötü yaşantısından dolayı onu öldürdüğünü söylemiştir. O bu konuşmasında, "Ey İnsanlar! Ben kendi çıkarım, dünya sevgisi ve saltanat arzusu uğruna ortaya çıkmadım. Fakat, hidayet esasları yıkılıp, takva ehlinin nuru söndürülüp, bütün haramları helal sayan ve her bid'ati işleyen inatçı zorbanın ortaya çıkışından dolayı, Allah ve dini adına öfke duyarak, Allah'ın Kitabı ve Rasulü'nün Sünneti'ne çağırmak için ortaya çıktım"[192] diyerek ihtilal girişiminin arkasında yatan nedenleri açıklamaya ve bu şekilde hareketine meşruiyet kazandırmaya çalışmıştır.

---

[183] Dîneverî, , 264-265; Yakubî, II, 165; Taberî, IV, 371-77; İbn Kesîr, V, 729 -731
[184] İbn Kuteybe, **Meârif,** 249; Aycan, *"İslam Toplumunda Eğlence Sektörünün Ortaya Çıkışı"* **AÜİFD**, XXXVIII, s.180-181
[185] İbn Kuteybe, **Meârif,** 249; Taberî, V,374-375; İbnu'l-Esîr, III, 306-308
[186] Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, 86-87
[187] Taberî, V, 336; İbnu'l-Esîr, III, 278; Halil, İmaduddin, **İslam Tarihi, Bir Yöntem Araştırması**, çev; Ubeydullah Dalar, İstanbul 1985, s.80
[188] Aycan, "*İslam Toplumunda Eğlence Sektörünün Ortaya Çıkışı"* **AÜİFD**, XXXVIII, s.186-190; Atçeken, 233
[189] İbn Kuteybe, **Meârif,** 251; Taberî, V,521
[190] Taberî, V, 538; İbnu'l-Esîr, III, 404-405
[191] İbn Kuteybe, **Meârif,** 251
[192] Belâzürî, **Ensâb,** IX, 191-192; Taberî, V, 570; İbnu'l-Esîr, III,411-413; İbn Kesîr, VI, 518; Nevin A. Mustafa, **İslam Siyâsî Düşüncesinde Muhalefet,** çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 1990**,** s.299-300

Velid b. Yezid'in öldürülmesine neden olan isyanda, hanedan içindeki çekişmeler nedeniyle gerçekleştirdiği bazı uygulamaların da etkisi olmuştur. Özellikle Velid b. Abdülmelik'in çocukları Velid b. Yezid'e karşı aşırı bir düşmanlık besliyorlardı. Aynı şekilde Hişam'ın çocukları da, Velid b. Yezid'e karşı Velid b. Abdülmelik'in çocuklarının yanında yer alıyorlardı. Her iki ailenin Velid'e karşı cephe almaları, tamamen siyasî idi, yani taht kavgası yüzündendi. Velid'in hilafetten uzaklaştırılmasına, başta Süleyman b. Hişam olmak üzere ailesi destekte bulunmuştu[193]. Velid de bunun sonucu olarak Süleyman'a yüz sopa vurdurmuş ve bir takım cezalar vermişti[194]. Velîd, Süleyman b. Hişâm'ı yakalatıp yüz sopa vurdurttu, saç ve sakalını kestirdi. Daha sonra da Şam diyarındaki Amman'a sürdü ve Velîd öldürülünceye kadar hapiste kaldı.[195] Yezid b. Velid de, Velid'e karşı çıkanlardandı. Çünkü Velid, onu da diğer kardeşleriyle birlikte sürgüne göndermişti[196]. Velid'in, Yezid'i sürgüne gönderme sebebi, Hişam'ın öldürdüğü Kaderîlerin lideri Ğaylân ed-Dımaşkî'nin düşüncelerinden etkilenmiş olmasıydı.[197] Velid'in, Yezid b. Velid ve Süleyman b. Hişam'ın ailesine karşı uyguladığı bu olumsuz tavır, onların kendisini hafife almalarına, küfretmelerine hatta livatacılıkla suçlamalarına sebep oldu.[198]

Hişam b. Abdulmelik, Velid b. Ka'ka'a'yı Kınnesrin'e, Abdulmelik b. Ka'ka'a'yı da Humus'a görevlendirmişti. Velid iktidara geldiğinde ondan korkarak kaçtılar. Velid onları yakalayıp Kınnesrin'in yeni valisi Yezid b. Ömer b. Hübeyre'ye teslim etti ve işkence ile öldürüldüler. Velid'in, Hişam ailesi ile Velid b. Abdülmelik ve el-Ka'ka'a ailesine yaptıkları, yine Halid b. Abdullah el-Kasrî'yi hasmı olan Irak valisi Yusuf b. Ömer'e teslim ederek öldürtmesi, başta Yezid b. Velid olmak üzere Yemenîlerin kendisine karşı isyan etmesine neden oldu.[199]

Halifelerin yaşantı ve uygulamalarının yanında valilerin bir takım uygulamaları da şiddet olaylarına ya etki etmiş veya bu olayların meşru gösterilmesine delil olarak sunulmuştur. Özellikle valilerin baskı, şiddet ve asabiyete dayanan yönetimleri, bir çok şiddet olayının nedeni olmuştur. Irak'ın Sakifli valileleri -Muğire b. Şu'be hariç- Ziyad

---

[193] Abdüşşafi, Muhammed Abdülfettah, **el-Âlemü'l-İslâmî fi'l-Asri'l-Ümevî,** Kahire 1984, s. 198; Riyad İsa, **en-Niza' Beyne Efrâdi'l-Beyti'l Ümeviyyi ve Devruhû fî Sükûti'l-Hılafeti'l-Ümeviyye**, by. 1985, s. 139.
[194] Belâzurî, **Ensâb**, IX, 165-166; Taberî, V, 539; İbnu'l-Esîr, III, 405; İbn Kesîr, VI, 512
[195] Taberî, V, 538; İbnu'l-Esîr, III, 404-405
[196] Belâzurî, **Ensâb**, IX, 166; Vekil, M. Seyyid **el-Ümeviyyûn Beyne'ş-Şark ve'l-Garb**, Beyrut 1995, I, 585.
[197] Belâzurî, **Ensâb,** IX, 166.
[198] Belâzurî, **Ensâb**, IX, 166. Taberî, V, 538-539
[199] Taberî, V, 543; İbnu'l-Esîr, III, 407

b. Ebihi, Ubeydullah b. Ziyad, Haccac b. Yusuf ve Yusuf b. Ömer, Irak bölgesini adeta olağan üstü hal kanunlarıyla yönetmişler, bölge halkına karşı fevkalade sert davranmışlardır. Daha sonraları Emevîlere karşı yükseltilen itiraz ve ithamların arkasında, onların bu idarecilerinin uygulamaları vardır. [200]

Ubeydullah b. Ziyad'ın Irak'ta uyguladığı tavizsiz politikalar Emevîlere karşı hoşnutsuzlukları artırmıştır. O, şüphe üzerine dahi insanları cezalandırmaktan çekinmemiştir.[201] Özellikle Hz. Peygamber'in torunu Hz. Hüseyin'in, onun emri ile feci bir şekilde katledilişi, sadece kendi döneminde değil, tüm Emevî iktidarı boyunca aralıklarla devam edecek olan şiddet olaylarının ana sebebi olmuştur. Başta Tevvabun hareketi olmak üzere Muhtar es-Sekafi ayaklanması, bu olayın intikamını almak üzere girişilmiş hareketlerdir. 65/684-685'de Tevvâbûn hareketinin liderlerinden Süleyman b. Surad'ın taraftarlarına söylediklerinden, bu ayaklanmanın sadece intikam için girişilmiş bir olay olduğunu anlıyoruz. Süleyman b. Surad, hareket için toplandıklarında, orada bulunanlara "ne mal-mülk ne de ganimet için burada toplandıklarını, niyetlerinin sadece Allah rızası için Peygamberin kızının oğlunun kanını talep olduğunu" açıkça belirtmiştir.[202] Tavaf b. Allak[203] ve Ebu Bilal Mirdas b. Udeyye'nin isyanı da yine onun uyguladığı bu şiddet politikaları nedeniyle olmuştur. [204]

Haccac b. Yusuf'un baskıcı Irak yönetimi, kendisinin atadığı Medâin valisi Mutarrif b. Muğire'yi bile isyan ettirmişti. Dini duyarlılığı ve kabilesi arasındaki konumu ile öne çıkan Mutarrif,[205] aynı zamanda Haricîlerden Şebib'in isyanını bastırmakla da görevlendirilmişti. İsyancılarla karşılaştığında onlarla görüşmelerde bulunmuş ve bu görüşmelerde onların çağrılarını haklı bularak kendisi de isyan etmeye karar vermiştir. İsyancı Haricîlerle birlikte hareket etmeye davet etti, ancak görüşmeler tıkanınca ortada kaldı. Haricîlerle görüşmelerinden ve yakın arkadaşlarına yaptığı konuşmadan, onun Haccâc'ın ve Abdulmelik'in zulümlerinden şikâyetçi olduğu, onlara karşı ayaklanmayı dinin bir gereği olarak gördüğü anlaşılmaktadır.[206] Ancak Haccac'ın askerleri tarafından öldürülmekten kurtulamamıştı.[207]

---

[200] Aycan, İrfan, "*Emevî İktidarının Devamında Sakif Kabilesinin Rolü",* **AÜİFD,** c.XXXVI, 125-126
[201] İbn Kuteybe, **İmâme**, II, 28; Wellhausen, **Muhalefet Partileri**, 38; Kılıç, Ünal, **Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid b. Muâviye**, İstanbul 2001, s.362
[202] Taberî, IV, 452-453; İbnu'l-Esîr, II, 635-636; İbn Kesîr, VI, 4
[203] Belâzurî, **Ensâb,** V, 186-187; İbnu'l-Esîr, II, 516
[204] Belâzurî, **Ensab**, V, 190; Taberî, IV, 232; İbnu'l-Esîr, II, 518; Wellhausen, **Muhalefet Partileri**, 39, Kılıç, 63
[205] Taberî, V, 106
[206] Taberî, V, 108-110; İbnu'l-Esîr, III, 125
[207] Taberî, V, 117-118; İbnu'l-Esîr, III, 127

Basralılar'ın ilim adamları, mevâli, yaşlı-çocuk demeden Haccac'a karşı savaşmak üzere İbnu'l-Eş'as'ın isyanına katılma sebeplerinden birisi de Haccac'ın işte bu zalimane uygulamaları olmuştur.[208] Zekât ve haraç toplama memurları, "zimmîlerin Müslüman olup şehirlere yerleşmeleri nedeniyle haraç gelirlerinin düştüğünden şikayet ettiklerinde Haccâc, "Herkes aslen hangi köy ve kasabadan ise oraya çıkıp gitmesi için bir genelge çıkarmıştır. Nereye gideceklerini bilemeyen halk "Ya Muhammed, ya Muhammed!" çığlıklarıyla köylerine geri göndermişti. Basralı ilim adamları da gözleriyle gördükleri bu zulümden dolayı ağlıyorlardı. Bu olaydan kısa bir süre sonra Basra önlerinde görülmeye başlayan İbnu'l-Eş'as'a Haccâc ile savaşmak, Abdülmelik'i de makamından indirmek üzere biat ettiler.[209]

Valiler göreve geldiklerinde yanında çalışacak elemanları kendileri seçerlerdi. Sadece kendi yakınları ile mensup oldukları kabileden kişileri görevlendirmek gibi bazı valiler tarafından yapılan kabile taraftarlığı, karşıt rakip grupların tepkisini çekiyordu.[210] Cüneyd b. Abdurrahman Horasan'a vali tayin edilince, tüm görevlileri kendisi seçmiş, yine Nasr b. Seyyar, Horasan valiliğinin ilk dört yılında sadece Mudarîlere görev vermiştir. 117(735) yılında Hişâm b. Abdülmelik zamanında, Irak valisi Halid b. Abdullah el-Kasrî, kardeşi Esed ve güneyli Araplardan bazılarını göreve getirdi. Esed, Horasan'da Yemenî taassubu yapmış ve Mudar kabilesi mensuplarını hor görmüştü. Kays kabilesinin ileri gelenlerine karşı kötü davrandı. Ayrıca Nasr b. Seyyar ve onunla beraber olan Mudar kabilesinin ileri gelenlerinden bir grubu kırbaçlattı. [211] Bütün bunlar, eyaletlerde iç karışıklıklara yol açmıştır.

Valilerin asabiyet dışında diğer uygulamalarının da zaman zaman şiddeti körüklediği bilinmektedir. Halid b. Abdullah el-Kasrî'nin Irak valiliği döneminde ortaya çıkan Haricî isyanları çoğunlukla onun bir takım icraatlarına tepki olarak meydana gelmiştir. Haricîler isyanlarında genellikle dinî duyarlılığı ön plana çıkararak Halid'i, mescidleri yıkıp çarşı ve kiliseler yaptırması, Müslümanların başına Mecûsî görevliler tayin etmesi ve zımmî erkeklerin Müslüman kadınlarla evlenmesine izin vermesi ile suçlamışlardır. Ayrıca onu, gayr-ı Müslim olmakla da itham etmişlerdir. Hali'in sözü edilen uygulamaları, dindar Müslümanların, özellikle de Haricîler'in tepkisine yol açmıştır.[212] Nitekim 119(737) yılında, Musul'da ikamet eden Kusâre

[208] Taberî, V, 151; İbnu'l-Esîr, III, 146
[209] Taberî, V, 182; İbnu'l-Esîr, III, 146
[210] Atçeken, İsmail Hakkı, **Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdulmelik,** Ankara 2001, s. 64
[211] Taberî, V, 432; İbnu'l-Esîr, III, 345
[212] Belâzurî, **Ensâb,** IX, 19; Taberî, V, 457; İbnu'l-Esîr, III, 360

lakaplı Behlûl b. Bişr'in arkadaşları, isyanlarına, "mescitleri yıkıp kiliseler ve havralar yaptıran, Müslümanların işlerini Mecûsîlere tevdi eden, Müslüman kadınları zimmîlere nikâhlayan Hâlid'i öldürmekle işe başlamanın daha iyi olacağı" fikrini sunmuşlar, ancak Behlûl, "öldürmeğe önce âmilden başlayalım" diyerek köydeki görevliyi öldürmekle işe başlamışlardır.[213]

Yeni atanan Vali çoğu zaman, kabile asabiyeti nedeniyle önceki görevlileri azlediyor zaman zaman da onları en ağır şekilde cezalandırıyordu. On beş yıl Irak valiliği yapan Halid b. Abdullah el-Kasrî, azledildikten sonra yerine atanan yeni Vali Yusuf b. Ömer tarafından en ağır işkenceye tabi tutulmuştur.[214] Hişam'ın ölümünden sonra Velid b. Yezid döneminde 126(743) yılında Yusuf b. Ömer tarafından işkence ile öldürüldü.[215] Bu durum, bundan sonraki olayların ana nedeni olmuş, çatışma ve çekişmeler Emevî devleti yıkılıncaya kadar devam etmiştir.

Hz. Ali taraftarlığının, siyasî-dinî bir mezhep olarak kurumsallaşmasına ve devlet ile aralarındaki düşmanlığın artmasına etki eden faktörlerden birisi de, Muâviye'nin ve sonraki halifelerin Hz. Ali ve Ehl-i Beyt'ine yönelik olumsuz propagandaya devam etmeleri olmuştur.[216] Hz. Hasan'ın hilâfet'i terkedip Kûfe'den Medine'ye gitmesinin ardından nefislerindeki mücadele ruhu sönmüş olan Kûfeliler, yönetimi mutlak olarak elegeçiren Muâviye'ye gönülsüz de olsa biat etmişlerdi. Ancak, Muâviye'nin minberlerde Hz. Ali ve onun Ehl-i beytine yönelik hakaret ihtiva eden yaklaşımları, bir taraftan Hz. Ali taraftarlığını dinamik tutmuş, diğer taraftan da onların kendisine olan kin ve düşmanlıklarını artırmıştır. Kûfe valisi Muğire b. Şu'be, Muâviye'nin emri gereği her hutbeye çıkışında Hz. Ali'yi lânetlemeye devam etmesine daha fazla dayanamayan Hucr b. Adiy ayağa kalkarak, itirazda bulunmuştur.[217] Hucr b. Adiy, Muğire b. Şu'be ölüp Ziyâd b. Ebîh'in Kûfe valiliğine ta'yin edilmesine kadar, Emevî yönetimine karşı bu itirazlarını devam ettirmiştir. Yeni vali Ziyâd da kendisinden önceki vali gibi, Hz. Ali'ye hakaret siyasetini sürdürdü. Onun bu davranışı, Hucr ve onu destekleyenlerin kinini daha da artırdı ve aynı itirazları ona da yapmaya devam ettiler. Ayrıca Muâviye'ye sövmek ve onu lânetlemek için toplantılar yapmaya başladılar. Bunun üzerine Ziyâd, Hucr ve arkadaşlarını tutuklayarak, Kûfe'nin dirlik ve

---

[213] Belâzurî, **Ensâb**,, IX,19; Taberî, V, 458; İbnu'l-Esîr, III, 360-361
[214] Taberî, V, 557-558; İbnu'l-Esîr, III, 401-402
[215] Taberî, V, 563; İbnu'l-Esîr, III, 403; Özaydın, Abdulkerim "*Halid b. Abdullah el-Kasrî*", **DİA,**, c.15, s.282
[216] Onat, Hasan, **Emevîler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği,** Ankara 199358; Aycan, İ., "*Emevî İktidarının Devamında Sakif Kabilesinin Rolü",* 127
[217] Yakubî, II, 139-140; Dîneverî, , 223; Taberî, IV, 188-189; İbnu'l-Esîr, II, 489

düzenini bozduğuna dair iddianame ile birlikte halife Muâviye b. Ebî Süfyân'a gönderdi. Muâviye bunlardan sekizini öldürttü, altısını da Hz. Ali'den uzaklaştıklarını açıkladıkları için affetti.[218] Bu olay Hz. Ali taraftarlarının Emevî yönetimine yönelik kin ve düşmanlığını artırdı.

Neticede, Halifelerin yaşantıları ve bir takım uygulamaları ile valilerin baskı, şiddet ve asabiyete dayanan yönetimleri, muhaliflerin tepkisini çekerek birçok şiddet olayının nedeni olmuştur. Bu tür uygulamalar, aynı zamanda birçok şiddet olayının da meşru gösterilmesine delil olarak sunulmuş ve halk tarafından destek görmüştür.

II. EKONOMİK, TOPLUMSAL VE SİYASAL NEDENLER

1- EKONOMİK NEDENLER

Bazı ekonomik gelişmeler de şiddet olaylarına dolaylı ya da doğrudan etkide bulunmuştur. Çeşitli nedenlerden dolayı devletin ekonomik düzenindeki değişiklikler, zamanla halka ağır gelen vergiler yüklüyordu. Bu durum halkın tepkisine yol açıyor ve bazı grupları isyana teşvik ediyordu.

Muâviye, siyasi muhaliflerine karşı, sindirme ve karalama kampanyasının yanısıra, ekonomik baskı da uygulamıştır.[219] Vali Muğire b. Şube'nin, Kûfe mescidinde Hz. Ali ve taraftarları aleyhinde konuştuğu bir sırada, Hucr b. Adiy -her zaman yaptığı gibi- hiddetlenerek ayağa fırlamış ve "sen ihtiyarlıktan kime sevgi duyacağını şaşırdın. Sen bize kestiğin maaşlarımızı ver, bunu kesmek senin haddin değil, sen kendinden öncekilerin yapmadığı bir şeye çok düşkün oldun" diye bağırmış, mescitte bulunanlar da "bizim boş lafa karnımız tok, kesilen maaşlarımızı istiyoruz" diyerek ona katılmışlardır.[220] Nitekim Hucr, Muğire'nin valiliğinin son zamanlarında, Ali taraftarlarına verilen tahsisatın gecikmesini bahane ederek, Muâviye'nin istediği devlet hazinesine mahsus bazı malları götürmek üzere Muğire tarafından hazırlanan kervanın önünü keserek mallara el koymuştur.[221]

Medineliler, isyanları sırasında, uzun zamandır maaşlarında artış yapılmamasını gündeme getirmişlerdir. Bu yüzden Medine'de başlayan muhalefetin dini yönü yanında ekonomik boyutu da vardı ve bu boyut Muâviye dönemine kadar uzanıyordu. Medineliler valiye gidip, "Muâviye atıyye konusunda başkalarını bize tercih etti, bir

---

[218] İbn Sa'd, VI, 219; İbn Kuteybe, **Meârif,** 230; Dîneverî, , 224; Taberî, IV, 205; İbnu'l-Esîr, II, 497; Ebu Zehra, Muhammed, **İslam'da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi,** Çev; Ethem, R.Fığlalı-Osman Kesikoğlu, İstanbul 1970, 52

[219] Aycan, **Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebi Süfyan**, 170

[220] Taberî, IV,188-189; İbnu'l-Esîr, II, 489

[221] Aycan, "*Emevî İktidarının Devamında Sakif Kabilesinin Rolü",* 127-128; Bozkurt, Nebi, **"***Hucr b. Adi***",** **DİA,** XVIII, s.277

dirhem bile artış yapmadı" diyerek hoşnutsuzluklarını dile getirmişlerdir. Nitekim Emevî iktidarı ile birlikte başta Muâviye olmak üzere iktidar ailesine mensup kişilerin şehirde sahip odukları mal miktarı Medinelileri rahatsız edecek kadar çoğalmıştı. Bu siyasetin sonucunda üretim azalmış, enflasyon yükselerek fiyatlar artmış, insanlar geçimlerini sağlamakta zorluk çekmeye başlamışlar, haklarını alamamışlar ve ellerindeki malları iktidar ailesi mensuplarına satmak zorunda kalmışlardı. Bunun yanında savâfî (sahipsiz arazi) amili İbn Mina'nın toprak gelirlerini toplamak için gittiği Belharis b. Hazrec kabilesi mensupları, Kureyş ve Ensarla birlik olarak ödeme yapmayı redetmişler,[222] vali de bunu zor kullanarak tahsil etmek istemiş, fakat bir sonuç alamamıştı.

Haricîlerden Şebib'in isyanının nedenlerinden biri de aynı şekilde bazı ekonomik uygulamalardan duydukları rahatsızlık olmuştur. Bunu, Haccac'ın üzerlerine gönderdiği komutan Mutarrif b. Muğire ile yaptığı konuşmalardan anlamak mümkündür. Mutarrif, insanları neye çağırdıklarını ve niçin ayaklandıklarını sorduğunda; "Bizler Allah'ın Kitabı'na ve Rasûlü'nün sünnetine davet ediyoruz. Bizi bunlardan intikam almaya iten şey, onların gelen ganimet gelirlerini kendilerine ayırmaları, Allah'ın suçlar için koymuş olduğu cezaları uygulamamaları ve zorbalıkla davranmalarıdır"[223]diye cevap vermişlerdir. İbn A'sem ve Belâzurî'deki rivayetler de bu görüşü desdeklemektedir. İbn A'sem'in rivayetine göre O, kendisine aylık tahsis edilmesi için Şam'a giderek eşraftan birisini aracı koymuş, fakat Abdülmelik talebi reddetmişti. Şebîb, bunun üzerine isyan etmeye karar verdi.[224] Belâzurî'deki başka bir rivayet de bu anlatımı destekler mahiyettedir, el-Heysem b. Adî'in naklettiği rivayete göre Emevîler, Bekr ve Temîm'e Şam'da farîza vermiyorlardı ve Şebîb bunun için isyana kalkıştı.[225]

Haccac, H.75 yılında Basra'da "İbn Zübeyr'in sizin maaşlarınızda yapmış olduğu artırmayı ben zarar verici ve batıl bir artırma olarak görüyorum; çünkü o mülhid, fasık ve münafık birisinin yapmış olduğu bir artırmadır. Bizler de bunu geçerli kabul etmiyoruz"[226] diyerek maaşlarda bir kısıntı yapacağı kararını açıkladı. Buna ilk itirazı Abdullah b. Carud yapmış ve daha sonra kendisine gelen Basralılar da "Bu adam bizim maaşlarımıza yapılan bu fazlalıkları geri almadan durmayacaktır. Haydi, onu

[222] Yakubî, II, 164
[223] Taberî, V, 107; İbnu'l-Esîr, III, 125
[224] İbn A'sem, VII, 62
[225] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 19
[226] Taberî, V, 46. Mus'ab maaşlarda yüzer dirhem artış yapmıştı. (İbnu'l-Esîr, III,90)

Irak'tan çıkartmak, sonra da Abdülmelik'e mektup yazıp başımıza başka birisini vali tayin etmek üzere sana bey'at edelim.[227] Abdülmelik bizim bu teklifimizi kabul etmeyecek olursa, ona olan bey'atimizi bozar ve itaat etmeyiz. Haricîler kaldığı sürece o da bizden çekinecektir" diyerek Abdullah b. Carud liderliğinde ayaklanmışlardır.[228]

Şiddet olaylarında ekonomik etkinin görüldüğü bir başka isyan da 81(700) yılında İbnu'l Eş'as isyanı olmuştur. H. Dursun Yıldız bu isyanın sebebini, ikinci sınıf insan muamelesi gören ve devletten daha az maaş alan Iraklı Araplar'ın Suriyeli Araplar'a karşı giriştikleri bir iktidar mucadelesi olarak görmektedir.[229] Halife Abdulmelik'in isyanın tehlikesi karşısında Haccac'ı görevden almayı[230] bile düşündüğü bir sırada, İbnu'l-Eş'as'ın askerlerine, isyandan vazgeçmeleri karşılığında kendilerine Suriyeli askerlerle eşit muamele yapacağını vaat etmesi de bunu göstermektedir.

Yezid b. Velid'in iktidara geldiğinde okuduğu hutbe, o dönemde var olan ekonomik, sosyal ve siyasal sorunların boyutunu göstermesi bakımından son derece önemlidir.[231] O, söz konusu hutbesinde; "Cizye mükelleflerinize, onları bölgelerinden uzaklaştıracak ve nesillerini kesecek şekilde vergi yüklemiyorum. Maaşlarınızı her yıl vereceğim, erzak yardımını her ay yapacağım"[232] diyerek ihtilale katılan insanlara ekonomik beklentilerinin karşılacağını vadetmiştir.

2- ASABİYET VE EMEVÎLERİN IRKÇI POLİTİKALARI

Emeviler dönemi şiddet hareketlerinin nedenlerinden birisi de asabiyet ve uygulanan ırkçı politikalardır. Asabiyet ve kabile ruhu, siyasi konuları iman kavgası haline getirerek çok sayıda şiddet olayınına neden olmuştur. Bu dönemde meydana gelen kabile çatışmalarının asıl nedeni asabiyettir.

Aynı soydan gelenlerin veya bir başka sebeple aralarında yakınlık bulunanların muhaliflere karşı birlikte hareket etmelerini sağlayan dayanışma duygusu olan asabiyet,[233] düzenli bir siyasi birlikten ve hukuki yapıdan yoksun olan Cahiliye döneminde, bir kabilenin veya kabileden bir kişinin başka kabile tarafından saldırıya uğramasını önleyen en önemli ve etkili bir faktördü. Arabın ruhunda, soyuna düşman kabilelere karşı kin tutmaktan ve intikam almaktan daha köklü ve derin bir duygu yok

---

[227] Belâzurî, **Futûh,** 395-396; İbnu'l-Esîr, III, 90
[228] İbn Kuteybe, **Meârif,** 233; Belâzurî, e.g.e, 395-396; Taberî, V, 46; İbnu'l-Esîr, III, 90
[229] Taberî, V, 156; İbnu'l-Esîr, III, 148-149; Yıldız, Hakkı Dursun, "*İbnu'l-Eş'as, Abdurrahman b. Muhammed",* **DİA,** c.XXI, s. 33
[230] Taberî, V, 156; İbnu'l-Esîr, III, 148-149
[231] Câbirî, **İslamda Siyasal Akıl**, 640
[232] Belâzürî, **Ensâb,** IX, 191-192; Taberî, V, 570; İbnü'l-Esir, III,412-413; İbn Kesîr, VI, 518
[233] Çağrıcı, Mustafa, *"Asabiyet"*, **DİA,** c.III, s.453

gibidir.[234] Cahiliye döneminde ardı arkası kesilmeyen kabileler arası savaşların temelinde asabiyet yatmaktaydı.[235]

Hz. Peygamber önderliğinde oluşan ve gelişen İslami toplum ve devlet hayatında, renk, dil ve kavim gibi etkenlere önem verilmeden, samimi dindarlık ve ahlaki hassasiyet demek olan takva dışında bir üstünlük görülmemiş, idari makamlara atamalarda ehliyet ve liyakattan başka bir kriter göz önünde bulundurulmamıştır.[236]

Ancak, İslam'ın, kabileler arasında cahiliyeden gelen ve asabiyetten kaynaklanan intikamı yasaklamış olmasına rağmen, bu ideal anlayış ve uygulamalar, çok geçmeden çeşitli faktörlerin etkisiyle kendini yeniden hissettirmeye başlamış ve siyasi olayların birçoğunda kendisini göstermiştir. Hz. Peygamber döneminde küllenen, Hz. Ebu Bekir ve Ömer'in halifeliklerinde pek fazla tezahür etmeyen kabile taassubu, Hz. Osman'ın son döneminde yeniden ortaya çıkmaya başlamıştır. Halife Hz. Osman'ın özellikle, kendi akrabaları olan Ümeyyeoğullarını vali ve ordu komutanı olarak görevlendirmesi, başta Haşimoğulları olmak üzere diğer arap kabileleri arasında hoşnutsuzluk meydana getirmiştir.[237] Bu durum, Hz. Osman dönemindeki karışıklıkların ve onun hunharca öldürülmesinin nedenlerinden birisi olmuştur.

Haricîlerin ortaya çıkışında da kabile taassubunun, dolayısıyla asabiyetin önemli bir etken olduğu görülmektedir. İlk Haricîlerin çoğunluğu, Kureyş, Sakif ve Ensar'ın dışında kalan diğer Kuzey Arapları olan Rebia kabilesine mensup Temim, Bekr, Hanife ve Hemdan'a mensuptu.[238] Bunlarla Kureyş'in de mensup olduğu Mudar kabileleri arasında kökleri Cahiliye dönemine dayanan rekabet ve çatışma vardı. Kureyş'in ellerinde tuttukları hilafet aracılığı ile diğer kabileler üzerinde hâkimiyet kurdukları gerekçesiyle onları kıskanıyor ve onlara kin besliyorlardı.[239] Dolayısıyla, Kureyş'in Müslümanlar arasında sürdürmek istediği hâkimiyeti yıkmak, ilk Haricîlerin başta gelen hedeflerinden birisi olmuştur.

Emevîler döneminde asabiyetten kaynaklanan intikam savaşları yeniden başlamıştır. Bu dönemde muhtelif kabileler eski düşmanlıklarını ve geçmişten gelen kan davalarını sürdürerek rakip kabilelere saldırılar düzenlemişler, bu saldırılar da yeni savaşların sebebi olmuştur. Ancak, Emevîler dönemindeki kabile çatışmaları, İslam

---

[234] Apak, Adem, **Asabiyet ve Erken Dönem İslam Siyasi Tarihindeki Etkileri**, İstanbul 2004, s.237
[235] Çağrıcı, a.g.md, 453
[236] Hatiboğlu, **Hilafetin Kureyşliliği**, 53; Çağrıcı, a.g.m, s.453
[237] Demircan, **Haricîler'in Siyasi Faaliyetler,** İstanbul 1996, s. 59
[238] Hatiboğlu, a.g.e, 61; Câbirî, **İslam'da Siyasal Akıl,** 470; Dûrî, Abdulaziz, **İlk Dönem İslam Tarihi**, Çev; Hayrettin Yücesoy, İstanbul 1991, s.107-109; Yıldız, Harun, **Din Siyaset ve İdeoloji - Haricîlik Düşüncesinin Doğuşu,** Samsun 1999, s.95
[239] Ebu Zehra, 89; Dûrî, 108; Yıldız, 95

öncesi su, otlak ve intikam savaşları çatışmasından farklıydı. Kabile asabiyeti bu dönemde, Arap tarihinde ilk defa Emevîler'de büyük kabile gruplaşmalarının ortaya çıkmasına neden olan, toplumsal ve ekonomik değişim ve gelişmeler sonucunda otorite ve devlet içinde nufuz kazanma çatışmalarına dönüşmüştür.[240]

Emevîler döneminde asabiyet kaynaklı şiddet olaylarını; Emevî Hanedanı iç mücadelesi, Emevî-Hâşimî mücadelesi, Kureyş-Kureyşli olmayan Araplar mücadelesi, Adnânî-Kahtânî mücadelesi ve Arap-Mevâlî mücadelesi şeklinde beş farklı grupta ele almak mümkündür.[241]

Ümeyyeoğullarından Harb b. Ümeyye ile Ebu'l-Âs b. Ümeyye aileleri arasında aile içi asabiyet mücadelesi devamlı yaşanmıştır. Emevîler döneminde, Harb ve Ebu'l-Âs aileleri arasındaki siyasi rekabet, özellikle Yezid'in veliaht tayini sırasında daha da belirgin hale gelmiştir. Bu karara Hicaz'da bulunan Hz. Hüseyin, Abdullah b. Zübeyr gibi yönetim muhalifleri kadar, Ümeyyeliler içinde iktidar beklentisine sahip olan Mervan b. el-Hakem ve Hz. Osman'ın oğlu Saîd de açıkça karşı çıkmış ve bu konudaki menfî düşüncelerini Muâviye'ye bildirmişlerdi.[242]

II. Muviye'nin ölümünün ardından[243] (64/684) Emevî ailesi arasında kimin halife olacağı hususunda çıkan ihtilâf, hem Harb, hem de Ebu'l-Âs ailelerinin siyasî taleplerini karşılayan bir formülle çözülerek, Ümeyye ailesi bütünlüğü korunmaya çalışılmıştır.[244] Buna göre Ebu'l-Âs b. Ümeyye'den Mervan b. Hakem halife olacak, Harb b. Ümeyye ailesinden Halid b. Yezid birinci, yine Ümeyye soyunun başka bir kolu olan Âsî b. Ümeyye'ye mensup Amr b. Said b. el-Âs da ikinci veliahd olacaktı.[245] Ancak idareyi ele alan Mervan, kendisinden sonra halife olmayı bekleyen Amr b. Said'i azlederek yerine sırasıyla oğulları Abdulmelik ile Abdulaziz'i veliaht tayin etti.[246] Abdulmelik halife olunca Amr b. Said, Abdulmelik'ten sonra kendisinin halife olması şartıyla ona biat etti.[247] Ancak bir süre sonra Abdulmelik'in de kendi oğullarını veliaht tayin etmek istediğini anlayınca[248] Halifenin sefere çıkmasını fırsat bilerek hilafetin kendi hakkı olduğunu ileri sürüp 69(689) yılında Şam'da isyan edip şehri elegeçirdi.[249]

---

[240] Dûrî, 16-17, 115
[241] Emeviler döneminde asabiyetin etkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Apak, 185-252
[242] İbn Kuteybe, **İmâme**, 277; Aycan, **Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebi Süfyan,** 185-186
[243] Taberî, IV, 386
[244] Yakubî, II,171; İbn Kesîr, V, 755
[245] Yakubî, II, 171
[246] Taberî, IV, 474
[247] İbn Kuteybe, **İmâme,** II,25
[248] Taberî, IV, 596
[249] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 59; Yakubî, II, 188-189; Taberî, IV, 596; İbnu'l-Esîr, III, 32; İbn Kesîr, VI, 67; Özaydın, *"Eşdak",* **DİA,** XI, 460-461

Bu defa mücadele, Ümeyye ailesinin diğer alt kolları Ebu'l-Âs b. Ümeyye (Abdülmelik) ile Âsi b. Ümeyye (Amr b. Said) arasında olmaktaydı. İsyan haberini alan Abdulmelik, seferi yarıda kesip şehri tekrar elegeçirdi ve Amr b. Said'i ortadan kaldırdı.[250]

Emevî devletinin son dönemlerinde ise Mervanoğulları arasında iktidarı ele geçirme amaçlı aile içi dar asabiyet mücadelesi yeniden başlamıştır. Önce Velid b. Yezid'e karşı 125-126(743-744), Yezid b. Velid b. Abdülmelik 126(744) tarafından isyan gerçekleştirilerek halife öldürülmüş.[251] Bunun üzerine maktul halifenin intikamını almak niyetiyle Mervan b. Muhammed tarafından 127-132(744-750) halife Yezid b. Velid b. Abdülmelik 126(744), onun ölümünden sonra da kardeşi İbrahim b. Velid'e 127(744) karşı ihtilâl hareketi başlatılmıştır.[252] İç bünyeyi derinden sarsan bu zincirleme isyan girişimlerinden kısa süre sonra Abbasî ihtilaliyle Emevîler tarih sahnesinden çekilmiştir.

Emevîler döneminde etkisini hissettiren asabiyet çekişmelerinden biri de geçmişi Cahiliye dönemine kadar uzanan Emevî-Hâşîmî mücadelesidir.[253] Emevî devleti, Ümmeyyeli Muâviye b. Ebî Süfyan ile Hâşimî Hz. Ali arasındaki savaşların ardından Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hasan'ın hilâfeti Muâviye'ye terk etmesi neticesinde kurulduğu için, iki köklü aile arasındaki mücadele bazen gizli bazen de açık olarak Emevîler dönemi boyunca sürmüştür. Hz. Hüseyin'in Kûfe'ye hareketi ve ardından şehit edilişi,[254] Zeyd b. Ali isyanı,[255] Yahya b. Zeyd[256] ve Abdullah b. Muâviye isyanları[257] gibi olaylar Emevî-Haşimi çekişmesinin[258] şiddete dönüşmesine örnek olarak gösterilebilir.

Kerbelâ katliamından sonra, 122(720) yılındaki Zeyd b. Ali isyanına kadar olan yaklaşık yarım asırlık bir sürede Benî Hâşim'in önderlik ettiği bir ayaklanma olmamıştır.[259] Bu ayaklanmalarda Emevî iktidarına karşı kullanılan argümanlar,

---

[250] İbn Habib, 222; Yakubî, II, 189-190; Taberî, IV, 600; İbnu'l-Esîr, III, 34; Wellhausen, 89; Özaydın, *"Eşdak"*, **DİA,** XI, 460-461. Amr b. Said'in öldürülüşü ile ilgili geniş bilgi için bkz. Taberî, IV, 597-600; İbnu'l-Esîr, III, 33-34

[251] Yakubî, II, 265; Belâzurî, **Ensâb,** IX, 169-178; Taberî, V, 543-555; İbnu'l-Esîr, III, 407-410

[252] Yakubî, II,267-268; Taberî, V, 597-607; İbnu'l-Esîr, III, 432-433; Wellhausen, **Arap Devleti ve Sukutu**, 178

[253] Sarıçam, **Emevî - Haşimi İlişkileri**, 88-100

[254] Dîneverî, , 243-258; Yakubî, II, 158; Taberî, IV, 287-346; İbnu'l-Esîr, II, 545-572; Sarıçam, a.g.e, 307-334

[255] İbn Kuteybe, **Mearif,**149; Belâzurî, **Ensâb**, III, 429-446; Taberî, V, 482-505; İbnu'l-Esîr, III, 372-383; Sarıçam, a.g.e, 334-347

[256] İbn Kuteybe, **Meârif,** 149; Belâzurî, **Ensâb**, III, 453-456; Taberî, V, 503-538; İbnu'l-Esîr, III, 382-383; Sarıçam, a.g.e, 347-352

[257] Taberî, V, 599, VI,38-45; İbnu'l-Esîr, III,434-464; Sarıçam, a.g.e, 352-363

[258] Emeviler dönemi Emevî-Haşimî çekişmeleri için bkz. Sarıçam, a.g.e, 307-363

[259] Sarıçam, a.g.e,, 332; Apak, 196

"öldürülen Hâşimîler'in intikamını almak" ve "iktidarı asıl hak sahibi Hâşimîler'e geri vermek" olmuştur. Bu fikirler, asıl niyetlerini gizleyen ve farklı siyasî beklentilerle hareket eden Emevî muhalifleri tarafından sıkça kullanılmış ve onlara hatırı sayılır bir halk desteği kazandırmıştır.

Adnânî-Kahtânî/Kuzeyli-Güneyli Araplar arasındaki ezeli rekabet, Emevîler döneminde Kureyş'in temsilcisi kabul edilen Ümeyye iktidarına karşı, özellikle Iraklılar'ın arasında yeniden hissedilmeye başlamıştır. Kureyş'in idareyi tekeline alması sebebiyle diğer kabileler, onlara karşı kin beslemişler, bu nedenle Kureyş'in temsilcisi durumundaki Emevî hâkimiyetini hedef alan siyasî-dinî nitelikli isyan hareketlerine destek vermişlerdir.[260] Bunlar arasında özellikle Hâriciler, Kureyş'e mesup olan Hz. Ali ve Muâviye'ye muhalefet etmişler, bu tutumlarını Emevî iktidarı boyunca da sürdürmüşlerdir. Bu durumda Haricîlik hareketinde, cahiliye döneminde de Kureyş'e muhalif olan Mudarlı Temîmliler ile birlikte özellikle Rebialılar ve Yemenliler'in öncü rol oynamaları rastlantı olmamaktadır. Daha önce de ifade edildiği gibi, Hz. Ali'ye karşı ilk fiilî başkaldırıyı gerçekleştiren Haricîler'in ordu komutanı olarakTemîmli Şebes b. Rib'i, namaz imamı olarak Rebialı Abdullah b. el-Kevva, halife olarak da Yemenli Abdullah b. Vehb er-Rasibî seçilmiştir.[261] Dolayısıyla bu görüntü, Kureyş'e karşı bütün Arap soylarını içine alan bir muhalefet hareketi izlenimi vermektedir.

Mudar'ın elinde Hilâfetin kurumsallaşması endişesi, Temîm, Bekr, Şeyban, Hanîfe gibi kabilelerin Kureyş'e karşı düşmanlığını artırmıştır. Hâricîler'in, Hz. Ali ve Muâviye ile onlara destek olanların tamamının kâfir olduklarına hükmetmeleri de yine onların Kureyş'e düşmanlıklarıyla yakından ilgili olmalıdır.[262] Haricîler, hilâfeti sadece Hâşimîler'e hasreden Şia ile bu hakkın Kureyş'te olduğunu kabul eden Sünni görüşe karşı, Kureyş dışında başkalarının da bu göreve gelmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir.[263]

Emevîler dönemindeki siyasî olaylarda geçmişe dayanan kabile düşmanlıklarının ve intikam hislerinin belirtisi her zaman görülmektedir. Öte yandan birçok Medineli'nin Emevî ordusu tarafından öldürüldüğü Harre Vakası'nda 63(683)

---

[260] Apak, 198

[261] Bağdâdî, Ebu Mansur el-Kaahir, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, çev., E. Ruhi Fığlalı, Ankara 1991, s.56; Şehristânî, Muhammed b. Abdulkerim, **el-Milel ve'Nihal,** çev. Muharrem Tan, İstanbul 2006, s.107-108; Câbirî, **İslam'da Siyasal Akıl,** 470-471; Demircan, 104

[262] Dûrî, 108, Apak, 199

[263] Bağdâdî,16; Şehristânî, 107; Ebu Zehra, 89; Hasan, H.İ, II, 69; Dûrî, 121; Câbirî, a.g.e, 470-471; Hatiboğlu, **Hilafetin Kureyşliliği**, 61; Akbulut,106-109

meydana gelen olaylar, Kureyş'in Bedirde öldürülelerin intikamını Medinelilerden alması olarak kabul edilmiştir.[264]

Emevîler dönemi dikkate alındığında en belirgin asabiyet mücadelesi, kuşkusuz Adnânî-Kahtânî Arap soy temeline dayanan Rebia-Mudar, Mudar-Yemen, Kays-Kelb, Kays-Bekr, Kays-Ezd şekillerinde gerçekleşen büyük Arap soyları veya Arap kökenli kabile federasyonları arasındaki siyasî rekabetti.[265]

Emevîler dönemindeki kabile gruplaşmalarında ve kabile çatışmalarında üç büyük kitle öne çıkmaktadır. Bunlar, Adnânî kökenli Mudar ve Rebia ile Kahtânî soyundan gelen Yemenliler'dir. Yemenliler, Emevîler'in başlangıcından itibaren Mudarîler'den çekinmeleri sebebiyle kabile savaşlarında birlik halinde hareket ederek, siyasî ve iktisadî menfaatlerini korumaya çalışmışlardır. Adnânîler ise genel olarak Rebia ve Mudar şeklinde bölünmüşler ve çoğunlukla birbirlerine karşı düşmanca siyaset takip etmişlerdir. Nitekim Mudar-Rebia çekişmesi, el-Cezîre'de Kays-Tağlib, Horasan'da ise Temîm-Bekr savaşları şeklinde kendini göstermiştir. Adnânîler'in daha zayıf kolu olan Rebia, genel olarak soydaşı Mudar'a karşı Yemenliler'le ittifak yapmıştır. Bunun sebebi iki kabilenin siyasî ve iktisadî alandaki menfaat çekişmesidir. Rebia, iktidarın hep Mudarın tekelinde olmasından rahatsız olmuş, bu nedenle Mudar hâkimiyetine karşı her türlü alternatif güçle ittifak gerçekleştirmeye çalışmıştır. İki kardeş kabile arasındaki rekabeti Abdullah b. Hâzim'in şu sözü açıkça ortaya koyar: "Rasûlünü Mudar'dan seçtiğinden beri Rebia Allah'a kızmaktadır"[266]

Emevîler'in ilk dönemlerinde yaşanan Merc-i Rahıt 64(684) savaşında kabile asabiyeti en belirgin şekilde ortaya çıkmıştır.[267] Yemenî ve Mudarî rekabetinin bir neticesi olarak meydana gelen bu savaş, Ümeyyeoğullarını destekleyen Kelbliler ve Mudarî kabilesinden olmakla İbn Zübeyr'i destekleyen Kayslılar arasında olmuştur. Çatışmalar, Kelblilerin Kayslıları yenmesi ile sonuçlanmıştır.[268] İşte bu savaşta Emevî hanedanı tarafsızlığını kaybetmiştir.[269]

Emevîler döneminde asabiyetin ve asabiyete bağlı şiddet olaylarının artmasına etki eden durumlardan biri de, iktidarda kalabilmek için güçlü kabilelerin desteğine ihtiyaç duyan başta bazı halifeler olmak üzere yöneticilerin bir kabileye yanaşarak idarî makam ve maddî menfaat sağlamak suretiyle onları diğer kabilelere tercih etmeleridir.

---

[264] Dîneverî, 267
[265] Lewis, 103; Apak, 200
[266] Taberî, IV, 423-425; İbnu'l-Esîr, II, 622-623
[267] Dûrî, 115
[268] Belâzurî**, Ensâb,** VI, 296; Taberî, IV, 413-420; Hasan, H.İ, II, 291
[269] Lewis, 104

Emevî halifelerinden bazıları devleti ayakta tutmak için ya Yemenî, ya da Mudarîlerle siyasî birliktelikler kurmak durumunda kalmışlardır. Bu uygulama, karşılıklı olarak kabile düşmanlıklarını artırmış, zama zaman kanlı şiddet olaylarına neden olmuştur. Yezid b. Velid, kendisini iktidara taşıyan ihtilalci Yemenîlerin tarafını tutmak zorunda kalmış[270] ve diyet borcunu onları çeşitli makamlara getirerek ödemiştir. Bu siyasetiyle de, tarafgir davranmama konusunda verdiği söze[271] uymamıştır. Çünkü Irak valisi Kaysî Yusuf b. Ömer'i görevinden alarak, onun yerine Yemenî olan Mansûr b. Cumhûr'u[272]; Velid'in Kuzey Afrika valisi Hanzale b. Safvân'ın yerine Abdurrahman b. Habîb'i; Basra valisi el-Kâsım b. Muhammed b. Kâsım'ın yerine Abdullah b. Abdullah b. Ümeyye'yi ve ondan sonra da Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz'i atamasıyla[273] bunu fiiliyata dökmüştür. Bütün bu atamalarda kriterin, kabile asabiyeti ve çıkar ilişkisi olduğu gözlemlenmektedir.

Emevî halifeleri, güçlerini azaltmak ve yönetime karşı birlikte hareket etmelerini engellemek için bazen politik nedenlerden dolayı kabileleri birbirine düşürmeye, aralarındaki asabiyet kavgalarını teşvik ve tahrik etmeye çalışmışlardır.[274] Asabiyet çekişmeleri, genelde yönetimi zor durumda bıraktığı için, Emevî halife ve valilerinin önemli bir kısmı asabiyeti körüklemek yerine, tesirini azaltmayı tercih etmişlerdir. Zira kabile kavgaları her zaman Emevîler'in menfaatine olmamış, zaman zaman iç karışıklıklara neden olmuş ve toplumsal çatşma meydana getirmiştir.[275] Meselâ Horasan'da Mudarî-Yemenî çatışmaları, Ebû Müslim hareketinin işini kolaylaştırmış, dolaylı olarak Emevîler'in yıkılışına hizmet etmiştir.

Ömer b. Abdulaziz'in vefatından sonra yerine Yezid b. Abdulmelik geçince (H.101-105) Mudarîler ile Yemenîler arasında kabilecilik ateşi yeniden alevlendi. Halife, Yemenîlere karşı Mudarîleri destekleyerek kargaşayı daha da artırdı. Bu çekişme Yemenli Yezid b. Mühelleb b. Ebi Sufra ve ailesinin öldürülmesi ile sona erdi. Mühelleb ailesinin öldürülmesi, Yemenli Arapların kalplerindeki kabilecilik ateşini alevlendirdi ve Emevî hanedanına olan kinlerini körükledi. Bu dönemden itibaren Yemen asıllı Araplar, Emevî devletini tehdit eden büyük bir tehlike haline gelmişlerdir.[276]

---

[270] Yiğit, İsmail, *"Emevîler"*, **DİA,** XI, s.94.
[271] Taberî, V, 570; İbnu'l-Esîr, III, 412-413; İbn Kesîr, VI, 518
[272] Taberî, V, 571; İbnu'l-Esîr, III, 415
[273] Halife b. Hayyât, **Târih,** thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Riyad 1985, s. 370.
[274] Wellhausen, **Arap Devleti ve Sukutu,** 58; Câbirî, **İslam'da Siyasal Akıl,** 498
[275] Apak, 190-191
[276] Hasan, H.İ, II, 291

Emevîler döneminde kabile savaşları ve intikam mücadeleleri hem katılım, hemde şiddet boyutunda en ileri dereceye ulaşmıştır. Artık savaşlar cahiliye devrinde olduğu gibi deve ve koyun sürüsü gasp etmek veya su-mera kavgaları sebebiyle değil, iktidara ulaşmak, geniş ve verimli topraklar kazanmak ve bol ganimet elde etmek hedefiyle gerçekleştirilmiştir. Bu savaşlarda, cahiliye zamanındaki kabile savaşlarıyla mukayese edilemez derecede insan zaiatı verilmiştir. Hatta bu dönemdeki kanlı savaşlarda esirleri öldürmek ve kadınların karnını deşmek gibi savaş hukukunu hiçe sayan vahşi uygulamalar da görülmektedir.

Araplarla mevâlî arasında gerçekleşen çekişmeler de -dolaylı da olsa- Emevîler döneminde ortaya çıkan asabiyet kaynaklı şiddet olaylarında etkili olmuştur. Emevîler, genellikle Arap ırkını diğer Müslümanlara üstün tutan politikalar izlemişlerdir.[277] Emevî siyaseti genelde Arap asabiyetine dayandığı ve yönetim de buna göre şekillendiğinden, Araplar dışında kalan unsurlar ülkede ikinci sınıf vatandaş muamelesi görmüşlerdir. Hukuki açıdan özgür olmalarına rağmen mevali, fiilî olarak, Araplarla aynı mertebede kabul edilmemişlerdir.[278] Emevîler onları yönetim ve politikadan uzak tuttular, zaman zaman onlara Araplardan aldıklarından daha fazla vergi yüklediler.[279] Ayrıca onlara atâ'dan pay vermediler.[280] Üstelik Araplar, kızlarını mevâliyle evlendirmek istemiyorlardı. Bunun da ötesinde, mevâlîyi sosyal ilişkiler alanında daha aşağı mertebeye düşüren aristokratik tutum türleri hâkim oldu: onlara künye vermiyor, yalnızca adlarıyla ve ünvanlarıyla çağırıyor, onlarla aynı safta yürümüyor, törende onları öne geçirmiyorlardı.[281]

Hâkim milletlerin, yönetimi altında tuttuğu halklara karşı bu tür uygulamaları o dönemde alışılagelmiş doğal bir durumdu. Ancak İslam, Müslümanlar arasında eşitliğe davet ediyordu. Mevâlinin hoşnutsuzluğunun meşru zeminini İslam oluşturuyordu.[282] Ayrıca İslam'ın eşitlikçi prensiplerini ön plana çıkaran bazı muhalif gruplar da onları politik çıkarları için destekliyorlardı.[283] Mevâli içinde bulundukları bu olumsuz koşullara karşı çıkarak Ebu Leyla[284] ve Ebu Ali isyanlarında[285] olduğu gibi zaman

[277] Hatiboğlu, **Müslüman Kültürü Üzerine,** 161
[278] Dûrî, 116, Câbirî, **İslamda Siyasal Akıl**, 480; Apak, 199
[279] Lewis, Bernard, **Tarihte Araplar,** çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 200, s.96; Dûrî, 116
[280] Vloten, 26-27; Câbirî, a.g.e, 480
[281] Lewis, 99; Câbirî, a.g.e, 480
[282] Dûrî, 116
[283] Dûrî, 116-117
[284] Belâzurî, **Ensâb,**V, 174; İbnu'l-Esîr, II, 451
[285] Yakubî, II,129; Câbirî, a.g.e, 483

zaman kendileri baş kaldırmış, bazen de Muhtar es-Sekafi[286] ve İbnu'l-Eş'as isyanlarında[287] olduğu gibi diğer isyanlara ve direnişçilere destek vermişlerdir. Müslümanlar arasında mutlak eşitliği savunan Haricîlerin saflarında, çok sayıda mevâlî savaşmıştır.[288] Ezrakîlerden ünlü Haricî Katarî b. Fucâe'nin saflarında yaklaşık onbin mevâlî savaşçının bulunduğu rivayet edilir. Muhelleb b. Ebî Sufra, onlarla savaşa hazırlanınca, askerlerine şu konuşmayı yaptı: "Haricîlerin tutumlarını biliyorsunuz. Sizi ellerine geçirirlerse, dininiz konusunda sizi fitneye düşürürler, kanlarınızı dökerler... Topluluk, dirlik düzen ister. Onlar sizin sanatkârınız ve köleleriniz. Bunların sizin fey'inizi ele geçirmesi ve hareminize girmesi, sizin kalıbınıza yakışmaz, bedenlerinizde ve dinlerinizde eksikliktir."[289] Aynı şekilde Muhtar'ın taraftarlarının çoğunun mevâliden olması, çatışmalar sırsında da gündeme gelmiş, Şebes b. Rıb'i' dağılan askerlerini, "köleleriniz"den mi kaçıyorsunuz"[290] sözleriyle ayıplayıp savaşa teşvik etmiştir.

Abdülmelik b. Mervan'ın Irak valisi Haccâc, kendisine karşı isyan eden İbnu'l-Eş'as ve Abdullah bin el-Cârûd'un ordusunun büyük bölümünü mavalinin oluşturduğunu gördüğünde onlara; "Siz zayıf ve yabancısınız. Köyleriniz, size daha yaraşır" diyerek onları, istediği yere sürgüne göndererek darmadağın etti.[291]

Kûfe ve Basra mevalisi, hakim sınıf Araplarla hak ve hukuk bakımından eşit olmak, onlar gibi maaş defterlerine kaydedilmek ve cizyeden kurtulmak isteğiyle İbnu'l-Eş'as'ın isyanında birleşmişlerdir. Haccac, Müslüman olanların gittikçe çoğalması karşısında devlet gelirlerinin azalması üzerine, Arap olmayan unsurdan Müslüman olsalar dahi cizye almayı sürdürmüştür. Bu uygulama mevâli arasında büyük bir hoşnutsuzluğa[292] ve isyana katılmalarına yol açmıştır.

Arap olmayan unsurların gördükleri muamele sebebiyle Araplar'a karşı gösterdikleri reaksiyon, Emevîlerin son dönemlerine doğru Araplar'ı da mevaliye karşı ortak tavır almaya sevk etmiş, bu da en geniş çerçeveli asabiyet boyutu olan Arap asabiyetini, yani Arap kavmiyetçiliğini ortaya çıkarmıştır. Ancak bu tür asabiyet, Araplar'ın diğer milletlerle mücadeleye başladığı, başka bir ifadeyle gayr-ı Arap unsurların Arap hâkimiyetine karşı güç kazandıkları Emevî asrının sonlarında, bilhassa

---

[286] Dîneverî, , 288; Taberî, IV,517; İbnu'l-Esîr, II, 575; Vloten, 27; Wellhausen, **Muhalefet Partileri**, 130
[287] Taberî, V, 154-170; İbnu'l-Esîr, III, 148-157; Vloten, 28
[288] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 446; Taberî, V, 34; İbnu'l-Esîr, III, 77; Fazlurrahman, 241
[289] Müberred, II, 158; Câbirî, a.g.e, 485
[290] Taberî, IV, 502
[291] Taberî, V,182; İbnu'l-Esîr, III,146
[292] Yıldız, Hakkı Dursun, "*İbnu'l-Eş'as, Abdurrahman b. Muhammed",* **DİA,** c.XXI, s.32-33

Horasan'da mevâlî destekli bir organizasyon olan Ebû Müslim hareketi esnasında gerçekleşmiştir.[293] Araplar ile Mevâlî arasındaki kavmiyetçilik boyutundaki gerçek mücadele Abbasîler döneminin ilk asrında yaşanacaktır.[294]

3- TOPLUMSAL DEĞİŞİM

Emevîler dönemi şiddet olaylarına etki eden diğer bir faktör de toplumsal değişimdir. Erken dönem İslam toplumundaki toplumsal değişim araştırmamızın ana konusu olmadığından, burada toplumsal değişimin şiddet olaylarına etki eden yönlerine değinmekle yetineceğiz. Şiddetin sosyo-psikolojik boyutunda; toplumların yapılarının ve hareketliliğin, toplumsal değişimin rolü vardır. Toplumsal yapının bir kısım unsurlarının ya da tümünün zaman içerisinde bir durumdan bir başka duruma geçişi şeklinde tanımlanabilecek toplumsal değişme;[295] çoğunlukla nufus hareketleri, çevresel değişim ve kültürel temas gibi çeşitli nedenlerden kaynaklanmaktadır. Bu tür yapısal değişimler neticesinde meydana gelen uyumsuzluklar, zamanla ortaya çıkan şiddet olaylarının temellendirilmesinde önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Toplumsal gelişme; küçük sade toplum türlerinden daha büyük ve karmaşıklaşmış toplum birimlerine doğru olmaktadır.[296] Bir toplumda sosyal değişme şartları varsa, gerilimli kitlelerin nice mazlum insanları öldürüp, nice kanlar akıtması için, sadece "kelimeler" yeterlidir.[297]

Kabile gelenekleri içinde sade bir yaşama alışmış olan Arap toplumu, İslam'ın gelişi ile birlikte daha karmaşık ve devlet otoritesine dayanan bir yaşam tarzına geçmek durumunda kalmıştır. Bu dönemde Arap toplumu, daha önce hiç olmadığı bir biçimde hızlı bir kültürel ve sosyal değişim süreci yaşamıştır.[298] Gerçekte, Emevîler dönemi Şiî ve Haricî faaliyetleri, bedevîlikten yerleşik ve karmaşık bir hayata karşı anî değişikliğe gösterilen bir tepki olarak ortaya çıkmıştır.[299] Bedevilerin bu uyumsuzluğu, yönetime karşı güvensizlik ve hayal kırıklığını da beraberinde getirmiştir. Değişen şartlar onların eski şartlarına göre olumsuz şartlardı ve düzeltilmesi gerekirdi. Kayıtsız şartsız çöl hayatından teşkilatlı bir devlet içinde yaşamaya geçişin getirdiği sıkıntılar, bedeviler

---

[293] Taberî, VI, 32-35; İbnu'l-Esîr, III, 460
[294] Arap – Mevali ilişkileri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Demircan, **İslam Tarihinin İlk Asrında Arap-Mevali İlşkisi,** İstanbul 1996, s.191; Apak, 200
[295] Türkdoğan, 119
[296] Balcıoğlu, 109
[297] Balcıoğlu, 101
[298] Watt, **İslam Siyasi Düşüncesinin Oluşumu**, 75-76; Ahmet Emin, **Fecru'l-İslam**, terc., Ahmet Serdaroğlu, Ankara 1976, s.83
[299] Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, 50; Fığlalı, **Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri**, 89; Demircan, **Haricîlerin Siyasi Faliyetleri**,62

için hissi gerginlikler doğurmuş ve bu gerginlikler sonunda patlama noktasına ulaşmıştır.[300] Bu yüzden ilk ayaklanmalarda yer alanlar arasında, yerleşik düzenden gelen Ensâr'a rastlanmamaktadır. Muhtemelen şehirli olarak onlar, hayatlarında böylesine büyük bir değişikliği, bedeviler kadar tecrübe etmemişler ve aynı temayülleri hissetmemişlerdi. Böylece hem Haricî hem de ilk Şîî hareketler, Mekke ve Medine'nin Müslümanlarından değil, önceleri bedevî olanlardan gelmişti.[301]

Tarih boyunca toplumsal değişimlerde en önemli faktör göçler olmuştur. İlk dört halife döneminde, Arap yarımadasının dışında hızlı bir şekilde başlayan fetihlerle gerçekleşen göçler, Arap sosyal hayatı üzerinde derin izler bırakmıştır. Araplar fetihlerin genişlemesi ve zaferlerin çoğalmasının coşturduğu bir dalgayla dışarı açıldılar. Fetihler, Arapların geniş coğrafyaya dağılmasına ve buralarda servetlerinin büyümesine neden oldu. Bu göç hareketi, Arap yarımadasının kuraklığı ve yeni ülkelerde servetin bulunuşu sebebiyle, sadece çölde yaşayan bedeviler arasında değil, aynı zamanda şehirlerde yaşayanlar arasında da ilgi buldu. Bu durumun, genel hayatta görülen birtakım yansımaları oldu.[302] Böylece göçmenlere kalıcı yerler ile kuvvetlerin toplanacağı yeni merkezler olması için Irak'ta Basra ve Kûfe, Mısır'da Fustat, Fas'ta Kayravan şehirleri kuruldu.

İlk bakışta göçlerin, kabile ruhunun etkisini azalttığı düşünülebilir. Ancak yeni yerleşilen yerlerde, Arapların kabile merkezli iskân sistemini sürdürmeleri sebebiyle kabile rekabetleri buralarda da sürmüş, üstelik kabileler, geçmişe dayanan alışkanlıklarını ve kabile kinlerini yeni yurtlarına taşımışlardır. Cahiliye döneminde kabileler küçük müstakil birlikler halinde yaşadıkları için kabile asabiyeti bazı durumlar hariç genelde dar kabile sınırını aşmıyordu.[303] Ancak yeni dönemde yeni kurulan şehirler sebebiyle küçük kabileler menfaatlerini koruyabilmek için birbirlerine katılma ihtiyacı hissetmişler, beldeye intikal eden yeni göçmenler de belirli bir mahalle yerleşip bir idarecinin emri altında toplanarak güç ve asabiyetlerini birleştirmişlerdir.[304] Bazı yerleşim bölgelerinde ise sayı ve kuvvet yönünden zayıf olan kabileler, güçlü kabilelere iltihak etmişlerdir. Yeni durum, iltihak eden kabileleri katıldıkları kabilelerle şuur ve asabiyet birliğine sevketmiş, onlar daha sonraki siyasî olaylarda bağlandıkları kabile birlikleriyle ortak hareket etmeye başlamışlardır. Kabilelerin iltihaklarla büyümeleri

[300] Watt, a.g.e, 13-14; Fığlalı, "*Haricîler"* **DİA,** c.XVI, s.169; Yıldız, 109
[301] Watt, a.g.e, 50
[302] Dûrî, 138
[303] Zeydan, 47-48
[304] Dûrî, 138; Apak, 186

kabile sınırını, dolayısıyla asabiyet çerçevesini genişletmiş, Hemdan, Mezhic, Bahile, Becile gibi daha küçük boyların yerini artık Mudar, Rebia, Adnan, Kahtân gibi üst kümeleri almıştır.[305] Böylece toplumsal değişimin bu dönemdeki en önemli sonuçlarından birisi, mikro asabiyetin yerini, makro asabiyete bırakmış olmasıdır.[306] Bu durum da asabiyetin artmasına ve yeni kabile mücadelelerinin meydana gelmesine sebep olmuştur. Yeni mekânlarda birlikte yaşayan kabileler arasında çeşitli nedenlerle sık sık çatışmalar çıkmış, iki şahıs arasındaki husumet, kabile çekişmelerine neden olmuş, bazen küçük tartışmalar, şehirdeki bütün kabilelerin müdahil oldukları büyük çatışmalara dönüşmüştür. Toplumsal değişimin getirdiği diğer bir durumda kabileler arasındaki şiddet olaylarının bu dönemde şekil değiştirmiş olmasıdır. Cahiliye dönemi su, otlak ve intikam savaşları, yeni dönemde sosyal ve ekonomik gelişmeler sonucunda, "otorite ve devlet içinde nufuz kazanma" çatışmasına dönüşmüştür.[307]

Yeni dönemin yeni şartları, eyaletlere yerleşmiş bedevi yaşam tarzını, şehir düzenine dönüştürmüştür. Araplar göçebelik hayatı değil, yerleşik bir hayat sürmeye başladılar. Mekke'li tüccarlar ve bazı şehir Arapları mali tecrübe ve kabiliyetleri ile kazandıkları servetleri büyütmeyi başardılar. Savaşlarda komutanlık ve şehirlerde yöneticilik, öncelikle Mekke, Medine sonra da Taif olmak üzere şehir Araplarınındı. Buna karşılık bedevîler, ekonomik faliyetlerdeki tecrübesizlikleri nedeniyle kazandıkları malları israf ettiler. Fetihler durunca da süratle iflas ettiler. Bu durum zamanla, çöl unsurlarıyla şehir Arapları arasında ekonomik ve sosyal statü olarak büyük farklılıklar ortaya çıkarmıştır.[308] Ekonomik unsurun siyasi problemlere karışması bu istikrarasız durumu daha da şiddetlendirdi. Kabileler, fetih hakkından dolayı, fethedilen ülkelerin kendi mülkleri olduğuna inanıyorlardı. Onlara göre, eğer fethedilen topraklar fatihlere dağıtılmayacaksa, hiç değilse toprakların geliri, kabilelerin tabii bir hakkı olmalıydı. Gelirler onlara verilmeli başkente gönderilmemeliydi.[309] Bu anlayış, başta Irak'ta olmak üzere birçok şiddet olaylarında gündeme getirilmiştir.

Toplumsal değişimin bir diğer ayağı olan siyasi anlayışlarda da çok önemli değişmeler olmuştur. Şia, Haricîler ve Mürcie gibi grupların politik görüşleri, yine bu dönemde şekillenmeye başlamış ve toplumda önemli roller üstlenmişlerdir. Hz. Peygamber ve ilk iki halife döneminde taşrada yaşayan Müslümanların, yönetime karşı

[305] Apak, 186
[306] Dûrî,16; Apak, 186
[307] Dûrî, 16-17
[308] Dûrî, 139
[309] Dûrî, 137

memnuniyetleri nedeniyle hilafet işlerine karışmaya pek niyetleri olmamıştır. Hz. Osman'nın ikinci dönemi ile kendini hissettirmeye başlayan muhalefet hareketleri, Emevîler döneminde yönetilenleri devlet işlerine daha çok karışır hale getirmiştir.[310] Bu durum, Kerbela faciasından Abbasi ihtilaline kadar Basra ve Kûfe'deki siyasi hareketlerin ayaklanmalarında ortaya çıkmıştır. Böylece iktidara karşı direniş bilinci, toplumsal değişimle birlikte aşamalı olarak kabilesel yapıdan uzaklaşarak siyasi-hizbi bir bilince dönüşmütür.[311]

4- İMAMET (HALİFELİK) PROBLEMİ

Hz. Peygamber'in vefatından sonra Müslümanların karşılaştıkları ilk anlaşmazlık olan İmamet, [312] Emevîler döneminde Müslümanları fırkalara ayıran, onları grup ve partiler haline getirerek birçok şiddet olaylarına sebep olan problemlerin başında gelmiştir. Emevîler döneminde ortaya çıkan ayaklanmalar, hilafet kavramı ve hilafetin üzerinde yükseldiği temellerle bağlantılıydı ve değişik hizbi ve siyasi eğilimlerle mevcut otoritenin arasında bir çatışmaydı. Halifelik problemini iyi anlamak için, Hz. Peygamber'in vefatından Emevîlere gelinceye kadar halifeliğin durumu hakkında kısaca bilgi vermenin yararlı olacağını düşünüyoruz.

Hz. Peygamber'in, Müslümanların her türlü işlerini yürüterek devleti yönetecek kimseyi tayin eden açık bir söz söylemeden veya yazılı bir vasiyette bulunmadan vefat etmesi üzerine şaşkınlığa düşen Müslümanlar, ne yapacaklarını şaşırmış, kendi kendilerine ümmetin başına geçecek halife aramaya koyulmuşlardı.

Hz. Peygamber'in vefatından hemen sonra Ensâr, Benî Sâide avlusunda toplanarak bu ilk problemle ilgili olarak görüşmelerde bulunmuşlardı. Sa'd b.Ubâde, Ensâr'ın İslâmiyeti ilk önce kabul etmek ve korumakla fazilet kazandığını, Kureyşlilerin Hz. Peygamber'e eziyetler ettiğini uzun boylu anlattıktan sonra "emirlik başkalarının değil, yalnız sizin hakkınızdır: siz idareye kendi başınıza geçiniz" diye sözünü bitirdi. Bunun üzerine Ensar "Biz Muhammed'den sonra bu makama, Sa'd b. Ubâde'yi geçirmek istiyoruz" diyerek onu aday göstermişlerdi. Sa'd b.Ubâde, yaşlı ve hasta olmasına rağmen, hilâfetin Ensâr'da bulunmasını istediğinden bu teklifi kabul etti.[313]

Ensâr'ın bu toplantısını öğrenen Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Ubeyde b. Cerrah vakit kaybetmeden toplantı yerine geldiler. Hz. Ebû Bekir tartışmalara katılarak önce

---

[310] Demircan, **Haricîlerin Siyasi Faliyetleri**, 62
[311] Dûrî, 145
[312] Fığlalı, E.Ruhi, **İbadiye'nin Doğuşu ve Görüşleri**, Ankara 1983, s.27; Akbulut, 97
[313] İbnu'l-Esîr, II, 12; Ebu Zehra, 39; Hatiboğlu, **Hilafetin Kureyşliliği,** 57-58

Muhacirlerin üstünlüğünü uzun uzun anlattı. Daha sonra da Ensar'ın bu ilk Müslümanlara kucak açmalarını övdü ve halifeliğin kendilerinin hakkı olduğunu belirtip "bizler emir, sizler ise vezirlersiniz; sizden başkası ile istişarelerde bulunulmaz, sizin muvafakatiniz alınmadan kararlar verilmez" diyerek sözünü bitirdi.[314] Hz. Ebû Bekir'den sonra söz alan Habab b. el-Munzir, Ensâr'a hitaben: "Mademki işittiğiniz söz ve fikirden başkasını kabule yanaşmıyorlar, o halde onlardan bir emîr, bizden bir emir seçilsin" dedi. Hz. Ömer'in bu sözlere verdiği cevap, bu konudaki ihtilâfı çözen ve Ensâr'a tesir eden bir cevap olmuştur: "Boşuna uğraşmayın, iki kişi bir arada ve aynı zamanda hükümet edemezler. Allah'a and olsun ki Araplar, sizden bir emir kabul etmezler; çünkü peygamberleri sizin "kabilenizden değildir. Fakat onlar, içinden nübüvvetin çıktığı kabilenin emirliğini kabul ederler. Araplara karşı bizim ileri süreceğimiz kuvvetli ve doğruluğu apaçık olan delilimiz de, Hz. Peygamber'in Kureyş'ten olmasıdır."[315]

Habab b. el-Munzir'in karşı çıkışları sonuç vermedi. Zira bu defa Ensâr'dan olan Beşîr b. Sa'd kalkarak: "Muhammed Kureyş'tendir, emirlik herkesten çok onların hakkıdır" deyince Ensâr da razı oldu ve Hz. Ebû Bekir'in "işte Ömer, işte Ebû Ubeyde, hangisine isterseniz ona beyat ediniz'" sözüne, onlar, Allah'a and olsun ki sen sağken bu görevi üzerimize alamıyacağımızı teyîd eyleriz; çünkü sen Muhacirlerin en meziyetlisi, Mağara'da bulanan iki kişiden biri ve namazda Resulullah'ın halifesisin. Uzat elini, sana beyat edeceğiz, diyerek yürüdüler. Ensâr'dan Beşîr b. Sad onlardan önce yetişerek beyat etti, diğerleri de sırayla beyat ettiler.[316] Böylece hilâfet problemi halledilmiş oldu.

Ensâr, son derece ciddî ve kesin ifadelerle hilâfetin kendilerinde olmasında ısrar ederken kendi içlerindeki asabiyetten dolayı, önce iki halife seçilmesini gündeme getirerek geri adım atmış, ardından da Muhacirlerin isteklerine boyun eğerek Hz. Ebu Bekir'e biat etmişlerdir. Olayın seyri dikkatle incelendiğinde, Hz. Ebû Bekir'in halife seçilişinde herhangi bir nass veya işaret değil, yeni kurulan devletin ve İslam toplumunun birliğini ve düzenini koruyabilecek, herşeyden önce ümmete başkanlık edebilecek kabiliyette oluşu, Peygamberin kabilesi olması nedeniyle Kureyşli olmak hasebiyle neseb bakımından etrafında saygı uyandırışı, Müslüman olmaktaki kıdemi ve Resûlullah'ın en yakın arkadaşı oluşu gibi vasıflar rol oynamıştır.

[314] İbnu'l-Esîr, II, 12-13; Fığlalı, 28-29
[315] İbnu'l-Esîr, II, 13
[316] İbnu'l-Esîr, II, 14

Bu toplantıda Ensâr ve Muhacirler arasından Hz. Peygamber'e halife olacak şahıs araştırılırken, hiç kimse Resulullah'tan naklen tek hadis rivayet etmemiştir. Hilâfet makamına kimin geçeceğine dair delil arandığı ve buna şiddetle ihtiyaç duyulduğu bir anda, bir nass veya işaretin bulunmaması,[317] bu konuda Hz. Peygamber'in Ensâr ve Muhacirler tarafından bilinen bir hadisinin mevcut olmadığı anlamına gelir. Bu durumda "İmamlar Kureyş'ten olur"[318] hadisine mezhep taraftarlığı veya kabile asabiyeti ile rivayet olunmuş bir söz[319] olarak karşımıza çıkmaktadır.

İlk Müslümanlar, Ensar ve Muhacirler olarak imamet problemini bir şekilde kendi aralarında çözmüşler ve Hz. Ebu Bekir'e biat etmişlerdir. İmamet problemi, Beni Saide'de bu şekilde çözülmüş görünmesine rağmen daha sonra, özellikle Emevîler döneminde ortaya çıkacak olan birçok tartışmanın ve şiddet olaylarının kaynağı olmuştur.

Hz. Ebû Bekir'in kendisinden sonra halife olarak aday göstermesi ve sahabenin onaylaması ile Hz. Ömer halife olmuştur. Hz. Ömer (24/644) yılında vefat etmeden önce halife seçimini "şûrâ"ya havale etmiştir.[320] Aşere-i Mübeşşere'nin sağ kalanları ile kendi oğlu Ahdullah b. Ömer'den meydana gelen şûra,[321] uzun müzakerelerden, sonra Osman b. Affan'ın başa geçmesine karar vermiştir.[322]

Şia dışında Müslümanların tamamına göre Kitab ve Sünnet'e uygun olan Hz. Ebû Bekir ve Ömer'in hilâfetlerini, İslam tarihinde oldukça önemli sayfalar dolduran Osman b. Affan ve Ali b. Ebî Tâlib devirleri takib etmiştir.

Hz. Osman bir takım uygulamaları[323] neticesinde evini kuşatan isyancılardan içlerinde Hz. Ebu Bekir'in oğlu Muhammed b. Ebi Bekr'in de bulunduğu bir grup tarfından 18 Zilhicce 35(17 Haziran 656) yılında katledilmiştir.[324] Hz. Osman'ın feci bir şekilde öldürülmesi, yine onun döneminde başlamış olan şiddet olaylarının sonu olmamış, aksine olayların yeni bir başlangıcı olmuştur.

---

[317] Ebu Zehra, 37; Hatiboğlu, **Hilafetin Kureyşliliği,** 58

[318] İbn Hanbel, Ahmed Muhammed, **Müsned,** I-VI, İstanbul 1992, c.III, s.129, 183, c.IV, s.421

[319] Fığlalı, 30

[320] Taberî, III, 263-264

[321] Şûra, Abdurrahman b. Avf (31 / 631), Osman b. Affan (35 / 655), Ali b. Ebî Tâlib (40 /660), Zubeyr b. el-Avvâm (36/ 656) Talha b. Übeydullah (36/ 656), Sa'd b. Ebî Vakkas (55/ Ö74)'tan oluşuyordu. Hz. Ömer'in oğlu Abdullah ise bir müşavir olarak bulunuyordu.

[322] Taberî, III, 297

[323] Hz. Osman'ın, halkın tepkisini çeken uygulamalarından bazıları; akrabalarına duyduğu yakınlık, Kureyş'in ileri gelenlerini her hususta serbest bırakışı, Hac sırasında Mina'da namazı iki yerine dört rekât kılması, Mushafları yaktırması, kendini ve Muâviye'yi eleştiren Ebu Zerr'i Rebeze'ye sürdürmesi, Ammar b. Yasir'i dövdürmesi, Muhâcir ve Ensar ile istişareyi bırakması ve Hz. Ömer kadar dirayetli olmayışı olarak sıralanabilir. (Ebu Zehra, 41-46; Fığlalı,35-37)

[324] Taberî, III, 399-425

Hz. Osman'ın hunharca öldürülmesine çok üzülen Hz. Ali ve diğer Müslümanlar, halife seçimi için Mescid'de toplandılar ve Hz. Ali'ye biat ettiler.[325] Fakat sonrasında gelişen olaylar, bu biatin toplumun bütün kesimlerinin katıldığı gönüllü bir biat olmadığını göstermektedir. Yeni halifeyi bekleyen en önemli mesele, görevi başında öldürülen Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılması idi. Fakat katil bir ya da birkaç kişi değil, aksine Dîneverî'nin bildirdiği gibi, on bin kişi idi ve hep birlikte "Osman'ı biz öldürdük" diyorlardı.[326] Talha ve Zübeyr başta olmak üzere Medineliler katillerin cezalandırılmasında ısrar ediyorlardı.[327] Bunlara, kendisini biata davet için gelen elçiye olumsuz cevap veren Şam valisi Muâviye de katıldı.[328] O, biatı kabul etmeyerek "Osman'ın kanını talep" adı altında hilafet arzusunu sonuna kadar götürmeye kararlı olduğunu zımnen ifade etmiş oldu.[329] Bu gayesini gerçekleştirmek için faaliyete geçen Muâviye Suriyelileri, Hz. Osman'ın ölümünden yeni halife Hz. Ali'nin sorumlu olduğu fikrini yayarak, Hz. Osman'ın kanını talebe ve dolayısıyla intikama çağırmaya başladı. Olaylar, Cemel savaşından[330] sonra ikinci defa Müslüman kanının dökülеceği yer olan Sıffin'de, Halife Hz. Ali ile Suriye valisi Muâviye'yi karşı karşıya getirdi.[331] Hz. Ali ve Muâviye taraftarları olarak girilen savaş; yeni bir grup olan Haricîler'in doğuşu ile sonuçlandı ve grupların her biri kesin sonuç alamadan bölgelerine çekildiler.[332]

Genel olarak siyasi grupların doğuşuna ve şiddet olaylarına sebep olan etkenlerden biri de, imamet konusu ile birlikte üçüncü halife Osman b. Affan ve dördüncü halife Ali b. Ebî Tâlib dönemlerinde Müslümanlar arasında meydana gelen savaşlar olmuştur. Halife Osman'ın feci şekilde katledilmesiyle sonuçlanan olayda, Hz. Ali ile Hz. Aişe, Talha ve Zubeyr arasında meydana gelen Cemel savaşında ve Muâviye ile olan Sıffîn savaşında ölen ve öldürenlerin durumunun ne olacağı gibi sorular, Müslümanlar arasında tartışma konusu oldu. Bu kanlı olaylar, çeşitli fikrî cereyanların çıkışında ve bunların yeni şiddet olaylarına dönüşmesinde en büyük etkenlerden sayılmıştır.[333]

---

[325] Dîneverî, , 140; Taberî, III, 450
[326] Dîneverî, , 163
[327] Taberî, III, 472
[328] Dîneverî, , 141; Taberî, III, 560-561
[329] Lammens, H., *"Muâviye"*, **İA,** VIII, 439
[330] Taberî, III, 517-542
[331] Dîneverî, , 155-201; Taberî, IV, 2-54
[332] Dîneverî, , 202-205; Taberî, IV, 54; Hasan, H.İ, I, 53
[333] Fığlalı, 33

Hz. Ali'nin 40 yılında Haricîler tarafından bir suikast sonucu öldürülmesinden[334] sonra görevi devralan Hz. Hasan, Muâviye ile başa çıkamayacağını görünce H.41 yılında yönetimi tamamen Muâviye'ye devretmesiyle[335] imamet (hilafet) konusundaki tartışmalar sona ermedi. Hz. Peygamber'in vefatından sonra Benî Saide'de yaşanan tartışmalar, yansımalarını Emevîler döneminde de çeşitli şekillerde devam ettirmiştir. Akbulut'un ifadeleri ile siyasi bakımdan Müslümanlar üç ana gruba ayrılmışlardır. Bunlar; teokratik bir yaklaşımla yönetim ve yöneticiliği vahye dayandıranlar, demokratik bakış açısıyla yönetimi ve yöneticiliği halka bırakanlar ve yönetimde olup terkipçiliği benimseyenlerdir.[336]

Birinci grubu temsil eden ve Emevî yönetimine düşmanlık besleyen Hz. Ali taraftarları, İslam toplumunu yönetme hakkının, yani hilâfetin Hz. Ali'ye, ondan sonra da veraset yoluyla onun çocuklarına mahsus olduğu kanaatindeydiler. Onlar, hilafetten daha çok imamet üzerinde durdular.[337] Hz. Ali taraftarları, halife tayininde seçim fikrini kabul etmiyorlardı. Onlara göre, özellikle de imamiyye grubuna göre Hz. Ali bizzat Hz. Peygamber tarafından seçilmiş halifedir.[338] Yine bunlar, halifeye dinî sıfatlar atfetmektedirler. Onlara göre halife, şer'i ilmin tevdi edildiği şahıstır. Çünkü Kur'ân ve sünneti anlayan tek kişi odur ve bunları tefsir etme hakkı da ona mahsustur, işte bundan dolayı, Şiîler Halife'ye "İmam" lâkabını vermişlerdir. Çünkü bunlar, İmamı kendilerine lider ve uyulan örnek kabul ederler. Şiîlerin bazıları, Hz. Ali'ye ulûhiyyet atfetmiş, hatta hilâfeti, dinin rükünlerinden bir rükün olarak kabul etmişlerdir.[339] Onlara göre imamet, ümmetin seçimi ve atamasıyla belirlenecek cinsten toplumsal çıkarlara dayalı bir durum değil, aksine dinin temel esaslarından biridir.[340] Böylece de imameti iman esaslarından biri haline getirmişlerdir.

İkinci grubu oluşturan Haricîler, başlangıçta siyasî bir parti durumundaydılar. Onlar, hilâfet ve onunla ilgili hususlardan başka birşeyle ilgilenmiyorlardı. Hz. Ali taraftarlarının, imamın nass ve tayin yoluyla belirleneceği şeklindeki inancının aksine, Haricîler, devletin başına geçecek kişinin, yani halifenin ümmetin seçimine bırakıldığını savunmaktaydılar. Onlar, Hz. Ebûbekir'in, Hz. Ömer'in, ilk senelerinde Hz. Osman'ın ve hakemlerin hükmüne başvuruluncaya kadar Hz. Ali'nin hilâfetlerinin sahih olduğunu

[334] Dîneverî, 214; Taberî, IV, 110-116
[335] Dîneverî, 218; Taberî, IV, 123-124
[336] Akbulut, 99
[337] Şehristânî, 132; Hitti, I, 286; Fazlurrahman, 224
[338] Şehristânî, 146-147; Ebu Zehra, 49
[339] Hasan, H.İ, II,131; Akbulut, 100–105
[340] Şehristânî, 132

kabul ediyorlardı.[341] Haricîler, -Van Vloten'in tabiriyle cumhuriyetçiler-[342] aşırı demokratik ilkeleri temsil ederler. Hatta onların Necedat fırkası, eğer insanlar kendi aralarında birlik ve beraberliği tesis edebilirlerse imama ihtiyaç olmayacağı kanati ile anarşist bir düşünceyi savunmuşlardır.[343] Onların hilâfetle ilgili görüşleri şöylece özetlenebilir: Halife seçilmek hür olan her Arab'ın hakkıdır. Halife seçilen kişinin halifeliği bırakması uygun değildir. Halife zulmederse zaruret gereğince azli veya katli mübâh olur.[344] Haricîler, birinci şart üzerinde ba'zı değişikler yaptılar. Arap asıllı ve hür olmak yerine müslüman ve âdil olmak şartlarını kabul ettiler. Bu değişiklikler bilhassa Arap olmayan, çok sayıda müslümanın kendi saflarına katılmasından sonra yapıldı. Böylece -hür olsun köle olsun-bütün müslümanların halife seçilme hakkına sahip olduğunu kabul ettiler.[345] Bu görüşleriyle, hilafetin Rasûlüllah'ın Ehl-i Beytine münhasır olduğunu kabul eden Şîa'nın görüşüne muhalefet etmişlerdir. Haricîlerin siyasi bir konu olan hilafet meselesindeki tutum ve davranışlarını, Van Vloten cumhuriyetçilik,[346] Akbulut ise demokratik[347] olarak değerlendirmektedir.

Onları şiddete götüren Hilafet konusundaki en önemli görüşleri ise, sünnete muhalefet eden zalim imama başkaldırmayı gerekli görmeleridir.[348] Onlar bu düşüncelerle devamlı isyan halinde olmuşlar ve birçok masum insanın kanının dökülmesine neden olmuşlardır.

Yönetimde olan ve Suriye'yi merkez edinen, dönemin iktidarı Ümeyyeoğulları ise, Müslümanların çoğunun kendilerine katılması sebebiyle, özellikle de Hz. Hasan'ın hilafeti Muâviye'ye terk etmesini müteakip, Hulefa-i Raşidin'den sonra hilafete en layık olarak kendilerini görüyorlardı. Hz. Osman'a akraba oldukları için, onun intikamını almak hakkına sahip olduklarını iddia ediyorlardı.[349] Ayrıca onlar hilafetin Kureyş'e ait olduğunu savunuyorlardı. Emevîler'in dışında üçüncü grupta yer alan diğer gruplar, başta Mürcie olmak üzere, Hariciler ve Hz. Ali taraftarlarına muhalif olarak Emevîlerin yönetimine razı olmuşlardır. Çünkü onların esas akidesi, İslâm'a inanan ve Kelime-i Şehâdeti söyleyen insanın günah işlese bile tekfir edilemiyeceğidir.[350] Kuruluşundan

---

[341] Şehristânî, 109
[342] Vloten, 45
[343] Şehristânî, 107; İbn Haldun, **Mukaddime**, I, 272; Ebu Zehra, 91
[344] Şehristânî, 107; Ebu Zehra, 90; Hasan, II,69; Vloten, 45; Dûrî, 117
[345] Bağdâdî,16; Şehristânî, 107; Ebu Zehra, 89; Hasan, H.İ,II,69; Dûrî, 121; Câbirî, **İslam'da Siyasal Akıl,** 470–471; Hatiboğlu, M. Said, **Hilafetin Kureyşliliği**, Ankara 2005, s.61; Akbulut,106–109
[346] Vloten, 45
[347] Akbulut, 108
[348] Bağdâdî, 54; Şehristânî, 106,
[349] Hasan, II, 288; Vloten, 45
[350] Şehristânî, 126-127; Hatiboğlu, a.g.e, 66-67

kısa bir süre sonra siyasetin içine girmiş olan ve kulun hayır ve şer fiillerinin yaratıcısı olduğunu[351] savunan Mu'tezile (veya Kaderiyye) mezhebine mensup olanlara gelince; bunlar, imamet konusunda ihtilafa düşmüşler, kimileri nas ile belirlenebileceğini söylerken bazıları da "İmamet, ümmetin seçimiyledir" demişlerdir[352].

5- SİYASİ GRUPLARIN ŞİDDET İÇEREN ANLAYIŞLARI

A- Haricîler

37(648) yılında Sıffîn Savaşı'nda[353] Hz. Ali, zaferini ilan etmek üzere iken,[354] Muâviye'nin hileleri sonucu savaşın durması ve ardından Haricîler'in de ısrarı üzerine hakem tayin etmeyi kabul etmesi ile ilk defa açıktan ortaya çıkan Haricîler, o güne kadar Hz. Ali'nin yanında yer alıyorlardı. Haklı olmasına rağmen insan kararına başvurmayı kabul ettiği gerekçesi ile "Allah'tan başka hakem yoktur"[355] sözünü bayraklaştırarak yıllarca hem Hz. Ali'ye, hem de onu öldürmelerinden sonra Emevîler'e karşı mücadele etmişlerdir.[356]

Haricîler, Hz. Ali'nin sahih bir biatla seçilmiş imam olduğunu kabul ediyorlardı. Dolayısıyla onlara göre, ona isyan eden asî bir toplulukla aralarındaki anlaşmazlığı gidermek üzere hakem ta'yinini kabul etmemesi gerekirdi. Aksine Hz. Ali'ye gereken, halkın çoğunluğunun kabul ettiği halifeyi kabul ettirinceye veya sonları gelinceye kadar asilere karşı savaşmaktı.[357]

Birçok müslümanın kanına malolan bu savaştan sonra Muâviye ordusu, birlik ve beraberlik içerisinde Şam'a dönerken, Hz. Ali'nin komutasında ki Irak askeri, birlikleri bozulmuş ve aralarına ayrılık girmiş bir şekilde yol boyunca birbirleriyle tartışmışlar, birbirlerine hakaret ederek kamçılarla dövüşmüşlerdi. Ordu içinde ayrılıkçı olanlar diğerlerine: "Ey Allah düşmanları! Allah'ın dininde zayıflık gösterdiniz ve işi hakemlere bıraktınız" diye suçlarken, diğerleri de onlara; "İmamımızdan ayrıldınız ve cemaatimizi parçaladınız" diyorlardı.[358] Hz. Ali, Kûfe'ye girdiği sırada sayısıları yaklaşık 12.000'i bulan bu grup onunla birlikte gelmediler ve Kûfe civarındaki "Harûra" diye isimlendirilen köye gittiler. Burada savaş komutanı olarak Şebes b. Rib'i,

---

[351] Bağdâdî, 83-84; Şehristânî, 47
[352] Şehristânî, 48; Hasan, H.İ, II,131
[353] Dîneverî, 155-201; Taberî, IV, 2-54; İbnu'l-Esîr, II, 359-393
[354] Taberî, IV, 34; İbnu'l-Esîr, II, 386
[355] Taberî, IV,52-54; Şehristânî, 106; İbnu'l-Esîr, II,398-399; Wellhausen, **İslamiyet'in İlk Devrine Dini- Siyasi Muhalefet Partileri,** çev. Fikret Işıltan, Ankara 1996, s.3
[356] Fazlurrahman, 241; Fığlalı, *"Haricîler"* **DİA,** c.XVI, s.169
[357] Hasan, II, 55
[358] Taberî, IV,46; İbnu'l-Esîr, II, 390

namaz imamı olarak da Abdullah b. Kevvâ el-Yeşkurî''yi tayin ettiler ve bundan sonra, işlerin şura yoluyla icra edileceğini, biatın Allah'a olduğunu ve iyiliğin emredilip kötülüğün yasaklanacağını ilan ettiler.[359] Hz. Ali'yi ilk terk edenlerin bir kısmıyla uzlaşma sağlanabilmiş, ancak katılanların çoğunun kılıçtan geçirilmesiyle son bulan ikinci bir ayrılma meydana gelmiştir. Hayatta kalan Haricîler, Abdullah b. Vehb er-Rasibi'ye halife olarak biat ettiler.[360] Böylece Hz. Ali ve Muâviye taraftarları olmak üzere iki gruba ayrılmış olan İslam toplumu, bundan sonra bu iki grubu da düşman olarak kabul eden, onları tekfir ederek İslam toplumunun dışına iten ve onların kanlarını helâl sayan Haricîlerin de ortaya çıkmasıyla üçe bölünmüş oldu.

Haricîler, bundan sonraki süreçte her fırsatta yönetime karşı ayaklanmışlar ve sayılarının yetersizliğine aldırmadan hem devlet güçlerine, hem de zaman zaman masum halka saldırılar düzenlemişlerdir. Hz. Ali'nin idaresi boyunca her birine yaklaşık iki yüz kişinin karıştığı beş, Mu'âviye'nin saltanatı süresince de otuz ile beş yüz kişinin rol aldığı yaklaşık on altı Haricî ayaklanması kaydedilir.[361]

Haricîleri bu hareketlere iten temel düşünceleri "Hüküm yalnızca Allah'ındır" anlamına gelen Kur'anî bir ayeti slogan olarak kullanmaları olmuştur. söz konusu ayet "lâ hükme illâ lillâh" idi.[362] Haricîler, bu anlayışları ile alınacak siyasî kararların Allah'ın kelâmına, Kur'an'a dayanması gerektiği şeklinde yorumlayıp, "tahkim"in bu temele dayanmadığını düşünerek ilk karşı çıkışlarını gerçekleştirmiştir. Onlara göre tayin edilen hakemler, Emevîler'in, Hilâfetin intikam görevi ile birlikte Osman'dan te-varüs edildiği iddialarının geçerliliğini kabul etmişlerdi.

Bu düşüncelerinin yanında ilk Haricîler, Osman'ın katillerinin izinden gitmekte olduklarını düşünüyorlardı; onlar da, Osman'ın Kur'an'da emredilen cezayı uygulamayarak Allah'ın yasasını çiğnediği temeli üzerinde cinayeti haklı gösteriyorlardı. Bununla birlikte, cinayete karışanların hemen hemen hiç birinin Haricîler arasında bulunmadığına da dikkat edilmelidir.[363]

Haricîler düşüncelerini, daha sonra da açıklık kazanmayan temeller üzerine kurmuştu. Nitekim onlar, meşhur "Lâ hükme illâ lillâh (Hüküm yalnız Allah'a aittir)" sözlerini tekrarlayıp dururlarken Hz. Ali, "Bu sözler haktır; fakat bununla bâtılı

[359] Taberî, IV,46; İbnu'l-Esîr, II, 393; Fığlalı, *"Haricîler"* **DİA,** c.XVI, s.170; Yıldız, 77
[360] Taberî, IV,55; İbnu'l-Esîr, II,399; Şehristânî, 108
[361] Watt, **İslamda Siyasal Düşüncenin Oluşumu,** 92
[362] Bkz. En'âm 6/57; Yûsuf 12/40, 67; vd.
[363] Watt, a.g.e, 89-90, 92;

istiyorlar"[364] demiştir. Dolayısıyla bu sözleriyle Haricîler, İslâm toplumunun birliğini daha fazla parçaladılar.

"Hz. Ali'nin "Bekr ve Temîm bedevileri" diye nitelediği Haricîler, büyük ölçüde "kabile"nin etkisinde kalmış olmakla birlikte, onların ünlü "lâ hükme illâ lillâh" ilkesi, gerçekte İslam davetinin Mekke döneminden itibaren "kabile"ye en büyük meydan okumaydı. Bu slogan, yönetimin temeli konusunda örneği görülmemiş bir tartışma yarattı. Çünkü bu sloganla, iktidar sorununu yeni bir biçimde ortaya koydu. İster kabile, isterse akide düzleminde olsun, Ali ile Muâviye arasındaki üstünlük çerçevesiyle sınırlı değildi. Bilakis sorunu, "İmamlar Kureyş'tendir" ilkesinin koruduğu söylenmemişlik alanından, İslâm'da iktidarın dayanması gerektiği temel konusundaki siyasî/dinî tartışma alanına taşıdı."[365]

Haricîler siyasi görüşlerine meşruluk kazandırmak için "büyük günah meselesi"ni ve bunun sonucu olarak da iman- amel ilişkisini gündeme getirdiler. Onlar siyasî düşüncelerinin doğruluğunu bu ilişkilere dayanarak açıklama yolunu seçmişlerdi. Böylece Haricîler de siyasi kanaatlerini iman alanına taşımış oldular ve büyük günah işleyen kişinin dinden çıkacağına hükmettiler. Haricîler, büyük günah işleyen kişinin imandan çıkması ve İslam toplumunun dışına atılması konusunu doğrudan doğruya "la hukme illa lillah" ilkesine bağlamaktadırlar. Çünkü onlara göre büyük günah işleyen kişi, bu tutumuyla Allah'ın yasak kıldığı bir şeyi helal saydığından mü'min değildir ve cehennemden ebedi kalacaktır.[366] Hakeme rıza gösterdiği için Hz. Ali'nin büyük günah işlediğini iddia eden Haricîler, bundan dolayı onun küfre düştüğünü ileri sürdüler. Nitekim Hz. Ali'yi bir suikast sonucu öldürdüler.[367] Bu anlayışı daha da ileri götürerek kendi siyasi görüşlerini benimsemeyenlerin düşman ve kâfir olduklarına hükmettiler. Haricîlerin, diğer Müslümanları tekfir eden anlayışları, muhaliflerinin canları, malları ve çocuklarına karşı takınacakları tavır üzerine tartışmalara girmelerine neden olmuştur. Haricîler içinde en katı/radikal görüşlere sahip olan Ezrakiler, muhaliflerinin kadınlarını ve çocuklarını öldürmeyi mubah saymışlar,[368] kendilerinin dışındaki Müslümanların, kadın ve çocuklarını da esir almışlar veya öldürmüşlerdir. Bu konuda o kadar katı

[364] Taberî, IV, 53; İbnu'l-Esîr, II, 398; Şehristânî, 108
[365] Câbirî, **İslam'da Siyasal Akıl,** 470
[366] Şehristânî, 106; Fığlalı, *"Haricîler"* **DİA,** c.XVI, s.173; Fazlurrahman, 144,242; Akbulut, 26-27
[367] Taberî, IV,110-117; İbnu'l-Esîr, II, 433-439
[368] Bağdâdî, 60; Şehristânî, 111; Demircan, 52; Fazlurrahman, 243

davranmışlardır ki, diğer dinlerin mensuplarına gösterdikleri hoş görüyü, Müslümanların kadın ve çocuklarından esirgemişlerdir.[369]

Haricîler'i aksiyoner hale getiren temel görüşlerinden birisi de "el-emru bi'l-ma'ruf ve'n-nehyu ani'l-münker"dir.[370] Haricîlere göre "el-emru bi'l-ma'ruf ve'n-nehyu ani'l-münker" vacip olup,[371] cihad etmek de iman esaslarından biri olarak kabul edilmiştir. Onlar, Kur'an'ın İslam ümmetine bir görev olarak verdiği "iyiliği emretme ve kötülükten alıkoyma" yükümlülüğünün yerine getirilmesinde ısrar ederek, sadece Emevî idarecilerine hucum etmekle kalmadılar, toplumun çoğunluğunu oluşturan ve her türlü aşırılıktan uzak olan insanları da körü körüne boyun eğmekle suçlayıp karşılarına aldılar. Toplumun büyük çoğunluğu ise, ilk olarak Hz. Osman döneminde ortaya çıkan karışıklıklardan itibaren, siyaset alanında orta bir yol izlemekteydi. Bu çoğunluğun kanaat önderleri, Haricîlerin tersine, "iyiliği emretme kötülükten alıkoyma" ilkesini hukuk alanında değil, ahlaki alanda uygulamanın gerekliliği üzerinde duruyor, bunun da saldırganlık ve şiddetle değil, eğitimle mümkün olacağını belirtiyorlardı.[372]

Onların savundukları diğer bir görüşleri de "Müslümanlar arasındaki mutlak eşitlik" prensibidir.[373] Onlar bu düşünceleri nedeniyle Hilafetin Kureyş tekelinde olmasına karşı çıkmışlar, "zenci bir köle de olsa, karakteri mükemmel olan herkesin halife olabileceği düşüncesine ulaşmışlardır.[374] Onların bu görüşü sadece Emevîler ve onların taraftarlarının anlayışlarına değil, aynı zamanda Hz. Ali taraftarlarının anlayışına da ters düşmekteydi. Çünkü onlar, halifeliğin Hz. Ali yoluyla Peygamber'in soyundan gelenlerin doğal hakkı olduğunu savunuyordu.[375] Onlar bu düşünceleri ile birçok mevaliyi yanlarına çekmişlerdir.

Haricîleri, bedevi çöl kültüründen gelmiş olmaları nedeniyle delil ve ikna yoluyla İslâm cemaatının içine döndürmek zordu. Bundan dolayı, onların şerlerinden korunmak ve nerede ise İslâm ümmetini yok edecek dereceye kadar gelmiş olan ektikleri bölücülük tohumlarını temizlemek için, Hz. Ali ve Muâviye'nin bunlara karşı şiddet ve cebir kullanma yoluna gitmesinden başka çıkar yol gözükmüyordu.

Haricîler Muâviye'ye, Hz. Ali'ye kızdıklarından daha çok kızıyorlardı. Zira onun, müslümanların mallarını batıl yerlerde harcadığına; köşkler, muhafızlar ve

---

[369] İbn Kuteybe, **Uyûnu'l-Ahbâr,** I-II, Kahire 1925**,** I, 196; Fığlalı, *"Haricîler"* **DİA,** c.XVI, s.173
[370] Taberî, IV, 46; İbnu'l-Esîr, II, 393; Fığlalı, *"Haricîler"* **DİA,** c.XVI, s.170; Yıldız, 77
[371] Haricilerin siyasi görüşleri için bkz. Demircan, **Haricîler'in Siyasi Faliyetleri**, 50
[372] Fazlurrahman, 241
[373] Şehristânî, 106; Fazlurrahman, 241
[374] Bağdâdî, 16; Şehristânî, 107; Ebu Zehra, 89; Hasan, II, 69; Dûrî, 121; Câbirî, **İslam'da Siyasal Akıl**, 470-471; Hatiboğlu, **Hilafetin Kureyşliliği**, 61; Akbulut, 106-109
[375] Şehristânî, 132; Hitti, I, 286; Fazlurrahman, 224

hâcibler ile Bizans sarayını örnek alarak krala mahsus birçok şeyler edindiğine ve hilâfet makamına müslümanların icmâı ve rızasıyla gelmediğine inanıyorlardı.[376]

Bedevî çöl halkı olan halis Araplar, özellikle kuvvetli ve kalabalık ba'zı Arap kabileleri, Haricîlere katılmış ve onlara güç kaynağı olmuşlardır. Temim kabilesi ve bazı Kadisiye kahramanları ile onlara katılan ordu komutanları bunlardandır. İslâm'da aşırı giden bu Haricîler, Şehristânî'nin belirttiği gibi, namaz ve oruca çok bağlı, İbadete aşırı düşkün kimselerdi. Onlar, İslâm cemaatinin, şahsî çıkarlar ve ihtiraslar sebebiyle tehlikeye düştüğünü, Müslümanların umumi menfaatlerinin bazı grupların menfaatine boyun eğdiğini, bu grupların da umumi menfaatlerle diledikleri gibi oynadıklarını düşünüyorlardı.[377]

Haricîler tamamıyla siyasî bir grup şeklinde ortaya çıktılar. Onların siyasî bir grup olma özelliği, Abdülmelik b. Mervan zamanına kadar devam etti. Bu dönemden itibaren onlar, görüşlerini, dinî hususlarla karıştırdılar. İmanın sadece Allah'a ve Hz. Muhammed'in peygamberliğine inanmaktan ibaret olmadığını; adalet, doğruluk, oruç ve namaz gibi dinin emirlerini yerine getirmenin de imanın bir parçası olduğunu kabul ettiler. Allah'dan başka ilâh olmadığına, Muhammed'in O'nun Resûl'ü olduğuna iman etse de dinin farz kıldığı şeyleri yapmayıp büyük günah işleyen kişinin kâfir olduğuna hükmettiler. Böylece Haricîlerin dini konulardaki fikirleri, siyasî fikirlerinden daha az şiddetli olmadı. Onların siyasî taassublarının, dinî düşüncelerindeki bakış açıları üzerinde büyük te'siri olmuştur. [378]

Kur'ân-ı Kerîm'e sıkı bir şekilde bağlılık, hükümlerine tâbi olmak ve emirlerini yerine getirmekteki hassasiyet, Haricîlerin mümeyyiz vasıflarındandır. Haricîlerin; Allahü Teâlâ'nın kıyamet günündeki azabından korkuları, nefislerinde hak için kahramanlık duyguları ve hakkı uygulamaktaki aşırı hassasiyetleri, Allah'ın emirlerini yerine getirmek ve yasaklarından kaçınmak duygularını tahrik etmiştir. Hatta Şehristanî, onları "Namaz ve oruç ehli" olarak tanıtmıştır.[379] Ancak onlar, fikirlerinde çok aşırı gitmişler ve büyük günah işleyeni -hatta küçük günah işleyeni bile- kâfir kabul etmişlerdir. İşledikleri küçük günahlarından dolayı kendi imamlarına karşı da isyan etmişlerdir.[380] Haricîlerden çoğu, mez-heblerinden olmayan müslümanlar hakkındaki düşüncelerinde çok şiddetlidirler, bu müslümanları kâfir sayarlar. Hatta bu

[376] Hasan, II, 57
[377] Hasan, II, 69
[378] Hasan, II, 70
[379] Şehristânî, 107
[380] Şehristânî, 113

müslümanlara karşı, kâfirlere karşı olan muamelelerinden daha sert ve şiddetli davranıyorlardı.[381] Hikâye edildiğine göre, Mu'tezile'nin kurucusu Vâsıl b. Ata, onların eline düşmüş, kendini kurtarmak için himaye isteyen bir müşrik olduğunu söylemiştir. Zira o, bu şekilde söylemenin, onların elinden kurtulmak için kendilerine muhalif bir müslüman olduğunu söylemekten daha yararlı olacağını düşünmüştür.

Haricîler bu anlayışları nedeniyle kendilerinden olmayan müslümanlara karşı çok şiddetli ve acımasız muamelelerde bulunmuşlardır. Hatta onlardan birçoğu; kadınlara, çocuklara, emzikteki bebeklere ve yaşlılara dahi merhamet etmemiştir. Haricîler, küçük günah ve hataları işlemekten son derece sakınmak, dünya malına değer vermemek, zühd ve ibadet ehli olmakla tanınmalarına rağmen, bu şekilde şiddetli ve ağır muameleleri uygulamaktan çekinmemişlerdir. Bununla beraber Haricîler, yaptıklarının doğruluğunu göstermek için Kur'ân-ı Kerim'den açıklayıcı ayetler ve hadisler getirmekten de geri kalmıyorlardı.

B- Hz. Ali Taraftarları

İslam tarihinde ortaya ilk çıkan ve çıkışı itibariyle siyasi bir mezhep olan Şiilik,[382] Hz. Ali ve tarafını tutan ve Hz. Osman'nın ölümünden sonra ortaya çıkan bir mezheptir.[383] Hz. Osman öldürüldükten sonra Hz. Ali'ye biat edilince, İslam toplumu ikiye bölünmüş,[384] bir tarfta Halife Hz. Ali tarftarları, diğer tarafta da önceleri Hz. Aişe, Talha ve Zübeyr gibi ileri gelen sahabenin liderlik ettiği muhalefet grubu ortaya çıkmıştır. Cemel savaşı sonrasında ise muhalefetin bayrağını Muâviye almıştır. Şiiliğin nezaman ve nasıl doğduğu şeklindeki tartışmalar konumuzun dışında olmakla birlikte,[385] yaşanan olaylardan, Hz. Osman'ın öldürülmesinin ardından Hz. Ali'ye biat edilmesi ve ardından yaşanan süreçte Hz. Ali taraftarlarının oluşmaya başadığını söyleyebiliriz. Muâviye'nin Hz. Ali ile giriştiği fiili mücadele sonucunda iktidarı kısmen elegeçirdiği zaman Hz. Ali taraftarları da oğlu Hz. Hasan'a biat etmişlerdir.[386] Neticede Emevîler döneminin başlangıcından itibaren Hz. Ali taraftarlarının olduğunu, bunların değişik görüşlerinin bulunduğunu ve bu görüşlerin de zamanla eyleme dönüştüğünü belirtmek isteriz.

---

[381] Hasan, II, 70
[382] Ebu Zehra, 49
[383] Şehristânî, 132; Vloten, 45
[384] Wellhausen, **İslamiyet'in İlk Devrine Dini- Siyasi Muhalefet Partileri,** 89
[385] Şiiliğin doğuşu ile ilgili bkz. Fığlalı, Ethem R, **Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri,** İstanbul 1995, s. 108-140, Ayrıca bkz. Onat, Hasan, **Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği,** 12-20
[386] Taberî, IV, 121; İbnu'l-Esîr, II, 443

Genel olarak, Halife Osman b. Affan'ın öldürülmesinden sonra meydana gelen olaylarda Ali b. Ebi Talib tarafını tutan, onunla birlikte düşmanlarına karşı savaşan ve mücadele edenlere, Ali b. Ebi Talib'in taraftarları anlamında "Şiatu Ali b. Ebi Talib" denildiği görülmektedir.[387] Şia kelimesinin bu anlamda kullanılışı Hz. Hüseyin'in 10 Muharrem 61 (10 Ekim 681) tarihinde Kerbelâ'da katledilişinden[388] sonraya kadar devam etmiştir. Hz. Peygamber'in torununun Emevî yönetimince katledilmesi, Müslümanları çok üzmüş, kitlelerin Emevîlere karşı nefreti bu olay nedeniyle tahrik edilmiştir. Kerbelâ hadisesinden bir süre sonra "Şia" kelimesi bir terim olarak, Emevîlere karşı Hz. Hüseyin'in intikamını almak, Hz. Ali ve soyunun haklarını aramak, onun nesline yardım etmek için bir araya gelenleri ve onlara taraftar olanları ifade etmeye başlamıştır.[389]

Şiiliğin, konumuz açısından önemli olan ve şiddet eylemlerine yol açan en temel anlayışları imamet hakkındaki düşünceleridir. Onlar, her şeyden önce İslam toplumunu yönetme hakkının, yani hilâfetin Hz. Ali'ye, ondan sonra da veraset yoluyla onun çocuklarına mahsus olduğu kanaatindeydiler. Vloten, bu anlayışları nedeniyle onları "idarede verasetçiler" olarak nitelemektedir.[390] Onlar, hilafetten daha çok dini yönü olan imamet üzerinde durdular.[391] Başlangıçta Hz. Ali taraftarlığı, Hz. Peygamber'in vefatından sonra halife olarak Hz. Ali'nin seçilmesini isteyen sadece siyasi bir hareketti.[392] İlk Şii denebilecek inancın asgari şekli, Hz. Ali'nin şahsi değerine inançtır.[393]

Hz. Ali taraftarlarının hepsi, Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ali ve Ehl-i Beyt'ini halifelik (imamet) için en layık kişi olarak görüp onu nass ve tayinle meşru halife kabul ederek, ondan sonraki halifelerin de onun soyundan gelmesi gerektiğine inanırlar.[394] Onlara göre Cenab-ı Hak Hz. Peygamber'i İslâm dinini yaymak için göndermiş, o da peygamberlik görevini yerine getirerek Allah'ın dinini yaymıştır. Hz. Peygamber'in inanç ve amel yönünden gerçekleştirdiği ıslah hareketinin O'nun ölümü ile ortadan kalkması Allah'ın hikmetine uygun düşmez. Bu sebeple Hz. Peygamber'in faaliyetlerinin boşa gitmemesi ve devam etmesi için nübüvvetle eş değer olan bir

---

[387] Şehristânî, 132
[388] Dîneverî, , 256-258; Yakubî, II,158; Taberî, IV,324-346; İbnu'l-Esîr, II, 564-572
[389] Fığlalı, E.Ruhi, **Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri**, 118
[390] Vloten, 45
[391] Şehristânî, 132; Hitti, I, 286; Fazlurrahman, 224
[392] Ebu Zehra, 49; Akbulut, 101
[393] Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri,** 66
[394] Şehristânî, 132; Fığlalı, a.g.e, 118; Onat, 15

imamet müessesesi gereklidir.[395] İslâm, dünya durdukça devam edecek bir ilahî din olduğuna göre bütün zamanlar boyunca, Hz. Peygamber adına dinî konulara çözüm getirecek ve İslâm ümmetini yönetecek bir imama zaruri olarak ihtiyaç vardır. Bu imamın Hz. Peygamber'in neslinden olması gereklidir. İmamların ilki Ali b. Ebi Talib'dir. O, sadece Hz. Peygamber'in yakını ve damadı olduğu için değil Allah'ın emrinin gereği olarak imam tayin edilmiştir. Hz. Ali taraftarları, halife tayininde, seçim fikrini kabul etmiyorlardı. Onlara göre, özellikle de İmamiyye grubuna göre Hz. Ali bizzat Hz. Peygamber tarafından seçilmiş halifedir.[396] Dolayısıyla İmamet, avamın seçimi ve atamasıyla belirlenecek türden sosyal maslahata dayalı bir husus değil, aksine dinin temel esaslarından biridir. Peygamber'in de imameti ihmal ve gözardı ederek imam seçimini halka havale etmeleri caiz değildir. Hz. Peygamber'e bu manada naib olan imamlar, onun ümmet üzerindeki velâyetini haizdirler. İmamların tayini hiç bir zaman ölümlü, ihtirasına ve menfaatine tutkun olan insanlar tarafından değil, Allah, Peygamber ve bir önceki imam tarafından gerçekleştirilir. İmamlar Hz. Peygamberin ilminin hamileri ve onun gibi masum kimselerdir.[397] Böylece Hz. Ali taraftarları, hilâfeti/imameti Allah'a ve Peygamber'e imandan sonra üçüncü bir iman esası olarak kabul etmişlerdir.[398] Onlar aynı zamanda kendilerinden olan imama itaati farz olarak görmektedirler.[399]

İmamet konusunda en mutedil davranan Şiî mezhebi Zeydiyye'dir. Onlar yukarıda belirtildiği gibi, imamın masumiyetini ve ismen tayinini benimsememektedirler. İmamın vasfen tayin edilmesi gereği üzerinde duran bu fırkaya göre, Hz. Fatıma neslinden gelen ve imamet için ortaya çıkan/isyan eden cömert, âlim ve takva sahibi her kişiye itaat etmek farzdır.[400]

Büyük günah işleyen kimsenin durumu hakkında, Zeydiyye, tamamen Mutezile ve Haricîler gibi düşünmektedir. Onlara göre büyük günah işleyen kimse, tam anlamıyla tevbe etmedikçe, ebedi cehennemde kalacaktır.[401] Ayrıca "iyiliğin emredilip kötlüğün yasaklanması" ilkesinin tatbik edilmesinin farziyeti konusunda Zeydiyye[402] ve

---

[395] Vloten, 50
[396] Şehristânî, 146-147; Ebu Zehra, 49
[397] Şehristânî, 132-133; İbn Haldun, **Mukaddime,** I, 278; Vloten, 50
[398] İbn Haldun, a.g.e, I, 278; Hasan, II,131; Fazlurrahman, 247; Hatiboğlu, **Hilafetin Kureyşliliği**, 65-66
[399] Canikli, İlyas, **Hadislere Göre Yöneticilere İteatin Sınırları,** Ankara 2004, 110-111
[400] Şehristânî, 140; İbn Haldun, **Mukaddime,** I, 279; Ebu Zehra, 63-64; Fığlalı, **Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri**, 126
[401] Bağdadî, 29; Ebu Zehra, 66-67; Fığlalı, a,g,e, 128
[402] Fığlalı, a,g,e, 129

İmamiyye[403] birleşmektedirler. Ancak onların bu görüşlerinin Haricîler de olduğu gibi şiddet olaylarına etkisi açık değildir. Yine de Zeyd b. Ali'ye Kûfelilerden onbeş bin kişinin biat ettiği[404] kabul edilirse, özellikle iyiliğin emredilip kötlüğün yasaklanması ilkesinin bu biata etki ettiği düşünülebilir.

Hz. Ali taraftarları, Ehl-i Beyt'in başta hilafet olmak üzere gasbedilmiş haklarını alıp sahiplerine iade etmek için zaman zaman silaha sarılarak şiddete başvurmuşlardır.

Hz. Hüseyin'in Kerbela'da hunharca öldürülmesinden sonra, Hz. Ali soyundan gelenler yılmış bir şekilde siyasetten ellerini çekerek kendilerini kültürel faaliyetlere verirken, Hz. Ali taraftarları, Kerbela katliamının ardından siyasî bir eğilim olarak kamuoyu oluşturmaya başladılar. Kerbelâ'da katliamdan kurtulan Ali b. Hüseyin,[405] Medine'ye intikal ettikten sonra siyasetten tamamen uzaklaşarak ölümüne kadar olan sürede 95(713) ilimle meşgul oldu ve çevresindeki insanları yetiştirmeye gayret etti. Aynı şekilde büyük oğlu Muhammed el-Bâkır da ölümüne kadar 114(733) babasının yolunu izleyerek ilmî konularla meşgul oldu ve çevresindeki mensuplarını korumak için siyasetten uzak kalmaya çaba sarfetti. Hz. Ali taraftarlarınca altıncı İmam olarak kabul edilen Ca'fer es-Sâdık da gerçekten âlim bir kişiydi. Devrinde birçok kimse kendisinden istifade etmiştir.[406] Hz. Hüseyin'in şehadetinden sonra Emevîlere karşı, Ehl-i Beyt adına ilk defa ayaklanan Zeyd b. Ali b. Hüseyin olmuştur.[407] Ali b. Hüseyin'in küçük oğlu, Muhammed el-Bâkır'ın kardeşi ve Ca'fer es-Sadık'ın amcası ve akranı olan Zeyd, Emevî halifelerinden Hişam b. Abdulmelik'e karşı Kûfe'de isyan etti. Kendisine biat eden onbeş bin kişi ile Hişam'ın Kûfe ve Basra valisi Yusuf b. Ömer es-Sakafi ile 122(740) yılında giriştiği savaşta başarısızlığa uğradı ve öldürüldü.[408]

Hz. Ali taraftarlığı aynı zamanda Fazlurrahman'ın ifadeleriyle, "İslam tarihinin ilk dönemlerinde, soyla ve siyasi hoşnutsuzluklara ilişkin ortaya çıkan çeşitli güçler için bir kılıf olmaktaydı. Kuzeyliler karşısında kendi gurur ve bağımsızlıklarını ortaya koymak isteyen Güneyli Araplar, Hz. Ali taraftarlığını bir vasıta olarak kullandılar. Yine Hz. Ali taraftarlığı, Irak'ın karışık nufusu içinde durumdan memnun olmayan İranlıların işine yaradı ve daha sonra Abbasiler devrinde aşırı bir İran kültür ve milliyetçilik hareketi olan Şuubiyye'nin ortaya çıkmasına kaynaklık etti. Ne var ki, temelde siyasi olan bu hareket, Arapların yerini diğer unsurların almasıyla kendine özgü

[403] Fığlalı, a,g,e, 172
[404] Belâzurî, **Ensâb**, III, 433; Taberî, V,486-489; İbnu'l-Esîr, III, 376-377
[405] Taberî, IV, 347
[406] Öz, Mustafa, *"Ca'fer es-Sâdık",* **DİA,** VII, 1-3
[407] Fığlalı, a.g.e., 121
[408] Taberî, V, 483-504; İbnu'l-Esîr, III, 372-383

itikadi ve kelami görüşleri olan dini bir fırka haline dönüştü. Dini bir mahiyete sahip olan asıl itici güç, kaynağını Hz. Hüseyin'in 61(680) de Kerbela'da hükümet kuvvetleri tarafından feci bir şekilde öldürülmesinden almaktadır."[409]

Hz. Ali soyundan gelenler Kerbela sonrası aktif siyaseti bırakırken, değişik kişiler ve farklı gruplar onların manevi şahsiyetlerini ve adlarını siyasi faliyetlerinde temel meşruiyet aracı olarak kullanmışlardır. Özellikle 65(684) yıllarında ortaya çıkan ve Hz. Hüseyin'in intikamını almak üzere toplanan, onu davet ettikleri halde yardımsız bıraktıkları için ızdırap duyan ve tevbe eden Kûfelilerin oluşturduğu Tevvâbûn hareketi,[410] Şîa'nın bir terim haline gelişinin ve İslâm içinde bir kitleleşme hareketinin başlamasının ilk belirtilerinden biri olarak kabul edilebilir. Tevvâbun hareketinin Emevîler karşısında başarı kazanamaması sonucunda, kurtulanlarla birlikte, Ehl-i Beyt'in intikamını almak için ortaya çıkan Hz. Ali'nin Havle binti'l-Hanefiyye'den doğan oğlu Muhammed b. el-Hanefiyye'nin imametini savunan Muhtar b. Ebi Ubeyd es-Sakafî 67(687) gibi kimseler de Hz. Ali'nin neslinin adını kullanarak[411] toplumun içinde itibar kazanmaya çalışmışlardır.

C- Hicazlılar ve Zübeyrîler

Haricîler ve Hz. Ali taraftarlarının yanında üçüncü bir siyasi grup olarak Hicaz ehli ortaya çıkmaktadır. Onlar, her ne kadar diğer iki grup gibi dini-ideolojik bir yapılanma içerisinde olmamışlarsa da devleti kuran ve ilk halifeleri seçen kişiler olarak, şimdi ellerinden kayıp giden hilafet konusunda zaman zaman çeşitli tartışmalara katılmışlardır. Başta Muâviye b. Ebi Süfyan olmak üzere Emevî halifeleri, Hicaz'ın bu önemini dikkatten uzak tutmamışlar, özellikle onların biatını almaya çalışmışlardır.

Hicaz ehli, genel olarak hilafeti sahabe çocuklarının hakkı olarak görüyorlardı. Hilafetin doğduğu yer Medine'de kalması; geç Müslüman olmuş Emevîlerde değil, ilk sahabenin evlatlarının elinde bulunması gerektiğini düşünüyorlardı.[412] Medineli Ensar ise, Vloten'in ileri sürdüğü gibi kendileri Arapların Yemenli kolundan geldikleri için, Benî Umeyye'nin iktidara gelişini, eski müşrik düşmanlarının ve Mekkeli Mudarîler'in, kendilerine karşı kazandıkları bir zafer olarak kabul ediyorlardı.[413]

Medineliler genelde Suriyelilere, özelde ise Ümeyyeoğullarına karşı ilk itirazlarını Yezid'in veliahtlığına karşı tepki göstererek yükseltmişlerdi. Valilerin

[409] Fazlurrahman, 245
[410] İbn Kuteybe, **İmâme**, II, 29; Yakubî, 173; Taberî, IV,426-470; İbnu'l-Esîr, II, 624-643
[411] İbn Sa'd, V, 98; Yakubî, II,175; Taberî, IV, 491-493; İbnu'l-Esîr, II, 663
[412] Dûrî, 114
[413] Vloten, 45

tehditleri sonuç vermemiş, Muâviye bizzat kendisi Hicaz'a gelerek onların biatını ancak baskı ile alabilmişti.

Hicaz ehli, şûra sistemini bırakıp hilafeti gasp etmekle suçladıkları[414] Emevîleri bir türlü kabullenememişler ve sonuçta Yezid b. Muâviye'ye karşı 63 (682–683) yılında isyan ederek başta vali olmak üzere Ümeyyeoğullarını şehirlerinden kovmuşlardır.[415] Bunun üzerine Yezid b. Muâviye askeri tedbirlerle bu isyanı bastırmış ve şehri üç gün yağmalatmakla[416] bütün halkı cezalandırmıştı.

Hicaz ehlinin tepkisi, en güçlü şekilde İbn Zübeyr hareketinde sembolize edildi. Tarihçilerin çoğu, bu grubun doğuşunun, Abdullah b. Zübeyr'in H. 63 yılında Mekke'de halkı kendisine bîata çağırdığı[417] zamana dayandığı görüşündedirler. Ancak bu grubun köklerinin, Hz. Osman'ın katline sebep olan fitne ve Talha, Zübeyr ve Hz. Âişe'nin Hz. Ali'ye karşı ayaklanmalarına kadar uzandığı görülmektedir.[418] Abdullah b. Zübeyr, Hicaz ehlinin nabzını tutmayı başarmış ve onların Ümeyyeoğullarına olan tepkilerini iyi kullanmıştır. O bu hareketinde kendisini ön plana çıkaran argümanlar da geliştirmiştir. O, Hz. Osman'ın, kendisini evine emir tayin etmesini, hilâfete daha lâyık olduğuna yeterli sebep saymıştır. Zira Hz. Osman'ın diğer arkadaşlarını bırakıp onu halef bırakması, onun yeterliliğine ve mühim işleri yapabilecek güce sahip olduğuna delâlet ediyordu. İbn Zübeyr, bu hususta, Rasûlüllah (s.a.v)'ın son hastalığında namaz kıldırmak için Hz. Ebûbekir'i tayin etmesinin, hilâfetin ona verilmesi için müslümanlar tarafından yeterli sebep sayılması gerektiğini düşünüyordu.

Bununla beraber, Muâviye'nin Yezîd'i veliahd tayin etmesine kadar Abdullah b. Zübeyr'in Muâviye'ye karşı çıktığını veya herhangi bir hususta muhalefet ettiğini bilmiyoruz. Aksine onun Muâviye'nin askerlerinden biri olarak düşmana karşı savaşta orduya iştirak ettiğini görmekteyiz. Nitekim H. 50 yılında Abdullah b. Zübeyr, Yezid b. Muâviye'nin komutasında İstanbul'a karşı savaşan ordunun içindeydi. Şüphesiz Muâviye, İbn Zübeyr'de karşı çıkma gücünü görerek, onu razı etmek isteğiyle kendisini güler yüzle karşılar, ona sevgi gösterir, bolca bahşiş ve hediye verirdi.[419] Çoğu kere ona; "Ey Rasûlüllah'ın halasının ve onun yardımcısının oğlu merhaba!" der ve kendisine

---

[414] Küçükaşçı, Mustafa Sabri, *"Harre Savaşı",* **DİA,** c.XVI, s.245
[415] Yakubî, II,164; Taberî, IV,370; İbnu'l-Esîr, II,593; İbn Kesîr, V,729.
[416] İbn Kuteybe, **İmâme,** I, 330; Taberî, IV, 372; İbnu'l-Esîr, II, 594; İbn Kesîr, V, 730
[417] Dîneverî, 263; Taberî, IV, 365
[418] Zübeyrîlerin bu konudaki çalışmaları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Aycan, **"Hicrî İlk Üç Asırda Zübeyrî Ailesinin Siyasi ve İlmî Hayattaki Yeri**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara 1984, s. 21-40
[419] Aycan, a.g.e, 44

yüzbin dinar verilmesini emrederdi."[420] Deha ve kurnazlığıyla tanınan Muâviye için bu garip bir durum değildir.

Herşeye rağmen Abdullah b. Zübeyr, Muâviye'nin hilâfeti süresince evinde inzivaya çekilmiştir. Cemel vak'asında Talha, Zübeyr ve Hz. Âişe'nin hezimete uğramaları, onun bir köşeye çekilip karşı çıkmamasında etkili olmuş olabilir. Bununla beraber bu donuk ve itaatkâr hal uzun zaman devam etmemişti.[421] Yezid'in veliaht tayin edildiğini öğrenince Muâviye'nin karşısında duran muhalif grubun başına geçerek onun bu yoldaki gayretlerini boşa çıkarmaya çalışmıştı.[422]

İbn Zübeyr'in hareketi, Muâviye b. Ebî Süfyân'ın ölümünden sonra gelişmiştir. Hz. Hüseyin'in öldürülmesinden sonra Hicaz ehlinin liderliği ona kalmış, bunun üzerine 63(682) yılında halkı kendine biata çağırmaya başlamıştır.[423] Daveti, Arabistan ve Irak'da kabul görerek büyük bir başarı kaydetmiştir.[424] Öyleki, Şam valisinin bile kendilerine biat etmesi ile Emevîleri erken dönemde tarih sahnesinden silebilecek duruma gelmişlerdir. Müslümanların Emevîlere karşı Zübeyrîleri tercih etmesine yardım eden ve bu grubun güçlenmesine zemin hazırlayan birçok etken vardır ki başta İbn Zübeyr olmak üzere Hicaz halkı muhalefetlerinde bunları kullanmışlardır.

Başlangıçta Medineliler'in ayaklanması ile İbn Zübeyr'in hareketi arasında bir bağlantı olmamıştır. Hatta Medineliler'in isyanlarını öğrenen Abdullah b. Zübeyr mektup yazarak onları kendisine biata çağırmş, fakat olumlu bir cevap alamamış, bununla birlikte ortak düşmana karşı isyanlarını desteklemeye devam etmiştir. Bununla birlikte her iki hareketin amacı da hilafeti verasetten şura esasına döndürmek istemeleri olmuştur.[425] Ancak daha sonraki süreçte Medineliler, hareketlerinin başarısızlıkla sonuçlanması ve Emevîler'in kendilerine yaptıkları uygunsuz davranışlarının da etkisiyle Abdullah b. Zübeyr'i destekleyip ona biat etmişlerdir.

İbn Zübeyr ile diğer Hicazlı muhalifler, Hilâfetin şûra ve seçim usulünden tayin ve verasete dönüştürülmesi, Yezid'in kötü huyları nedeniyle hilâfete lâyık olmaktan uzak olduğu, Hz. Hüseyin'in öldürülmesi, Mekke ve Medine'nin kuşatılıp birçok masum insanın kanına girilmesi gibi olayları propaganda aracı olarak kullanmışlardır.

---

[420] Zehebî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed, (748/1347), **Tarîhu'l-İslam,** I-IV, Kahire 1947, c.III, s.168
[421] Hasan, II, 98
[422] Yakubî,
[423] Dîneverî, 264; M.Seligsohn, *"Abdullah b. Zübeyr",* **İA**, I, 45
[424] Aycan, a.g.e., 64
[425] Küçükaşçı, Mustafa Sabri, ***"Harre Savaşı",*** **DİA,** c.XVI,s.245

II. BÖLÜM

DEVLETE KARŞI GERÇEKLEŞTİRİLEN ŞİDDET HAREKETLERİ

I. HARİCÎLERİN ŞİDDET HAREKETLERİ

Emevîler döneminde ortaya çıkan ve devlete karşı şiddet hareketlerinde bulunan şiddet gruplarından birisi Haricîlerdir. Haricîler daha Hz. Ali döneminde başlattıkları şiddet eylemlerine, Emevîlerin son dönemine kadar çeşitli aralık ve yoğunluklarda devam etmişlerdir. Gerçekleştirdikleri şiddet eylemleriyle yerel ve merkezî yönetimi zora sokacak kadar tehlikeli olan Haricîler, eylemlerini daha çok, Basra, Kûfe, el-Cezîre, Musul ve Arap yarımadasında yoğunlaştırmışlardır.

1- HARİCİLER'İN KÛFE'DEKİ ŞİDDET HAREKETLERİ

A- Haricîler'in İlk Hareketleri

41(661) yılında Hz. Hasan ile anlaşmaya vardıktan sonra Kûfe'ye gelip halktan biat alan Muâviye'ye karşı ilk tepkiler Haricîlerden gelmiş ve yine ilk harekete geçen onlar olmuştu. Muâviye henüz Kûfe'den ayrılmadan önce başlayan ve kendisini uzun süre meşgul edeceğe benzeyen bu hareketleri, önce iyi niyetli bir yaklaşımla bertaraf etmeye çalışmış, bu mümkün olmayınca daha sonra silah kullanarak ortadan kaldırmıştır.

Nehrevan'da Hz. Ali tarafından affedildikten sonra, Ferve b. Nevfel el-Eşcâiî liderliğinde beşyüz kişilik bir grupla Şehrizur'a giden Haricîler, Hz. Ali'nin öldüğünü ve Hz. Hasan'ın bütün mirasını Muâviye'ye bıraktığını öğrenince, "artık hiçte şüpheye düşülmeyecek bir cihat ortamı doğmuştur. Haydi Muâviye'nin üzerine cihada yürüyün" diye çağrıda bulundular[426] ve Ferve b. Nevfel komutasında yola çıkarak Kûfe yakınlarındaki Nuhayle'ye vardılar. Muâviye, Suriyelilerden bir grubu Haricîlerin üzerine gönderdi, fakat gidenler yenilerek geri döndüler.[427] Muâviye, daha işin başında Haricîler karşısında aldığı bu yenilginin faturasını Kûfelilere çıkarırken, bundan sonra Haricîlere karşı yürütülecek politikasını da netleştriyordu.[428] Kûfelilere: "Vallahi bu haddi aşanlarınızı bertaraf etmedikçe, benden hiçbir zaman rızık ve eman alamayacaksınız"diyerek kendi içlerinden çıkan ayrılıkçıların yine onlar tarafından ortadan kaldırılmasını istemiştir.

[426] Belâzurî, **Ensâb,** V, 169; Taberî, IV, 126; İbnu'l-Esîr, II, 449; İbn Kesîr, V, 505
[427] Belâzurî, **Ensâb**, V, 170; İbnu'l-Esîr, II, 449
[428] Aycan, 155

Muâviye'nin söz konusu tehdidi karşısında Kûfeliler, Haricîlere karşı Halid b. Urfuta el-Uzrî komutasında harekete geçti. Haricîler, Kûfeliler'i karşılarında görünce, "Muâviye bizim ve sizin düşmanınız değil midir? Bırakınız onunla savaşalım. Eğer biz onu yenersek sizi düşmanınızdan kurtarmış olacağız, yok eğer biz yenilirsek bizden kurtulmuş olacaksınız" dediler. Kûfeliler ise "hayır, sizinle çarpışmaktan başka çaremiz yoktur" diye karşılık vererek onlarla çatışmaya girdiler.[429]

Muâviye'nin tehditlerinden sonra bazı kabileler, onun hedefi olmamak için Haricîler'in arasında bulunan akrabalarını gruptan koparmak üzere harekete geçti. Eşca'oğulları, isyancıların lideri Ferve b. Nevfel ile görüşüp onu ikna etmeye çalıştı, fakat ikna edemeyince de zorla alıp onu Kûfe'ye getirdi. [430] Diğer kabilelerden Tay Kabilesi Kaka'a b. Nefr'i, Benî Şeybân Kabilesi ise İtris b. Urkub'u, Haricîler'in arasından çıkardı. Haricîler de başlarına Tay Kabilesinden Abdullah b. Havsa'yı geçirerek[431] Kûfelilerle 41(661) Temmuz ayında çarpışmalara girişti.[432] Bu çarpışmalarda İbn Ebi'l-Havsa ile birlikte Haricîlerin çoğu öldürüldü.[433]

İbn Ebi'l Havsa'dan sonra, Muâviye henüz Kûfe'den ayrılmadan önce, Haricîler tekrar toparlanarak başlarına Havsere b.Veda' el-Esedi'yi geçirdiler.[434] Abdullah b. Ebi'l-Havsa öldürüldüğünde Havsere b. Veda' ve arkadaşları Kûfenin dışında Berazu'r-Ruz'da toplanmıştı. Burada toplananlar, Nehrevan'da Hz. Ali tarafından affedilenlerden olmayıp, kaçıp kurtulanlardı.[435] Çünkü Havsere, Ferve b. Nevfel'in Hz. Ali ile savaşma hususundaki tereddüdünü eleştiriyor ve onu ayıplıyordu.[436] Berazu'r-Ruz'dan 500[437] kişilik bir kuvvetle Nuhayle'ye geldi. Bu arada İbn Ebi'l Havsa'nın Muâviye'nin kılıcından kurtulan az sayıdaki adamları da bu gruba katıldı.

Muâviye, iktidarının hemen başında, bölge halkından oluşan ve Kûfeli her birinin yakınlarının bulunduğu bu asilere karşı silah kullanmadan önce, hareketi neticesiz bırakmak amacıyla Havsere'nin babasını Havsere'ye göndererek isyandan vazgeçirmesini istedi. O da oğlunun yanına giderek "şimdi sana oğlunu getirsem, onu

---

[429] Taberî, IV, 126; İbnu'l-Esîr, II, 4 49; İbn Kesîr, V, 505
[430] İbnu'l-Esîr, II, 449
[431] Belâzurî ve İbnu'l-Esîr'de Abdullah b. el-Havsa, Taberî de ise Abdullah b. Hurr olarak geçmektedir.
[432] Belâzurî, **Ensâb**, V, 170; Taberî, IV, 126-127; İbnu'l-Esîr, II, 449
[433] Halife, 153; Belâzurî, **Ensâb**, V, 180; İbnu'l-Esîr, II, 449
[434] Belâzurî, **Ensâb**, V, 171; İbnu'l-Esîr, II, 450. Bazı kaynaklar onu Hz. Ali'den sonra ilk isyan eden kişi olarak gösterirler. (Müberred, II, 125-126)
[435] Aycan, 156
[436] Belâzurî, **Ensâb**, V, 171; İbnu'l-Esîr, II, 450
[437] Belâzurî bunların sayısını 150 olarak vermektedir. (Belâzurî, Ensâb, V, 1871)

gördüğünde ayrılmayı gerçekten hoş karşılar mısın?" diyerek ona, içinde bulunduğu psikolojik durumu gösterdi ve bu işten vazgeçmesini istedi. Havsere ise "benim için bir kafirin mızrağı ile yaralanıp da yerde bir saat kıvrandıktan sonra ölmek, oğluma olan şefkat ve muhabbetimden çok daha tatlıdır" diyerek bu işte ne kadar kararlı olduğunu ve asla geri dönmeyeceğini belirtti. Görüşmelerden sonuç alamayan Muâviye, onlara karşı, aralarında Havsere'nin babasının da yer aldığı Abdullah b. Avf komutasında 2000 kişilik bir kuvvet gönderdi. Kaynakların verdiği bilgilere göre, Hevsere'nin babası oğluna mübareze teklif etmiştir.[438] Abdullah, Havsere ile mübareze yaparak onu öldürdü. Çatışmalarda, 50 kişi dışında bütün Haricîler kılıçtan geçirildi.[439] (Cemaziyelahir 41/Ekim 661).

Kaynaklarımız, Haricîlerin ilk liderlerinden olan Havsere'nin ibadetine son derece bağlı biri olduğunu, bu yüzden de Abdullah b. Avf b. Ahmer'in onu öldürmekten dolayı büyük bir pişmanlık duyduğunu belirtmektedir.[440]

Muâviye, henüz iktidarının ilk günlerinde ortaya çıkan bu iki olayı bastırdıktan sonra Muğire b. Şûbe'yi Kûfe'ye vali tayin edip Şam'a döndü. Muğire, hoşgörüye dayalı bir idare sürmeye itina gösterdi. Düşüncelerini eyleme dönüştürmeyen muhaliflerin bulunmasını normal karşılıyor, insanların Haricîlerden ya da Hz. Ali taraftarlarından olmasını tehlike olarak görmüyor,[441] bu nedenle de hiç kimseyi fikirlerinden dolayı takibata almıyordu. Ama iktidarın güvenliği için, gerektiğinde Muğire de sert tedbir almaktan kaçınmamıştı. Muğire'nin Kûfe'deki hoşgörülü yönetimi, arzu edilenin aksine, asayişin bozulmasına ve anarşiye yol açmıştır.[442] Valinin bu tutumunu fırsat bilen Haricîler, kendileri için önemli olan Nehrevan gibi günleri, devamlı gündemde tutarak taraftarlarını ayaklanmaya teşvik ediyor, ecir ve sevap kazanma amacıyla cihada çağırıyordu.[443]

Muğire'nin bu müsamahalı tutumundan cesaret alan ve daha önce kabilesi tarafından dağdan indirilen Ferve b. Nevfel,[444] arkadaşlarının öldürülüşünden de

[438] Belâzurî, **Ensâb,** V, 171; Müberred, II, 126; İbnu'l-Esîr, II, 450
[439] Halife, 153; Bağdâdî, 59; İbnu'l-Esîr, II, 450
[440] Belâzurî, **Ensâb**, V, 171; Müberred, II, 126; İbnu'l-Esîr, II, 450
[441] Taberî, IV, 132, İbnu'l-Esîr, II, 456
[442] Aycan, 157
[443] Aycan, 157
[444] Yakubî, Ferve'nin 40 yılında ortaya çıktığını, Şehruzur'daki Haricîlerden ayrıldığını ve Hz. Ali'nin vefat edip Muâviye'ye biat edildiğini öğrenince bin beş yüz kişi ile oradan hareket edip Nuhayle'ye geldiğini, Muâviye'nin bunların üzerine bir birlik gönderdiğini ve bu savaşa gitmeye Kûfelileri de zorunlu tuttuğunu, karşılarında Kûfelileri gören Ferve, Muâviye'nin hem onların hemde kendilerinin ortak düşmanı olduğunu söylediğini fakat Kûfelilerin saldırarak Haricîleri öldürdüklerini anlatır. (Yakubî, II, 124-125)

etkilenerek yeniden ortaya çıktı.[445] Muğire'nin hoşgörülü yönetimi, Hz. Ali taraftarlarını da memnun ettiğinden, imamlarının katillerine karşı savaşın gönüllüleri olmuşlardı. Onların bu yaklaşımları, hiçbir zaman Vali Muğire'yi, Haricîlere karşı göndereceği askerler konusunda sıkıntıya sokmamıştır.[446] Hatta Muğire, Hz. Ali'nin şiddetli taraftarlarından ve Hz. Hüseyin'i Kûfe'ye davet edecek olan[447] Şebes b. Rıb'i[448] komutasındaki bir birliği üzerlerine göndererek, Haricîleri Şehrizur'da öldürttü.[449](41-661-662)

Muâviye Kûfe'ye geldiğinde, Şebîb onun yanına gitmiş ve yakın bir adamı gibi davranarak gözüne girmek için, Hz. Ali'ye yönelik suikastta İbn Mülcem'in yanında olduğunu söyleyerek ondan menfeat beklemişti. Fakat Muâviye, Hz. Ali'nin öldürülmesinde parmağı olduğu söylentisinin yayılmasından çekindiği ve onun taraftarlarının nefretini kazanmak istemediğinden[450] ondan çekinerek kabilesi Eşca'oğullarına, Şebîb'i aralarından çıkarıp şehirden uzaklaştırmalarını, aksi takdirde onların tümünü yok edeceğini söyleyerek tehdit etti. Bunun üzerine Şebîb, gece olunca Kûfe'den ayrıldı ve önüne çıkan herkesi kadın-erkek, çocuk demeden öldürerek yaparak Kûfe'de terör estirmeye başladı.[451]

Muğire b. Şu'be, Kûfe valisi olunca Şebîb, şehir dışına çıkıp Babil yakınlarındaki el-Kuff denilen yerde isyan etti. Vali Halid b. Urfuta'yı, başka bir rivayete göre de Makıl b. Kays'ı bir grup atlıyla göndermiş, çıkan çatışmada Şebîb ve adamları öldürülmüştü.[452]

Haricîler, ileri gelenlerinin öldürülmelerinden yılmamış, aksine onların yolundan giderek eylemlerine devam etmişlerdir. Haricîlerin terör faaliyetleri nedeniyle can güvenliklerinin tehlikeye düştüğünü gören Kûfe halkı, Haricî düşünceyi paylaşanları ve eylem hazırlığında olanları, idareye ihbar etmeye başladı. Örneğin Muğire'ye, Muharibli Muayn b. Abdullah'ın isyan hazırlığı içinde olduğu haber verildi. Muğire de onu ve onunla birlikte bir grup kişiyi tutuklatıp hapsettirdi. O güne kadar eyleme geçerek silah kullanmayanlara karşı töleranslı davranan Muğire, daha

---

[445] Belâzurî, **Ensâb**, V, 172; Yakubî, II, 124-125; İbnu'l-Esîr, II, 450
[446] Aycan, 157
[447] Dîneverî, 229; Taberî, IV, 258, 261-262; İbnu'l-Esîr, II, 533
[448] Başka bir rivayette yine Şiilerden olan Ma'kıl b. Kays'ın göndrildiği belirtilmektedir. (Belâzurî, Ensâb, V, 172)
[449] Belâzurî, Ensâb, V, 172; Yakubî, II, 124-125; İbnu'l-Esîr, II, 450. Onun sınır bölgelerinden birinde öldürüldüğü kaydedilir. (Belâzurî, Ensâb, V, 172; İbnu'l-Esîr, II, 450)
[450] Demircan, 137
[451] Belâzurî, **Ensâb**, V, 172; İbnu'l-Esîr, II, 450
[452] Belâzurî, **Ensâb,** V, 172; Yakubî, II, 128-129; İbnu'l-Esîr, II, 450-451

önce böyle bir durumla karşılaşmadığından dolayı, hapisteki Haricîlere ne yapması gerektiği konusundaki sorumluluğu paylaşmak üzere Muâviye'den görüş sordu. Kendisi için önemli olanın, iktidarının tanınması olduğunu düşünen Muâviye, halifeliğini kabul etmelerine, isyan etmeyeceklerine ve şiddet eylemlerinde bulunarak adam öldürmeyeceklerine söz vermeleri şartıyla serbest bırakılmalarını istedi. Muğire, kendisine Halifenin isteklerini ilettiğinde olumsuz cevap alınca Muayn'ı öldürdü.(41/661-662).

Valinin emrini yerine getiren Kabisa el-Hilali, Bişr b. Mervan'ın valiliğinde ona pusu kuran bir Haricî tarafından öldürüldü.[453] Kabisa'nın katili, Şebîb b. Yezid ile Kûfe'ye gelip "ey Allah'ın düşmanları! Kabisa'yı ben öldürmüştüm" diyene kadar bilinememiştir.[454]

B- Müstevrid b. Ullefe Hareketi

Müstevrid b. Ullefe'ye kadar olan ilk Haricî isyanları, planlanmadan gerçekleştirilen, katılım bakımından daha az ve zaman olarak da yakın aralıklarla bir birini takip etmiş isyanlardır. Bunlardan sonra ise daha organize olmuş ve planlı hareketler göze çarpmaktadır.

Arka arkaya gelen Haricî isyanlarının bastırılıp yok edilmesine rağmen, görüşlerindeki aşırılıkları ve davalarındaki samimiyetleri, Kûfe'deki Haricîleri yıldırmamış aksine intikam duygularını daha da artırarak varlıklarını sürdürmüştü. Plansız ve düzensiz yapılan hareketlerin sonuçlarını gören Haricîler, daha düzenli ve sonuç alıcı eylem kararları için toplantılarını gizli olarak taraftarların evlerinde yapmaya devam etti. Bu hücrelerde bir araya gelerek Nehrevan'da öldürülen arkadaşlarının anılarını tazeliyorlardı. Ancak bu faliyetler, ihbarlar sonucunda Kûfe Emniyetine ulaşıyor, toplantı yapılan evler güvenlik güçleri tarafından basılıyordu. Bazen de Haricîler, polisin baskın yapacağını önceden haber alıyor ve tedbirlerini buna göre alıyordu.[455]

Söz konusu toplantılarda, kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre öncelikle düzenli bir hareket için liderlik sorununun gündeme gelmiş olduğu anlaşılmaktadır. Haricîler, Hayyan b. Zübyan'ın evinde toplanarak, imameti birbirlerine teklif ettiler ve nihayet en yaşlıları olması hasebiyle 42/662 yılı Cemaziyelahir/Eylül Ayında Teym er-

[453] Belâzurî, **Ensâb,** V, 173; İbnu'l-Esîr, II, 451
[454] Belâzurî, **Ensâb,** V, 173; İbnu'l-Esîr, II, 451
[455] Aycan, 159

Rihâb kabilesinden olan Müstevrid b. Ullefe'ye biat ettiler ve 43 yılı Şaban Ayının birinci gününde (8 Kasım 663) isyan etmeye karar verdiler.[456]

Hayyan b. Zabyan es-Sülemi'nin evinde yapılan böyle gizli bir toplantı, onların isyan hazırlığı içinde oldukları şeklinde ihbar edilince Muğire, Emniyet görevlisi Kabisa b. ed-Demun'u bunların üzerine gönderdi. Emniyet Müdürü, Haricîlerin içinde bulunduğu eve baskın yaparak evde bulunan Hayyan, Salim b. Rabia, Utrus b. Urgub ve Muaz b. Cüveyn'in de aralarında bulunduğu yirmiye yakın Haricîyi tutukladı. Muğire onları konuşturmak için çok uğraşmış ise de, Kur'ân-ı Kerîm okumak üzere toplandıklarını söyleyip hiçbir itirafta bulunmadılar. Muğire bunları bir yıla yakın hapiste tuttu.[457]

Önde gelen Haricîlerin hapsedilmesi, şehirdeki diğer Haricîlerin yönetime karşı tepkisini daha da artırdı. Arkadaşlarını kurtarmak amacıyla sıkı bir faaliyete geçen Haricîler, Hire'ye giderek Müstevrid'in liderliğinde toplanmaya başladı.[458] Bu durum yönetimi oldukça rahatsız etmeye başaldı. Muğire, onların toplandıklarını ve isyan etmek amacında olduklarını öğrenince, Haricîlere yardım ve yataklık eden Kûfelilere bir hutbe okuyarak, farklı görüşlere karşı iyi davrandığını, ancak bu tür görüşlere sahip olanların yaptıkları bozgunculuğun cezasını bütün Kûfe halkının çekmek zorunda kalacağını söyleyerek isyan etmek isteyenleri ve onlara yardım ve yataklık edenleri sert bir dille uyardı.[459] Muğire bu genel uyarı ile yetinmeyip, kabile reislerini toplayarak onlara "Her biriniz kendi kabilesinden olan sefih kimselere karşı tavır takınacak ve yanımda yer alacaksınız. Eğer böyle davranmayacak olursanız, biliniz ki hiç hoşlanmayacağınız şeylerle karşılaşacak ve sevmediğiniz durumlar ortaya çıkacaktır"[460] diyerek herkesin kendi kabilesine sahip olmasını, şehirde karışıklık çıkarıp birliği bozan bu kimseleri, kabilelerinde barındırmamalarını bizzat talep etti. Böyle bir girişim, Aycan'ın da ifade ettiği gibi Haricîler'in gizli faaliyetlerinin, kabileler arasında kabul görmemesi, dolayısıyla da ortaya çıkarak takibinin kolaylaşması sonucunu doğuracaktı.[461] Bunun üzerine kabile reisleri, valiye yardımcı olacaklarını belirtip kabilelerine dönerek uyarılarda bulundu.[462]

---

[456] Taberî, IV, 133-134; İbnu'l-Esîr, II, 456
[457] Belâzurî, **Ensâb,** V, 175-176; Taberî, IV, 138; İbnu'l-Esîr, II, 459
[458] Belâzurî, **Ensâb,** V, 176; Taberî, IV, 139-140; İbnu'l-Esîr, II, 459
[459] Taberî, IV, 140-141; İbnu'l-Esîr, II, 459
[460] Taberî, IV, 141; İbnu'l-Esîr, II, 459
[461] Aycan, 159
[462] Taberî, IV, 141-142; İbnu'l-Esîr, II, 459-450

Muğire'nin kesin tavrı ve aldığı tedbirler sonuç verdi. Kûfe emniyetinin takibinden kurtulamayan Müstevrid, kendilerine zarar gelmemesi için, içinde bulunduğu Abdikaysoğullarından taraftarları ile birlikte ayrıldı. Sonra diğer adamların da haber gönderip Sarat denilen yerde buluşmak üzere randevulaştı. Beşerli, onarlı gruplar halinde toplantı yerine gelenlerin sayısı üç yüze ulaşmıştı.[463] Ayrılıkçıların harekete geçtikleri haberini alan Muğire b. Şu'be, toplumun ileri gelenlerini davet ederek onların üzerine kimi göndermesi gerektiği konusunda fikirlerini aldı. Davetliler arasında bulunan ve Hz. Ali taraftarlığı ile bilinen Adiy b. Hâtim, Ma'kil b. Kays ve Sâsaa b. Suhan, Haricîlerin kendilerinin de düşmanı olduklarını ve görev verilirse bundan kaçmayacaklarını belirttiler. Sonuçta Ma'kil b. Kays'ı bu işle görevlendirdi. Muğire, akıllı politikasını burada da izlemiş, Emniyet Müdürü Kabisa'ya, Hz. Ali taraftarlarının da bu sefere katılmalarını sağlamasını emretmiştir. Ona verdiği şu emirle " Ma'kil ile Hz.Ali taraftarları da sefere katılsın. Eğer Ali taraftarları ile diğerleri bir araya gelirlerse aralarında bir kaynaşma meydana gelir ve her iki taraf da bugünden sonra Haricîlere karşı aynı tavrı takınmış olur, çünkü bunlar daha önce de Haricîlerle çarpışmış idiler"[464] ifadeleriyle bu politikasıyla neler amaçladığını açıkça belirtmektedir.

Nihayet Ma'kil b. Kays, yanında Hz. Ali'nin taraftarlarından seçkin kişilerin de bulunduğu üç bin kişilik kuvvetiyle Haricîlerin toplandığı Sarat'a doğru yola çıktı.[465]

Müstevrid'in, kendilerini Behurasir'e sokmayan Muğire'nin görevlisi Semmak b. Ubeyd'e yazdığı mektupta; onların hem idareye karşı bakışlarını hem de isyanlarının nedenlerini öğrenmekteyiz. Ebu Mihnef'in, bizzat Müstevrid'in yanında olaylara şahit olan ravisinden aktardığı bilgilere göre mektubun içeriği şöyleydi; "Allah'ın kulu ve Mü'münlerin Emiri Müstevrid'den Semmak b. Ubeyd'e. Biz kavmimize, ahkam konusundaki zulmü, helal-haram sınırlarının çiğnenmesini ve feyi seçip kendileri için alıkoymalarını doğru bulmadık. Biz seni Allah'ın Kitabına, Rasulünün sünnetine uymaya ve Ebu Bekr ile Ömer'in uygulamalarını kabule çağırıyoruz. Kitab'ın hükmünü terk ederek, dinde sebep oldukları fitne sebebiyle Osman ve Ali'den uzak olduğunu söylemeni istiyoruz. Eğer kabul edersen doğruyu anlamış, aksi halde biz seni uyarmış harbi de duyurmuş oluyoruz. Allah hainleri sevmez."[466]

---

[463] Belâzurî, **Ensâb,** V, 176; Taberî, IV, 143; İbnu'l-Esîr, II, 461
[464] Taberî, IV, 143-144; İbnu'l-Esîr, II, 461
[465] Taberî, IV, 144; İbnu'l-Esîr, II, 451
[466] Taberî, IV, 145; İbnu'l-Esîr, II, 462

Ma'kil b. Kays'ın üzerlerine geldiğini öğrenen Müstevrid, adamlarını topladıktan sonra oradan ayrıldı ve Cuhâ bölgesine gidip karargah kurdu.[467]

Haricîlerin Kûfe topraklarından çıkarak Basra sınırını geçmeleri üzerine, Basra Valisi Abdullah b. Amir harekete geçti. Uzun süre Kûfe valisini meşgul eden ve birçok cana malolan bu tehlikenin, kendi bölgesini tehdit etmesi üzerine, Haricîlerle nasıl mücadele edeceği konusunda Kûfe valisi Muğire'ye görüş sordu. Muğire'nin yaptıkları hakkında bilgi aldıktan sonra, Hz. Ali taraftarlarından Şerik b. el-A'ver el-Harisi'yi, çoğunluğu Rabia Kabilesine mensup üç bin kişilik atlı bir birlikle yola çıkardı.[468]

Ma'kil, Haricîlerle karşılaşmış, aralarında çatışmalar olmuş, namaz vakitlerinde her iki tarafta namazlarını kılmışlar, sonra çatışmalara devam etmişlerdi.[469] Basra kuvvetlerinin geldiğini haber alan Müstevrid, her iki ordu ile çarpışamayacaklarını düşünerek, adamlarını alıp daha kolay savaşabileceklerine inandıkları Kûfe tarafına, geldikleri yola doğru geri dönmeye karar verdi. Haricîlerin çekip gittiklerini gören Basralılar, komutanları Şerik'in bunun bir oyun olduğunu söylemesine rağmen, onları takip etmeyip Basra'ya geri döndü.[470] Ma'kil'ın öncü birliklerini atlatan Haricîler, Deylemaye'deki Ma'kil'ın üzerine saldırdı. Burad meydana gelen şiddetli çatışmada, bir çok Müslümanın yanında Ma'kil ve Müstevrid de hayatlarını kaybetti. Ma'kil'in yerine geçen Amr b. Muhriz b. Şihâb et-Temimî, Haricîlerin beş altı kişi dışında tamamını kılıçtan geçirdi.[471] (Şaban 43/ Kasım 663) Haricîlerden kurtulan bu beş altı kişi, aracılar vasıtasıyla Muğire'den eman aldı. Bu çatışmalarda Haricîlere karşı başırılı görevler yapan Hz. Ali taraftarları, Muâviye tarafından ödüllendirilmiştir.[472]

C- Muaz b. Cüveyn et-Ta'i ve Ziyad b. Harraş el-İclî Hareketi

Muaz ve arkadaşlarının 43 yılında katledilmesinden 52 yılına kadar olan sürede ciddi bir ayaklanma olmamıştır. Muaz b. Cüveyn 52 (672) yılında,[473] 300 arkadaşıyla birlikte Kûfe sınırındaki Banikya'da isyan etmişti. Muğire b. Şu'be, Ebu'r-Revva' Hemdani ve Amr b. Muhriz b. Şihab'ı, bin üç yüz kişi ile ona karşı gönderdi. Muaz ve arkadaşları Cuhâ'da öldürüldü.[474] Ya'kubî, onun Muğire b. Şu'be zamanında

[467] Belâzurî**, Ensâb,** V, 176-177; Taberî, IV, 147-148; İbnu'l-Esîr, II, 462
[468] Belâzurî, **Ensâb**, V, 177; Taberî, IV, 148; İbnu'l-Esîr, II, 462
[469] Taberî, IV, 149-150; İbnu'l-Esîr, II, 463
[470] Taberî, IV, 152-154.
[471] Belâzurî, **Ensâb,** V, 177; Ya'kubî, II, 129; Taberî, IV, 154-160; İbnu'l-Esîr, II, 463-465
[472] Belâzurî, **Ensâb,** V, 177
[473] İbnu'l-Esîr, II, 501
[474] Belâzurî, **Ensâb,** V, 178-179

isyan ettiğini ve Hemedanlı birini üzerine göndererek öldürttüğünü bildirir.[475] İbnu'l-Esîr'in bildirdiğine göre ise Muaz, Ziyad'a karşı 30 arkadaşıyla isyan etmiş, Ziyad üzerlerine bir birlik gönderince isyandan vazgeçerek eman dilemiştir. İbnu'l-Esîr'de, Ziyad'ın adamlarının bunları öldürdüğü de aktarılır.[476] Sonuçta o, yönetime karşı isyan etmiş, Muğire b. Şu'be tarafından tutuklanmış,[477] serbest bırakıldıktan sonra da faliyetlerine devam etmiş ve kalkıştığı bir isyanda öldürülmüştür.[478]

Ziyad b. Hıraş el-Iclî H.52 yılında yanındaki üçyüz atlı ile birlikte Sevad bölgesinin Meskin denilen yerine gelerek isyan ettiğini ilan etti. Ziyad b. Ebih Said b. Huzeyfe veya başka birinin komutasında bir grup atlıyı üzerlerine gönderdi. Bu askeri birlik, onları ortadan kaldırdı.[479]

D- Hayyan b. Zübyan Hareketi

58/678'de Muâviye, ed-Dahhak b. Kays'ı Kûfe'den azledip yerine yeğeni Abdurrahman b. Osman b. Rabia es-Sakafî'yi vali olarak atadı. Aynı yıl, Müstevrid b. Ullufe ile birlikte olan ve onun öldürülmesinden sonra Muğire tarafından hapsedilen Haricîler, Muğire'nin ölümünden sonra hapisten çıktı.[480] Hapisten çıkan bu Haricîlerin faliyetlerini H.58 yılına kadar gizlice sürdürdükleri anlaşılıyor. Bunlar aynı yıl valinin de değişmesini fırsat bilerek isyan ettiler. Daha önce 52(672) yılında yine bir isyan girişiminde bulunan Muaz b.Cuveyn et-Tai'nin evinde toplanarak, Hayan b. Zübyan es-Sülemî'ye biat ettiler. Toplantıda liderleri olan Hayan b. Zübyan es-Sülemî ile Muaz b.Cuveyn et-Tâî, zalim olarak gördükleri Emevî yönetimine karşı cihadın gerekliliği hakkında ateşli konuşmalar yaptı. Bu konuşmalardan onların, zalim yönetime karşı sessiz kalmayarak girişecekleri hareketle, aslında ölüme gittiklerinin farkında oldukları anlaşılmaktadır.[481] Bu toplantıda hareketlerine nasıl başlayacakları konusunda da görüş alış verişinde bulundular. Burada, şehir içinde harekete başlama fikrine karşı çıkan Utrus b. Urgub el-Bekri'nin söyledikleri oldukça dikkat çekicidir. O, şehir içinde çarpışmaları halinde, erkeklerin kendileri ile savaşacaklarını, kadın ve çocukların ise kendilerini taşlayacaklarını belirterek şehir dışına çıkmalarının daha uygun olacağını belirtmiştir.[482] Bu sözlerden onların, hareketlerine karşı toplumsal desteklerinin olmadığının farkında oldukları anlaşılmaktadır. Sonuçta Banikya'ya

[475] Ya'kubî, II, 129
[476] İbnu'l-Esîr, II, 501
[477] Taberî, IV, 138; İbnu'l-Esîr, II, 459
[478] Aycan, 161
[479] Belâzurî, **Ensâb**, V, 185; Bağdâdî, 59; İbnu'l-Esîr, II, 501
[480] Taberî, IV, 229;İbnu'l-Esîr, II, 515
[481] Taberî, IV, 230. Toplantıda geçen konuşmaların ayrıntısı için bakınz; (Taberî, IV, 230)
[482] Taberî, IV, 230

giderek isyan bayrağını açtılar. Haricîlere karşı gönderilen ordu hepsini öldürdü.[483] Bundan sonra Kûfe'de uzun süre toparlanamadılar.

E- Şevzeb Hareketi

Ömer b. Abdulaziz döneminde, 100(718-719) yılında, Irak'ın Cûha bölgesinde bulunan ve Yeşkûroğullarından olup asıl ismi Bistâm olan Şevzeb, 300 veya 600[484] kişilik bir grupla ayaklandı. Ömer b. Abdülaziz, Kûfe'deki âmili Abdülhamid'e mektup yazarak; onları Allah'ın Kitab'ı ve Rasulü'nün sünneti üzere amel etmeye, insanları tahrik edip yer yüzünde fesat çıkarmamaya, kan dökmemeye davet etmesini, fakat yine de bunları yapacak olurlarsa göz açtırmamasını, üzerlerine güçlü biri komutasında asker göndermesini emretti.[485] Bu arada genel uygulamanın aksine, Ömer b. Abdulaziz'in isyancılarla direkt olarak diyalog kurduğu görülmektedir.[486] Bir taraftan Muhammed b. Cerîr b. Abdullah Becelî komutasında gönderdiği silahlı kuvvetlerle onları takibe alırken, diğer taraftan da Şevzeb'e bir mektup göndererek "Senin Allah ve Rasûlü için ayaklandığını duydum. Sen bu işe benden lâyık değilsin. Bana gel, tartışalım. Eğer biz doğruysak, sen de diğer insanlar gibi itaat et. Doğru olan sen ien, o zaman senin durumunu düşünelim."[487] diye teklifte bulundu.

Şevzeb, Halife Ömer'in bu alışılmışın dışındaki görüşme teklifini memnuniyetle karşıladı ve Benî Şeybân'ın Habeşî mevlâsı Asım ile Yeşkûroğularından birini, ona elçi olarak gönderdi.[488] İki taraf, başta Ömer'in hilafete geliş şekli olmak üzere bir çok dini ve siyasi konuyu görüşüp tartıştı.[489] Ömer'in, isyancı elçilerini ikna ettiğ anlaşılıyor. Bu görüşmeden sonra elçilerden Arap olanı, Ömer'in yanında kalmış, diğeri ise arkadaşlarının yanına dönmüştür.[490]

İsyancıları takip eden Muhammed b. Cerîr ve Haricîler, bir birlerine saldırmıyor, her iki taraf da Ömer b. Abdülaziz'e giden elçilerin dönmesini bekliyordu.[491] 101(719-720) yılı başlarında Ömer ölünce, Kûfe Emiri Abdulhamid b. Abdurrahman,

---

[483] Belâzurî, **Ensâb**, V, 178-179; Taberî, IV, 231;İbnu'l-Esîr, II, 515; İb Kesir, V, 579
[484] Belâzurî**, Ensâb**, VIII, 216. Taberî ve İbnu'l-Esîr 80 kişi olduklarını verirler. Ancak Halife'nin dikkate alacak kadar sayılarının çok olması gerektiğinden, ayrıca daha sonra üzerlerine gönderilecek orduları yendiklerinden Belâzurî'nin rivayetinin daha doğru olduğu anlaşılmaktadır.
[485] İbn Sa'd, V, 357-358; Taberî, V, 311; İbnu'l-Esîr, III, 257
[486] Halil, 85
[487] İbn Kuteybe, **İmâme**, 187-188; Taberî, V, 311; İbnu'l-Esîr, III, 257
[488] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 212; Taberî, V, 311; İbnu'l-Esîr, III, 257
[489] Bu konuşmaların ayrıntısı için bakınız. İbn Kuteybe, **İmâme**, 188-190; Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 212-215; İbnu'l-Esîr, III, 257-259
[490] İbn Kuteybe, **İmâme,** 188-190; İbnu'l-Esîr, III, 259
[491] Taberî'nin bildirdiğine göre, görüşmeler bittikten üçgün sonra Ümeyyeoğulları, ellerinde bulunan malların gitmesinden ve Yezîd'in veliahtlıktan azledilmesinden korkarak Ömer'i zehirlettiler. Ömer üç gün içinde hastalandı ve öldü. (Taberî, V, 311; İbnu'l-Esîr, III, 259)

isyancıları yok etmek suretiyle yeni Halife Yezid b. Abdulmelik'in gözünde itibar kazanmak amacıyla, Muhammed b. Cerir'e Şevzeb ile savaşmasını emreti. Şevzeb'in elçileri henüz dönmediğinden, Ömer'in öldüğünden haberleri yoktu. Muhammed'in çatışmaya hazırlandığını görünce Şevzeb, henüz elçilerin geri dönmediğini, dolayısıyla daha sürelerinin olduğunu, sözünde durması gerektiğini hatırlattı. Fakat Muhammed, onları bu şekilde bırakamayacaklarını söyleyince "Bunlar bunu ancak salih insan (Ömer) ölünce yapabilirler" diyerek Ömer'in öldüğünü anladılar.[492]

Her iki grup çarpışmaya başladı. Çatışmalarda Kûfelilerin pek çoğu öldürüldü ve hezimete uğrayarak Kûfe'ye kadar kaçtılar. Haricîler ise onlar kaçarken arkalarından kovalıyor ve yakaladıklarını öldürüyordu. Muhammed b. Cerir de yaralı olarak Kûfe'ye geldi. Kûfe'ye gelinceye kadar Muhammed'in peşine düştüler ve daha sonra tekrar yerlerine döndüler.[493]

Bu yenilgiden sonra Yezîd, daha sert tedbirler alarak, onların üzerine iki bin kişiyle Temim b. Hubâb'ı gönderdi. Haricîler, Temîm'i ve arkadaşlarını da öldürdü. Askerlerin bir kısmı Kûfe'ye, bir kısmı da Yezid'e sığındı. Yezîd onlara, Necde b. Hakem el-Ezdî'yi gönderdi. Onu da katledip askerlerini bozguna uğrattılar.[494]

Mesleme b. Abdülmelik vali olarak Kûfe'ye gelinceye kadar, Haricîler terör faliyetlerine devam etti. Kûfeliler, Şevzeb'in durumunu Mesleme'ye şikâyet etti ve onu yönetmine karşı gelebilecek muhtemel tehlikeye karşı korkuttu. Durumu ciddiye alan Mesleme, Şevzeb'in üzerine onbin kişiyle Said b. Amr el-Haraşî'yi gönderdi.[495] İki grup arasında çıkan çatışmada Haricîler kılıçtan geçirildi.[496]

F- Vezir es-Sahtiyânî Hareketi

Emevîler döneminde Kûfe'de meydana gelen dikkat çekici son Haricî hareket, 119(737) yılında[497] Vezir es-Sahtiyânî'nin Hire'de çıkardığı isyandır. O, adamları ile birlikte uğradığı köyleri yakıp yıkıyor, karşılaştığı herkesi öldürerek bölgede terör estiriyordu. Daha da ileri giderek Hire'ye girdi ve beytülmala el koydu. Vali Halid b. Abdullah el-Kasri'in Kûfe emniyetinden seçerek gönderdiği askerler, isyancıları öldürüp elebaşlarını yaralı olarak Halid'e getirdi.

---

[492] Taberî, V, 326; İbnu'l-Esîr, III, 273; Halil, 85
[493] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 216; Taberî, V, 326; İbnu'l-Esîr, III, 273
[494] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 216-217; Taberî, V, 326; İbnu'l-Esîr, III, 273
[495] Taberî, V, 326; İbnu'l-Esîr, III, 273
[496] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 217; Taberî, V, 327; İbnu'l-Esîr, III, 274
[497] İbnu'l-Esîr, III, 362

Ancak Halid, Vezir es-Sahtiyânî'yi öldürmeyip hapsetti. Bununla birlikte konuşmalarını beğenmasinden dolayı geceleri huzuruna getirtip sohbet ediyordu. Halife Hişam'a "Halid'in, insanları katleden, köyleri yakıp yıkan, ümmetin mallarını mübah kılan bir isyancıyı yakaladığı ve onu geceleri sohbet dostu edindiği" ihbar edildi. Hişam, hiddetlenerek Halid'e bir mektup yazdı ve Vezir'in öldürülmesini emretti. Vali yine infazı geciktirince, bu kez Valiyi şiddetle eleştirdi ve onu öldürüp yakmasını emretti. Bunun üzerine Halid, onu ve bir grup Haricîyi öldürerek yaktırdı. Vezir es-Sahtiyânî'nin, ölünceye kadar Kur'an okumayı bırakmadığı ve son olarak da "Cehennem ateşinin sıcaklığı daha şiddetlidir; keşke anlasalardı"[498] ayeti okuduğu rivayet edilir.[499]

2– HARİCİLER'İN BASRA'DAKİ ŞİDDET HAREKETLERİ

H. 40'lı yılların başlarında Kûfe'de peşpeşe gelen şiddet olayları bir müddet sonra Basra'ya sıçramıştır. Her ne kadar Haricîler'in ilk isyanları Kûfe'de başlamış ise de, daha yoğun olarak faliyet gösterdikleri yer, Basra olmuştur. Onlar, Kûfe'de temellerini attıkları siyasî-dinî ideolojilerini Basra'da geliştirip kurumsallaştırmış, burada çoğalıp fırkalara ayrılmışlardır. Basra valisi Abdullah b. Amir'in temsil ve yönetimdeki yetersizliği,[500] erken dönemde bir dizi olayın ortaya çıkmasında önemli bir etken olmuştur.

A- Basra'da İlk Haricî Hareketleri

44(664)[501] yılında Basra'da Sehm b. Galip ile el-Hatim Yezid b. Malik el-Bâhilî, 70 kişiyle birlikte Vali Abdullah b. Âmir'e karşı Basra yakınlarında isyan etti. Burada Ubade b. Kurs el-Leysî, oğlu ve kardeşinin oğlu ile birlikte onlara rastladılar. Haricîler onlara kim olduklarını sorunca "biz Müslüman kimseleriz" diye karşılık verdiler. Ancak Haricîler "yalan söylüyorsunuz" diyerek onlara inanmadılar. Ubade, Rasulullah'a karşı savaşanların yanında yer aldığını, daha sonra O'na gidip İslama girdiğini söyleyerek Müslüman olduklarını ispat etmeye çalıştı. Fakat Haricîler buna inanmadılar ve onu, oğlunu ve yeğenini öldürdü. Bunun üzerine Vali Abdullah b. Amir, Haricîlere karşı bizzat savaşmış, meydana gelen çatışmada Haricîlerden bazıları öldü, aralarında Sehm ve Hatim'in de bulunduğu diğerleri ise Valinin emanı ile teslim

[498] Tevbe 9/81
[499] Belâzurî, **Ensâb**, IX, 27; Taberî, V, 461; İbnu'l-Esîr, III, 362; Demircan, 146
[500] Taberî, IV, 161
[501] Belâzurî bu olayın 44 yılında olduğunu bildirirken İbnu'l-Esîr H.41 yılı olayları arasında vermektedir. (Belâzurî, **Ensâb**, V, 179. İbnu'l-Esîr, II, 454)

oldu.[502] Muâviye, yakalanan asilerin öldürülmesini emretti ise de Valinin "onlara senin zimmetini verdim" şeklindeki cevabı üzerine affetti.[503]

Bir çok cinayete karışmış bu kişilere verilen eman ve işledikleri suçların cezasız kalması onları cesaretlendirdi. 45(665) yılında azledilen Abdullah b. Âmir'in yerine atanan Ziyad b. Ebih'in Basra'ya geldiğinde görevine Basralıları tehdit ederek başlaması, ayrılıkçı Haricîleri korkuya düşürdü. Abdullah b. Âmir tarafından affedilmiş Haricî elebaşlarından Sehm ve el-Hatim Ahvaz'a kaçarak tekrar isyan ettiler. Burada yeteri kadar taraftar topladıktan sonra Sehm'in liderliğinde Basra'ya doğru harekete geçtiler. Yolda, daha önce yaptıkları gibi yakaladıkları bir topluluğu sorguya çektiler, Yahudi olduklarını öğrenince serbest bıraktılar. Fakat Kudame b. Maz'un'un mevlası Sa'd'ı öldürdüler.[504]

Basra'ya ulaştıklarında arkadaşları Sehm'i yalnız bıraktı. Yalnız kalan Sehm, İbn Amir gibi Ziyad'ın da kendisini affedeceği düşüncesiyle ondan eman istedi. Ancak Ziyad, onu affetmeyerek diğer muhaliflere göz dağı vermek için evinin kapısında astırdı.[505] Başka bir rivayete göre Ziyad'ın ölümüne kadar gizlenmiş, Ubeydullah b. Ziyad'ın valiliğinde 54/674 yılında, veya daha önce idam edilmiştir.[506]

Ziyad, el-Hatim'e, daha önce Haricîler tarafından öldürülen Ubade'nin katilinin kendisi olup olmadığını sordu. Hatim, öldürmediğini söyleyince de onu Bahreyn'e sürdü, daha sonra da geri dönmesine izin verdi.[507] Fakat ondan bölücü faliyetlerine devam eder düşüncesiyle geceleri dışarı çıkmamasını istedi. Dışarı çıkıp faliyetlerine devam ettiğini görünce de yakalatarak öldürdü.[508] Ziyad, Hatim ile birlikte isyana kalkışan Erake ve Ümmü Seri' adındaki iki kadını da öldürmüştür.[509]

B- Gureyb b. Murre el-Ezdî ve Zahhaf b. Zahr et-Taî Hareketi

50(670) yılında Muğire b. Şu'be ölünce, Kûfe de Ziyad'a bağlandı. Sert ve baskıcı yönetimine rağmen, Ziyad'ın yılın altı ayını Kûfe'de altı ayını da Basra'da geçirmesi, bu şehirlerde bazen otorite boşluğu doğuruyordu.[510] Ziyad'ın Basra'da Semura b. Cündeb'i vekil bırakarak Kûfe'ye geçtiği bir sırada, teyze çocukları olan Gureyb b. Mürre el-Ezdî ve Zahhaf b. Zahr et-Tai, yetmiş kadar adamıyla birlikte

[502] Halife, 153; Belâzurî, **Ensâb**, V, 179; İbnu'l-Esîr, II, 454, 477
[503] Halife, 153; Belâzurî, **Ensâb**, V, 180. İbnu'l-Esîr, II, 454
[504] Belâzurî**, Ensâb,** V, 180; İbnu'l-Esîr, II, 455
[505] Halife, 156; Belâzurî, **Ensâb**, V, 180; Taberî, IV, 172; İbnu'l-Esîr, II, 455, 477
[506] Belâzurî, **Ensâb**, V, 180; İbnu'l-Esîr, II, 455, 477
[507] Belâzurî, **Ensâb**, V, 180; Taberî, IV, 172; İbnu'l-Esîr, II, 455, 477
[508] Belâzurî, **Ensâb**, V, 180
[509] Belâzurî, **Ensâb**, V, 181
[510] Aycan, **Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebi Süfyan,** 163

Ramazan/Ekim 50/670'te harekete geçip isyan ettiler.[511] Fakat Belâzurî'nin bildirdiğine göre bu kimselerin kendi aralarında, ayaklanmayı organize edecek imamı seçmede ihtilafa düşmeleri,[512] onların, Basra'ya dışarıdan saldırarak, çoğu zaman olduğu gibi amacı olmayan rastgele katliamlara girişmelerine yol açtı.[513] Halife b. Hayyat'ın verdiği haberlere göre katliamlar sırasında Haricîler mescit basmışlar,[514] mescitte tam bir can pazarı yaşanmış, insanlar tutulan kapılara hucum etmişler, canlarını kurtarmak için duvarlara tırmanmışlardır. Buradan kaçanlar kurtulmuş, kaçamayanlar, isyancıların kılıçları altında can vermişlerdir.[515] Ayrıca isyancılar yolda rastladıkları bir çok kişiyi öldürdüler. Olaylar karşısında Basra halkı harekete geçti ve onların elebaşları başta olmak üzere bir çoğunu öldürüp, Gureyb'in başını Ziyad'a getirdi.[516]

Haricîlerin bu şekilde katliamları ve halktan yakaladıklarını öldürmeleri, bir yandan Haricîlerin yönetimden çok şiddetli ceza görmelerine sebep olmuş, diğer yandan şehir halkının bazen gönüllü bazen de idarenin tehdidi ile yönetimden yana tavır koymalarına neden olmuş ve yönetimin sert uygulamalarına karşı kamoyu, olumsuz bir tepki göstermemiştir. Halkın bu tavrında, Ziyad'ın, Haricîlere karşı daha sert karşı koymalarını istemesi, aksi halde maaşlarının kesileceği ve ihmalkarların cezalandırılacağı[517] gibi tehditlerinin de rolü vardır.

Haricîlerin giriştikleri şiddet eylemlerini, kendi içlerinden de kınayanlar olmuştur. Diğerleri ile anlayış farklılığı olan Ebu Bilal Mirdas b. Udeyye, özellikle Gureyb ve Zehhaf'ın gerçekleştirdikleri gelişi güzel katliamı onaylamadığını açıkça belirtmiştir.[518]

Gureyb ve Zahhaf'ın öldürülüp cesetlerinin teşhir edilmesi, Haricî sempatizanları arasında derin etkiler uyandırmıştır. Haricîlerle aynı görüşleri paylaşan kadınlar, onların cennete gittiklerine dair mersiyeler söyleyip yönetimi hicvettiklerinde, Ziyad'ın, bu kadınlardan bir tanesini Haricîlerle birlikte öldürdüğü, diğerinin de elbiselerinin soyulup çıplak olarak asıldığı belirtilir.[519]

---

[511] Halife, 166; Belâzurî, **Ensâb**, V, 183;Taberî, IV, 176; İbnu'l-Esîr, II, 482
[512] Belâzurî, **Ensâb,** V, 183. Bunlardan bir kısmı Zahhaf'ın diğerleri de Gureyb'in lider olmasını istiyorlardı. (Belâzurî, **Ensâb**, V, 183)
[513] Halife, 166; Belâzurî, **Ensâb**, V, 183-184; İbnu'l-Esîr, II, 482
[514] Halife, 166; Belâzurî, **Ensâb**, V, 183; Yakubî, II, 142
[515] Halife, 166. Onların yaptıkları diğer katliamlar için bakınız. (Halife, 166-167)
[516] Belâzurî, **Ensâb**, V, 183-184; Taberî, IV, 177; İbnu'l-Esîr, II, 482
[517] Belâzurî, **Ensâb**, V, 184; Yakubî, II, 142; Taberî, IV, 177; İbnu'l-Esîr, II, 482
[518] Halife, 168; Belâzurî, **Ensâb**, V, 183; Taberî, IV, 177
[519] Halife, 166-167; Belâzurî, **Ensâb**, V, 184-185

Bu olaydan sonra Ziyad, Haricîlere karşı son derece şiddetli bir tavır takınarak onları öldürmeye başladı ve Semure'ya da emir vererek onlardan birçok kimseyi öldürmesini istedi.[520] Ziyad Kûfe'ye gidince Semure b. Cundeb bir çok Haricî öldürdü.[521]

C- Tavvaf b. Allâk Hareketi

53(6729) yılında Ziyad'ın ölümü ile Basra valiliğine tayin edilen oğlu Ubeydullah b. Ziyad zamanında Haricîler, gizli faliyetlerini bırakıp meydanlarda ya da belirli alanlarda toplanmaya ve propagandalarını açıktan açığa yapmaya başladı. Bu mitinglerde açıktan açığa yönetim ve Muâviye aleyhinde konuşmalarda bulunuyorlardı. Haricîlerin faliyetlerini açığa vurmaları, onların sayıca hatırı sayılır bir taraftar grubu topladıklarını göstermektedir.

Vali Ubeydullah da, muhalifler konusunda babasının politikasını izleyerek onların üzerine şiddetle gitmiştir.[522] Haricîlerin bu şekilde meydanlara inmesi ile gelmekte olan tehlikenin farkına varan Ubeydullah, Basra'da toplanıp kendi propagandalarını yaparak görüşlerini yaymaya çalışan bir grup Haricîyi tutukladı.[523] Tutuklu Haricîlere, birbirlerini öldürmelerini, arkadaşını öldüreni serbest bırakacağını söyledi. Onlardan 12 kişi, söyleneni yapıp arkadaşlarından birer kişi öldürdü. Tavaf b. Allâk ve Evs b. Ka'b da Ubeydullah'ın teklifini kabul edip arkadaşını öldürenlerdendi. Fakat daha sonra arkadaşlarıyla büyük pişmanlık duydular. Kendilerini affettirmek için öldürdükleri kişilerin velilerine diyet ödemeyi veya kısas edilmelerini istediler. Ancak bu teklifleri kabul görmedi. Tavaf, el-Hashas b. Sevr es-Sedusi adlı arkadaşıyla karşılaştığında, ondan tövbe yolu göstermesini istedi. O da "Sonra Rabbin, işkencelere uğratıldıktan sonra hicret edip, ardından da sabrederek cihad edenlerin yardımcısıdır… Rabbin şüphesiz bundan sonra da bağışlar ve merhamet eder" (Nahl 16/110) ayetini hatırlattı. Bunun üzerine Tavvaf arkadaşlarını, 58(678) yılında Vali Ubeydullah'ı öldürmek üzere isyana davet etti. Bu davete tamamına yakını Abdikaysoğullarından 70 kişi icabet etti.[524] Haricîler'in isyan edeceği İbn Ziyad'a ihbar edildi. İsyan hazırlıklarının Valiye ulaştığını öğrenince işi çabuklaştırdılar ve aynı gece bir adam öldürerek eyleme geçtiler. İbn Ziyad, onların üzerine Buhara'dan getirdiği askerlerini gönderdi. Haricîler, bu birlikleri hezimete uğratarak Basra'ya kadar kovaladılar ve

[520] Halife, 168; Taberî, IV, 177
[521] Taberî, IV, 177
[522] Aycan, 164
[523] Belâzurî, **Ensâb**, V, 186
[524] Belâzurî, **Ensâb**, V, 186-187; İbnu'l-Esîr, II, 516

şehre girdiler. Olay Ramazan bayramında meydana gelmişti. Şehirde huzursuzluk istemeyen halk da güvenlik güçleriyle birlikte Haricîler'in üzerine saldırınca, altı kişi dışında hepsi öldürüldü.[525]

D- Yezid b. Beğser ve Hedbe et-Tâî Hareketi

Belâzurî'nin naklettiğine göre, Temimli Yezid b. Bağser es-Sa'di, Cuhâ bölgesinde ayaklanmış, Bişr b. Mervan onun üzerine bir birlik gönderip öldürtmüştür.[526]

Belâzurî'nin bildirdiğine göre yine Musul yakınlarındaki Cuhâ bölgesinde Ced'âoğullarından Hedbe b. Abdiamr eş-Şeybânî adında birisi, bir grup ile birlikte Bişr b. Mervan'a karşı isyan etmiş, bu bölgede Haricîlerle mücadele ile görevli olan Seyf b. Hani tarafından öldürülmüştür. Medainî, onun Haccac döneminde yine Seyf tarafından öldürüldüğünü rivayet etmiştir.[527]

E- Ebu Ziyâd el-Murâdî Hareketi

Şebîb'in ölümünden sonra ayaklananlardan biri de Cuhâ bölgesinde faaliyet gösteren Ebû Ziyâd el-Murâdî'dir. Haccâc ona karşı Bâbil ve iki Felluce arasında bulunan el-Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî'yi 800 kişilik bir askeri birlikle gönderdi. Meydana gelen çarpışmada Haricîler öldürüldü. [528]

F- Nafi b. el-Ezrak Hareketi

58 (678) yılında Ubeydullah b. Ziyad, muhaliflere karşı büyük bir temizlik operasyonu başlatmış, Haricîler'den çoğunu öldürmüştü.[529] Öldürülenlerin arasında Ebu Bilal b. Mirdas b.Udeyye'nin kardeşi Urve b. Udeyye de vardı.[530] Ilımlı görüşleri ile dikkat çeken, halk tarafından sevilen ve bir çok Haricî grup tarafından sahiplenen Ebu Bilal'in[531] H.60 yılında öldürülmesinden sonra Vali Ubeydullah, Haricîlere karşı daha sert tedbirler almıştı. Bu baskıcı yönetim altında bir süre sessiz kalan Haricîler, Basra'da barınmanın zorluğunu da dikkate alarak, ileri gelenlerinden Nafi b. Ezrak'ın tavsiyesine[532] uyup, o sırada Suriyeliler tarafından kuşatma altında bulunan Mekke'deki Abdullah b. Zübeyr'e yardıma gittiler.

---

[525] Belâzurî, **Ensâb**, V, 187; İbnu'l-Esîr, II, 517, Demircan, 151
[526] Belâzurî, VIII, 13; Taberî, V, 57
[527] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 15;
[528] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 41; Demircan, 211
[529] Taberî, IV, 231;Takibatın 61 yılda yapıldığı, bu takibat neticesinde Urve b.Udeyye'nin de yakalanıp ellerinin ayaklarının kesilerek asıldığı rivayeti edilir. Ayrıca onun 85 yılında öldürüldüğü rivayeti de vardır. İbnu'l-Esîr, II, 518
[530] Taberî, IV, 231; İbnu'l-Esîr, II, 517
[531] İbn Kuteybe, **Meârif**, 281; Belâzurî, **Ensâb**, V, 192-193; Müberred, II, 132; Taberî, IV, 361
[532] Nafi, Haricîleri; "Allah'ın evi"ne sığınmış olan İbn Zübeyr'e yardım için Mekke'ye gitmeye çağırdı. Onlara ayrıca, bu ayrılıkçının da kendilerinden olma ihtimali olduğunu belirtip "eğer bizim

64 yılı içinde Mekke'ye gelerek Abdullah b. Zübeyr ile birlikte Suriye ordusuna karşı savaşan Haricîler,[533] Yezid'in ölümü üzerine kuşatmanın kaldırılmasından sonra İbn Zübeyr ile aynı görüşleri paylaşmadıklarını anlayınca oradan ayrıldılar.[534] Buradan ayrılan Haricîler çeşitli yerlere dağıldılar. Bunlardan çoğu, o sırada otorite boşluğu nedeniyle şehirde meydana gelen karışıklıklardan da yararlanarak Basra'ya geldi. Bunların arasında Ebu Bilal'in görüşlerini benimseyen Nafi ve arkadaşları da vardı. Basra'da Yezid'in ölmesinden sonra, Ubeydullah'ın şehri terk etmesi ve Mesud b. Amr'ın öldürülmesi nedeniyle çıkan kabile çatışmalarının neden olduğu belirsiz ortamda oldukça çoğalıp güçlendiler.[535]

Basra valisi Ubeydullah'ın Yezid'in ölümü üzerine Basra'dan kaçmasından sonra, Basra'da karışıklıklar çıkmış, Ezd'in lideri Mesud b. Amr'ın öldürülmesinden dolayı Ezd, Rabia ve Temim kabileleri arasında kavgalar olmuş, nihayet Temimliler Mesud'a karşılık on kişinin diyetini ödeyerek barış yapmışlar ve kısmen karışıklık sona ermişti. Bu arada Mes'ud'un Haricîler tarafından öldürüldüğü de söylenmiştir. Belâzurî ve Wellhausen, bu olayın Haricîlerle ilgisinin olmadığını söylemelerine karşın; Demircan, Mes'ud'un Haricîler tarafından öldürülmüş olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır.[536]

O güne kadar çoğunlukla aynı görüşleri paylaşan Haricîler, bu dönemde kısmen siyasi, ağırlıklı olarak da dini içerikli bir takım anlaşmazlıklara düşerek bölünmeye başladı.[537] Bu karışık ortamda hapiste olan yaklaşık dörtyüz Haricî de hapisten çıktı[538] ve Mekke'den gelenlere katıldı. Haricîler sık sık biraraya gelerek, zülme karşı çıkıp cihadın faziletinden ve gerekliliğinden söz ettiler. Nafi b. Ezrak'ın etrafında toplanan ve bundan sonra Ezrakiler olarak anılacak olan üç yüz kişilik bir grup Haricî, onun önderliğinde ayaklanarak Şevval 64 (Haziran 684)'te Ehvaz'a gittiler.[539] O sırasında halkın, Ezd, Rabia ve Temim arasındaki kabile çatışmaları ile uğraşması[540] nedeniyle kimse onlarla meşgul olamadı. Halk, Haricîlerden

---

görüşümüzde değilse Beytullah'ı savunur işimize bakarız" diye de ekledi. Haricîler İbn Ezrak'ın, meşruiyetini tanımadıkları Emevî iktidarına karşı Kabe'yi koruma davetini kabul ettiler. (Taberî, IV, 437; İbnu'l-Esîr, II, 629)

[533] [533] Taberî, IV, 382; İbnu'l-Esîr, II, 601; İbn Kesîr, V, 738; Wellhausen, **Muhalefet Partileri**, 40-41

[534] Halife, 194; Taberî, IV, 437; İbnu'l-Esîr, II, 629

[535] Dîneverî, 270; Taberî, IV, 477

[536] Demircan, 161-162

[537] Fığlalı, Ethem Ruhi, *"Haricîler"* **DİA**, XVI, 171

[538] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 143-144

[539] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 29, VII, 144

[540] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 144; el-Müberred, II, 154; Taberî, IV, 477

korktuğundan, onlara karşı her hangi bir müdahalede bulunamadı. Zaten bir araya gelip onlara karşı çıkabilecek durumları da yoktu.

İşte bu noktada Haricîlerden bazıları Nafi'nin görüşlerine karşı çıkarak ondan ayrıldılar. Abdullah b. es-Saffar, Abdullah b. İbâd ile Necde b. Âmir ve onların tarftarları isyan etme fikrine karşı çıktılar. Nafi, kendisine katılmayıp Basra'da kaldıkları için "kaade" (oturanlar) adını verdiği bu topluluğu, Allah ve Rasulü'nün düşmanı ilan ederek, onları tekfir etti. Bunlarla evlenmenin helal olmayacağını, kestiklerinin yenmeyeceğini, şahitliklerinin kabul edilemeyeceğini, hatta çocuklarının bile öldürülebileceğini söylüyordu. Abdullah b. es-Saffar, Necde b. Âmir ve diğer onlardan ayrılanlar, özellikle bu tekfir işine ve çocukların kanının helal görülmesine şiddetle karşı çıktılar. [541] Nafi b. Erzak, kısa zamanda etrafında yirmibinden fazla taraftar toplayarak Kirman Fars ve doğu illerinde hakimiyeti elegeçirdi. Buraların vergilerini de toplayan İbn Erzak, belirli bir güce ulaşınca Basra'ya doğru hareket etti.

Bu arada, bir taraftan kabile çatışmaları, diğer taraftan Haricî tehlikesinin ortaya çıkardığı belirsiz ve güvensiz durum nedeniyle Basralılar, o sırada kendilerini koruyabileceğini düşündükleri en uygun otorite olarak Abdullah b. Zübeyr'e başvurarak valisiz kaldıklarını söyleyip kendilerini yönetecek bir vali atamasını istedi.[542] Bunun üzerine İbn Zübeyr, el-Haris b. Abdullah b. Ebi Rebia el-Mahzûmi'yi vali olarak atadı.[543]

İbn Zübeyr'in valisi Abdullah b. Hâris, Basra'ya doğru gelmekte olan Haricîlerin üzerine Müslim b. Kureyz b. Rabia'yı gönderdi. Müslim'in ordusuna hafız ve fakihlerden oluşan alimler, malları ile birlikte zenginler, fakirler ve Basra'nın ileri gelenleri katıldı.[544] Müslim onları Basra bölgesinin dışına çıkartarak Ehvaz bölgesinde Dulab'a kadar püskürttü. Burada meydana gelen şiddetli çarpışmalarda her iki lider Nafi ve Müslim öldüler (Cemaziyelâhir 65/Ocak 685).[545] Komutanların öldürülmesinden sonra Basralılar başlarına Himyerli Haccac b. Bab'ı, Haricîler ise Temimli Abdullah b. Mahuz'u getirdiler ve çarpışmalar aynı şiddette devam etti. Her iki komutan da öldü. Bunun üzerine Basralılar kendilerine Temimli Rebia b. Ecrem'i, Haricîler ise Temimli Ubeydullah b. Mahuz'u komutan yaptılar. Ertesi gün Haricîlere

[541] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 144-145; Müberred, II, 145-146
[542] Dîneverî, 270
[543] Belâzurî, **Ensâb,** VII, 152
[544] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 148
[545] Belâzurî, **Ensâb**, VII149, 154; Müberred, II, 149; Taberî, IV, 476-477; İbnu'l-Esîr, II, 648; Yıldız, Hakkı Dursun, "*Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm"*, **DİA**, I, 145. Dîneverî, Nafi'nin daha sonra Mühelleb ile yalpan savaşta öldüğünü belirtir. (Dîneverî, 270)

yeni birlikler katıldı. Çarpışmalarda Basralıların lideri Rebia öldürüldü. Aynı şekilde, büyük neseb bilgini Şeybânlı Dağfel b. Hanzala da öldürüldü. Basralılar yenilgiye uğrayıp Basraya doğru çekildi. Haricîler Basra'ya doğru ilerlemeye devam etti. [546] Bunun üzerine Basralılar telaşlandı. İbn Zübeyr de Abdullah b. Hâris'i azledip onun yerine Haris b. Abdullah b. Ebi Rebia'yı gönderdi.[547]

Otorite boşluğunun doğurduğu sıkıntıları sonuna kadar yaşayan ve Abdullah b. Zübeyr'in kendilerini korumakta yetersiz kaldığını gören Basralılar, başlarının çaresine bakmak zorunda kaldılar. Bu çerçevede, yaklaşan Haricîlere karşı savaşta kendilerine önderlik yapmak üzere bazı kişilere teklifler götürdüler. Bazıları çeşitli bahaneler, bazıları da başka görevlere tayinleri nedeni ile gelen teklifleri kabul etmedi. Kendisine gelen Basralılar'a Ahnef b. Kays, Mühelleb b. Ebi Sufra'yı önerdi. Şehrin ileri gelenleri ile birlikte Vali İbn Ebi Rebîa, Mühelleb'e teklif götürdüklerinde, Abdullah b. Zübeyr tarafından Horasan valiliğine atanmış bulunduğundan bu teklifi kabul edemeyeceğini belirtti. Basralılar, Mühelleb'in teröre karşı savaşta önderlik yapması konusunda Abdullah b. Zubeyr ile temas kurdu. Sonunda Basralıların Mühelleb'in bütün şartlarını kabul ederek ikna ettiği görülüyor.[548]

Mühelleb, Basralılar'ın ısrarlı tekliflerini; üç yıllığına fethettiği yerlerin valiliği, ordusunu techiz etmek için beytü'l-maldan istediği kadar para ve fethettiği yerlerden elde edeceği malların da kendisine verilmesi şartıyla kabul etti. Mühelleb, Basralılar'dan seçtiği 12000 iyi savaşçı ile Haricîler'in üzerine yürüdü. [549] Askerlerin sayısı daha sonra 20- 30 bine ulaşacaktır.[550]

Haricîlerin bölgedeki isyanları, ticari hayatın önemli ölçüde durmasına neden oluyordu. Ehvaz'dan ve İran bölgesinden mal akışı sağlanamıyordu. Beytülmalden aldığı 200 bin dirhemin yeterli olmadığını gören Muhelleb, tacirlere, kendisine belirli bir miktar para vermelerine karşılık güvenlik sağlamayı önerdi. Basra yakınlarına kadar gelmiş olan Haricîler bölgeden uzaklaştırıldıktan sonra, ticari faliyetler yeniden canlandı. Bunun üzerine tüccarlar, Mühelleb'e ödemeyi vadettikleri paraları ödediler.[551]

---

[546] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 156
[547] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 144-145; Dîneverî, 271;Müberred, II, 154; Taberî, IV, 477-478; İbnu'l-Esîr, II, 649
[548] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 158; Dîneverî, 270; Müberred, II, 155-157; Yakubî, II, 183; Taberî, IV, 478; İbnu'l-Esîr, II, 649
[549] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 159; Müberred, II, 155-157; Taberî, IV, 478-479; İbnu'l-Esîr, II, 649
[550] Müberred, II, 157
[551] Müberred, II, 156-157

Haricîler, Basra'ya girmek üzereyken Mühelleb harekete geçti. Basralıların ileri gelenleri ile birlikte onlarla çatıştı ve onların şehre girmelerine engel oldu.[552] Mühelleb kısa sürede Haricîlere karşı üstünlük sağladı ve onları mevzilerini terk ederek Ahvaz'a yakın Sella Sillebra'ya çekilmeye zorladı.[553] Bu arada Mühelleb'in ayrılıkçılarla mücadelede akla gelebilecek bütün yöntemleri kullandığı görülmektedir. Onun, casusları aracılığı ile onları bölme çabalarının yanı sıra,[554] bir propaganda aracı olarak Haricîler karşı hadis uydurmaktan da geri durmamıştır.[555] Yine onlar aleyhine yalan söylemekten çekinmemiştir. İnsanları savaşa teşvik etmek için çoğu zaman asılsız şaialar yaymıştır.

Abdullah b. Zubeyr'in Haricîleri karşısına alarak hem onlarla, hem de Muhtar es-Sekafi'nin isyanıyla uğraşmak zorunda kalması, iktidarının geleceği için olumsuz etkiler doğurmuştur.

G- Ubeydullah b. Mâhuz Hareketi

Nafi b. el-Ezrak'dan sonra Haricîler'in başına geçen İbn Mâhuz, etrafında topladığı Haricîlerle 65(684-685) yılında Ahvaz'da kalarak bölgenin vergilerini üç ay boyunca topladı.[556] Burada boş durmayarak Zübeyr b. Ali komutasında Basra taraflarına birlik göndererek tacizlerde bulunmaya başladı. Mühelleb üzerlerine gelen Haricîlere karşı oğlu Muğire'yi göndererek onları geri püskürttü fakat takip edilmelerine izin vermedi.[557] Daha sonra Mühelleb kendisi harekete geçerek Nehr Tîrâ'da bulunan Haricîlerin üzerlerine yürüyünce, Haricîler Ahvaz'a çekilmek zorunda kaldı. Mühelleb kardeşi el-Muarik'i Nehr Tîrâ'da bıraktı ve kendisi Ahvaz'a yöneldi. Ubeydullah b. Mahuz, Ebu Sufra ailesinin mevlâsı Vakıd'ın[558] başkanlığında elli kişilik bir suikast timi kurarak Nehr Tîrâ'da bulunan Muarik'i öldürttü. Olayı haber alan Muhelleb, oğlu Muğire'yi olay yerine gönderdiğinde katiller çoktan uzaklaşıp gitmişlerdi.[559] Oraya adamlarından birini bırakıp tekrar babasının yanına döndü.[560] Daha sonra Mühelleb, Sella Sillebra'ya gitti. Burada Haricîlerle giriştiği şiddetli

[552] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 159; İbnu'l-Esîr, II, 649-650
[553] Ahvaz'a bağlı Menâzir'de bir dağın adıdır. Bkz.Yakut, III, 232
[554] Müberred, II, 157
[555] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 160; Müberred, II, 159
[556] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 155, 158; Müberred, II, 155
[557] Müberred, II, 156. Belâzurî'nin rivayetine göre, Zübeyr b. Ali'ye karşı Basra halkı harekete geçmiş, onların kalabalığını görünce geri çekilmişitir. (Belâzurî, **Ensâb,** VII, 158)
[558] Belâzurî'de Fayıd olarak geçmektedir. (Belâzurî, **Ensâb**, VII, 159)
[559] Belâzurî, **Ensâb,** VII, 159; Müberred, II, 158
[560] İbnu'l-Esîr, II, 650

çatışmalarda İbn Mahuz öldürüldü.[561] Hayatta kalan Haricîler Arracan'a gittiler ve burada Zübeyr b. Mahuz'a biat ettiler.[562]

Rivayetlere göre Sella Sillebra'daki çatışmalar sırasında Mühelleb'in öldüğü şeklinde bilgiler Basra'ya gitmiş, Haricîler'den korkan şehir halkı çöle gitmeye hazırlanmıştı. Daha sonra onun galip geldiği anlaşılınca hazırlık yapanlar gitmekten vazgeçmiş, gidenler ise geri dönmüşlerdir.[563]

H- Zübeyr b. Mâhuz Hareketi

Haricîler, Ubeydullah b. Mâhuz'un 65(684-685) yılında öldürülmesinden sonra yerine Zübeyr b. el-Mâhuz'u seçti.[564]

Mühelleb, Mus'ab'ın ilk valiliği ile Abdullah b. Zubeyr'in oğlu Hamza'nın valiliği sırasında Ezrakilere karşı yürüttüğü savaşı sürdürdü. Ancak Mus'ab 67 (686-687) yılında ikinci defa Irak valiliğine atanınca,[565] Mühelleb'in savaşı geciktirerek bölgenin gelirini topladığı yönünde şikayetler[566] üzerine Mühelleb'i bu görevden alarak Ömer b. Ubeydullah b. Ma'mer'i Haricîlere karşı mücadeleyele görevlenderdi.[567] Mühelleb'i ise Abdulmelik ile aralarındaki tampon bölge olan Musul, el-Cezîre ve Ermeniyye valiliğine atadı.[568]

Zübeyr b. Mâhuz dağılan Haricîleri toparlayarak İstahar'a gitti. Ömer onların üzerine oğlu Ubeydullah'ı gönderdi. Aralarında meydana gelen çatışmalarda Ubeydullah öldürüldü. Daha sonra Ömer, Zübeyr b. Mâhuz'a karşı bizzat kendisi hareket etti. Meydana gelen çatışmalarda Haricîler bozguna uğradı ve bir çok adamlarını kaybetti.[569] Burada daha fazla tutunamayacaklarını anlayınca Sabur'a kaçtılar. Sabur'da da barınamayacakları ortaya çıkınca Ömer'in takibinden kurtulmak için İsfahan'a doğru gittiler. Burada güçlenip hazırlıklarını yaptılar ve belirli bir güce ulaştıklarında tekrar Ahvaz'a kadar geldiler.[570]

Haricîlerin bu şekilde serbestçe hareket etmeleri Mus'ab'ı rahatsız etti. Ömer'i şiddetle eleştirip bir taraftan ona Haricîler üzerine hareket etmesi için emir verdi, diğer taraftan da kendisi bir orduyla onların üzerine yürüdü.[571]

---

[561] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 159-160; Müberred, II, 161-162; Taberî, IV, 480-481; İbnu'l-Esîr, II, 652
[562] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 160; Müberred, II, 164
[563] İbn Ebi'l-Hadid, II, 24-25
[564] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 163;Taberî, IV, 579-580; İbnu'l-Esîr, III, 21;
[565] Taberî, IV, 579
[566] İbn A'sem, III, 220
[567] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 164; Müberred, II, 166; Taberî, IV, 579; İbnu'l-Esîr, III, 20
[568] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 164; Taberî, IV, 579; İbnu'l-Esîr, III, 20
[569] Belâzurî, **Ensâb,** VII, 164; Müberred, II, 167; Taberî, IV, 579-580; İbnu'l-Esîr, III, 21
[570] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 165; Taberî, IV, 579-580; İbnu'l-Esîr, III, 21
[571] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 166; Müberred, II, 168; Taberî, IV, 580; İbnu'l-Esîr, III, 21,

Zübeyr ise adamlarını alıp Cuhâ bölgesinden Medâin'e gitti. Bu sırada orada Kerdem b. Mersed b. Necebe el-Fezarî görevli idi. Haricîler şehre saldırınca vali şehri terk ederek kaçmak zorunda kaldı. Bu gelişmeler anlatılırken Ezrakilerin gittikleri yerlerde vahşice cinayetler işledikleri, insanlara saldırarak pek çok kişiyi öldürdükleri rivayet edilir. Erkek, kadın, çocuk hatta bebek demeden öldürdüler.[572] Hamile kadınların karınlarını bile yardılar.[573] Buradan Sabat'a geçtiler. Oradan da önlerine geleni keserek öldürdüler. Haricîler, Salih b. Mihrak'ı bir grupla Basra'nın Kerh bögesi üzerine gönderdi. Orada Ebu Bekir b. Mihnef ile karşılaştılar ve onunla girdikleri şiddetli çatışmada onu öldürüp arkadaşlarını bozguna uğrattılar.[574]

Bölgede tam bir terör estiren Haricîler, burada yönlerini Kûfe'ye çevirdi. Kûfe'ye yaklaşmaları üzerine Mus'ab tarafından atanmış olan Kûfe valisi el-Haris b. Ebi Rebia başlangıçta ağır davranmakla birlikte, başta Şebes b. Rıb'i ve İbrahim b. Malik Eşter olmak üzere halkın, harekete geçmeyişi nedeni ile kınaması ve baskı yapması üzerine Haricîlere karşı harekete geçerek onları Kûfe topraklarından uzaklaştırmayı başardı.[575]

Buradan Rey'e giden Haricîler, şehrin valisi Yezid b. el-Haris b. Ruveym eş-Şeybâni ile savaşarak ahalinin de yardımıyla onu öldürdüler.[576] Haricîler İsfahan ve Ahvaz'da uğradıkları köylerde rastladıkları herkesi öldürerek[577] katliamlarını sürdürdüler.

Rey'i işgal ederek yönetimleri altına alan Haricîler, buradan İsfahan'a geçerek şehri kuşattılar. Yedi aylık kuşatmadan sonra kıtlık baş gösterdi. Nihayet şehrin valisi Attâb b. Verka'nın ahaliyi Haricîlerle savaşmaya teşvik edici konuşmasından sonra toplu saldırıya geçildi ve bu sadırı sırasında Zubeyr b. Mahuz öldürüldü.[578] Attâb, dağılan Haricîleri takip etmedi.[579]

İ- Katarî b. el-Fucâe Hareketi

Haricîler, Zubeyr b. Ma'huz'un İsfahan'da öldürülmesi üzerine, kendilerine yirmi yıl liderlik yapacak olan ve onlar tarafından "Mü'minlerin Emiri" olarak kabul edilen Ebu Nuame künyeli Katarî b. el-Fucâe el-Mâzini'yi başlarına geçirerek biat

[572] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 166; Taberî, IV, 581
[573] Taberî, IV, 581
[574] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 166; Taberî, IV, 581; İbnu'l-Esîr, III, 21-22
[575] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 167; Müberred, II, 168; Taberî, IV, 582
[576] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 168; Müberred, II, 169; İbnu'l-Esîr, III, 23; İbn Ebi'l-Hadid, II, 29
[577] Müberred, II, 169
[578] Belâzurî, **Ensâb,** VII, 169; Taberî, IV, 584-585; İbnu'l-Esîr, III, 23-24
[579] Müberred, II, 170

etti.[580](68/687-8). Katarî b. el-Fucâe dağılmış olan Haricîleri İsfahan'dan alıp Kirman yakınlarına götürerek toparladı ve bölgenin gelirlerini toplayarak ekonomik olarak güçlendi.[581]

Belli bir güce ulaşan Haricîler, Abdullah b. Zubeyr ile Emevîler arasındaki çatışmalardan da yararlanarak hedef olarak yine Basra'yı seçti. Kirman'dan İsfahan'a, oradan da Ahvaz'a doğru hareket edince, Mus'ab'ın Ahvaz amili olan el-Haris b. Ebi Rebia, durumu Mus'ab'a bildirdi ve onlarla ancak düzensiz gerillalara karşı tecrübeli olan Mühelleb'in başa çıkabileceğini belirtti. Bu arada Mus'ab, Abdulmelik ile savaş için hazırlık yapılmasını istemiş, fakat Iraklılar Haricî problemini gerekçe göstererek onunla gitmek istememişti.[582] Bunun üzerine Musul ve el-Cezîre bölgesinde bulunan Mühelleb'i Haricîlerle mücadele ile görevlendirmek üzere çağırarak, yerine İbrahim b. el-Eşter'i gönderdi.[583] Mühelleb, vakit kaybetmeden Basra'ya gelerek burada seçtiği kişilerden oluşturduğu birliklerle Haricîlerin üzerine yürüdü. İki taraf arasında Sulaf'ta meydana gelen şiddetli çatışmalar sekiz ay sürdü.[584]

Mus'ab, kendisine karşı Haricîlere yardım ederek valisini öldüren Reylileri cezasız bırakmadı. Aynı yıl Mus'ab, Isfahan valisi Attâb b. Verka'yı Reylilerin üzerine gönderdi. Attâb, başlarına el-Furruhan isimli birini seçmiş olan Reylilerle savaştı ve şehri fethederek içindekileri ganimet olarak aldı.[585]

72 (691) yılında Abdulmelik b. Mervan, kendisine karşı ihtilal girişiminde bulunan Amr b. Said b. As'ın işini bitirdikten sonra kendisine muhalif olan kişileri sırasıyla kılıçtan geçirdi.[586] Böylece Suriye bölgesini sorunsuz bir şekilde yönetim altına alınca, bir tarftan mala olan ihtiyacı, bir taraftan da güvenlik nedeniyle[587] Irak'ta bulunan Mus'ab b. Zübeyr'in üzerine yürüdü. Mus'ab'ı öldürdükten sonra[588] Irak'ı elegeçirdi ve Halid b. Abdullah'ı Basra'ya, Bişr b. Mervan'ı da Kûfe'ye tayin etti.[589] Bundan sonra dikkatini bölgede terör eylemlerinde bulunan Haricîler üzerine çevirdi.

---

[580] İbn Kuteybe, **Meârif,** 283; Belâzurî, **Ensâb**, VII, 171; Müberred, II, 171; Taberî, IV, 585. Belâzurî 71 yılında biat edildiğini belirtir. O ayrıca önce Haricîlerin Ubeyde b. Hilal'e biat etmek istediklerini fakat onun tavsiyesi üzerine Katarî b. Fucae'ye biat edildiğini rivayet eder. (Belâzurî, **Ensâb**, VII, 171)

[581] Taberî, IV, 585; İbnu'l-Esîr, III, 24

[582] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 171

[583] Taberî, IV, 586; Müberred, II, 170; İbnu'l-Esîr, III, 24

[584] Taberî, IV, 586; İbnu'l-Esîr, III, 24

[585] İbnu'l-Esîr, III, 24

[586] İbnu'l-Esîr, III, 50

[587] Mus'ab, Emevîleri bozguna uğratıp Ubeydullah b. Ziyad'ı öldürmüş olan İbn Eşter'i Cezire bölgesine vali olarak tayin etmişti. Bu durum Şam yönetimi için ciddi bir güvenlik sorunu oluşturuyordu.

[588] Taberî, V, 4-14; İbnu'l-Esîr, III, 51-59

[589] Taberî, V, 16; İbnu'l-Esîr, III, 63

Abdulmelik, Haricîlerle çarpışmakta olan Mühelleb'e mektup yazarak kendisine biat etmesini istedi. O da adamlarından Abdulmelik için biat aldı.[590]

Basra valisi Halid b. Abdullah, Mühelleb'i Haricîlerle savaştan alarak Ahvaz bölgesinin haracını toplamakla görevlendirdi.[591] Halid, yanında Mühelleb olduğu halde Haricîler üzerine bizzat kendisi yürüdü. Haricîlerle sıcak temas kurarak aralarında küçük çapta çatışmalar oldu. Daha sonra kardeşi Abdulaziz'i yaklaşık otuz bin kişilik bir kuvvetle onlara karşı gönderdi. Her ikisi de Haricîlerin peşine takıldı. Haricîler, Kirman tarafından Darabcird'e geldi. Katarî b. Fucae ise Salih b. Muharrik komutasında dokuzyüz kişilik bir birliği onların üzerine gönderdi. Haricîler, Abdulaziz'in ordusuna, savaş hazırlıkları sırasında baskın yaparak bir çok kişiyi öldürüp Abdulaziz'i hezimete uğrattı ve karısını esir aldı.[592]

Munzir b. Carud'un kızı olan Abdulaziz'in eşi, açık artırmaya çıkarılmış ve değeri yüzbin dirheme ulaşmıştı. Onun kabilesinden bir Haricî, müşrik olan bu kadının onları fitneye düşürdüğünü söyleyerek kadını öldürdü.[593] Başka bir rivayete göre Haricîlerden Mecusi asıllı bir Müslüman, bu kadın için yetmiş bin dirhem vermiş, Katarî bunu duyunca "bir müslümanın yanında yetmişbin dirhem bulunmaz; bu fitnedir" demişti.[594]

Halid, durumdan haberdar edince Abdulmelik kendisine Mühelleb gibi tecrübeli birini bırakıp harac toplamakla görevlendirirken, Mekkeli bir bedevi olan kardeşini, savaş komutanı olarak atamasını şiddetle eleştirmiş, bundan sonraki faliyetlerde mutlaka onun görüşüne başvurmasını emretmiştir.[595] Abdulmelik, durumu ciddiye alarak Kûfe'de bulunan kardeşi Bişr'e mektup yazıp uygun birinin komutasında beş bin kişilik bir kuvveti Haricîlerle savaşmak üzere yola çıkarmasını emretti. Bunun üzerine Bişr, Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as komutasında bir ordu hazırlayıp yola çıkardı.[596] Öte yandan halifenin eleştirilerine maruz kalan Halid

---

[590] Taberî, V, 16. Ebu Mihnef'ten gelen rivayetlere göre, Mus'ab'ın öldüğünü Mühelleb ve adamlarından önce Haricîler öğrenmişler, Musab ile ilgili görüşlerini sormuşlar, onlar da o'nun hidayet üzere olan bir emir olduğunu, dünyada ve ahirette Mus'ab'ın bu dünya ve ahirette kendilerinin velisi, kendilerinin de onun velileri olduğunu ; Abdulmelik'in ise onun melunun oğlu olduğunu ve ondan Allah'a sığındığını söylediler. Ertesi gün durumu öğrenip, Mühelleb'in Abdulmelik'e biat almaya başlayınca, bu sefer tekrar Haricîler onlara Abdulmelik hakkında sormuşlar, onlarda bu sefer kendilerinin halifeleri olduğunu söylediler. Bu sefer Haricîler onları şiddetle eleştirdiler. (Taberî, V, 16)

[591] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 411; Taberî, V, 16; İbnu'l-Esîr, III, 63

[592] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 415; Taberî, V, 16; İbnu'l-Esîr, III, 63

[593] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 415; Taberî, V, 16; İbnu'l-Esîr, III, 63

[594] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 415; Müberred, II, 175

[595] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 419; Müberred, II, 178; Taberî, V, 17-18; İbnu'l-Esîr, III, 64

[596] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 412; Müberred, II, 173; Taberî, V, 18; İbnu'l-Esîr, III, 64

de Basralılar ile birlikte yola çıktı ve Ahvaz'a kadar geldi. Haricîler de Ahvaz yakınlarına kadar geldiler. Karşılarında çok kalabalık bir ordu gören Haricîler, savaşmadan geri çekilip gitti. Halid, kendisi Basra'ya dönerken, kaçan Haricîlerin peşine Davud b. Kahzem'i gönderdi. Abdurrahman ise Attâb b. Verka'yı, Kûfeli dört bin kişi ile birlikte onların peşinden gönderdi. Her iki ordu da atları ölüp, kendileri açlıkla baş başa kalıncaya kadar Fars bölgesinde takibe devam ettiler. Buradan yaya olarak Ahvaz'a geri döndüler.[597]

Mühelleb gibi birinin görevden alınması ve Haricîlerle mücadelede başarısızlığı Halid'in başını yedi. Abdulmelik, Halid'i azlederek, Basra ile birlikte Kûfe'yi de Bişr b. Mervan'a bağladı ve aynı zamanda Mühelleb'i de Haricîlerle savaşa görevlendirmesini istedi.[598] Bişr istemeyerek de olsa Mühelleb'i bu göreve getirdi ve dilediği kadar asker seçip almasını emretti.[599] Kısa bir süre sonra kardeşi Bişr b. Mervan 75(694-695) yılında ölünce Abdülmelik, üç yıllık Hicaz valiliğinden sonra Haccâc b. Yûsuf'u stratejik ve isyan merkezi olan Irak valiliğine getirdi.[600] Haccac Irak'a geldiğinde burada Emevîler'e karşı isyan halinde olan Haricîler, küçük gerilla birlikleri ile Emevî ordularını mağlup ediyor, Hz. Ali taraftarları da yöneticileri uğraştırıyordu.[601]

Haccac Irak'a geldiğinde Mühelleb, Bişr tarafından Haricîlerle savaşmak üzere görevlendirilmişti. Bu mücadeleye katılmayan ya da valinin ölümünden sonra geri dönenler olmuştu. Haccac, Basra ve Kûfe halklarını Haricîlere karşı seferber ederken, daha önce Bişr tarafından görevlendirilen Mühelleb ve Abdurrahman b. Mihnef'i de tekrar Haricîlerle mücadele ile görevlendirdi. Önce Kûfe'ye gelen Haccac, halkı azarlayıp isyan edenleri öldürmekle tehdit edip, onları Mühelleb'e katılmakla sorumlu tutmuş ve katılmayıp geri kalanlardan bazılarını öldürmüştür. Aynı şeyi Basra'da da yapmıştır [602] Bu konuda gerçekten çok katı davranmış, talimatlarına uymayanları şiddetli bir şekilde cezalandırmıştır.[603] Bunun üzerine, Haricîlere saldıran Mühelleb, Abdurrahman b. Mihnef'in de öldürüldüğü,19 Şaban 75 (13 Aralık 694) tarihinde

[597] Taberî, V, 18-19; İbnu'l-Esîr, III, 64-65
[598] Belâzurî, VII, 421.
[599] Belâzurî'nin bildirdiğine göre Mühelleb savaş hazırlıkları kapsamında tüccarlardan kredi almıştı. (Belâzurî, VII, 422)
[600] İbn Kuteybe, **Meârif**, 272; İbn Kuteybe, **İmâme**, II, 48; Yakubî, II, 192; Taberî, V, 40-41; İbnu'l-Esîr, III, 85; Aycan, *"Haccac b. Yusuf es-Sekafi"*, **DİA**, c.XIV, s.427
[601] Aycan, a.g.m, **DİA**, c.XIV, s.427
[602] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 423; Müberred, II, 180; Taberî, V, 41-42; İbnu'l-Esîr, III, 86-87; İbn Kesîr, VI, 122-123
[603] Taberî, V, 43; İbnu'l-Esîr, III, 87-88; İbn Kesîr, VI, 123

başlayıp Ramazan'ın son gününe yaklaşık olarak kadar bir ay devam eden çatışmalardan sonra onları Ramahürmüz'den uzaklaştırdı. [604]

Haccâc Abdurrahman'ın askerlerinin başına Attâb b. Verkâ'yı gönderdi ve ona Mühelleb'e itaat etmesini emretti. Fakat kısa süre sonra iki komutan arasında anlaşmazlık çıktı ve Haccac, Attâb'ı görevden aldı. Mühelleb Sabur'da Haricîlerle yaklaşık bir sene boyunca çarpıştı.[605] Bu bir yıllık operasyonlardan sonra Haricîler, ellerinde kalan Kirman bölgesine çekilmek zorunda kaldı. Mühelleb bir yıl da burada onlarla çatıştı ve bir yılın sonunda bütün Fars bölgesini Haricîlerden geri aldı[606] Bu arada Haccâc, Mühelleb'in Haricîlerle savaşı bir rant haline getirdiğini, bölgenin gelirlerini yemek maksadıyla savaşı uzattığını düşünerek, durumu araştırıp rapor etmesi için Berâ b. Kabîsa'yı müfettiş olarak gönderdi.[607] Bera, bir müddet Mühelleb ve Haricîler arsında meydana gelen çatışmalara tanık olduktan sonra, olayların uzamasında onun bir suçunun olmadığını gördü. Mühelleb'in Berâ b. Kabîsa'ya söylediği ilginçtir: "Şanı yüce Allah'tan başka hiç bir kimsenin yardımı olmaksızın bir toplulukla çarpışmayı nasıl gördün?" Daha sonra Mühelleb Berâ'ya ihsanda bulundu ve ona on bin dirhem verilmesini emretti. Berâ da Haccâc'ın yanına gitti ve Mühelleb'in kusurunun olmadığını içeren raporunu ona iletti.[608]

Mühelleb'in ayrılıkçılara karşı elde ettiği başarılar Haccâc'ı da kıskandırarak rahatsız etmiş görünüyor. Zira Mühelleb'in elegeçirdiği bölgeleri onun elinden alarak buralara kendisi âmiller gönderdi. Durumu haber alan Abdülmelik, Haccâc'a mektup yazarak savaşta ona destek olması maksadıyla Faris dağlarının haracını ve Fesâ, Dârabcird, Kura ve İstahr'ı Mühelleb'e bırakmasını emretti. Bunun üzerine Haccâc da buraları Mühelleb'in elinde bıraktı.[609]

Uzun süre aynı görüş ve düşüncelerle birlikte hareket eden Ezrakîler, 77/696 yılında aralarında çıkan problemler yüzünden ayrılığa düştü.[610] Onların ayrılığa

---

[604] Belâzurî, **Ensâb,** VII, 425-426; Taberî, V, 46-47; İbnu'l-Esîr, III, 95
[605] Taberî, V, 48-49; İbnu'l-Esîr, III, 96
[606] Taberî, V, 119-120; İbnu'l-Esîr, III, 127
[607] Taberî, V, 119-120; İbnu'l-Esîr, III, 127
[608] Taberî, V, 120-121; İbnu'l-Esîr, III, 128
[609] Taberî, V, 119-120; İbnu'l-Esîr, III, 127
[610] Ayrılığa düşüş sebepleri hakkında çeşitli görüşler vardır. Bu rivayetle riçin bkz. (Belâzurî, **Ensâb**, VII, 429; Müberred, II, 187; Taberî, V, 121; İbnu'l-Esîr, III, 128) Rivayetlere göre Kirman bölgesinin Katarî adına âmilligini yapmakta olan ve Dablı Muka'tar diye bilinen bir kişi onlardan birisini öldürdü. Bunun üzerine Haricîler Katarî'nin yanına giderek Muka'tar'ı cezalandırmak istediklerini söylediler, ancak Katarî bunu kabul etmeyerek şöyle dedi: "Bu tevilde bulundu, ancak tevilinde yanıldı. O bakımdan ben sizlerin onu öldürmeniz gerektiği görüşünde değilim. Üstelik o eskiden beri sizin aranızda bulunuyor." Bunun üzerine Haricîler arasında anlaşmazlık baş gösterdi. Başka bir rivayette onlardan birisi karargâhlarında zehirli ok yapıyor ve onları Mühelleb'in askerlerine atıyordu.

düşmelerinde Mühelleb'in onlar üzerinde oynadığı oyunların etkisinin olduğu anlaşılmaktadır.[611] Bunlardan bir kısmı Katarî ile kalırken, bazıları Abdürabbih el-Kebir, diğerleri de Abdürabbih es-Sağir ile birlikte hareket etti. Aralarındaki ihtilaf çatışmaya dönüştü ve bu çatışmalar yaklaşık bir ay sürdü.[612] Mühelleb, onlar kendi aralarında çarpışırken, bir birlerini yıpratmaları için onlara karşı hiç bir harekette bulunmadı. Daha sonra Katarî, beraberindekilerle birlikte Taberîstân'a doğru gitti, geri kalanlar ise Abdürabbihi'l-Kebîr'e bey'at etti.[613]

Mühelleb, Kirman'da kalan Haricîlerin üzerine yürüdü.[614] Haricîler Mühelleb'e şiddetle karşılık verdi. Mühelleb, onları Cîreft'te kuşattı. Çatışma ve kuşatma uzayınca Haricîler, mallarını ve hanımlarını alıp Cîreft'i terk etti.[615] Mühelleb onları takip etti ve şehrin yakınlarında onlarla şiddetli bir çatışmaya girdi. Haricîler bozguna uğradı ve çatışmalarda aralarında Abdürabbihi'l-Kebîr'in de bulunduğu pek çok kişi öldü.[616] Burada öldürülenlerin sayısının dört bin olduğu ve Haricîlerden çok az kişinin kurtulduğu belirtilir. Karargâhlarında ne bulunduysa alındı, yakalananlar da esir edildi, çünkü onlar da Müslümanların hanımlarını esir alıyordu.[617] Mühelleb, Abdürabbih es-Sağir üzerine ise oğlu Yezid'i gönderdi. Yezid de bu Haricîleri ortadan kaldırdı.[618] Bu arada Haccâc, Ezrakîler ile çarpışanlara çeşitli ihsan ve ikramlarda bulundu ve maaşlarını artırdı.[619]

Haccâc, Taberîstan'a giden Katarî'nin üzerine Süfyân b. Ebred'i, Suriyelilerden oluşan oldukça kalabalık bir birlik ile gönderdi. Süfyân askerleriyle birlikte yola koyuldu. Haccac, ayrıca Taberîstân'da bulunan ve Kûfe halkından oluşmuş bir ordunun başında olan İshâk b. Muhammed b. Eş'as'a mektup yazarak, Süfyan'a katılmasını emretti. Her ikisi ordularıyla birlikte Katarî'nin peşine takıldı ve

---

Daha sonra kendi adamlarından birisinin eline bir mektup vererek bu mektubu kimsenin görmeyeceği bir şekilde Katarî'nin karargâhına bırakmasını emretti. O da Mühelleb'in emrini yerine getirdi. Mektup Katarî'nin eline ulaşınca şunların yazılı olduğunu gördü: "Yapmış olduğun oklar elimize ulaşmış bulunuyor. Buna karşılık olarak sana yüz dirhem verilmesini emrettim." Bu okları yapan kişi getirilince böyle bir şey olmadığını söyledi, ancak Katarî onu öldürdü. (Belâzurî, **Ensâb**, VII, 429; İbnu'l-Esîr, III, 128) Daha sonra Mühelleb bir Hristiyan kişi bulup ona Katarî'nin yanına giderek secde etmesini söyledi. Bu kişi de gidip Katarî'nin önünde secde etti.. Bu adamı Allah'tan başka birine secde ettiği için öldürdüler. Bu sefer bir zımmiyi nasıl öldürürsünüz diye tartışma çıktı.(Belâzurî, **Ensâb**, VII;429-430; Müberred, II, 187-188)

[611] Müberred, II, 187; Taberî, V, 121; İbnu'l-Esîr, III, 128
[612] Taberî, V, 121; İbnu'l-Esîr, III, 128
[613] Taberî, V, 122; İbnu'l-Esîr, III, 128-129
[614] Taberî, V, 122; İbnu'l-Esîr, III, 129
[615] İbnu'l-Esîr, III, 129
[616] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 436; Taberî, V, 122; İbnu'l-Esîr, III, 129
[617] Taberî, V, 122; İbnu'l-Esîr, III, 129
[618] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 436; Bağdâdî, 62
[619] İbnu'l-Esîr, III, 130

Taberîstân'daki dağ yollarından birisinde onlara yetişip çarpıştılar. Bu çarpışma sırasında, etrafındakiler Katarî'yi bırakıp dağıldı. Kendisi de atından düşerek yolun dibine kadar yuvarlandı ve öldü. (77/696)[620] Katarî'nin başı Haccâc'a götürüldü,[621] Haccâc da Abdülmelik'e gönderdi.[622]

Süfyân, daha sonra Ubeyde b. Hilâl komutasında bölgedeki bir kaleye sığınmış olan geri kalan Haricîlerin üzerine gidip onları kuşatma altına aldı. Kuşatmanın uzun sürmesi üzerine Haricîler bineklerini yemek zorunda kaldı. Daha sonra Süfyân'ın karşısına çıkıp çarpıştılar. Süfyân hepsini öldürdü ve başlarını Haccâc'a gönderdi. [623] Ezrakîler Katarî ile Ubeyde'nin öldürülmesinden sonra ortadan kalktı. Onların faaliyetleri yirmi yıldan fazla devam etmişti.

Müberred, Katarî'nin liderlik ettiği Haricîlerle Mühelleb arasındaki savaşlarda, Haricîlerin silah ve binek yönünden daha üstün olduklarını söylemektedir.[624] Bölgenin Mecûsî sakinlerinden bazılarının Müslüman olduktan sonra onlara katıldıkları da hatırlanırsa, ahaliden önemli destek aldıkları söylenebilir.[625] Nitekim, Reylilerin valiye karşı Haricîlerle işbirliği yaptığı ve bunun sonucunda da valinin öldürülerek şehrin yönetiminin Haricîlere geçtiği daha önce belirtilmişti.

Demircan'ın da ifade ettiği[626] gibi Mühelleb, Haricîlerle mücadelesinde onların hareketlerine benzer yöntemler kullanmış, kontgerilla gibi gerilla taktiklerinden yararlanmıştır. Bu tedbirler Mühelleb'in onlara karşı kesin zaferini geciktiriyordu. Fakat O, emin adımlarla ilerlemenin daha isabetli olacağını düşünüyor ve planlarını buna göre uyguluyordu.

J- Necde b. Âmir b. el-Hanefî

Nafi b. Ezrak, kendi görüşünde olsalar bile kaade[627]den uzaklaşmayı ileri sürüp onlara müşrik deyince ve muhaliflerinin kadın ve çocuklarını öldürmeyi helal kılınca, başta Necde b. Âmir[628] olmak üzere Ebu Fudeyk, Atiyye el-Hanefi, Raşid et-Tavîl, Miklas, Eyyub el-Ezrak ve onlara uyan Haricîler ondan ayrılıp Yemâme'ye gittiler.[629]

---

[620] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 438-440; Taberî, V, 127; İbnu'l-Esîr, III, 130-131
[621] Belâzurî, vVII, 440; Taberî, V, 127; İbnu'l-Esîr, III, 130-131
[622] Taberî, V, 127; İbnu'l-Esîr, III, 131
[623] Belâzurî, **Ensâb,** VII, 442; İbnu'l-Esîr, III, 132
[624] Müberred, II, 172
[625] Müberred, II, 175; Demircan, 182
[626] Demircan, 183
[627] Bu tabiri, Nafi b. Ezrak kendisi ile birlikte savaşmaya çıkmayıp geri kalanlar için kullanmıştır.
[628] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 173
[629] Bağdâdî, 63

Necde b. Âmir, Nâfi'den ayrılıp Yemâme'ye gelince buradaki Haricîler, başalarındaki Ebu Tâlut ile birlikte Necde b. Amir'e biat etti.[630]

Yemâme'deki ilk faliyetleri, daha önce Muâviye'nin Benu Hanife'den alarak el koyduğu Hadarim'e gitmek oldu. Orada nüfusları dört bin kişiye varan, köleler ve aileleri oturuyordu. Necde, burayı talan edip Hadarim'e el koyarak adamları arasında paylaştırdı. (65/684-5). [631] Burada bir kaç ay kaldı ve sayıları çoğallmaya başladı. Necde faliyetlerine, Bahreyn bölgesinden İbn Zubeyr'e mal götüren bir kervanın yolunu kesip el koymakla devam etti. Bu malları Hadarim'de bulunan başka bir Haricî lider Ebu Talut'un yanına götürerek kendi arkadaşları arasında paylaştırdı. El konulan malları paylaştırması, ele geçirdiği köleleri tarlalarında çalışmaları için kendilerine bırakması, Haricîlerin kendisine karşı olan sevgisini artırdı. Ebu Talut'un etrafındakiler, Necde'nin daha yetenekli olduğunu söyleyip Ebu Talut'u bırakıp Necdeye tabi oldu. Ebu Talut da biat edenler arasındaydı.[632]

Bundan sonra şiddet eylemlerine başlayan Necde, kalabalık bir asker grubu ile birlikte Ka'b b. Rebia b. Amir b. Sa'sa oğulları üzerine yürüdü. Onlarla Zülmecaz denilen yerde karşılaştı ve onları bozguna uğratarak eline geçirdiği herkesi öldürdü.[633] Şiddet yanlısı tutumu nedeniyle ayrıldığı Nafi b. Ezrak gibi, O da bölgede terör estirmeye başladı. Necde, çevresindeki kabilelerle giriştiği mücadelede, kısa zamanda onlara karşı üstünlük sağlayarak adamlarının sayısını üç bine çıkardı. Yemâme bölgesinde hakimiyetini kuran Necde, Bahreyn'ne açılmaya başaldı.(67/686-687) Bahreyn'deki Haricîler ve Ezdilerin bir kısmı ona destek verdir. Ona karşı çıkan Abdulkaysoğulları ve diğer Bahreynliler ile aralarında Katif[634] denilen yerde, meydana gelen çatışmalarda Necde ve adamları galip gelerek pek çok kişiyi öldürdü, bir çok kişiyi ise esir etti.[635] Kendisi Katif'te karargah kurup, oğlu el-Mutarrah'ı bir grup askerle birlikte Abdulkayslılardan kaçanların üzerine gönderdi. Bu kovalamaca sırasında meydana gelen çarpışmalarda oğlu öldürüldü.[636]

69(688-689) yılında Basra'ya gelen Mus'ab b. Zubeyr, bir taraftan Ezrakilerle mücadele ederken, diğer tarftan da Necde ile uğraşmak durumunda idi. Basra'dan Abdullah b. Umeyr el-Leysi el-A'ver'i, on dört bin kişiyle onların üzerine gönderdi. O

[630] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 173; İbnu'l-Esîr, II, 653
[631] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 174; İbnu'l-Esîr, II, 653-654
[632] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 174; İbnu'l-Esîr, II, 654; Demircan, 185
[633] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 175; İbnu'l-Esîr, II, 654
[634] Katif, Bahreyn'de bir şehirdir. Yakut, IV, 378
[635] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 176-177; İbnu'l-Esîr, II, 654-655
[636] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 177; İbnu'l-Esîr, II, 655

sıralar Katif'te bulunan Necde, İbn Ümeyr'i gafil avlayıp hezimete uğrattı.[637] Böyle büyük bir devlet gücünü yenmenin verdiği motivasyonla hareket alanını genişletme kararı alan Necde, bir yandan çölde bulunan bedevilere görevliler gönderip zekatlarını toplattı,[638] öte yandan da Uman'a Atiyye b. Esved el-Hanefi komutasında bir ordu gönderdi. Atiyye vali Abbad b. Abdullah'ı öldürdü. Bölgeye hakim olan Atiyye, yerine Ebu'l-Kasım künyeli birini bırakarak oradan ayrıldı. Onun ayrılışından sonra Abbad'ın çocukları Sa'id ve Süleyman, Umanlılarla birlik olup Ebu'l-Kasım'ı öldürdü.[639]

Diğer kabilelerle de çeşitli çatışmalara giren Necde, daha sonra San'a'ya giderek halktan biat aldı. Ebu Fudeyk'i Hadremevt'e gönderip zekatını toplattı.[640] 68(688)'de veya 70(690)'da haccetti. Haccac'ın İbn Zübeyr ile savaştığı sırada,[641] her ikisi de ayrı yerde vakfe yapmak ve kendi taraftarlarına namaz kıldırmak üzere Abdullah b. Zubeyr ile anlaşma yaptı. Oradan Medine'ye yönelen Necde, aralarında Abdullah b. Ömer'in de bulunduğu Medineliler'in, ona karşı koymak için hazırlıklara başladıklarını duyunca, niyetinden vazgeçip Taif'e, oradan da Bahreyn'e gitti.[642]

Bu arada bazı bölgelerdeki halkların korkularından dolayı ona biat ettikleri anlaşılıyor. Nitekim, Necde Taif'e gelmeden, Asım b. Urve b. Mes'ud es-Sekafi gelerek kabilesi adına biatte bulunmuş, bunun üzerine Necde Taif'e girmeye gerek görmemiştir.[643] Haccac, İbn Zübeyr ile savaşmak üzere Taif'e geldiğinde, Asım'ı Necde'ye biat etmesinden dolayı ayıplayıp iki yüzlülük ile suçlamış, o da Necde'ye biat etmekle hem kavmini hem de ülkesini Necde'nin şerrinden koruduğunu söyleyerek kendini savunmuştur.[644]

Necde, Bahreyn'e döndüğünde, daha da ileri giderek Bahreyn ile Yemâme'den Mekke ve Medine'ye gönderilmekte olan erzak sevkiyatını yasakladı. Bunun üzerine İbn Abbas, Mekke fethedilmeden önce Sumâme b. Usal'ın onlara bu bölgeden giden yiyeceği kestiğini, bunun üzerine Rasulullah'ın "Mekke'nin halkı Allah'ın halkıdır. Yiyecek akışını kesme" sözünü hatırlatıp halkı Müslüman olan bir beldenin yiyeceğini kesmesinden dolayı onu ayıplayan bir mektub yazınca ambargoyu kaldırdı.[645]

---

[637] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 178
[638] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 180; İbnu'l-Esîr, II, 655
[639] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 179; İbnu'l-Esîr, II, 655
[640] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 180; İbnu'l-Esîr, II, 655-656
[641] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 181; İbnu'l-Esîr, II, 655
[642] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 181; İbnu'l-Esîr, II, 656
[643] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 180
[644] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 182; İbnu'l-Esîr, II, 656
[645] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 182; İbnu'l-Esîr, II, 656

Necde'nin zekat görevlileri, her tarafta ona olan muhalefet artıncaya kadar zekat toplamaya devam etti.[646]

Bu arada Abdulmelik'in kendisine itaat etmesi için mektup yazdığı, buna karşılık onu Yemâme bölgesine vali yapacağını, eline geçirmiş olduğu malları ve dökmüş olduğu kanları da heder kabul ederek takipten muaf bırakacağını vaat ettiği rivayet edilmektedir. Hatta bu mektup Atiye ile arasındaki muhalefette tartışma konusu olmuş, dini konularda taviz verebileceği ihtimali ile ona Abdulmelik'in mektup yazdığı[647] tezini savunmuş, bununla da dini kararlılıktan yoksun olduğunu ispat etmeye çalışmıştır.

Necde ile Atiyye arsında çeşitli nedenlerden dolayı anlaşmazlık çıktı.[648] Atiyye Necde'den ayrılıp Uman'a gitti, orada hakimiyet kuramayınca deniz yoluyla Kirman'a geçti. Bir müddet burada hakimiyet kurduktan sonra Mühelleb tarafından ortadan kaldırıldı. Kendi adıyla (el-Ataviyye) dirhemler bastırmasına bakılırsa, oraya bir süre hakim olduğu anlaşılmaktadır.[649]

Haricîler, dinamik ve hareketli yapılarının etkisiyle çok çabuk biat ettikleri liderlerinden aynı şekilde çabucak soğumuştu. Necde'nin yanında çok sayıda askerinin bulunmadığı bir anda, yalnızlığını fırsat bilip onu azlederek, Ebu Fudeyk Abdullah b. Sevr'e biat ettiler.[650] Necde, çeşitli yerlere gönderdiği orduların gelmesini beklemek için kaçarak saklandı, daha sonra da Temimli dayılarına sığındı. Bu sırada Abdulmelik ile mektuplaşarak onun yanına gitmek için hazırlık yaptığı sırada, Ebu Fudeyk'in adamları gizlendiği yeri tespit ederek onu öldürüp (72/691-2)[651] başını Fudeyk'e getirdi.[652]

Necde'nin öldürülmesi Haricîlerin çoğu tarafından pek hoş karşılanmadı. Bazıları bu yüzden ondan ayrıldı. Hatta Müslim b. Cübeyr ona saldırarak bıçakla yaraladı. Bunun üzerine Müslim öldürüldü, ağır yaralanan Ebu Fudeyk ise iyileşti.[653]

---

[646] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 182; İbnu'l-Esîr, II, 656-657
[647] Belâzurî, vVII, 184; İbnu'l-Esîr, II, 657
[648] Ayrılış nedenleri ile ilgili bakınız; Belâzurî, **Ensâb**, VII, 185-186; İbnu'l-Esîr, II, 657
[649] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 179;
[650] Belâzurî, **Ensâb,** VII, 185; Taberî, V, 20; İbnu'l-Esîr, II, 657. Belâzurî'de geçen başka bir rivayete göre Necde'den sonra Sabit et-Temar'a biat etmişler, fakat içlerinden bazıları "bizim liderimiz ancak Araplardan birisi olabilir" dediklerinde bu sefer Ebu Fudeyk'e biat etmişlerdir. Fakat onların böyle bir şartlarının olduğu bilinmemektedir. Çünkü onlara göre İmamın belirli bir kavimden olma şartları yoktur. (Belâzurî, VII, 185, 445)
[651] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 185-186; İbnu'l-Esîr, II, 657
[652] Bağdâdî, 65
[653] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 187; İbnu'l-Esîr, II, 658

K- Ebu Fudeyk Hareketi

72 (691-692) yılında Haricîler arasında yeniden ayrılıklar ortaya çıktı. Haricîlerden asıl adı Abdullah b. Sevr b. Seleme olan ve Bekr b. Vail'lin Kays b. Sa'lebe oğulları koluna mensup olan[654] Ebu Fudeyk, Necde b. Amir'e karşı ayaklanıp Necde b. Amir el-Hanefi'yi öldürerek Bahreyn'i elegeçirdi. Böylece Abdulmelik'in Irak valisi Halid b. Abdullah, bir taraftan Ahvaz'da Katarî, diğer taraftan da Bahreyn'de Ebu Fudeyk'in ayaklanması ile karşı karşıya kaldı. Halid, kardeşi Ümeyye b. Abdullah'ı oldukça kalabalık bir ordu ile onun üzerine gönderdi. Ebu Fudeyk Ümeyye'yi bozguna uğrattı. Ümeyye üç gün içinde Basra'ya geldi. Halid bu durumu bir mektupla Abdulmelik'e bildirdi.[655] Hükümetin yerel güçleri, ayrılıkçılara karşı başarısız olunca merkezi yönetim işe elkoymak durumunda kalmıştır. Halife Abdulmelik, Haricîlerle savaşmak üzere Ömer b. Ubeydullah b. Ma'mer'i görevlendirdi. Ömer, Kûfe ve Basra'dan topladığı yirmi bin kişi ile Bahreyn üzerine yürüdü. Çatışmalarda Ebu Fudeyk ile birlikte[656] yaklaşık altı bin kişi öldürüldü. 800 kişi de esir edildi.(73/692-3)[657] Ömer'in, teslim olanlardan mevâliden olanları öldürdüğü, Arap olanları ise bağışladığı bildirilmektedir.[658]

3-HARİCİLER'İN MUSUL ve el-CEZÎRE'DEKİ ŞİDDET HAREKETLERİ

A- Salih b. Müserrih Hareketi

Haricîlerden Ezrakîler grubunun Irak ve Fars bölgesinde yaptıkları şiddet eylemleri ile Basra için tehdit oluşturdukları bir dönemde, Musul civarında bir dizi şiddet eyleminde bulunan Haricîler de vardı. Bu bölgede eylemleri başlatan kişilerden biri de İmru'l-Kays'tan[659] olan Sufriyye grubuna mensup Salih b. Muserrih'dir. Onun Sufriyye'den isyan eden ilk kişi olduğu söylenir. Ancak Musul bölgesinde ondan önce bazı Haricî hareketleri ortaya çıkmıştı. Fakat bunlar çok fazla etkisi olmayan münferit olaylar olarak kalmıştır. Örneğin Matar b. İmrân, birkaç arkadaşıyla isyan etmiş, ancak Musul'daki askerler tarafından öldürülmüştü.[660]

---

[654] İbn Kuteybe, **Meârif**, 289
[655] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 445-446; Taberî, V, 20; İbnu'l-Esîr, III, 65
[656] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 446; Taberî, V, 34; İbnu'l-Esîr, III, 77
[657] Taberî, V, 34; İbnu'l-Esîr, III, 77
[658] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 460
[659] Belâzurî, **Ensâb,** VIII, 7; Taberî, V, 51-52; İbnu'l-Esîr, III, 97
[660] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 61-62

Ebû Mihnef'in zâhid bir kişi olarak[661] tanıttığı Salih b. Muserrih, arkadaşlarıyla birlikte Dara'da ikâmet ediyor, onlara Kur'ân okuyup vaaz ediyor, dinî bilgiler veriyordu. Konuşmalarında daha önce öldürülen arkadaşlarına imrendiğini söyleyen Salih, bir süre sonra yöneticilerden umudunu keserek isyan etmeye karar verdi. Onları ayaklanmağa, zulme karşı çıkmağa ve kendilerine muhalefet edenlere karşı cihat etmeğe çağırınca[662] arkadaşları, onun davetini kabul etti. Başka yerlerdeki adamlarıyla yazışarak onları da ayaklanmaya çağırdı. Bu sırada Şebîb, el-Muhallil b. Vâ'il el-Yeşkurî ile ona hitaben bir mektup göndererek, Salih'in emrini beklediğini bildirdi. Salih'in daveti üzerine Dârâ'da bulunan Salih'in yanına giderek, ona başlarına geçerek isyan etmesini önerdi. Bunun üzerine Salih, çeşitli yerlerdeki adamlarına elçiler göndererek 1 Safer 76/ 21 Mayıs 695 tarihinde harekete geçeceklerini bildirdi.[663]

Salih ve adamları Dârâ'da 13 gün kaldıktan sonra sözleştikleri gece isyan etti. O, isyan ettikleri gece arkadaşlarına yaptığı konuşmada kendilerini öldürmek istemeyenleri öldürmede acele etmemelerini, insanları haksız yere katledip haksızca mal almamalarını, böyle davrandıkları takdirde karşı çıktıkları kimselerle aralarında fark kalmayacağını söylemişti.[664] Bu konuşmasından anlaşıldığına göre Salih'in, diğer birçok Haricî lidere nispetle daha ılımlı olduğu anlaşılmaktadır. Salih ve 120 adamı eylemlerine, el-Cezîre valisi Muhammed b. Mervân'a ait bineklere el koymakla başladı. Bunun üzerine harekete geçen Mervân b. Muhammed, Kindeli Adî b. Umeyra'yı Harran'dan 1000 kişilik bir askeri kuvvetle birlikte ayrılıkçıların üzerine gönderdi. Ancak Adî'nin, Salih'le savaş için görev almaya pek istekli olmadığı anlaşılmaktadır. Adî, Dûğân'a gitti ve Salih'e haber göndererek kendisiyle savaşmak istemediğini söyleyip başka bölgelere gitmesini teklif etti. Buna karşılık Salih, ona görüşlerini benimseyip benimsemediğini sordu. Adî'den olumsuz cevap alan[665] Salih, sabahın erken saatlerinde Dûğân'da bulunan Adî'ye saldırdı. Hazırlıksız yakalanan Adî'nin ordusu karşılık veremeden hezimete uğrayıp dağıldı. Salih onun karargahında ne varsa ele geçirdi.[666]

Gönderdiği ordunun hezimetini öğrenen Muhammed b. Mervân, bu sefer Süleymli Hâlid b. Cûz'u 1500 ve Amirli el-Hâris b. Ca'vene''yi 1500 kişinin başında Salih'e karşı gönderdi. Salih'in Âmid'e gittiğini duyan iki komutan oraya yöneldi.

[661] Taberî, V, 51-52; İbnu'l-Esîr, III, 97
[662] Bu çağrısı ve görüşleri için bkz. Taberî, V, 50-51
[663] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 8; Taberî, V, 52-53; İbnu'l-Esîr, III, 97
[664] Belâzurî, **Ensâb**, IX, 8; Taberî, V, 51-52; İbnu'l-Esîr, III, 97
[665] Belâzurî, VIII, 7; Taberî, V, 53-54; İbnu'l-Esîr, III, 97
[666] Taberî, V, 53-54; İbnu'l-Esîr, III, 97

Salih, el-Hâris b. Ca'vene'nin üzerine Şebîb'i yollamış, kendisi de Hâlid'e karşı harekete geçmişti. Burada aralarında meydana gelen çarpışmalarda taraflar birbirlerinden bir çok kişi öldürmelerine rağmen[667] Şebîb'in tavsiyesi üzerine Haricîler oradan ayrılarak el-Cezîre ve Musul bölgelerini geçip Deskere'ye gitti. Ayrılıkçıların kendi bölgesine geçtiklerini öğrenen Haccâc, el-Hâris b. Umeyra Zi'1-Mis'ar el-Hemedânî'yi Kûfeli 3000 kişilik bir ordu ile onların üzerine gönderdi. Salih ise Celûlâ ve Hânikîn taraflarına gitmişti. el-Hâris de onu takip etti. Nihayet Musul ile Cuhâ arasında bulunan Mudebbic köyünde el-Hâris, 90 admıyla Salih ile sıcak temas sağladı. Buradaki çatışmalarda Salih öldü[668] (17 Cemâziye'l-Evvel 76/ 2 Eylül 695). Şebîb, sağ kalan 70 kadar arkadaşını bir araya getirerek,[669] gece hükümet güçlerine baskın yaptı. Çatışmalarda el-Hâris yaralandı; askerleri hezimete uğrayarak kampı terketmek zorunda kaldı ve oradan Medâin'e gitti.[670]

B- Şebîb b. Yezid b. Nuaym eş-Şeybânî Hareketi

Asıl adı Şebîb b. Yezid b. Nuaym[671] olan Şebîb, rivayetlere göre, Salih'in isyanına katılmadan önce divana kayıtlı olup maaş alıyordu.[672] Onun muhtemelen hacda dinlediği bir vaazın etkisinde kaldığı ve hac görevini yerine getirdikten sonra Haricîler'le temasa geçtiği ifade edilmektedir. Salih hacdan dönerken Şebîb de, adının divandan çıkarılmasını görüşmek üzere Abdülmelik'in yanına gitmiş, ancak onun olumsuz tavrını öğrenince de yönetime karşı muhalefete katılmak üzere Salih'in bulunduğu Dârâ'ya hareket etmişti.[673] İbn A'sem, Şebîb'in Şam'a gidişi hakkında bu rivayetlerin aksine onun fariza istemek için gittiğini belirtir. İbn A'sem'in rivayetine göre; O kendisine fariza tahsis edilmesi için Şam'a giderek eşraftan birisini aracı koymuş, fakat Abdülmelik talebi reddetmişti. Şebîb, bunun üzerine isyan etmeye karar verdi.[674] Belâzurî'deki başka bir haber de, bu anlatımı destekler mahiyettedir, el-Heysem b. Adî'nin naklettiği rivayete göre Emevîler, Bekr ve Temîm'e Şam'da atiyye

---

[667] Salih'in tarftarlarından yaklaşık otuz, mervanın ordusundan da yaklaşık yetmiş kişi ölmüştü. (Belâzurî, **Ensâb**, IX, 9; Taberî, V, 51-55; İbnu'l-Esîr, III, 98-99

[668] Belâzurî, **Ensâb**, IX, 9; Taberî, V, 56; İbnu'l-Esîr, III, 99

[669] Rivayetlere göre Şebîb, sağ kalan 70 arkadaşını bir araya getirerek, kaleye girmeyi başardı. Akşam olunca el-Hâris, gece kaçmalarına engel olmak amacıyla kale kapısını ateşe vermişti. Şebîb, kalede arkadaşlarından bîat aldı ve ıslattıkları keçeleri kapının üzerine atmak suretiyle dışarı çıkmayı başardılar, el-Hâris'in adamları, ummadıkları bir anda Şebîb'i kamplarında görünce ne yapacaklarını şaşırdılar. (Taberî, V, 57; İbnu'l-Esîr, III, 99)

[670] Taberî, V, 57; İbnu'l-Esîr, III, 99

[671] İbn Kuteybe, **Meârif,** 282

[672] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 17; Taberî, V, 57

[673] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 18-19; Taberî, V, 57

[674] İbn A'sem, V, 62

vermiyorlardı ve Şebîb bunun için isyana kalkıştı.[675] Ancak İbn A'sem, Şebîb'in Salih ile olan ilişkisinden bahsetmemektedir. Bu rivayetler karşılaştırıldığında Şebîb'in atiyye talebi ile gitmiş olabileceği ihtimalinin daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır.

Şebîb'in, Haricî liderleri arasında en atik savaşçı olduğunu söylersek mübalağa etmiş olmayız. O, atikliğinin yanısıra muzaffer bir komutandı da. Şehristânî, onun, Haccâc'ın 25 komutanını öldürdüğünü söylemektedir. Wellhausen, Şebîb'in nasıl bir savaşçı olduğunu ifade için "Süvarileri ile her yerdeydi ve hiç bir yerdeydi" ifadelerini kullanmaktadır.

Şimdi de Şebîb'in şiddet eylemlerine göz atalım: Şebîb, el-Hâris'i yendikten sonra Musul bölgesinde Selâme b. Seyyar et-Teymî ile karşılaşmış ve onu kendisine katılmaya davet etmişti. Selâme, Aneze kabilesinden intikam almak için kendisine 30 adam vermesi halinde teklifi kabul edeceğini söyledi.[676] Salih b. Muserrih'in isyanından önce Selâme'nin kardeşi Fedâle 18 adamıyla isyan etmiş ve Aneze oğulları tarafından Abdulmelik'ten maddî çıkar sağlamak amacıyla kılıçtan geçirilmişti.[677] Selâme, istediği adamları alarak Anezeliler'in üzerine saldırdı ve onlardan pek çok kişiyi öldürdü.[678] Öyle ki teyzesinin bütün yalvarmalarına rağmen onun oğlunu da öldürdü.[679]

Bundan sonra Şebîb'in Şeybân oğullarından bazı kimseleri öldürdüğü belirtilir.[680] Haccac, Şebîb'in zaman zaman kendi bölgesine de girip çıkarak tehlikeli boyutlara ulaşan eylemleri üzerine, durumu ciddiye alarak onu ortadan kaldırmak üzere birkaç koldan üzerine birlikler sevketti.[681] Ancak Şebîb, üzerine gelen bu birlikleri ayrı ayrı karşılayrak hezimete uğrattı.[682] Şebîb, bu sıralarda Cuhâ bölgesinde kasabadan kasabaya hareket halindeydi ve bu arada Medâ'in'e gitti. Halk korkudan kaleye çekilmişti. İhtiyacı olan binek hayvanlarını aldıktan sonra karşı koyanları öldürerek oradan ayrılan Şebîb, adamlarıyla Medâ'in'den Nehrevân'a kadar geldi. Burada Hz. Ali tarafından öldürülen arkadaşlarına rahmet okuyup, Hz. Ali'den uzak

---

[675] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 19;
[676] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 19; Taberî, V, 57; İbnu'l-Esîr, III, 100
[677] Fedâle beraberinde on sekiz kişi ile birlikte çıkmış ve çevresi ağaçlarla kaplı bir suyun yanında gidip konaklamıştı. Anezeliler de bu suyun kenarında konaklamış bulunuyorlardı. Onlar Fedâle'yi görünce birbirlerine şöyle dediler; "Şunları öldürelim ve emîrimizin yanına gidelim. O da belki bize bir şeyler verir." Fedâle'nin Nasroğullarına mensup olan dayıları ise: "Kardeşimizin oğlunu öldürmeniz için size yardımcı olamayız." dediler, ancak Anezeliler kalkıp onları öldürdüler ve başlarım alıp Abdülmelik b. Mervân'a götürdüler. (Taberî, V, 57; İbnu'l-Esîr, III, 100)
[678] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 19; Taberî, V, 57; İbnu'l-Esîr, III, 100
[679] Taberî, V, 57; İbnu'l-Esîr, III, 100
[680] İbnu'l-Esîr, III, 100
[681] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 20; Taberî, V, 59; İbnu'l-Esîr, III, 101
[682] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 20; Taberî, V, 59; İbnu'l-Esîr, III, 101

olduklarını söyledi.[683] Haricîler peşlerine takılan hükümet güçlerini yenip onları Medâ'in'e kadar takip etti.[684] Ancak Vali İbn Ebi'l-Usayfir,[685] Medâin halkıyla beraber Haricîler'e karşı koyup onları oka ve taşa tuttu. Bunun üzerine oradan ayrılarak Kilvâzâ'ya gittiler ve Haccâc'a ait hayvanlara el koydular. Şebîb, oradan Tikrît'e gitmiş, ancak Medâ'in'e tekrar saldıra bileceği korkusu, askerlerin Kûfe'ye kaçmalarına neden olmuştu. Haccâc, Şebîb'i takiple görevlendirdiği Sevre'ye kızarak[686] önce onu hapsetti, sonra da serbest bıraktı.[687]

Askerlerin Kûfe'ye kaçışından sonra Haccâc, asıl adı Osman b. Sa'îd olan Kindeli el-Cezl'i[688] 4000 kişinin komutasında Şebîb'e karşı gönderdi.[689] Cezl, Şebîb'i Cuhâ bölgesinde takibe başladı. Şebîb, onunla psikolojik savaş yapıyor, kendisini heybetli göstermeye çalışıyor, sürekli hareket halinde devamlı yer değiştiriyordu. el-Cezl, temkinli davrandığı için netice almak gecikiyordu.[690] Şebîb, Cûhâ ve diğer bölgelerde dolaşıp duruyor, buraların haracını topluyor, böylece Hacccac'ın buradaki haraç ve vergi gelirlerinin azalmasına sebep oluyordu. Haccâc açısından bu iş oldukça uzun sürdüğü için, Cezl'e mektup yazarak gecikmesini eleştiriyor ve onlarla çarpışmasını emrediyordu.[691] Bunun üzerine Cezl onları sıkı takibe almaya başladı. Yine bir netice alamayınca Haccâc, onun yerine Saîd b. Mücâlid'i Cezl'in askerlerinin başına gönderdi ve ona Şebîb ile çarpışmakta gayretli olmasını, acele davranmasını ve işi uzatmamasını emretti.[692] Şebîb, Katîtîyâ'ya gitmişti. Orada meydana gelen savaşta Kûfeliler hezîmete uğramış, Sa'îd ölmüş, el-Cezl ise yaralanarak Medâ'in'e götürülmüştü. [693] O da bir süre sonra Medâ'in'de öldü.[694]

Haricîler, Kûfe'den uzaklaşıp Azerbeycan yakınlarına gidince Haccâc, Urve b. Muğîre b. Şu'be'yi yerine vekil bırakarak Basra'ya gitti. Ancak Haricîlerin her fırsatta Kûfe'ye yöneldikleri görülmektedir. Haricîler, biraz toparlandıktan sonra tekrar Kûfe'ye doğru harekete geçti. Haccâc, haberi alır almaz Kûfe'ye hareket etti ve

[683] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 21; Taberî, V, 61; İbnu'l-Esîr, III, 102
[684] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 21; Taberî, V, 61; İbnu'l-Esîr, III, 102
[685] Taberî, V, 61; İbnu'l-Esîr, III, 102
[686] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 21; Taberî, V, 61; İbnu'l-Esîr, III, 102
[687] Taberî, V, 61; İbnu'l-Esîr, III, 102
[688] İbnu'l- Esir'de Cezl b. Saîd b. Şurahbîl olarak geçmektedir. (İbnu'l-Esîr, III, 102)
[689] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 21; Taberî, V, 61; İbnu'l-Esîr, III, 102
[690] Taberî, V, 63-64; İbnu'l-Esîr, III, 103-104
[691] Haccac'ın mektubu için bakınız (Taberî, V.65)
[692] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 21; Taberî, V, 65; İbnu'l-Esîr, III, 103
[693] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 21-22; Taberî, V, 66; İbnu'l-Esîr, III, 104
[694] Taberî, V, 66; İbnu'l-Esîr, III, 104

Şebîb'den önce Kûfe'ye ulaştı.[695] O, öğle vakti Kûfe'ye ulaşmış, Şebîb de akşam namazı vaktinde es-Sabha'ya gelmişti. Orada namaz ve yemek molası verdikten sonra şehre girdi.[696] Haricîler, Kûfe'nin pazarına kadar ilerlediler. Bu sırada Şebîb'le birlikte silahlarını kuşanmış 250 kadın da vardı.[697] Bu kadınlardan biri olan Şebîb'in hanımı minbere çıkarak Mervânoğulları aleyhinde konuşma yapmıştır.[698]Şebîb sarayın kapısına elindeki demir çubukla vurdu ve büyük bir iz bıraktı.[699] Bundan sonra Mescide giden Haricîler, namaz kılmakta olan Akîl b. Mus'ab, Sakîfli Adiy b. Amr, Ebû Leys b. Ebî Süleym'i ve Âmirli Ezher b. Abdullah'ı öldürdüler. Daha sonra şehrin emniyet müdürü Havşeb'in evine baskın yaparak onu öldürmek istediler. Emniyet müdürü bu baskından kıl payı kurtulmuştur.[700] Haricîler bu Kûfe baskınında terör estirmeye devam etti. Daha sonra Zühl mescidine giderek orada namaz kılmakta olan Zühl b. Hâris'i öldürdüler. Şebîb ve beraberindekiler daha sonra Kûfe'den ayrılıp gitti. [701] Haricîler'in, Haccac'n da Kûfe'de olduğu bir sırada şehre baskın yapıp bazı kimseleri öldürecek kadar kalabalık olduğu görülmektedir. Zira bu baskında onlara karşı kimse çıkmamıştır.

Haccâc, ancak Haricîler ayrıldıktan sonra harekete geçebildi. Askerlerin toplanması için çağrıda bulundu. Osman b. Katan b. Abdullah, onun çağrısına cevap vererek mevlâlarından ve akrabalarından bir grupla valilik konağına gelerek sabaha kadar Haccac'ı bekledi. Vali, Benû Vâlibe'den Bişr b. Gâlib el-Esedî ve Zâ'ide b. Kudâme es-Sakafî'nin her birini 2000 kişilik, Benû Temîm'in mevlâsı Ebu'd-Durays'ı mevâliden 1000 ve Bişr b. Mervân'ın mevlâlalarından birini de 1000 kişilik orduyla onlara karşı gönderdi.[702] Haccac bununla da yetinmeyip, Abdülmelik'in, Sicistân'a atayarak 2000 kişilik bir ordu hazırlaması için kendisine gönderdiği Muhammed b. Musa b. Talha'yı da hazırladığı orduyla Haricîler'in peşinden gönderdi. Şebîb, düzensiz birlikleriyle devamlı yön değiştiriyor, üzerine gelen birliklere ansızın saldırıyor ve onları imha ediyordu. Şebîb'in Kâdisiyye taraflarına yöneldiğini öğrenen Haccâc, peşinden Zahr b. Kays komutasında 1800 kişiden müteşekkil bir ordu gönderdi. Şebîb, Zahr'ın peşinde olduğunu duyunca onun üzerine yürüdü. Meydana

[695] Taberî, V, 70-71; İbnu'l-Esîr, III, 106
[696] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 22-23; Taberî, V, 71; İbnu'l-Esîr, III, 106
[697] Taberî, V, 71; İbnu'l-Esîr, III, 106
[698] Belâzurî a.g.e., VIII, 23; Taberî, V, 71; İbnu'l-Esîr, III, 106
[699] Taberî, V, 71; İbnu'l-Esîr, III, 106
[700] Taberî, V, 71; İbnu'l-Esîr, III, 106
[701] Taberî, V, 71-72; İbnu'l-Esîr, III, 106-107
[702] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 23; Taberî, V, 72; İbnu'l-Esîr, III, 107

gelen çatışmada Zahr yaralandı, adamları hezimete uğradı. Zahr, canını zor kurtararak Haccac'a gidebildi.[703]

Şebîb'in kazandığı bu zafer, onu Haccac'ın üzerine gönderdiği diğer komutanlarla savaşmak için cesaretlendirdi. Kûfe yakınlarındaki[704] Zâ'ide b. Kudâme'nin genel komutanlığındaki yedi komutanın birliklerinden oluşan orduya saldırdı. Başta Genel Komutan Zâ'ide b. Kudâme olmak üzere bir çok kişi öldü.[705] Zâ'ide'nin öldürülmesinden sonra Şebîb, savaşı durdurarak düşman askerlerini kendisine bîata davet etti. Oradakilerin hepsi Şebîb'e bîat etti. Bîat edenler arasında Ebû Musa el-Eş'arî'nin oğlu Ebû Burde de vardı. Ebû Burde, tanındıktan sonra Şebîb'in adamları tarafından öldürülmek istendi, fakat Şebîb, kişinin babasının yaptıklarından dolayı sorumlu olmadığını söyleyerek buna izin vermedi.[706] Bîat işi tamamlandıktan sonra Şebîb, Hânicâr'a gitti ve burada ikamet etmeye başladı.[707] Haccâc, Haricîler'in Kûfe'nin emniyeti için son derece önemli olan Medâin'e saldırma ihtimaline karşı bir tedbir olarak Medâ'in valisi Abdullah b. Ebi Usayfir'i görevinden alarak onun yerine, Şebîb'in Kûfe baskınında onu korumak üzere yanındaki tek kişi olan Osman b. Katan'ı atadı. Medâ'in den başka Cuhâ, el-İstân ve Enbâr'ı da ona bağladı..[708]

Haccac, Şebîb problemini kökten çözmek için Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as'ı 6000 askerle Şebîb'i takip etmesi için görevlendirdi. Medâ'in'e uğrayan Abdurrahman, daha önceki çatışmaların birinde yaralanıp orada tedavi görmekte olan Cezl'i ziyaret etti ve onun ayrılıkçılar karşısında ihtiyatlı olması gerektiği yönündeki tavsiyelerini aldı.[709] Abdurrahman, Şebîb'i Irak sınırlarından çıkana kadar takip etti ve Haccâc'a, Şebîb'in Musul topraklarına girdiğini bildirdi. Haccâc, Şebîb'in nereye giderse gitsin takip edilmesini ve öldürülmesini istedi.[710] Abdurrahman, Şebîb'i takibe devam etti. Nihayet Şebîb, Kurban Bayramı'nın yaklaştığı günlerde Musul köylerinden el-Bett'te durdu.[711] O, kurban bayramı süresince tarafların birbirlerine saldırmamasını önerince, bu teklif Abdurrahman tarafından kabul edildi.

---

[703] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 23; Taberî, V, 73; İbnu'l-Esîr, III, 107
[704] Taberî, V, 73; İbnu'l-Esîr, III, 108
[705] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 24; Taberî, V, 74-75; İbnu'l-Esîr, III, 109
[706] Taberî, V, 75-76; İbnu'l-Esîr, III, 109
[707] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 24; Taberî, V, 76-77; İbnu'l-Esîr, III, 109
[708] Taberî, V, 77; İbnu'l-Esîr, III, 109
[709] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 24; Taberî, V, 78; İbnu'l-Esîr, III, 110
[710] Taberî, V, 78-79; İbnu'l-Esîr, III, 110. Abdurrahman, Musul topraklarına girmek istemiyor, aslında geri dönmek istiyordu. Haccac, "saltanat Mü'minlerin Emirinin saltanatıdır, ordu da onun ordusudur" diyerek kararlı bir şekilde Şebib öldürülünceye kadar takip etmelerini istedi. (Taberî, V, 78-79; İbnu'l-Esîr, III, 110.)
[711] Taberî, V, 79; İbnu'l-Esîr, III, 110-111.

Diğer taraftan Medain valisi Osman b. Katan, Haccâc'a, Abdurrahman'ın ayrılıkçılara karşı yavaş davrandığını, kendi başına serbest bıraktığı Şebîb'in bölge halkını yiyip bitirmesine fırsat verdiğini, dolayısıyla buranın haracını azalttığını söyleyerek onu ihbar etti. Bunun üzerine Haccâc, Abdurrahman'ı azlederek yerine Osman'ı tayin etti ve artık bu işi bitirmesini istedi.[712] Haccâc, Osman'ın yerine Medâ'in valililiğine Muğîre b. Şu'be'nin oğlu Mutarrif'i gönderdi. Osman, Haricîler'in bulundukları yere ulaşınca vakit kaybetmeden, akşam vakti olmasına rağmen, hemen saldırıya geçilmesini emretti. Ancak askerler, akşam olduğunu gerekçe göstererek onu dinlemedi.[713] Ertesi gün Osman tekrar saldırı emri vermişse de şiddetli rüzgarı bahane eden adamları emrini yine yerine getirmedi. Osman ordusunu ancak bir gün sonra savaş konumuna getirebildi. 181[714] kişiden oluşan Şebîb'in adamları ile girişilen çatışmada Osman ve komutanları dahil olmak üzere pek çok kişi öldü. Abdurrahman b. Muhammed ise savaş alanından kaçmayı başardı. Kesin bir zafer kazanan Şebîb, adeti olduğu üzere, savaşı durdurarak muhaliflerini kendisine bîata çağırınca, onlar da ona bîat etti. (76/695).[715] O gün Kindelilerden 120 kişinin,[716] ilim adamlarından da bir çok kişinin öldürüldüğü belirtilir.[717] Taberî, öldürülenlerin sayısının altıyüz veya bin kişi olduğunu ifade etmiştir.[718]

Şebîb'in Abdurrahman b. Muhammed ile Osman b. Katan'a karşı kazandığı zaferden sonra harekete yeni katılanlar oldu.[719] Ardından 800 kişiyle Medâin'e hareket etti. Onun hareket ettiği bildirilince Haccâc, bir yandan Kûfelileri savaşa hazırladı.[720] Bir tarafta Şebîb üzerine asker göndermek durumunda olan, diğer yandan da Ezrakilerden Katarî ile mücadele eden Mühelleb'e asker takviyesi yapan Haccac, Halife'den yardım istemek zorunda kalmıştır. Abdülmelik, Sufyân b. el-Ebred'i 4000, Habîb b. Abdurrahman el-Hakemî'yi de 2000 kişiyle birlikte Kûfe'ye gönderdi.

---

[712] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 25; Taberî, V, 79-80; İbnu'l-Esîr, III, 111.
[713] Taberî, V, 79-80; İbnu'l-Esîr, III, 111.
[714] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 25; Taberî, V, 80-81; İbnu'l-Esîr, III, 111.
[715] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 25; Taberî, V, 81-82; İbnu'l-Esîr, III, 112.
[716] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 25; Taberî, V, 82; İbnu'l-Esîr, III, 112
[717] Taberî, V, 82; İbnu'l-Esîr, III, 112
[718] Taberî, V, 82
[719] Bu süre zarfında Şebib'e pek çok kişi katıldı. Bunlardan bazıları dünyalık peşinde olan, bazıları da Haccac'ın para veya başka türlü cezalara çarptırıp yakalamak istediği kimselerdi. (Taberî, V, 84-85; İbnu'l-Esîr, III, 115)
[720] Haccac halkı savaşa hazırlarken ekonomik tehditler savurmuş ve "Ey insanlar sizler ya ülkeniz ve ganimet payınız için çarpışırsınız yahut da sıcağa ve soğuğa daha dayanıklı, sizden daha itaatkar bir takım kimseleri çarpışmak üzere düşmanınız üzerine gönderirim ve sizin ganimet payınızı onlar yerler"demiş, bunun üzerine hep birlikte savaşa gideceklerini söylemişlerdir.(Taberî, V, 84-85; İbnu'l-Esîr, III, 115)

Haccâc, Muhelleb ile aralarındaki anlaşmazlık yüzünden görevden alarak Kûfe'ye çağırdığı Attâb b. Verkâ'yı,[721] hazırladığı ordunun başına geçirdi.[722]

O sırada 1000[723] adamı ile Medâ'in'de bulunan Şebîb, aralarında Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as, Ebû Bekr b. Muhammed b. Ebî Cehm el-'Adevî ve Zuhra b. Haviyye'nin de olduğu Attâb'ın ordusunun üzerine yürüdü. Aralarında çıkan çatışmada başta Attâb olmak üzere, sahabeden Kabîsa b. Vâlık et-Tağlibî, Zuhra b. Haviyye ve pek çok insan öldü. Komutanın öldürülmesinden sonra Şebîb, savaşı durdurarak mağlup olan Kûfelilerden bîat aldı.[724] Ancak biat edenler gece olunca kaçıp gitti. Haricîler, bu galibiyetten sonra tekrar Kûfe'ye doğru hareket etti.[725]

Bu arada Abdulmelik'in gönderdiği Sufyân b. el-Ebred el-Kelbî ve Habîb b. Abdurrahman el-Hakemî, beraberlerindeki Suriyeli askerlerle birlikte Kûfe'ye ulaştı. Suriyeli askerlerden cesaret alan Haccâc, bir konuşma yaparak Kûfelileri sert bir dille eleştirdi ve Attâb'ın ordusunda bulunanların kendileriyle beraber savaşa katılmamalarını istedi.[726]

Şebîb, Kûfe'nin hemen yanıbaşındaki A'yan'ın hamamına kadar geldi. Haccâc, zaman kazanmak için daha önceki çarpışmalara katılmamış olan yaklaşık 1000 kişiyle beraber el-Hâris b. Muâviye b. Ebî Zur'a b. Mes'ûd es-Sakafî'yi Şebîb'in üzerine gönderdi. Ancak bu öncü birlik Şebîb tarafından hezimete uğratıldı. Ardından Şebîb, köprüyü geçerek şehrin yakınında kamp kurdu ve orada üç gün kaldı. Bu arada Haccâc, adamlarını toplayarak sokak başlarını tuttu. Şebîb ise es-Sabaha'ya gelerek orada bir mescid inşa ettirdi. Haccâc'ın kendisine karşı gönderdiği iki adamı da öldürdü. Bunun üzerine Haccâc Şebîb'in karşısına bizzat kendisi çıkarak savaşı yönetti. Şebîb, 600 askerden oluşan ordusunu üç birliğe ayırarak bir kaç kez saldırdıysa da her seferinde geri püskürtüldü. Daha sonra Şebîb, Kûfeden çıkartıldı. Bu çatışmalar sırasında Şebîb'in karısı ve kardeşi Masâd öldürüldü. Haccâc'ın adamları, kısa bir süre Şebîb'i takip etmiş, sonra da onun emri üzerine geri dönmüştü. Savaştan önce Haccâc,

---

[721] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 26; Taberî, V, 86-87
[722] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 26; Taberî, V, 87; İbnu'l-Esîr, III, 116
[723] Belâzurî 600 kişinin olduğunu söylemektedir. (Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 26)
[724] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 27; Taberî, V, 91; İbnu'l-Esîr, III, 118-119
[725] Taberî, V, 91; İbnu'l-Esîr, III, 118-119
[726] Taberî, V, 91-92; İbnu'l-Esîr, III, 119. Haccâc minbere çıkıp şöyle konuşmuştur; "Ey Kûfe halkı! Sizinle aziz olmak isteyen bir kimseyi Allah aziz etmesin. Sizinle zafer kazanmak isteyen bir kimseyi Allah muzaffer kılmasın. Bizi bırakıp gidiniz, düşmanımızla yapacağımız savaşta bizimle birlikte bulunmayınız. Haydi, Yahudi ve Hristiyanlarla birlikte Hire'ye gidip yerleşiniz. Bizimle birlikte yalnız ve yalnız Attâb ile birlikte savaşa katılmamış olanlar gelip savaşsın." (Taberî, V, 91-92; İbnu'l-Esîr, III, 119)

kendilerine sığınacak kişilerin emniyette olacaklarını söyleyerek bazı kişilerin Şebîb'ten ayrılmalarını sağlamıştı.[727]

Haccâc, Kûfe'ye girdikten sonra Habîb b. Abdurrahman el-Hakemî'yi 3000 kişilik bir orduyla Şebîb'in peşinden gönderdi. Şebîb, Enbâr'a gitmiş, bu arada Haccâc, görevlilerinden Şebîb'in adamları arasında kendilerine sığınacak kişilere emân verileceği söylentisini yaymalarını istemişti. Şebîb, Habîb'in yerini öğrenince ona doğru hareket etti. Burada meydana gelen çatışmada iki taraftan da kayıplar olmasına rağmen birbirlerine üstünlük sağlayamadılar. Bunun üzerine Şebîb adamlarını alarak Kirmân'a gitti[728] ve Şebîb, orada gücünü toparlamaya çalıştı. Haccâc, ona karşı Sufyân b. el-Ebrad'ı gönderdi. Bu arada kendisinin tayin ettiği Basra valisi damadı el-Hakem b. Eyyûb b. el-Hakem b. Ebî Akîl'den de 4000 kişilik bir ordu görevlendirmesini istedi. el-Hakem, Ziyâd b. Amr b. el-'Atekî'yi gönderdi. Burada meydana gelen çatışmalarda önceleri iki taraf da birbirlerine üstünlük sağlayamadı. Ancak bu sırada Şebîb, nehri geçerken atından düştü ve boğularak öldü (77/696).[729]

Haricîler, Şebîb'in ölümünden sonra başlarına geçirdikleri el-Butayn Sûku Ahvâz'a hâkim olmuşsa da Sufyân, onun üzerine yürüdü. Aralarında birkaç gün çatışma meydana geldi. Nihayet el-Butayn'in adamlarından bazıları emân istedi; o ise kaçmak zorunda kaldı. Daha sonra Haccâc tarafından öldürüldü.[730]

C- Behlül b. Bişr eş-Şeybânî Hareketi

Şebîb'den sonra kırk yılı aşkın bir süre, Musul'da ikamet eden Kusâre lakaplı Behlûl b. Bişr'in 119/737'deki isyanına[731] kadar bölgede her hangi bir Haricî olay meydana gelmemiştir. Behlül, Musul köylerinden birinde kırk arkadaşı ile isyan etti. Onun isyan edişinin asıl sebebi Vali Halid b. Abdullah el-Kasrî'nin uygulamaları olmuştur.[732] Kaynaklarımızda onun isyanına neden olan olayla ilgili verilen bilgiler, sadece bardağı taşıran son damla olarak karşımıza çıkmaktadır.

Rivayetlere göre olay şöyle gelişmiştir: Behlûl, hacca gitmek istemiş, hizmetçisini bir dirhemlik sirke satın almaya göndermişti. Satıcı hizmetçiye sirke yerine alkollü içki verdi. Behlûl içkiyi iade etmek isteyince satıcı buna yanaşmadı. Kasabadaki devlet görevlisine müracaat eden Behlûl'e, görevli hakaret ederek karşılık verdi. Bu olaydan sonra hacca giden Behlûl, isyan etmeye karar verdi. Mekke'de kendi

[727] Taberî, V, 93-100; İbnu'l-Esîr, III, 119-121
[728] Taberî, V, 101-102; İbnu'l-Esîr, III, 121
[729] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 28-29; Taberî, V, 102-103; İbnu'l-Esîr, III, 123
[730] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 36
[731] Belâzurî, **Ensâb**, IX, 19; Taberî, V, 457; İbnu'l-Esîr, III, 360
[732] Belâzurî, **Ensâb**, IX, 19; Taberî, V, 458; İbnu'l-Esîr, III, 360-361

düşüncesinde olan kimselerle görüşerek onlarla Musul kasabalarından birinde buluşmak üzere sözleşti.[733] Orada toplanan 40[734] kişi, Behlûl'ü başa getirdi. Onlar, başlangıçta niyetlerini gizli tuttu. Gittikleri yerlerdeki görevlilere, Hişâm tarafından bazı işleri görmek üzere görevlendirildiklerini söyleyerek, ihtiyaçlarının temin edilmesini istediler. Posta teşkilatının binek hayvanlarına binerek seyahat ettiler, devletin imkanlarından yararlandılar. Sirke yerine içki satılan kasabaya geldiklerinde, Behlül'ün oradaki görevlinin öldürülmesi talebine adamları itiraz etti ve bölge valisi Hâlid'i öldürmekle işe başlamanın daha uygun olacağını belirterek: "Biz Hâlid'i öldürmek istiyoruz; eğer bu âmili öldürmek ile başlarsak maksadımız yayılır. Hâlid ve diğerleri bizden korunurlar. Bunu öldürüp de, mescitleri yıkıp kiliseler, havralar yaptıran, Müslümanların işlerini mecûsîlere tevdi eden, Müslüman kadınları zimmilere nikahlayan Hâlid'i elden kaçırmamız iyi olmaz, onu öldürüp rahatlayalım" dediler. Ancak Behlûl, bu görüşe karşı çıkarak[735] köydeki görevliyi öldürdü. Bunun üzerine halk, onların Haricî oldukları anlayıp kaçışmaya başladı.[736]

Durumu öğrenen Halid, Vâsıt'tan Hîre'ye geldi. O sırada Suriye'den Hindistan'daki görevliye yardım amacıyla gönderilen ve Hire'de bulunan askerleri isyancıları bastırmakla görevlendirerek[737] onlardan bir kişi öldürene Şam'da aldıklarının dışında ayrıca mükâfat vereceğini ve Hindistan'a gitmekten muaf tutacağını vaat etti. Bunu duyunca askerler isyancılar üzerine koşuştu. 600 kişiden oluşan bu birliğin ardından Hâlid, Kûfe emniyet güçlerinden 200 kişi daha gönderdi. Ancak Suriyeliler, zaferi kendileri sahiplenmek istedikleri için, polislerin onlarla birlikte savaşmalarını istememişti. Meydana gelen çatışmada Behlûl ve arkadaşları, Suriyeliler ile polisleri hezimete uğrattılar. Haricîler, kaçanların peşine düşerek yakaladıklarını öldürdü ve Kûfe'ye kadar onları kovaladı.[738]

Bu arada Behlûl'e katılmak üzere yola çıkan altı kişi, Sarîfîn'de öldürüldü. Behlûl oraya giderek katilleri tespit etti ve onları öldürdü.[739] Askerlerin yenilgisini ve Sarîfîn olayını duyan Hâlid, Haricîler'e karşı bir grup asker gönderdi. İsyancılarla

---

[733] Belâzurî, **Ensâb**, IX, 19; Taberî, V, 457; İbnu'l-Esîr, III, 360
[734] Belâzurî onların yetmiş kişi olduklarını söyler. (Belâzurî, **Ensâb**, IX, 19)
[735] Belâzurî, **Ensâb,** IX, 19; Taberî, V, 458; İbnu'l-Esîr, III, 360-361
[736] Taberî, V, 458; İbnu'l-Esîr, III, 360-361
[737] Belâzurî, **Ensâb**, IX, 21; Taberî, V, 458-459; İbnu'l-Esîr, III, 361
[738] Taberî, V, 458-459; İbnu'l-Esîr, III, 361
[739] Taberî, V, 459; İbnu'l-Esîr, III, 361. Behlûl Sarifi'e gelerek "Bunları kim öldürdü ise bu on bin dirhemi ona veriyorum" dedi. Bir grup insan gelerek isyancıları kendilerinin öldürdüklerini söylediler. Behlûl'u Hâlid'in yanından geliyor zannettiler. Behlûl bu şekilde katilleri tespit etti ve onları öldürdü. (Taberî, V, 459; İbnu'l-Esîr, III, 361). Belâzurî'ye göre ise bunlar on kişi idiler ve bunları öncü olarak Behlül göndermişti. (Belâzurî, IX, 20)

askerler arasında Musul ile Kûfe arasında meydana gelen çatışmalarda hükümet güçleri yenildi. Bundan sonra Behlûl, Musul'a yöneldi. İsyancıların üzerlerine geldiğini öğrenen Musul Valisi, Halîfe Hişâm b. Abdülmelik'e durumu bildirdi. Hişâm, Musul valisine Kusâre b. Bişr'i isyan eden Haricîlere karşı göndermesini istemiş, Vali de isyan eden kişinin Kusâre olduğunu bildirmişti.[740]

Haricîler o zamana kadar valileri hedef alıyorlar, bunun içi de genellikle Kûfe ve Basra'ya yöneliyordu. İlk defa Behlûl, Hâlid yerine onu tayin eden halîfe Hişâm'ı öldürmeye karar verdi ve Şam'a doğru yürümeye başladı. Onunla savaşmak üzere Halid Irak'tan, el-Cezîre emiri el-Cezîre'den Halife de Şam'dan birer ordu gönderdi. İki taraf el-Cezîre ile Musul arasında karşılaştı. Behlûl 20000 kişiden meydana gelen bu orduya karşı 70 adamıyla birlikte gün boyunca çarpıştı; sonra da bineklerini boğazlayarak çarpışmaya devam etti. Nihayet bu çarpışmalarda Behlûl yaralanmış ve aynı günün akşamı ölmüştü. Onun adamları, yerine halef tayin etmesini istediler. O da Di'âme eş-Şeybânî'yi onun da ölümesi halinde Amr el-Yeşkurî'yi başlarına getirmelerini istedi.[741]

Behlûl ölünce Amr el-Yeşkürî liderliği almış, kısa süre sonra o da öldürülmüştür. Ayrıca Eşheb'in arkadaşı el-Anezi, altmış kişilik bir grupla Hâlid'e karşı isyan etmiş, Halid Sımt b. Müslim Beceli'yi 4000 kişilik bir ordu ile bunların üzerine göndermiştir. Hükümet güçleriyle isyancılar Fırat kenarında karşılaştılar ve isyancılar hezimete uğramıştır. Kûfe halkı bunları yakalamış ve öldürünceye kadar taşlamıştır.[742]

D- Saharî b. Şebîb Hareketi

Haccâc'ı uzun süre uğraştıran Şebîb'in oğlu Saharî, 119(737) yılında Vasıt'a yakın bir yer olan Cebbul'de isyan etti. Saharî, Hâlid'e gelerek atiyyesini istemiş, Vali onunla kaba konuşmuştu.[743]Ancak daha sonra Hâlid başına iş açacağından korktuğu için Saharî'yi yanına çağırmış, fakat o gelmeyerek Cebbul'e gitmişti. Orada Benû Teym el-Lât b. Sa'lebe'den bir grup vardı. Saharî, onlara Vali ile arasında geçenleri anlattı. Gerçek niyetinin atiyyesini bahane ederek Hâlid'in öldürdüğü bir Haricî lidere karşı onu öldürmek olduğunu açıkladı. Onlardan 30 kişi kendisine tâbi oldu. Hâlid,

[740] Belâzurî, **Ensâb**, IX, 21-22; Taberî, V, 459-460; İbnu'l-Esîr, III, 361-362
[741] Belâzurî, **Ensâb,** IX, 22; Taberî, V, 460; İbnu'l-Esîr, III, 362
[742] Taberî, V, 460; İbnu'l-Esîr, III, 362
[743] Belâzurî, **Ensâb**, IX, 13; Taberî, V, 463; İbnu'l-Esîr, III, 362

durumu öğrenince üzerlerine askerî bir birlik gönderdi.[744] Menâzir'de karşılaşan iki taraf arasında meydana gelen çatışmada Saharî ve bütün adamları öldürüldü.[745]

E- Sa'id b. Behdel eş-Şeybânî Hareketi

Şam'da meydana gelen ihtilal ve sonrasında Velîd b. Hişâm'ın öldürülmesi ve arkasından hilafetin el değişmesi ile sonuçlanan Şam'daki karışıklıklar, bazı muhalif gruplar için yeni fırsatlar doğurmuştur. Mervan'ın Şam'daki karışıklıklarla meşgul olmasını fırsat bilen Sa'îd b. Behdel eş-Şeybânî, 127(744-5) yılında 200 kişiyle Kefertûsâ'da[746] isyan etti.[747] Aynı sırada Bistâm el-Beyhesî de Rabî'a'dan bir grupla isyan etmişti. Onun, Sa'îd tarafından 150 kişiyle gönderilen el-Hayberî tarafından ortadan kaldırıldığı söylenmektedir. Bu rivayete göre; Bistâm ve 14 adamı hariç bütün askerleri öldürülmüştü. Oysa Belâzurî'nin Medâ'inî'den naklettiği bir rivayete göre, Bistâm 126/743-4'de Azerbeycân'da isyan etmiş, Musul ve el-Cezîre'de birçok faaliyette bulunmuş, nihayet Mervân'ın gönderdiği el-Hayberî tarafından öldürülmüştür.[748] Bu rivayette Demircan'nın da ifade ettiği[749] gibi Hayberî isimli farklı kişiler karıştırılmış olmalıdır.

Irak'ın eski valisi Ömer b. Abdülazîz ile en-Nadr b. Sa'îd el-Hareşî arasında çatışmalar olduğunu duyan Sa'îd b. Behdel, Irak bölgesine yöneldi. Ancak yolda yakalandığı veba hastalığından öldü.[750]

F- Dahhak b. Kays eş-Şeybânî Hareketi

Sa'îd b. Behdel'den sonra Haricîlerin başına geçen Dahhâk, Şehrizûr'da çeşitli yerlerden gelen Haricîlerle birlikte etrafında yaklaşık 4000 kişi topladı.[751] Buradan Şam'a gitmeyi düşünüyordu. Arkadaşları karşı çıkınca[752] Irak'a doğru harekete geçti.[753]

Bu sırada Velîd tarafından tayin edilen Abdullah b. Ömer ile Mervân'ın yeni valisi en-Nadr b. Sa'îd el-Hareşî arasında dört aydır devam eden çatışmalar vardı. Ancak Dahhâk tehlikesi ortaya çıkınca onunla savaşmak üzere Kûfe'de bir araya geldiler.[754] Bu arada Dahhâk, Nuhayle'ye gelip karargah kurmuştu. Dahhak ile

---

[744] Taberî, V, 464; İbnu'l-Esîr, III, 363
[745] Belâzurî, **Ensâb**, IX, 25; Taberî, V, 464; İbnu'l-Esîr, III, 363
[746] Kefertûsâ, Dârâ ile Ra'su Ayn arasında Cezire bölgesinde bir kasabadır. Yakut, IV, 468
[747] Halife, 296; Taberî, V, 611; İbnu'l-Esîr, III, 440
[748] Belâzurî, **Ensâb,** , IX, 251-252
[749] Demircan, 214
[750] Taberî, V, 611; İbnu'l-Esîr, III, 440
[751] Belâzurî, **Ensâb**, IX, 253-254; Taberî, V, 611; İbnu'l-Esîr, III, 440
[752] Belâzurî, **Ensâb**, IX, 253
[753] Taberî, V, 611; İbnu'l-Esîr, III, 440
[754] Taberî, V, 612

aralarında Receb 127/ Nisan 745'de meydana gelen çatışmada askerî bakımdan üstün olmalarına rağmen, bozguna uğrayıp Vâsıt'a kaçtılar. Dahhâk, Kûfe'yi işgal ederek oraya kendi arkadaşlarından Milhan eş-Şeybân'ı atadı. Daha sonra oradan Vâsıt'a gitti.[755] Abdullah b. Ömer, Mansûr b. Cumhûr'u, Haricîler'e karşı Kelb kabilesine mensup 600 kişilik bir birliğin başında gönderdi. Mansûr, Haricîler'e bütün gücüyle karşı koydu. Ancak daha büyük düşman olan Şam'daki idareye karşı güçlerinin boşuna tüketildiğini gören Mansûr, İbn Ömer'e, Haricîler'le anlaşıp, onlara Mervân'a karşı giriştikleri harekette engel olmamalarını, hatta onlara katılmalarını önerdi. İbn Ömer ise gelişmelerin sonucunu beklemeninin daha isabetli olacağını ve acele edilmemesi gerektiğini düşünüyordu. Mansûr, Haricîler'e giderek bîat etti; ardından Abdullah b. Ömer de, Mervân'a karşı isyan eden ve yenildikten sonra kaçarak yanına gelen Süleyman b. Hişâm b. Abdülmelik ile birlikte, bazı bölgelerin elinde kalması şartıyla Dahhâk ile anlaşma yaptı.[756] Mervân'a karşı giriştiği savaşta kendisine yardım etti.[757]

Dahhâk, Abdullah b. Ömer'in kendisiyle anlaşmasından sonra, Musulluların çağrısı üzerine oraya gitmişti. 128 yılında Mervân'ın Musul valisi olan Benû Şeybân'dan el-Katirân b. Ekmeh, halkın, şehrin kapılarını açan Dahhâk'a karşı az sayıdaki adamını yanına alarak çarpışmış, fakat öldürülmekten kurtulamamıştı. Dahhak, Musul ve civarındaki kasaba ve köyleri işgal etti.[758]

Mervân, olanları öğrenince Dahhâk'ın el-Cezîre bölgesine yönelmesini engellemek amacıyla oğlu Abdullah'ı, 7- veya 8 bin kadar askerle Nusaybin'e gönderdi. Dahhâk, sayıları 120000 kişiye ulaşan askerleriyle birlikte Nusaybin'e giderek şehri kuşattı. Dahhak'ın askerlerinin sayısının bir anda bu kadar çoğalması, ülke genelinde otorite boşluğu nedeniyle oluşan güvensiz durumu ortaya koymaktadır. Bu arada komutanlarından Abdülmelik b. Bişr et-Tağlibî ile Bedr ez-Zekvânî'yi 4000 veya 5000 kişilik bir kuvvetle Rakka'ya gönderdi. Mervân'ın yaklaşık 500 kişiden oluşan adamları onlara karşı koymaya çalışıyordu. Haricîler'in Rakka'ya saldırdığını duyan Mervân, askerlerinden bir kısmını Rakka'ya gönderdi. Bunun üzerine Dahhâk'ın adamları geri çekilmek zorunda kaldı. Mervân'ın adamları onları biraz takip etmiş, Mervân da Rakka üzerinden Dahhâk'a karşı harekete geçmişti.[759] İki taraf Mardin'e

[755] Taberî, V, 614; İbnu'l-Esîr, III, 441
[756] Taberî, V, 615-617; İbnu'l-Esîr, III, 442
[757] Taberî, V, 617; İbnu'l-Esîr, III, 442
[758] Yakubî, II, 269; Taberî, VI, 15; İbnu'l-Esîr, III, 449
[759] Taberî, VI, 16; İbnu'l-Esîr, III, 449

bağlı Kefertûsâ'da karşılaştı. Buradaki çatışmalarda bir çok Haricî ile birlikte Dahhâk öldürüldü (128/746).[760]

Dahhâk'ın ölümünden sonra Haricîler, el-Hayberî'ye bîat ettiler. Süleyman b. Hişâm da 3000 kişiden oluşan kuvvetleriyle birlikte el-Hayberî'nin yanındaydı. el-Hayberî, az bir kuvvetle Mervân'ın karargahına saldırdı, ancak adamlarıyla beraber öldürüldü (128/746).[761]

Hayberi'nin ölümünden sonra Dahhak'ın ordusu Şeybân'a biat etti. Mervan onlar ile Keradis'te çarpıştı. Bundan sonra bir araya gelemediler. Dahhak ve Hayberi'nin 129 yılında öldüğü de rivayet edilir.[762]

G- Şeybân b. Abdulaziz el-Harûrî Hareketi

Haricîler, el-Hayberî'nin ölümünden sonra başlarına Şeybân b. Abdülazîz'i getirdi.[763] Haricîler yaklaşık 40000 kişilik bir kuvvet kalmıştı. Süleyman b. Hişâm'ın tavsiyesi üzerine Musul'a çekilerek Dicle'nin doğusuna kamp kurdu. Burada Mervân ile yaklaşık 9 ay süren çatışmalar oldu.[764]

Süleyman b. Hişâm'ın yeğeni olan Ümeyye b. Muâviye b. Hişâm, Mervân'ın huzuruna getirildi. Amcası ile beraber Şeybân'ın ordusunda esirdi. Amcasının gözü önünde elleri kesildikten sonra boynu vuruldu.[765]

Mervân, Yezîd b. Ömer b. Hübeyre'nin Irak'a gitmesini ve buradaki Haricîlerle savaşmasını istedi. O sırada Kûfe'de, Haricîlerin temsilcisi el-Müsennâ b. İmrân el-Âizî bulunuyordu. İbn Hübeyre, Aynü't-Temr'de karşılaştığı Haricîleri şiddetli çatışmalardan sonra yendi. İbn Hubeyere, daha sonra onları toplandıkları Nuhayle'de, ardından da Basra'da tekrar kılıçtan geçirdi. İbn Hübeyre, böylece bölgeyi Haricîlerden temizlemiş oldu.[766]

İbn Hubeyre Irak'ı terörden temizleyince Mervân, İbn Hubeyre'den Âmir b. Dubara el-Mürrî ile kendisine yardım göndermesini istedi. Bunun üzerine İbn Hubeyre, İbn Dubara el-Mürrî ile 6000 veya 8000 kişiden oluşan bir ordu ile gönderdi. Yardım geldiğini duyan Şeybân, İbn Dubara'ya karşı asker gönderdiyse de yenildiler.[767] Süleyman b. Hişâm onlara Musul'dan ayrılmalarını, aksi takdirde iki ordu

---

[760] Belâzurî, **Ensâb,** IX, 267; Yakubî, II, 269; Taberî, VI, 16-17; İbnu'l-Esîr, III, 449-450; Demircan, 218
[761] Belâzurî, **Ensâb**, IX, 268; Taberî, VI, 16-17; İbnu'l-Esîr, III, 450
[762] Taberî, VI, 16-17; İbnu'l-Esîr, III, 450
[763] Belâzurî, **Ensâb**, IX, 271; Taberî, VI, 18. Belâzurî, Şeyban b. Seleme olarak vermektedir.
[764] Yakubî, II, 269-270;Taberî, VI, 19; İbnu'l-Esîr, III, 451. (Yakubî'de bir ay savaşıldığı ifade edilir.)
[765] Taberî, VI, 19; İbnu'l-Esîr, III, 451
[766] Taberî, VI, 19; İbnu'l-Esîr, III, 452
[767] Taberî, VI, 20; İbnu'l-Esîr, III, 452

arasında kalabileceklerini söyledi. Bunun üzerine Hulvân üzerinden Ahvâz ve Fars'e gittiler. Taberî'de geçen bir rivayette Şeybân'ın oradan Bahreyn'e gittiği ve orada öldürüldüğü söylenmekteyse de onun Uman'a gittiği anlaşılmaktadır.

Haricîlere katılan muhaliflerden Süleyman b. Hişâm ve Mansûr b. Cumhur, deniz yoluyla Sind'e gitti. Onlar, daha önce Fars'te isyan eden Abdullah b. Muâviye el-Ca'ferî'ye katıldı.

Şeybân, deniz yoluyla Umân'a gitti. Bilindiği gibi O, Sufriyye mezhebine mensuptu. Umân'daki Haricîler ise İbâdî idiler. Burada İbâdîler'in lideri el-Culendâ b. Mes'ûd ile Şeybân arasında meydana gelen çatışmalarda Şeybân öldürüldü.[768]

4-HARİCİLER'İN GÜNEY ARABİSTAN-YEMEN'DEKİ ŞİDDET HAREKETLERİ

Emevîlerin son dönemine kadar bu bölgede Haricî kökenli bir hareket olmamıştı. Bölgedeki ilk ciddi Haricî isyanı İbâdiler grubu tarafından çıkarıldı.

Kinde kabilesine mensup Hadremevtli Abdullah b. Yahya, müctehit ve abid bir kimse idi. İbadî görüşü benimsiyordu. Kavminin nimet kafiri olduklarını, Allah'ı inkar etmedikleri, bu yüzden onlarla isyanlarına karşı savaşacaklarını, ancak mallarını ganimet olarak almayacaklarını belirtiyordu.[769] Mervan'ın valisinin zalimce bir yönetim sürdüğü, Abdullah b. Yahya'nın bunun için isyan etmeyi düşünmeye başladığı söylenir.[770]

İleride Abdullah b. Yahya'nın en gözde adamlarından biri olarak karşımıza çıkacak olan Ebu Hamza ise Basra'lı Muhtar b. Avf el-Ezdî es-Sülemî'dir.[771] O, Abdullah'ın isyanına katılmadan önce her sene hacca gider ve Mekke'de yaptığı konuşmalarda insanları Mervan b. Muhammed ve Mervanoğullarına muhalefete davet ederdi. Ebu Hamza, 128/746'da karşılaştığı Abdullah'ın davetini kabul ederek onunla birlikte Abdullah'ın memleketi olan Hadremevt'e gitti.[772]

Abdullah isyana, Vali İbrahim b. Cebele b. Mahreme el-Kindî'yi tutuklayarak Hadremevt'ten başladı. Valiyi bir gün hapiste tuttuktan sonra serbest bıraktı. Talibu'l Hak adı verilen Abdullah, Abdullah b. Said el-Hadrami'yi yerine vekil bırakıp 2000 kişi ile San'a'ya gitti.(129/746-47). Mervan'ın Sana valisi Yusuf b. es-Sekafî'nin kardeşi el-Kasım b. Ömer, Abdullah'ın San'a'ya yöneldiğini haber alınca yerine

[768] Taberî, VI, 22; İbnu'l-Esîr, III, 453
[769] Belâzurî, **Ensâb,** IX, 285
[770] Şemmahi, 99
[771] Taberî, VI, 18; İbnu'l-Esîr, III, 450
[772] Belâzurî, **Ensâb**, IX, 286; Taberî, VI, 18; İbnu'l-Esîr, III, 450

Dahhak b. Zeml'i bırakarak onu engellemek için şehir dışına gitti. Abdullah ile Kasım Lehc'de[773] karşılaştı. Aralarında meydana gelen çatışmada Kasım yenilerek San'a'ya çekilmek zorunda kaldı. Birkaç gün sonra aralarında meydana gelen çarpışmada yine yenilen Kasım kaçtı. Onun kaçmasından sonra savaşa komutanlık edenler de yenilmekten kurtulamadı. Abdullah şehre girerek işgal etti.[774] Abdullah b. Yahya'nın San'a'da birkaç ay kaldığı, bu süre içinde insanlara çok iyi davrandığı, bu yüzden her yerden insanların gelip ona katıldıkları belirtilir.[775]

Abdullah b. Yahya 129/747 yılında Hac mevsiminde Ebu Hamza'yı bir grup adamıyla Mekke'ye gönderdi. Hac döneminde savaşmayı göze alamayan Mekke valisi Abdulvahid b. Süleyman b. Abdulmelik, Mekke'den ayrılarak Medine'ye gitti. Ebu Hamza da savaşmadan Mekke'ye girdi.[776]

Medine valisi Abdulaziz b. Ömer b. Abdulaziz, halife Mervan'ın emriyle, Medînelilere zorunlu sefer emri çıkarıp, verdiği tahsisatı da onar onar artırarak Abdülaziz b. Abdullah b. Amr b. Osman komutasında bir ordu hazırladı.[777] Medine halkı da Halife ordusu ile hareket etti. 8000 kişilik bir kuvvetle Medinelilerin geldiğini haber alan Ebu Hamza, Ebrehe b. es-Sebbah'ı Mekke'de bırakarak onlara doğru harekete geçti. Ebu Hazma elçi göndererek onlarla savaş yapmak istemediklerini, düşmanlarına karşı giriştikleri bu hareketlerinde onlara engel olmamalarını söylediyse de Medineliler bu teklifi kabul etmedi. İki ordu arasında Safer 130/Ekim 747'de Kudeyd mevkiinde meydana gelen savaşta Medinelilerden pek çok kişi hayatını kaybetti. Savaşa tecrübesi olmayan Medineliler, bu yüzden Ebû Hamza'nın birlikleri karşısında gafil avlanarak kılıçtan geçirildi. Öldürülenlerin çoğu aralarında soylu kişilerin olduğu Kureyşliydi. Kurtulanlar ise perişan bir vaziyette Medine'ye döndü.[778] Rivayetlerde öldürülenlerin çokluğu anlatılırken "Medine'de ağlamayan kadın kalmadı" ifadeleri kullanılmaktadır.[779] Vakidî'nin rivayetine göre Kudeyd'de öldürülen Medinelilerin sayısı 700 idi.[780] Abdulaziz b. Abdullah da öldürüldü.[781]

---

[773] Yemende bir bölgenin adı. Yakut, V, 14
[774] Belâzurî, **Ensâb**, IX, 286-287
[775] Belâzurî, **Ensâb**, IX, 289
[776] Belâzurî, **Ensâb**, IX, 289-290; Taberî, VI, 42; İbnu'l-Esîr, III, 465
[777] Taberî, VI, 42; İbnu'l-Esîr, III, 465
[778] Belâzurî, **Ensâb,** IX, 294-296; Taberî, VI, 56-57;İbnu'l-Esîr, III, 474. Belâzurî, Ensardan 80, Kureyş'ten 300 veya 450, diğer kabilelerden ve mevâliden ise 1700 kişinin öldüğünü belirtir. Öldürülenlerin toplamının 4000 kişi oldğunu ekler. (Beazuri, a.g.e., IX, 296)
[779] Taberî, VI, 56-57; İbnu'l-Esîr, III, 474
[780] Taberî, VI, 60
[781] Taberî, VI, 57-58; İbnu'l-Esîr, III, 475. Bu çatışmalarda Kureyş Huzaa'yı Haricîlere yağcılık yapmakla suçluyorlar. Taberî, VI, 58;

Çatışmalarda esir alınanlardan Kureyşli olanların öldürüldüğü, Medinelilerin ise serbest bırakıldığı[782] rivayeti Ebu Hamza'nın konuşmalarına ve genel olarak takındığı tavra uygun düşmemektedir.[783]

Mekke'yi elegeçiren Ebu Hamza, Kudeyd olaylarından sonra Medine'yi de işgal etti.[784] O, burada mimbere çıkarak yaptığı uzun konuşmasında, daha önce sert tutumlarıyla tanınan Haricîlere nisbetle farklı bir tablo çizmiş, Allah'ın Kitab'ına, Resul'ünün sünnetine uymayı ve zalim yöneticilere karşı mücadele etmeyi önermişti.[785]

Ebu Hazma ve adamları Medine'de birkaç ay kaldıktan sonra Mervan'ın üzerine yürümek amacıyla şehirden ayrıldı. Mervan, Abdulmelik b. Atiyye komutasında 4000 kişilik bir ordu gönderdi.[786] İbn Atiyye'nin ordusu maddi yönden tatmin edilmiş ve iyi donatılmıştı. Suriyeliler ile Haricîler Vadi'l-Kura'da karşılaştı. Taberî de geçen rivayete göre Haricîler hezimete uğrayarak Medine'ye kaçtı. Bu sefer de Medine halkı onlara karşı çıkıp Suriyelilere yardım etmiş, Haricîlere karşı koymuş, ve aralarında Ebu Hazma'nın da olduğu bir çok Haricîyi öldürmüştü.[787]

Taberî ve İbn'ul-Esir'in 130 yılına ait verdikleri bilgilere göre, İbn Atiyye Medine'de bir ay kaldıktan sonra Velîd b. Urve b. Muhammed b. Atiyye'yi Medine'ye, Suriyeli İbn Maiz'i de Mekke'ye vali tayin ederek Yemen üzerine yürüdü. Tâlibü'l-Hakk Abdullah b. Yahya onun Yemen'e geldiğini San'â'da öğrendi. Yanındakilerle beraber İbn Atiyye ile karşılaşmak üzere yola çıktılar. Yapılan savaşta Abdullah b. Yahya öldürüldü ve başı Mervân'a gönderildi. İbn Atiyye buradan San'a'ya yürüyünce[788] Abdullah'ın şehirdeki amili kaçtı. İbn Atiyye, Haricîleri takibe alarak yakalananları öldürdü. Bu sırada Abdullah b. Yahya'nın adamlarından Yahya b. Abdullah b. Ömer es-Sebbak isimli biri ayaklandı. İbn Atiyye yeğeni Abdurrahman b.

---

[782] Belâzurî, **Ensâb**, IX, 296
[783] Demircan, 227
[784] Taberî, VI, 57-58; İbnu'l-Esîr, III, 475
[785] Taberî, VI, 58-59; İbnu'l-Esîr, III, 475
[786] Beazuri, a.g.e., IX, 299; Taberî, VI, 60-61;İbnu'l-Esîr, III, 476
[787] Taberî, VI, 60-61; İbnu'l-Esîr, III, 476. Ebû Hamza ile beraber öldürülenler arasında Medîneli Abdülaziz el-Kârî el-Medenî en-Nahvî de vardı. Haricî mezhebinden olduğunu gizlerdi. Ebû Hamza Medine'ye girince ona katılmıştı. Haricîler öldürülürken o da öldürüldü. (İbnu'l-Esîr, III, 476) Belâzurî'ye göre Ebu Hamza bu çatışmalarda ölmemiş, önce Medine'ye oradan da Mekke'ye kaçmıştır. İbn Atiye Mekke'ye gelerek Ebu Hamzayı öldürmüştür. Hatta cesedi Abbasiler dönemine kadar asılı kalmıştır. (Belâzurî, **Ensâb**, IX, 300-301)
[788] Belâzurî, **Ensâb,** IX, 304; Taberî, VI, 61;İbnu'l-Esîr, III, 476

Yezid b. Atiyye'yi onun üzerine gönderdi. Aralarında meydana gelen savaşta elebaşları ile bütün adamları öldürüldü.[789]

Bu bölgede çeşitli olaylar çıkararak şiddete neden olanlardan biri de Yahya b. Kerb el-Himyeri'dir. O, sahil taraflarında kendine katılan ibadilerle isyan etti. Ayrılıkçıların üzerine Ebu Umeyye el-Kindi gönderildi. Haricîler yaklaşık yüz kayıp verdikten sonra Hadramevt'e kaçtı. Bu sırada Hadremevt'te Abdullah b. Yahya'nın amili Abdullah b. Ma'bed el-Hadrami bulunuyordu. İbn Atiyye onlarla savaştı ve onları ortadan kaldırdı.[790]

Halife Mervan, İbn Atiyye'yi 131 yılında hacc emiri olarak atayınca, Hadremevt'ten yanına 10 kişi alarak ve ordusunu Yemen'de bırakarak Mekke'ye doğru yola çıktı. el-Curuf[791] denilen yere geldiğinde yanında götürdüğü devlet gelirlerini çaldığı ithamıyla öldürüldü.[792] Başka bir rivayete göre ise onu Haricîler öldürmüş ve başını keserek Hadramevt'e götürmüştür. San'a'daki yeğeni haberi duyunca Şuayb el-Bariki'yi bir suvari birliği ile onların üzerine göndermiştir. Belâzurî'nin bildirdiğine göre o, çoluk çocuk demeden herkesi öldürmüş, kadınların karınlarını yarmış, köyleri yıkmış, tam bir katliam yapmıştı.[793]

5- HARİCİLER'İN HORASAN'DAKİ ŞİDDET HAREKETLERİ

Horasan bölgesinde diğer bölgeler kadar fazla bir Haricî olay olmamıştır. Bu bölge, bir taraftan serhat bölgesi olması, diğer taraftan da merkeze uzak olması nedeniyle daha çok kabile çatışmalarına sahne olmuştur. Hatta tek Haricî olay olarak verebileceğimiz Şeybân'ın hareketinde bile kabile asabiyetinin etkili olduğu görülmektedir.

Şeybân, Ali b. Cudey' el-Kirmanî ile Mervan b. Muhammed'in valisi Nasr b. Seyyar'a karşı birlikte hareket ediyordu.[794] Şeybân Haricî olduğundan, İbnu'l-Kirmanî ise babasını öldürdüğü için Nasr'a karşı isyan etmişti. Onun isyan etmesindeki bir diğer önemli sebep de kendisinin Yemenli yani Güney Araplarından, Nasr'ın ise Mudarî, bir başka ifadeyle Kuzeyli olmasıydı.[795]

---

[789] Belâzurî, **Ensâb**, IX, 304-305; Demircan, 230
[790] Belâzurî, **Ensâb**, IX, 305; Demircan, 230
[791] Curuf, Yemen'de bir yer adıdır. (Yakut, II, 128)
[792] Taberî, VI, 61-62;İbnu'l-Esîr, III, 476-477
[793] Belâzurî, **Ensâb**, IX, 306
[794] Belâzurî, **Ensâb**, IX, 281; Taberî, VI, 50; İbnu'l-Esîr, III, 470
[795] Taberî, VI, 50; İbnu'l-Esîr, III, 470-471

Ebu Müslim işlerini yoluna koyup güçlenince Ali onunla anlaşmış, Şeybân ise Merv'den geri çekilmişti.[796] Ebu Müslim, Şeybân'a kendine katılma önerisinde bulunmuş, Şeybân ise onu itaate davet etmişti. Bunun üzerine Ebû Müslim, eğer kendisine tâbi olmuyorsa bölgeden uzaklaşmasını istedi.[797] Durumun ciddi olduğunu gören Şeybân İbnü'l-Kermânî'den yardım istedi, fakat bu isteği reddedildi. Bunun üzerine orayı terk ederek Serahs'a gitti ve burada etrafına Bekr b. Vâil kabilesinden büyük bir taraftar grubu topladı. O sırada bölgede faliyet gösteren Ebu Müslim, 9 kişilik bir elçi grubu göndererek Şeybân'dan orada olay çıkarmamasını istedi. Ancak Şeybân onları tutukladı.[798]

Ebu Müslim, Bessâm b. İbrahim komutasında Şeybân'ın üzerine birlik gönderdi. Ebu Müslim'in güçleri Şeybân ve ve etrafındaki Bekr b. Vâil kabilesi mensuplarından çoğunu öldürdü.[799] (H.130) Onunla birlikte bir çok kişi hayatını kaybetti. Bessam'ın bu çatışmalarda ve sonrasında aşırı güç kullandığı anlaşılıyor. Nitekim Ebû Müslim'e: "Bessâm irtidat etti, suçsuz kişileri öldürüyor" diye şikâyet edilmiştir. Şikayetleri dikkate alan Ebu Müslim, onu yanına çağırtarak görevden alıp askerlerinin başına başka bir kumandan geçirdi. Rivayete göre Şeybân'ın öldürülmesinden sonra Bekr b. Vail'den birisi Ebu Müslim'in elçilerini hapsettikleri yerden çıkararak öldürmüştür.[800]

II- HZ. ALİ TARAFTARLARININ ŞİDDET HAREKETLERİ

Emevîler döneminde şiddete neden olan gruplardan biri de Hz. Ali taraftarlarıydı. Hz. Ali taraftarlığıyla toplumsal birliği bozarak bir çok olaya neden olan Hz. Ali taraftarları, Hilafetin Hz. Ali soyundan gelenlerin hakkı olduğunu iddia ederek, Hz. Ali soyundan birini iktidara taşımak için isyanlara kalkışarak şiddet olaylarına neden olmuşlardı. Bu tür olayları, Hz. Ali taraftarlarının çıkardığı olaylar ile Hz. Ali soyundan gelenlerin önderlik ettiği olaylar şeklinde iki başlık altında incelemek mümkündür.

[796] Belâzurî, **Ensâb,** IX, 281-282; Taberî, VI, 50; İbnu'l-Esîr, III, 470-471
[797] Belâzurî, **Ensâb**, IX, 282; Taberî, VI, 50; İbnu'l-Esîr, III, 471
[798] Taberî, VI, 50; İbnu'l-Esîr, III, 471
[799] Belâzurî, **Ensâb**, IX, 281-282; Taberî, VI, 50; İbnu'l-Esîr, III, 471
[800] Taberî, VI, 50; İbnu'l-Esîr, III, 471

1. HZ. ALİ TARAFTARLARININ ŞİDDET HAREKETLERİ

B- Tevvâbûn Hareketi

Hz. Hüseyin'in 10 Muharrem 61/10 Ekim 680[801] tarihinde Kerbela'da şehit edilmesinden sonra, Hz. Hüseyin'i Kûfe'ye davet eden fakat yanı başlarında hunharca öldürülmesine seyirci kalanlar, Hz. Peygamber'in torununu yalnız bırakmakla hata edip büyük günah işlediklerine, bunun yükünün hafifletilmesinin de ancak Hüseyin'i Kerbela'da şehit edenleri ve bu işe ortak olanları öldürmekle yada bu uğurda ölmekle mümkün olacağını dile getirmeye başladı.[802]

Yezid hayatta iken herhangi bir harekete girişemeyen Kûfeliler, onun ölümüyle otoritesi sarsılan Ubeydullah b. Ziyad'ın Kûfe'deki vekili Amr b. Hureys'i makamından indirerek[803] yerine Kerbela kahramanlarından Ömer b. Sa'd b. Ebi Vakkas'ı getirdi.[804] Ancak daha sonra bazı sebeplerden dolayı Amir b. Mes'ud'a tabi oldular.[805] Süleyman b. Surad'ın belirttiği gibi, Hüseyin'in katilleri bizzat Kûfeliler'in ileri gelenleri ve Arapların suvarileriydi. Mes'udi'in ifadeleri ile söylenecek olursa aralarında "bir tek Şamlı bile" yoktu.[806]

Hareketin ileri gelen beş liderinden[807] biri olan Süleyman b. Surad el- Huzâi, Hz. Peygamber zamanında müslüman olmuş ve "Yesar" olan adını Süleyman olarak değiştirmiş bir sahabedir.[808] Daha sonra Kûfe'ye yerleşen Süleyman, Hz. Ali ile Sıffin savaşına katılmış, O'nun vefatından sonra ise oğlu Hz. Hasan'ın yanında yer almıştır.[809] Hareketin önde gelen diğer bir ismi de Müseyyeb b. Necebe b. Rebia el-Fezari'dir. Halid b. Velid ile birlikte Irak'tan gelmiş, Şam'ın fethinde bulunmuş, Hz. Ali'nin yanında yer alarak[810] onunla birlikte Sıffın'e katılmıştır.[811] Rifaa b. Şeddad el-Beceli, Abdullah b. Va'l et-Teymi ve Abdullah b. Sa'd b. Nufeyl el-Ezdi, başlangıçta

---

[801] Taberî, IV, 301
[802] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 364; Taberî, IV, 426; Mes'ûdî, III,100-101; İbnu'l-Esîr, II, 624-625; Onat, 72
[803] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 367
[804] İbn Kuteybe, **İmâme**, II, 29. Kinde kabilesine mensup ve Hz. Hüseyin'in katillerinden olan Ömer'i başlarına getirdiklerini duyan kadınlar Hz. Hüseyin için ağlamaya başlamışlar, bunun üzerine Hemedanlılar kılıçlarını çekerek mescidi basmışlardır. (İbn Kuteybe, a.g.e., II, 29)
[805] İbn Kuteybe, a.g.e., II, 29; Belâzurî, **Ensâb**, VI, 367
[806] Mes'ûdî, III,101-103
[807] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 364; Taberî, IV, 426; İbnu'l-Esîr, II, 625
[808] İbn Sa'd, VI, 25; Taberî, IV, 426; İbnu'l-Esîr, II, 625; İbn Kesîr, VI, 7
[809] Muâviye, onda bulunan muhalefet potansiyelini farkederek 42(662) yılında Kûfe valisi Muğire b. Şu'be'ye, namazı cematle birlikte kılma zorunluluğu getirmesini istediği kimseler arasında Süleyman'ı da saymıştır. Ayrıca Yezid'e biat etmeyip Medine'den Mekke'ye giden Hz. Hüseyin'i Kûfe'ye davet edenlerin başında gelmektedir. (Dîneverî, 229; Taberî, IV, 258, 261-262; İbnu'l-Esîr, II, 533; İbn Kesîr, VI, 7) Öldüğünde 93 yaşında olduğu rivayet edilir.(İbn Kesîr, VI, 7)
[810] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 364; İbn Sa'd, VI, 216; Taberî, IV, 426; İbnu'l-Esîr, II, 625;
[811] İbn Kesîr, VI, 7

Hz. Ali'nin yanında yer almış, hareketin önde gelen diğer liderleridir.[812] Tevvabun hareketinin lider kadrosunu oluşturan bu insanların yaşları, genellikle altmışın üstündedir.[813] Wellhausen'in ifadeleriyle "bu insanları bir araya getiren siyasî ihtiras değil, dinî vicdan"dı.[814]

Hareketin ileri gelenleri, Hz. Hüseyin'in davetinde olduğu gibi yine Süleyman b. Surad'ın evinde bir araya geldiler.[815] Bu toplantıda, Hz. Peygamber'in torunu Hz. Hüseyin'i Kûfe'ye davet edip, kendilerine geldiğinde ona yardım etmediklerini, yanı başlarında öldürülmesine seyirci kaldıklarını, Hüseyin'i yalnız bırakmakla hata edip büyük günah işlediklerini, artık belirli bir yaşa gelmiş kişiler olarak bunun yükünün hafifletmesinin de ancak Hüseyin'i Kerbela'da şehit edenleri ve bu işe ortak olanları öldürmek, yada bu uğurda ölmekle mümkün olacağını dile getirip harekete geçme kararı aldılar. Ayrıca, kararlaştırdıkları hareketin başına Hz. Peygamber'in arkadaşı olması nedeniyle Süleyman b. Surad'ı getirmeyi uygun gördüler. Toplantıda yapılan konuşmalar o kadar etkileyici olmuştu ki orada bulunanlardan bazıları mallarının tamamanı bu hareket için bağışladı.[816] Toplantıda alınan kararları hemen uygulmaya koydular. İlk iş olarak, harekete yakın olarak gördükleri çeşitli kabile reislerine davet mektupları gönderdiler ve olumlu cevaplar aldılar.[817]

Böylece H.61 yılında Hz. Hüseyin'in öldürülmesinden hemen sonra hareket başlamış,[818] hareketin lider kadrosu; bir yandan halkı gizlice Hz. Hüseyin'in kanını talep etmek üzere davet ederken, diğer taraftan da savaş aletlerini hazırlamaya başladı. Bu gizli davet,[819] Muâviye'in oğlu Yezid'in ölümüne kadar devam etti. Yezid ölünce liderler, Süleyman b. Surad'ın yanına gelerek durumun müsait olduğunu söyledi. İbn Ziyad'ın Kûfe'deki vekili Amr b. Hureys'in üzerine yürümeyi teklif ettiler. Amr'ı ortadan kaldırdıktan sonra açıktan açığa Hüseyin'in kanını talep edebileceklerini ve onu öldürenlerin peşine kolayca düşebileceklerini söylediler. Fakat Süleyman b. Surad, acele etmemeleri gerektiğini, bunun için henüz erken olduğunu, çünkü Hüseyin'i öldürenlerin Kûfe'nin ileri gelenleri ve Arapların ata iyi binenlerinden olduklarını

---

[812] Onat, 75-76
[813] Taberî, IV, 427; İbnu'l-Esîr, II, 625; Wellhausen, **Muhalefet Partileri**, 116
[814] Wellhausen, a.g.e., 116
[815] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 364; Taberî, IV, 426; İbnu'l-Esîr, II, 624-625. Ebu Mihnef'in toplantıya katılanlardan Humeyd b. Müslim'e dayanarak verdiği bilgiye göre Süleyman b. Surad'ın evinde toplananların sayısı 100'den fazlaydı. (Taberî, IV, 429. Wellhausen, a.g.e., 116)
[816] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 364-365; Taberî, IV, 426; İbnu'l-Esîr, II, 625-626
[817] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 366; Taberî, IV, 427-431; İbnu'l-Esîr, II, 626-627
[818] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 366
[819] Wellhausen, **Muhalefet Partileri,** 116

belirttikten sonra bu şartlarda ortaya çıkmanın kendileri için felaket olacağını söyledi ve propagandacılarla davete devam etmelerini tavsiye etti.[820]

Bu arada başlarında Yezid b. Ruaym eş-Şeybânî ve şehrin ileri gelenlerinin bulunduğu Kûfeliler, Ubeydullah b. Ziyad'ın Kûfe'deki daimi vekili Kureşli Amr b. Hüreys'i şehirden kovdu. Halife Yezid'in ölümünden sonra yaşanan bu fetret devrinde, önce Ömer b. Sa'd b. Ebi Vakkas'ı,[821] ona yapılan itirazlardan dolayı da başka bir Kureyşli olan Amir b. Mes'ud'u başlarına geçirdiler.[822] Daha sonra da, diğer Irak bölgeleri gibi onlar da istemeyerek İbn ez-Zubeyr'e biat etti.[823] İbn Zübeyr, Ensar'dan Abdullah b. Yezid'i Kûfe'ye vali, İbrahim b. Muhammed b. Talha'yı da harac emiri olarak gönderdi. Bu sırada Süleyman ve arkadaşları insanları kendi hareketlerine davet etmeye devam ediyorlardu.[824]

Öte yandan aynı dönemde, Muhtar b. Ebi Ubeyd Kûfe'ye gelmiş,[825] Muhammed b. Hanefiye'nin yanından onun emiri olarak geldiğini söyleyerek halkı, Hüseyin'i öldürenlerle savaşmaya davet etmeye başlamıştı. Kûfe'de bu cemaatin liderinin Süleyman b. Surad olduğu hatırlatılınca Muhtar, onun kendini ve ona uyanları ölüme götürmek istediğini, savaş konusunda bilgisiz, tecrübesiz ve basiretsiz bir kişi olduğunu söylemişti.[826] Kûfe valisi Abdullah b. Yezid'e, Süleyman b. Surad ve Muhtar'ın faliyetleri hakkında bilgi verilmiş, çok yakında bir ayaklanma başlatacakları söylenmiş, onların çağrılıp itaata alınmaları, aksi halde hapsedilmelerinin uygun olacağı hatırlatılmış, fakat o, "onlar bizimle savaşırlarsa bizde onlar ile savaşırız, bize ilişmezlerse peşlerine düşmeyiz" diyerek Hüseyin'in intikamını isteyenler ile bir sorununun olmadığını söyleyip[827] kendini tarafsız görmek istemiş ve gelişen olaylarda da bir tehlike görmemiştir. Bununla birlikte Abdullah b. Yezid, muhalifleri kendilerine karşı herhangi bir fiili harekete geçmemeleri konusunda da sık sık uyarmayı ihmal etmemiştir.[828]

---

[820] Taberî, IV, 431-432; İbnu'l-Esîr, II, 627
[821] İbn Kuteybe, **İmâme,** II, 29
[822] İbn Kuteybe, a.g.e., II, 29; Kaynaklarımızda açıkça belirtilmemiş olmasına rağmen, bu itirazların büyük çoğunluğunun Tevvabun'a yakın çevrelerden gelmiş olabileceği düşünülebilir.
[823] İbn Kuteybe, a.g.e., II, 29; Taberî, IV, 433; İbnu'l-Esîr, II, 627
[824] Taberî, IV, 433; İbnu'l-Esîr, II, 627
[825] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 367; Taberî, IV, 433-434. Muhtar 64 yılı Ramazan'ın 15'inde Cuma günü Kûfe'ye gelmiş, Abdullah b. Yezid ile İbrahim b. Muhammed ise 22 Ramazan 64'de yani Muhtar'dan bir hafta sonra Kûfe'ye ulaştılar. (Taberî, IV, 433-434)
[826] Taberî, IV, 434; İbnu'l-Esîr, II, 627
[827] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 367-368; Taberî, IV, 434; İbnu'l-Esîr, II, 627
[828] Taberî, IV, 435; İbnu'l-Esîr, II, 627-628

Sayısal olarak belirli bir noktaya ulaşmaları ve şartların uygun bir duruma gelmesi üzerine, olgunlaşan hareket artık patlama noktasına geldi. Süleyman ve arkadaşları açıktan açığa silah satın alıp hazırlıklarına hız verdi.[829] Baskılara dayanamadığı anlaşılan Huzaalı Süleyman b. Surad, 65 yılında ortaya çıkmaya karar verince, arkadaşlarından ileri gelenlere haber göndererek yanına çağırdı. Sözleştikleri gibi Rebiulevvel Ayı girince (1 Rebiulevvel 65-15 Kasım 684) harekete geçip, bütün hareketlerde Kûfe'nin toplanma yeri konumundaki en-Nuhayle'ye geldiler. Kendisine biat eden, birlikte hareket etmeye söz veren on altı bin kişiden sadece dört bin kişinin geldiğini gören Süleyman, tam bir hayal karıklığına uğradı.[830] Bunların içinde her kabileden Araplar vardı, ama mevâliden kimse yoktu. Bir kısmı zengin değildi fakat hepsi atlı ve iyi donatılmıştı.[831] Bunun üzerine Kindeli Hakim b. Munkız ile Kinaneli Velid b. Usayr'ı şehre gönderek Hüseyin'in intikamcılarını kendilerine katılmaya davet etti. Bu iki davetçi şehrin ortasında "Ey Hüseyin'in intikamcıları" diye seslenip halkı son kez harekete katılmaya çağırdı.[832] Muhtar'ın insanları alıkoyduğu ve kendisine 2 bin kişinin tabi olduğunu söylediler. Yine de geriye kalanların 10 bin kişi olduğunu, bunların kendilerine ahit verdiklerini hatırlatarak "bunlar mümin değiller mi"? diye şaşkınlığını gizleyemedi.[833] Bu arada Basra ve Medain'den söz verenlerin de gelmediği görüldü.[834] Orada bulunanlara ne mal mülk ne de ganimet için toplandıklarını, niyetlerinin sadece Allah rızası olarak Peygamberin kızının oğlunun kanını talep olduğunu, bu düşünceleri paylaşanların kendilerine katılabileceğini, katılmayanların ise ayrılabileceğini söyledi. Oradakiler de aynı düşüncede olduklarını söylediler.[835]

Silahlanıp meydana çıkmış olmalarına rağmen, burada yapılan tartışmalardan, hala hedefin kimler olduğu konusunda bazı tereddütlerin olduğu görülüyor.[836] Aralarından Abdullah b. Sa'd b. Nufeyl, Hz.Hüseyin'in katillerinin Kûfe'de olduğu,

---

[829] Taberî, IV, 436; İbnu'l-Esîr, II, 628
[830] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 368; Taberî, IV, 451-452; İbnu'l-Esîr, II, 635-636
[831] Wellhausen, **Muhalefet Partileri,** 119
[832] Taberî, IV, 451-452; İbnu'l-Esîr, II, 635-636. Ebu mihnef'ten gelen rivayetlerde burada çok dramatik sahnelerin yaşandığı anlaşılıyor. Ezd kabilesine mensup Abdullah b. Hazm hanımı ile birlikte "Ey Hüseyin'in intikamcıları nidasını duymuş ve hemen silahına sarılıp atını getirmesini istemiş, bunun üzerine hanımı sen "delirdin mi? çocuğunu kime bırakıyorsun" diye söyleyince Allah rzası için Hz. Hüseyin'in kanını talebe çağrıldığını ve bu davete seve seve katılacağını, kendilerini de Allah'a emanet olarak bıraktığını söyleyerek ağlayarak yalvaran hanımı ve çocuğunu bırakıp yola koyulmuştur. (Taberî, IV, 452)
[833] Taberî, IV, 452-453; İbnu'l-Esîr, II, 635-636; İbn Kesîr, VI,
[834] İbn Kesîr, VI, 4
[835] Taberî, IV, 452-453; İbnu'l-Esîr, II, 635-636; İbn Kesîr, VI, 4
[836] Onat, 82

bunlardan bazılarının Ömer b. Sa'd ile ordununun bir bölümünün başında bulunanlar ile kabile reislerinin olduğu, bu nedenle de Kûfe'ye doğru hareket etmelerinin uygun olacağını söyediğinde, oradakiler bu görüşe katıldıklarını belirti. Süleyman b. Surad ise aynı fikirde olmadığını, asıl suçlunun onun üzerine bölükler halinde ordular gönderen, hakkında vereceği kararı uygulamadıkça ve teslim olmadıkça kesinlikle ona emen vermeyeceğini söyleyen fasık Ubeydullah b. Ziyad olduğunu belirtti. Ayrıca, onun üzerine gidileceğini, eğer onu yenerlerse Kûfe halkının kendilerine kolaylıkla itaat edeceğini, şayet önce Kûfe'ye gidilecek olursa, kimisi kardeşini, kimisi babasını, kimisi dostunu, kimisi de öldürmek istediğini öldürmüş olacağını,[837] bu durumun da hiç hoş olmayacağını ekleyerek onun görüşüne karşı çıktı.

İbn Zübeyr'in valisi Abdullah b. Yezid ile harac görevlisi İbrahim b. Muhammed b. Talha, Süleyman b. Surad ve arkadaşlarının toplandıklarını haber alır almaz, Kûfe'nin ileri gelenleri ile birlikte yanlarına gitti ve cematten ayrılarak ortak düşmana karşı güçlerini azaltmamalarını, kendileri de hazırlanana kadar beklemelerini, ayrıca kalırlarsa Cuhâ'nın haracını kendilerine tahsis edeceklerini belirtti. Fakat onlar; amaçlarının dünyalık olmadığını, bir kere yola çıktıklarını ve bu nedenlerle geriye dönüşün artık mümkün olmadığını söyleyince, Abdullah ve İbrahim, hiç değilse kendilerine katılmak üzere bir birlik hazırlayıncaya kadar beklemelerini, böylece daha kalabalık bir kuvvetle düşman üzerine gidebileceklerini ve işlerini kolaylaştıracağını söyledi.[838]

O sırada Mervan, Şam'a gelmiş olan Ubeydullah b. Ziyad'a Irak'a hareket etmesini emretmiş ve elegeçirdiği yerlerin valisi olduğunu söylemişti.[839] Bunun üzerine Ubeydullah, Şam'dan bir ordu ile Irak'a doğru yola çıktı. Süleyman b. Surad ve arkadaşları ise H. 65 yılının Rebiulahir Ayının beşinci günü (M. 19 Kasım 684) Cuma akşamı Nuhayle'den Şam'a doğru yola koyuldu. Deyru'l- A'ver'e vardılar ve geceyi burada geçirdiler. Gece pek çok kişi onları terk etti.[840] Sonra yollarına devam edip Fırat kenarında bulunan el-Aksas'a ulaştıklarında, yaklaşık bin kişi de burada ayrıldı. Ayrılanlara aldırmadan yollarına devam edip Kerbela'ya ulaştılar.[841]

---

[837] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 369; Taberî, IV, 453-454; İbnu'l-Esîr, II, 636; İbn Kesîr, VI, 3

[838] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 369; Taberî, IV, 454-455; İbnu'l-Esîr, II, 637. Abdullah b. Yezid ile İbrahim b. Muhammed b.Talha'nın onları geri döndürmek için çok çaba harcadıkları anlaşılıyor. Ancak yine de yöneticileri oldukları şehirden – kime karşı olursa olsun- böyle bir hareketin çıkmasına engel olamayacak kadar şehre hakim olmadıkları anlaşılıyor.

[839] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 367; Yakubî, II, 173

[840] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 369; Taberî, IV, 456; İbnu'l-Esîr, II, 637

[841] Taberî, IV, 456; İbnu'l-Esîr, II, 637

Hz. Hüseyin'in mezarı başına gelince hep birlikte ağladılar ve "keşke biz de onunla birlikte ölseydik" diyerek pişmanlıklarını dile getirdiler. Hz. Hüseyin'e rahmet dileyip, kendisini yardımsız bıraktıkları ve onunla birlikte savaşmadıkları için tevbe ettiler. Babası ve onun yolunda, onların düşmanlarının düşmanı, dostlarının dostu olduklarını dile getirerek, onların şehit oldukları uğurda ölecek ya da öldürüleceklerini vurguladılar. Hz. Hüseyin'in kabri başında bu şekilde bir gün kalarak[842] iyice motive oldular.

Abdullah b. Yezid, bir mektup göndererek onları tekrar uyarıp geri çağırdı.[843] Fakat Süleyman b. Surad ve arkadaşları, Suriye'ye doğru hareket etmeden önce kabul etmedikleri bu teklifi, yola çıkmış ve cihada motive olmuşken kabul etmelerinin mümkün olmadığını belirterek reddetti. Süleyman b. Surad'ın olumsuz cevabı Abdullah b. Yezid'e ulaşınca, bu topluluğun ölmek isteyen bir topluluk olduğunu, onların ölüm haberleri, onlardan gelecek ilk haber olacağını, fakat onların Müslümanlar olarak öldürüleceklerini söylemekten kendini alamamıştır.[844]

Yoluna devam eden topluluk, Emevîler'in muhalifi Benî Kays'ın lideri Züfer b. Haris el-Kilâbî'nin kontrolündeki Karkısıyya'ya ulaştı. Burada Züfer'den izin alıp şehrin pazarını kullanarak ihtiyaçlarını giderdiler.[845] Züfer'den üzerlerine gelen Suriye ordusu ile ilgili bilgileri aldıktan sonra yollarına devam ettiler ve onun tavsiyesi doğrultusunda Aynu'l-Vere'de karargah kurdular.[846] Süleyman b. Surad, Müseyyeb b. Necebe'yi 400 kişilik bir birlikle öncü olarak gönderdi. Bu kuvvetler, Suriye ordularının öncü kuvvetlerinin komutanı Şurahbil b. Zi'l-Kela'ın karargahına ani bir baskın yaparak, onları bozguna uğratıp geri döndü.[847]

Durumu öğrenen İbn Ziyad, acele bir şekilde Husayn b. Numeyr'i 12 bin kişilik bir kuvvetle yola çıkardı.[848] 22 Cemaziyelevvel 65/ 4 Ocak 685 Çarşamba günü iki ordu Aynu'l-Verde'de karşılaştı. Suriyeliler, Süleyman b. Surad ve arkadaşlarını Abdulmelik b. Mervan'a biata ve onun taraftarlarına katılmaya çağırdı. Tevvabun da, kendilerinden, öldürülenlere karşılık öldürülmek üzere Ubeydullah b. Ziyad'ı vermelerini, Abdulmelik b. Mervan'ı azletmelerini,[849] İbn Zübeyr ailesinin beldelerinden çıkarılmasını ve hilafetin Hz. Peygamber'in Ehl-i Beyt'ine verilmesini

[842] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 370; Taberî, IV, 456-457; İbnu'l-Esîr, II, 637-638; İbn Kesîr, VI, 4
[843] Taberî, IV, 458; İbnu'l-Esîr, II, 638.
[844] Taberî, IV, 458-459; İbnu'l-Esîr, II, 638
[845] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 370; Taberî, IV, 459-460; İbnu'l-Esîr, II, 638-639; İbn Kesîr, VI, 4
[846] Taberî, IV, 460-462; İbn Kesîr, VI, 4
[847] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 370; Taberî, IV, 462-463; İbnu'l-Esîr, II, 640; İbn Kesîr, VI, 5
[848] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 370; İbnu'l-Esîr, II, 640; İbn Kesîr, VI, 5
[849] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 371; Taberî, IV, 464; İbnu'l-Esîr, II, 640; İbn Kesîr, VI, 5

talep etti.[850] Fakat her iki taraf da bir birlerinin tekliflerini reddetti. Bunun üzerine aynı gün güç dengesi olmayan[851] kuvvetler arasında sıcak çatışma başladı. Savaşa katılan ve aynı zamanda Ebu Mihnef'in bilgileri kendisinden aldığı Humeyd b. Müslim'in ifadesiyle "genç ihtiyar hiç kimsenin bir benzerini görmediği" iki gün süren şiddetli çatışmalar oldu. Her iki taraftan bir çok kişi öldü, bir çok kişi de yaralandı. Takviye kuvvetlerle güçlenen Suriyeliler, çatışmaların üçüncü günü olan Cuma günü her tarftan saldırdı. Kurtuluşun olmadığını anlayan Süleyman ve taraftarları kılıçlarının kınını kırıp son hamlelerini yaptı. Oldukça şiddetli bir çarpışma daha oldu. Sonuç itibariyle Süleyman b. Surad, Abdullah b. Sa'd, abid ve fakih Berkli Abdullah b. Vail ve Müseyyeb b. Necebe'nin de aralarında bulunduğu ileri gelenler ve bir çokları öldürüldü.[852] Süleyman b. Surad ile Müseyyeb b. Necebe'nin başları Mervan b. Hakem'e gönderildi.[853] Gece olunca Rifaa b. Şeddad, sağ kalan arkadaşalarını alıp savaş meydanından uzaklaştı ve Kûfe'ye doğru yola çıktı. Sabah karşılarında savaşacak kimseyi bulamayan Suriyeliler onları takip etmedi. [854] Dönüş yolunda, zamanında birliğe katılmayıp şimdi iş işten geçtikten sonra destek için gelmekte olan Basralı ve Medainli taraftarlarına rastladılar. Bunlar karşılıklı ağlaştıktan sonra dağılıp şehirlerine döndüler.[855]

Abdulmelik b. Mervan, Süleyman'ın öldürülüp, arkadaşlarının bozguna uğradığı haberini alınca mimbere çıkarak "Allah Irak halkından ileri gelen, fitne tohumu eken ve sapıklığın başı olan Süleyman b.Surad'ı ve onun gibileri helak etmiş bulunuyor"[856] demiş ve yönetimin onlara hangi gözle baktığını ortaya koymuştur.

Bu olaya karışanları ölümün kollarına atılmaya iten neden, intikam alma duygusundan daha çok hissettikleri suçluluk duygusuydu.[857] İçinde bulundukları psikolojik bunalımdan ve suçluluk duygusundan, ancak Hüseyin'in intikamını almak yada bu uğurda ölmekle kurtulacaklarına inanan bu selim inanç sahibi Müslümanların, siyasi bir hakimiyet kurmak veya farklı bir dini görüşü yaymak gibi bir hedefleri yoktu. Hamasetin neden olduğu basiretsizlikle ortaya konan ve başından sonucu belli olan bu hareket, trajik bir hezimete dönüşmüş, daha çok kan akmasına sebep olması

[850] Taberî, IV, 464; İbnu'l-Esîr, II, 640; İbn Kesîr, VI, 5
[851] Takkuş, 72
[852] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 371; Yakubî, 173; İbn Kesîr, VI, 7
[853] İbn Kesîr, VI, 7
[854] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 371-372; Taberî, IV, 464-470; İbnu'l-Esîr, II, 640-643; İbn Kesîr, VI, 5-6
[855] Taberî, IV, 470; İbnu'l-Esîr, II, 643; İbn Kesîr, VI, 6
[856] Taberî, IV, 470; İbnu'l-Esîr, II, 643
[857] Wellhausen, **Muhalefet Partileri,** 120

yanında Irak halkı ile Emevî idaresi arasındaki nefretin derinleşmesinden başka bir işe yaramamıştır.[858]

Bu hareket sırasında gerçekleştirilen Hz. Hüseyin'in kabrini ziyaret ve O'na saygı gösterisinde bulunma eylemi, günümüze kadar gelen ve Şii geleneğinde esas olan bir uygulamanın başlangıcı olmuştur. Bu da Şii Hareketin, siyasi hareketten dini-siyasi bir harekete dönüşmesinin bir aşaması olmuştur.

C- Muhtar es-Sekafî Hareketi

Muhtar es-Sekafi'nin hareketi, Tevvabun'da olduğu gibi Ümeyye iktidarına karşı duyulan kinin, Hz. Hüseyin'in intikamı adı altında tekrar ortaya çıkmasıdır. Ancak hareketin ortaya çıkşı bakımından Tevvabun hareketi, toplumsal bir heyacanın ürünü iken, Muhtar'ın hareketi daha ziyade kişisel ihtirasın toplumsal heyecanı kullanması şeklinde olmuştur. Muhtar'ın Ümeyyeoğullarına düşmanlığının sebebi ile ilgili çeşitli rivayetler vardır. Yakubi'nin bildirdiğine göre, Ubeydullah b. Ziyad, Müslim b. Akil'in öldürülmesinden sonra, onu evinde misafir ettiği[859] ve Hz. Hüseyin'e yardım etmek amacıyla hazırlık yaptığı gerekçesi ile Muhtar es-Sekafi'yi tutuklattı ve gözünü yaralayarak hapsettirdi.[860] Hz. Hüseyin'in öldürülmesine kadar hapiste kalan Muhtar, eniştesi Abdullah b. Ömer aracılığı ile üç gün içinde Kûfe'yi terk etmesi şartıyla serbest bırakıldı.[861] Daha sonra Mekke'ye gelerek Ümeyye iktidarının tek alternatifi durumundaki İbn Zübeyr'e biat etti. Onunla birlikte Husayn b. Numeyr'e karşı Suriyelilerle savaştı. Yezid'in ölümü ve Iraklıların İbn Zübeyr'e itaatinin ardından, İbn Zübeyr kendisine her hangi bir görev vermeyince[862] bir taraftan Kûfe'den gelip gidene oradaki durumu sorarak zemin yoklamaya başlamış, diğer taraftan da Muhammed b. Hanefiyye ile temas kurmaya çalışmıştır. Kûfe halkının, her ne kadar İbn Zübeyr'e biat etmiş olsa da, kendi görüşleri etrafında toplanacakları birinin çıkması halinde bu kişinin etrafında rahatlıkla toplanabileceklerini anlayınca, durumu müsait görüp tekrar Kûfe'ye doğru yola çıktı.[863]

---

[858] Takkuş, 72
[859] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 376
[860] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 377; Yakubî, Muhar'ın bir grup silahlı arkadaşı ile Hz. Hüseyin'e yardıma giderken Ubeydullah b. Ziyad tarafından tutuklanıp hapse atıldığını, ve onun tarafından gözünden yaralandığını, Abdullah b. Ömer b. HAttâb'ın kayın biraderi için Yezid'den ricası üzerine serbest bırakıldığını bildirir. (Yakubî, II, 174)
[861] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 377; Yakubî, II, 174
[862] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 379; Yakubî, II, 174
[863] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 379. Dîneverî onun Hz.Hüseyin'in kanını talep etmek için yola çıktığından bahseder fakat o İbn Hanefiye'ye hiç değinmez. (Dîneverî, 288)

Kûfe'ye gelen Muhtar, burada muhalefetin lideri konumundaki Süleyman b. Surad'ı, halkı Hz. Hüseyin'inin kanını talebe davet etmekte ve bir çok Ali taraftarını etrafına toplamış olarak buldu. Süleyman ile aynı tabana hitab etmeyi planlayan Muhtar, harekete geçerken kendisine farklı bir söylem bulmak durumundaydı. Onun ilk iddiası, Süleyman b. Surad'ın savaş tecrübesi olmadığı, onları ölüme götürdüğü ve kendisini Muhammed b. Hanefiyye'nin gönderdiğini söylemek oldu.[864] Muhtar bu söylemlerle Hz. Ali taraftarlarından bazılarını kendisine çekmeyi başardı ise de ileri gelenler asla Süleyman'dan ayrılmadı. Muhtar'ın ikinci söylemi ise mevâliye yönelikti. Böylece Muhtar, Ehl-i Beyt'in öcünün alınması ve zayıfların korunması şeklinde iki dava yüklenmiş ve meşrutiyetini bunlara dayandırmıştır.[865] Bu arada ileri gelen bazı Kûfeliler, İbn Zübeyr'in Kûfe valisi Abdullah b. Yezid b. el-Hatim'e Muhtar'ın faaliyetlerinden ve muhtemel tehlikesinden bahsetti. Bunun üzerine İbrahim ile Abdullah, Muhtar'ı tutuklayarak hapsetti.[866]

Belâzurî, Muhtar'ın İbn Ömer'in aracılık etmesi ile, yönetimde oldukları süre içinde kendilerine karşı gelmemesi, ayaklanmaması, başlarına bir sorun çıkarmaması konusunda söz alınarak serbest bırakıldığını, bundan sonra evine çekildiğini ve Hz. Ali taraftarlarının yanına gelip gitmeye başladığını, sayılarının da gittikçe arttığından bahseder.[867] Ona, Kûfe'de bulunan ve Muviye b. Ebi Süfyan tarafından yerleştirilen ve sayıları 20 bini bulan mevâliden de bir çok kişi katıldı.

Bu arada Muhtar'ın taraftarları çoğalıp, durum ciddi bir seviyeye gelince İbn Zübeyr, Muhtar'ın tehlikeli bir güç haline gelmesini engelleyemeyen Abdullah b.Yezid'i görevden alarak, yerine Abdullah b. Muti''yi tayin etti.[868] Muti', daha yolda iken Kûfe'deki karışıklık istihbaratı kendisine ulaşmıştı.[869] İbn Muti' Kûfe'ye gelince güvenlik kuvvetlerinin başına İyas b. Mudarib el-İcli'yi getirerek; halka güzel davranmasını, şüphe altında olanlara izin vermemesini emretti. Daha İbn Muti''nin, uygulayacağı politikayı ve Kûfelilerin dikkat etmeleri gereken hususları anlattığı ilk hutbesinde, Muhtar'ın taraftarlarının homurdanmaları ile karşılaştığını görüyoruz. Zira Muhtarın taraftarlarından Saib b. Malik el- Eş'ari, ayağa kalkarak İbn Muti''in uygulayacağı politikaya sert bir dille karşı çıkarak, Hz. Ali dönemine atıfta bulunup, o dönemde olduğu gibi zekat ve haraçlardan artanın İbn Zübeyr'e gönderilmeyip

[864] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 380
[865] Câbirî, **İslam'da Siyasal Akıl,** 527
[866] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 380-381
[867] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 381-382; İbnu'l-Esîr, II, 661
[868] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 382; Taberî, IV, 489; İbnu'l-Esîr, II, 662
[869] Taberî, IV, 489; İbnu'l-Esîr, II, 662

tamamının kendi aralarında paylaşılmasını istedi ve oradaki bazı kimselerde onun bu görüşüne katıldıklarını belirtti. İbn Muti''ye, karşı çıkanların Muhtar'ın taraftarları olduğu belirtilerek yaklaşan Muhtar tehlikesi hatırlatılmış, işler rayına oturuncaya kadar onun hapsedilmesi tavsiye edilmiştir. İbn Muti' onu hapsetmeye niyet etmiş, fakat o hastalığını bahane ederek yanına gelmeyince, bunun üzerine ısrarcı olmamıştır.[870] Muhtar bir taraftan yeni valinin yanında göründü, diğer taraftan da gizlice onu yererek kendisini gönderdiğini iddia ettiği İbn Hanefiye'yi övmeyi sürdürdü. O'nun tarafından gönderildiği fikrini yayarak kendi adına biat almaya devam etti.[871]

Bu arada bazı kabileler Muhtar'ın doğru söyleyip söylemediğini araştırmak için Mekke'de bulunan İbn Hanefiye'ye gittiler. O da Kûfe'deki halkın durumu ve Muhtar hakkında bilgi aldıktan sonra ona "uyunuz" ya da "uymayınız" diye kesin bir şey söylememiştir. İbn Hanefiye'ye gelenler O'nun net bir şey söylememesini onay anlamında algılayıp Muhtar'ın ayaklanma davetini kabul etti.[872] Muhtar Kûfe'nin ileri gelen, genç, nüfuzlu ve büyük bir aşiret lideri olan İbrahim b. Eşter'i yanına çekmek için uzun süre çaba sarf etmiş ve sonunda kendisinin Hüseyin b. Ali'nin kanını talep için İbn Hanefiye tarafından görevlendirildiğine dair şahitlik ettirdikten sonra ikna edilerek harekete dahil edilmiştir.[873] Muhtar es-Sekafi ve taraftarları, belirli bir güç oluşturacakları sayıya ulaştıklarını anlayınca 66/685 yılının 14 Rebiulevvel (20 Ekim 685) Perşembe gecesi harekete geçmeye karar verdi.[874] Muhtar ve arkadaşlarının hareketlerini haber alan İbn Muti' çeşitli tedbirler aldı. Bu çerçevede çeşitli yerlere birlikler yerleştirip çarşı ve sarayın etrafını kuşattı. Ancak, İbrahim b. el-Eşter daha önce Salı akşamı Muhtar'ın evine giderken, kendilerini engellemek isteyen Emniyet Amiri İyas b. Mudarib'i öldürünce hareket başlamış oldu.[875]

Hareketin başladığını öğrenen Muhtar taraftarları "Ey Hüseyin'in intikamcıları" diye bağırarak grup ve kabileler halinde gelip onun etrafında toplandı. Muhtar, her bir grubu şehrin çeşitli yerlerine konuşlanmış olan emniyet güçlerinin

---

[870] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 384; Taberî, IV, 490; İbnu'l-Esîr, II, 662
[871] İbn Sa'd, V, 98
[872] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 384; Yakubî, II, 175; Taberî, IV, 491-493; İbnu'l-Esîr, II, 663
[873] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 385-386; Dîneverî, 288-289; Taberî, IV, 49-496; İbnu'l-Esîr, II, 663-64. Hatta İbn Hanefiyye'nin ağzından Muhtara katılarak ailesinin kanını talep etmesini isteyen mektuptan bahsedilir. (Dîneverî, 289; Taberî, IV, 495; İbnu'l-Esîr, II, 664). İbrahim b. Eşter, daha öncede yazıştıklarını fakat buradaki üslubun farklı olduğunu söyleyerek her ne bu mektuba pek inanmamış görünse de (Taberî, IV, 495) onlarla birlikte ayaklanmak cazip gelmiş ve daveti kabul etmiştir.
[874] Taberî, IV, 496; İbnu'l-Esîr, II, 665
[875] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 389-390; Dîneverî, 290-291; Taberî, IV, 498; İbnu'l-Esîr, II, 665

üzerine gönderdi. Bir anda Kûfe savaş alanına döndü. Şehrin etrafında ve şehir içinde şiddetli çatışmalar yaşandı. İbn Muti', Şebes b. Rib'i'yi üç, Raşid b. Iyas'ı da dört bin kişilik kuvvetlerle Muhtar'ın üzerine gönderdi. Buna karşılık Muhtar, İbrahim b. Eşter'i ve üç yüz atlı, altıyüz yaya ile birlikte Nuaym b. Hubeyr'yi, bunların karşısına çıkardı. Şebes ile Nuaym'ın kuvvetleri arasında şiddetli çatışmalar olmuş, Şebes'in etrafındakiler önce dağılarak evlerine varıncaya kadar kaçmış, daha da sonra Şebes'in "kölelerinizden mi kaçıyorsunuz?"[876] diye seslenmesi üzerine tekrar onun etrafında toplanarak geri dönmekte olan Nuaym'ın üzerine saldırmıştır. Sonuçta Nuaym yakalandı ve öldürüldü. Etrafındakiler ise esir edildi. Esirler arasında Si'r b. Ebi Si'r de vardı.[877] Bu esirlerden Arap olanlar serbest bırakılırken Arap olmayanlar öldürüldü.[878] Mevâliden olan Si'r, Temim kabilesinden olduğunu söyleyerek kurtuldu.[879]

Çatışmalar bundan sonra da devam etti. İbn Muti', yol ağızlarını tutmak için Yezid b. Haris b. Ruveym'i iki bin kişi ile görevlendirdi. Muhtar ise yanındaki atlıların başına Yezid b. Enes'i getirdi, kendisi de piyadelerin başına geçti. İbrahim b. Eşter ise Raşid ile karşılaştı. Bu arada Huzeyme b. Nasr, atlılarla birlikte İbrahim b. Eşter'e yardıma geldi. Her iki grup arasında çok şiddetli çarpışmalar oldu. Çarpışmalar esnasında, önce İyas b. Mudarib, ardından da güvenlik kuvvetleri komutanlığına getirilen oğlu Raşit b. İyas öldürülünce, Valinin taraftarları dağıldı.[880] Bu çatışmalarda fertlerin her iki tarafta da yer alarak,[881] ailelerin parçalanığını ve Valinin toplama ordusu karşısında bir ideolojiye bağlı halk hareketinin kararlılığı sayesine kalabalık orduları nasıl dağıttığını görüyoruz.

Emniyet Amiri Raşid b. Iyas'ın öldürüldüğü ve kuvvetlerinin dağıldığı haberi İbn Muti''i çok şaşırtmıştır. Bunun üzerine, o ana kadar emniyet güçleri ile isyanı bastırmaya çalışan Vali, bu aşamada bütün halkı ihtilalcilere karşı koymaya davet etti.[882] Çağrısına uyanlarla askerlerden geriye kalanlar direnmeye çalıştı ve bu arada şiddetli çatışmalar oldu.[883] Sonunda Muhtar ve adamları çarşı ve sarayda bulunan İbn Muti' ve Kûfenin ileri gelenlerini kuşattı. Üç gün süren muhasara sonunda İbn Muti' saraydan gizlice kaçtı diğerleri de eman üzere teslim oldu. Muhtar saraya girdi ve orada bulunan ileri gelenler ona biat etti. O geceyi sarayda geçiren Muhtar, kendisini

[876] Taberî, IV, 502
[877] Taberî, IV, 502; İbnu'l-Esîr, II, 668
[878] İbnu'l-Esîr, II, 668
[879] Taberî, IV, 502
[880] Taberî, IV, 503; İbnu'l-Esîr, II, 668-669
[881] Taberî, IV, 504; İbnu'l-Esîr, II, 669
[882] Taberî, IV, 504, İbnu'l-Esîr, II, 669
[883] Dîneverî, 291;Taberî, IV, 504-507; İbnu'l-Esîr, II, 669-671

kapıda ve mescitte biat için bekleyenleri daha fazla bekletmedi. Mescide gelerek halktan Allah'ın Kitab'ı ve Resul'un Sünnet'ine uymak, Ehl-i Beyt'in kanını istemek, onu dökenlerin kanlarını helal kabul edip onlarla cihat etmek, zayıfları korumak, savaşanlarla savaşmak, barış yapanlarla barış yapmak üzere biat aldı.[884]

Bu rivayetlerde, Kûfe'yi ele geçirdikten sonra Muhtar'ın İbn Hanefiye adına biat almadığı görülüyor. Buradan da aslında onun hareketine bir meşruiyet kazandırmak için İbn Hanefiye'den yararlandığı söylenebilir.[885] Muhtar biat işi tamamlandıktan sonra beytülmalde bulunan dokuz milyon dirhemi kendi taraftarları arasında dağıtmıştır.[886] Muhtar bundan sonra halka çeşitli vaatlerde bulunarak eşrafın sevgisini kazanmaya ve onlara karşı iyi davranmaya çalışmıştır.[887]

Muhtar, Kûfe'de durumu kontrol altına aldıktan sonra vilayetlere atamalar yapmıştır. İhtilalde kendisinin en büyük yardımcısı olan İbrahim b. Eşter'in kardeşi Abdullah b. El-Haris'i Ermeniyye'ye, Muhammed b. Umeyr b. Utarid'i Azarbeycan'a, Abdurrahman b. Said b. Kays'ı Musul'a İshak b. Mes'ud'u da Hemedan'a vali olarak göndermiştir.[888] Muhtar'a engel olamayan İbn Zübeyr'in Kûfe valisi İbn Muti', yenilmiş olarak İbn Zübeyr'in yanına gitmek istemediğinden Basra'ya gitmiştir.[889]

Muhtar, insanların karşısına geçip aralarında hakim olarak hüküm vermeye başlamış, ancak işler çoğalıp bu işe fazla vakit ayıramayınca bu iş için Şüryh'i kadı tayin etmiştir.[890]

Muhtar'ın Kûfe'yi ele geçirdikten sonra eşrafa iyi davrandığını, onlara ihsanda bulunduğunu ve onlarla birlikte oturup kalkmaya başladığını[891] yukarıda belirtmiştik. O aynı zamanda kendisini Kûfe'de iktidara taşıyan mevâliye de iyi davranmıştır. Bu yüzden Kûfe eşrafı Muhtar'ı eleştirmeye başladı. Kûfelilere göre Muhtar'ın Mevâliye feyden pay ayırması ve onları ata bindirmesi büyük bir hatadır. Ayrıca Muhtar, kendi görüşlerini almadan Kûfe'ye hükmetmekte ve mevâliyi eşrafa karşı kullanmaktadır.[892]

Öte taraftan Mervan b. Hakem Suriye bölgesini idaresi altına alınca biri Hubeyş b. Delece el-Kayni komutasında Hicaz bölgesine, diğeri de Ubeydullah b.

---

[884] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 394-395; Taberî, IV, 507-508; İbnu'l-Esîr, II, 671
[885] Onat ise, İbn Hanefiye'den bahsedilmemesini, bu rivayetlere ihtiyatla yaklaşılması gerektiği şeklinde değerlendirmektedir.(Onat, 103)
[886] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 395; Taberî, IV, 508; İbnu'l-Esîr, II, 671
[887] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 395; Taberî, IV, 508-509; İbnu'l-Esîr, II, 671-672
[888] Dîneverî, 292, Taberî, IV, 509, İbnu'l-Esîr, II, 672
[889] Taberî, IV, 540; İbnu'l-Esîr, II, 685
[890] Taberî, IV, 510; İbnu'l-Esîr, II, 672; Atar , Fahrettin, **İslam Adliye Teşkilatı**, , Ankara 1979., s.79
[891] Taberî, IV, 540; İbnu'l-Esîr, II, 685
[892] Taberî, IV, 517; İbnu'l-Esîr, II, 575

Ziyad komutasında Irak'a olmak üzere iki ordu göndermişti. Mervan b. Hakem, İbn Ziyad'a elegeçireceği bölgeleri vereceğini söylemişti. Ubeydullah b. Ziyad önce Tevvabun ile uğraşmak zorunda kalmış, arkasından İbn Zübeyr'e itaat etmekte olan Zufer b. Haris liderliğindeki Kays Aylanlılarla bir yıla yakın bir süre el-Cezîre 'de mücadele etmişti. Mervan'ın vefatıyla yerine geçen Abdulmelik de İbn Ziyad'a babasının verdiği valiliği vermiş ve Kûfe'de bulunan Muhtar tehlikesi yüzünden elini sıkı tutmasını istemişti.[893] Ubeydullah b. Ziyad, Zufer ve beraberindeki Kayslılardan herhangi bir sonuç alamayınca [894] Musul'a doğru hareket etti.[895] Muhtar'ın Musul valisi Abdurrahman b. Said b. Kays, İbn Ziyad'ın Musul'a doğru hareket ettiğini öğrenince Tikrit'e çekilerek Muhtar'a haber gönderip ondan görüş ve yardım beklemeye başladı. Bunun üzerine Muhtar, Yezid b. Enes komutasında bir birliği üzerine göndermiş, bu birlik İbn Ziyad'ın öncü birlikleri ile 66/685 Zilhicce ayında karşılaşmıştı. Yezid b. Enes hasta olmasına rağmen İbn Ziyad'ın bu öncü birliklerini dağıtmayı başardı. Ancak onun ölümü üzerine askerleri geri çekildi. Durumu haber alan Muhtar, İbrahim b. Eşter komutasında bir orduyu yola çıkardı.[896]

Yezid b. Enes'in ölümü ve İbrahim b. Eşter'in şehirden ayrılması Kûfelileri cesaretlendirdi. İçlerindeki Muhtar'a karşı olan duygularını açığa çıkarmak için bu durumu fırsat bilip[897] ayaklanarak Muhtar'a karşı savaşmaya karar verdiler. Kûfe'nin önde gelenlerinden Şebes b. Rib'i, Muhammed b. Eş'as, Abdurrahman b. Said b. Kays, Şemir b. Zi'l-Cevşen, Has'samlı Ka'b b. Ebi Ka'b bu harekete önderlik yapıyordu.[898] Bu önde gelen liderlerin kendi aralarında geçen konuşmalarından, onların hangi duygu ve düşüncelerle bu harekete giriştiklerini görebilmekteyiz. Onlar, Ka'b b. Ebi Ka'b'ı harekete davet için gittiklerinde o şöyle söylemiştir. "Muhtar, bizim rızamız olmadan bize emirlik yapmaktadır. O aynı zamanda İbn Hanefiyye tarafından bize gönderildiğini söylemektedir ki İbn Hanefiyye onu göndermemiştir. Yine o, feyden kölelerimize/mevâliye pay vermiştir. Kölelerimizi alıp bizimle savaşmıştır."[899] Başta Şebes olmak üzere, İbn Hanefiyye'nin onu göndermediğini söyleyenler, Muhtar'a karşı İbn Muti''inin yanında yer alanlardır ve zaten bunlar ozaman da bu iddiaya inanmamıştı. Görüşmelerde onların bu çıkşının zamansız ve yersiz olduğunu

[893] Taberî, IV, 513; İbnu'l-Esîr, II, 573
[894] İbnu'l-Esîr, II, 573
[895] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 396; Taberî, IV, 513; İbnu'l-Esîr, II, 573
[896] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 397; Dîneverî, 293, ; Taberî, IV, 515-517; İbnu'l-Esîr, II, 574-575
[897] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 398
[898] Taberî, IV, 418-519; İbnu'l-Esîr, II, 675
[899] Taberî, IV, 518

düşünerek onlara nasihat edenler de olmuştur. Nitekim Ezdli Abdurrahman b. Mihnef'i harekete davet için geldiklerinde onlara; "Eğer sözümü dinlerseniz ona karşı çıkmayınız, çünkü bölünmenizden ve ayrılığa düşmenizden korkuyorum. Kahramanlarınız, en iyi ata binenleriniz, bu adamın yanındadır. Öte yandan köleleriniz ve azatlılarınız da bu adamla beraberdir. Bunlar söz birliği halindedirler. Bu bakımdan onlar size karşı Arapların kahramanlığı ve acemlerin düşmanlık duyguları ile savaşacaklardır. Fakat kısa bir süre beklerseniz, Şam veya Basra halkının gelişi ile öyle bir işe kalkışmanıza gerek kalmayacaktır. Böylelikle sizler başkaları vasıtasıyla onun hakkından gelmiş ve kendinizi de parçalamamış olursunuz"[900] diyerek bir bakıma toplumda Suriyelilerin geleceğine dair bir beklentinin olduğunu da göstermiş olmaktadır.

Bir otoriteye bağlı kalmaya alışık olmayan ve İbn Muti' ile birlikte Muhtar'a karşı ciddi bir mukavemet göstermeyen Kûfeliler, Muhtar'ın işi başarıyla tamamlamasının ardından, iddia ettiği gibi bir gün sıranın Hüseyin'in katillerine yani kendilerine geleceğini düşünerek Muhtar'a karşı harekete geçmiştir. İbrahim b. Eşter'in yola çıkmasından sonra Muhtar'a karşı başkaldırarak[901] Kûfe'nin giriş ve çıkışlarını tuttular. Bunun üzerine Muhtar haber göndererek İbn Eşter'i acele geri çağırdı. Muhtar, İbn Eşter'in gelişine kadar zaman kazanmak için onların ne istediklerini, isteklerini bildirmeleri halinde arzu ettikleri gibi davranacağını söyledi. Onlar da hemen çekip gitmesini, İbn Hanefiye'nin kedisini göndermediğini, O'nun kendilerini kandırdığını söylediler. Bunun üzerine Muhtar, dilerlerse İbn Hanefiye'ye bir heyet gönderip durumun aslını öğrenebileceklerini söyledi. Diğer taraftan arkadaşlarına emir vererek, İbn Eşter gelinceye kadar hiçbir saldırıda bulunmamalarını istedi.[902]

İbn Eşter geri dönünce Muhtar, taraftarlarına çarşıda savaş düzeni verdi. İbn Eşter'i ise başlarında Şebes b. Rib'i ile Muhammed b. Umeyr b. Utarid'in olduğu ve Künase denilen yerde olan Mudarın üzerine gönderdi. Muhtar'ın kendisi de Sebi' tepesindeki Yemenlilerin üzerine gitti.[903] Muhtar'ın öncüleri ile Yemenliler arasında çok şiddetli çatışmalar oldu. Bu arada Muhtar'ın komutanlarından Abdullah b. Kurad'ın Yemenlilere karşı savaşmak zorunda kaldığında söyledikleri çok ilginçtir. Muhtar onu Yemenlilerle savaşan İbn Kamil'e yardımcı olarak gönderdiğinde, İbn

[900] Taberî, IV, 518-519; İbnu'l-Esîr, II, 675
[901] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 398-399; Taberî, IV, 519; İbnu'l-Esîr, II, 675
[902] Taberî, IV, 519-520; İbnu'l-Esîr, II, 675-676
[903] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 399; Taberî, IV, 521; İbnu'l-Esîr, II, 676

Kamil'in Yemenlilerle savaştığını görünce adamalarının bir kısmını orada bırakarak geri çekilmiş ve arkadaşlarına, "ben bu gün Muhtar'ın galip gelmesini istiyorum. Bununla birlikte aşiretimin ölmesinden de hoşnut olamam. Allah'a yemin ederim, benim için ölmek onların benim elimde ölmelerinden daha iyidir. Şibamlıların arka taraftan geleceklerini duydum. Umarım onlar bu işi yaparlar da bizler de böyle bir işe bulaşmamış oluruz"[904] diyerek akrabaları ile savaşmak durumunda kaldığını belirtmiştir.

İbn Eşter ile Mudar arasında da şiddetli çatışmalar oldu ve Mudar dağıldı. Yemenliler de büyük bir yenilgiye uğradı. Çatışmaların bilançosu ağır oldu.[905] İleri gelenlerden bir çok kişi öldürüldü. Bir çoğu da esir alındı.[906] Daha önce olduğu gibi, Kûfe tekrar kan gölüne döndü. Yezid b. Umeyr, Nu'man b. Subhan ve Furad b. Zahr b Kays öldürülenler arasında idi. Muhtar, esirlerden Hz. Hüseyin'in öldürülmesine karışanların öldürülmesini istedi ve bunlardan Hüseyin'in katline karışan ne kadar kimse varsa hepsi öldürüldü.[907] Bunların yanında Muhtar'ın taraftarları kendilerine eziyet vermiş olan herkesi öldürmeye koyulunca, geri kalan esirlerden kendisine karşı düşmanlık etmeyeceklerine dair söz aldıklarının serbest bırakılmasını emretti.[908]

Bundan sonra Muhtar, hareketin başlangıcında temel esas olarak beliren Hüseyin'in intikamını dini bir görev bilerek "yer yüzü Hüseyin'in katillerinden temizlenmedikçe yemek içmek bana helal olmaz" diyerek işe devam etmiştir. Başta Kerbela'da Emevîler adına orduyu yöneten Ömer b. Sa'd b. Ebi Vakkas[909] ve oğlu,[910] Cüheyneli Abdullah b. Esid,[911] Malik b. Beşir el-Beddi,[912] Hamel b. Malik el-Muharibi,[913] Ziyad b. Malik ed-Dubai, İmran b. Halid el-Kureyşi,[914] Abdurrahman b.

---

[904] Taberî, IV, 522; İbnu'l-Esîr, II, 677

[905] Sadece Muhtar'ın taraftarlarından ölenlerin sayısı 780 kişi idi. Bunların çoğunluğu da Yemenlilerdi. (İbnu'l-Esîr, II, 681)

[906] Taberî, IV, 523-524; İbnu'l-Esîr, II, 676-578

[907] Belâzurî, esirlerden Hüseyin'in öldürülmesine adı karışan ve öldürülen kişilerin sayısını 248 veya 250 olarak vermektedir. (Belâzurî, **Ensâb**, VI, 401)

[908] Taberî, IV, 519-524; İbnu'l-Esîr, II, 678

[909] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 405-406; Taberî, IV, 529; İbnu'l-Esîr, II, 681

[910] Ömer b. Sa'd'a önce eman verildiği, İbn Hanefiye'nin kınamasından sonra öldürüldüğü kaydedeilir. Bu rivayete göre Yezid b. Şerahil el-Ensari, Muhammed b. El-Hanefiyye'nin yanına gitmişti. Muhtardan söz açılınca İbnu'l Hanefiyye "o bizim şiamız olduğunu ileri sürüyor, fakat Hüseyin'in katilleri onun yanında koltuklar üzerine kurulmuş kendisi ile konuşuyorlar" dedi. Yezid geri dönünce durumu Muhtar'a bildirmiş, bunun üzerine Muhtar Ömer b. Sa'd'ı ve oğlunu öldürmüş, kafalarını da İbnu'l Hanefiyye'ye göndererek, katillerden elegeçirdiklerini öldürdüğünü, olaya karışanları takip etmeye devam ettiğini yazdı. (Belâzurî, **Ensâb**, VI, 405; Yakubî, II, 176; Taberî, IV, 531-533; İbnu'l-Esîr, II, 682-683)

[911] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 408; Taberî, IV, 529;İbnu'l-Esîr, II, 681

[912] Hz.Hüseyin'in üstlüğünü almış olan Malik b. Beşir el-Beddi'nin ellerinin ve ayaklarının kesilerek öldürüldüğü rivayet edilir.(Taberî, IV, 529; İbnu'l-Esîr, II, 681)

[913] Taberî, IV, 529;İbnu'l-Esîr, II, 681

Ebi Huşkare,[915] Abdullah b. Kays el-Halvani,[916] Abdullah b. Vehb b. Amr, Osman b. Halid b. Esid el-Cüheyni ile Ebu Esra Bişr b. Şumayt,[917] Havali b. Yezid b. Esbahi, Zeyd b. Rukad el-Hubbani[918] ve daha bir çokları Muhtar'ın emri ile çeşitli yerlerde yakalanarak öldürüldü. Kurtulanlar ise Basra'ya sığındı.[919] Muhtar Basra'ya kaçmış olanların evlerini yıktırdı. Abdu'l-Kayslı Murre b. Munkız,[920] Sinan b. Enes, Abdullah b Ukbe el-Ganevi, Hassamlı Abdullah b. Urve ve Muhammed b. Eş'as yakalanmaktan kurtulup Basra'ya kaçmıştı. Muhtar da bunun üzerine onların evlerini yıktırdı.[921]

Muhtar'ın Kûfe'de işleri yoluna koymasından sonra Hz. Ali taraftarları, İbn Hanefiyye'ye biat edilmesi için çağrıda bulunmaya başlayınca İbn Zübeyr'in, herkesin birbirini İbn Hanefiyye'ye biat etmeye çağıracağından korktuğu için İbn Hanefiye'ye ve yanında yer alan Abdullah b. Abbas dahil Beni Haşim'in ileri gelenlerine kendisine biat etmesi için baskı yaptığını[922] görmekteyiz. İbn Zübeyr, kendisine biate yanaşmayan Muhammed b. Hanefiyye' yi yakınlarından 24 kişi ile birlikte Zemzem Kuyusuna hapsettirdi. Hatta biat etmezler ise onları yakarak öldüreceğini söylemiştir. İbn Hanefiyye, yanındakilerin teşviki ile Muhtar'dan yardım istedi. Muhtar, bunu fırsat bilerek dört bin kadar adamını gruplar halinde Mekke'ye gönderdi. Bunlar Hanefiyye'yi kuyudan kurtardı. İbn Zübeyr ile savaşmak için ondan izin istediler fakat vermedi.[923]

Kûfe'deki olaylar yatıştıktan sonra Muhtar es-Sekafî, İbrahim b. Eşter'i yeniden İbn Ziyad'a karşı gönderdi. (22 Zilhicce 66/ 20 Temmuz 686)[924] Bu sırda İbn Ziyad, Şam'dan büyük bir ordu ile hareket ederek Musul'a gelmiş ve burayı ele geçirmişti. İbrahim de yola koyularak Irak arazisini geçip Musul topraklarına girdi. İki ordu arasında meydana gelen şiddetli çatışmalarda Suriye ordusu ciddi bir hezimete

---

[914] Taberî, IV, 529;İbnu'l-Esîr, II, 681
[915] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 408-409; Taberî, IV, 530;İbnu'l-Esîr, II, 681
[916] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 409; Taberî, IV, 530;İbnu'l-Esîr, II, 681
[917] Bu ikisi aynı zamanda Abdurrahman b. Akil b. Ebi Talib'in öldürülmesinde ve üzerlerindeki eşyaların alınmasında birlikte hareket etmişlerdi.her ikisinin de boyunları vuruldu ve ateşe atıldı. (Taberî, IV, 530;İbnu'l-Esîr, II, 681)
[918] O, Müslim b. Akil'in oğlu Abdullah'ı ok atarak öldürmüştü ve bunu kendisi de çeşitli yerlerde söylemekte idi. Muhtar'ın adamları onu nla karşılaşınca İbn Kamil ona kılıç kullanmamalarını, aynı şekilde ok atmalarını söyledi. Onlarda ona ok ve taş attılar. Yere düşünce de diri diri yaktılar. (Taberî, IV, 534-535;İbnu'l-Esîr, II, 683-684)
[919] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 405; Onat, 108
[920] İbn Munkız, Hüseyin'in oğlu Ali'nin katillerinden idi. (Taberî, IV, 534;İbnu'l-Esîr, II, 683)
[921] Taberî, IV, 535-536;İbnu'l-Esîr, II, 684-685
[922] Yakubî, II, 178
[923] Yakubî, II, 178-178;Taberî, IV, 545
[924] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 423; Taberî, IV, 548

uğradı.[925] Pek çok kimseyle birlikte Şurahbil b. Zi'l-Kila' el-Himyeri, Husayn b. Numeyr es-Sekûnî ve Ubeydullah b. Ziyad da öldürüldü.[926] İbrahim b. Eşter, kendisi Musul'da ikamet ederek İbn Ziyad'ın başını Muhtar es-Sekafi'ye gönderdi.[927] O da İbn Ziyad'ın başını bazı rivayetlere göre, Muhammed b. el- Hanefiyye'ye, bazılarına göre ise Ali b. Hüseyin'e[928] gönderir.

Muhtar es-Sekafî Kûfe'de hakimiyetini tekrar kurduğu zaman, eşraftan pek çok kimse Basra'ya gitmişti. Başta Şebes b. Rib'i ve Muhammed b. Eş'as başta olmak üzere bu kişilerin de teşviki ile Mus'ab b. Zübeyr, Muhtar'a karşı bir hareket hazırladı. Muhtar'ın gücünün farkında olan Mus'ab, bu savaşa isteksiz davranan Faris bölgesi amili Mühelleb b. Ebi Sufra'nın da ikna edilmesini istedi. Kûfeliler, "kölelerimiz bize galip gelip kadınlarımızı ve haremlerimizi ele geçirmiş durumdalar" diyerek onu da ikna etti.[929] Ayrıca Abdurrahman b. Mihnef'i Kûfe'ye göndererek halkı gizlice İbn Zübeyr'e biata çağırdı.[930] durumu haber alan Muhtar, Ahmer b. Şumayt komutasında azatlılar, köleler ve mevâliden oluşan bir ordu hazırlayıp yola çıkardı. İki ordu önce Mezar'da karşılaştı, çok şiddetli geçen çarpışmaların sonunda Muhtar'ın adamlarından pek çoğu öldü. Mus'ab kaçanların yakalanıp boyunlarının vurulmasını emretti. Muhammed b. Eş'as'ı ise "işte alacağınız intikam önünüzde" diyerek bir suvari birliğin başında onları takibe gönderdi. Bu yüzden kaçanları kovalarken Kûfeliler, daha şedit davranıyor, ellerine geçenleri mutlaka öldürüyordu.[931] Bu ordudan suvari olan çok az kişi kurtulabildi.[932] Mus'ab, Kûfe'ye doğru ilerlemeye devam etti. Muhtar da Kûfe'den yola çıktı. İki ordu Harura'da karşılaştı, burada da çok şiddetli çarpışmalar oldu. Muhtar güçlerinin tamamına yakınını burada kaybedince Kûfe'ye dönerek sarayına çekilmek zorunda kaldı. Mus'ab, şehre giriş ve çıkışları tutunca

[925] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 424-426. Hişam b. Muhammed'ten gelen bir rivayete göre bu savaşta İbn Ziyad'ın arkadaşlarından ve ordunun sol kanadının komutanlarından olan Umeyr b. Hubab es-Sülemi'nin İbn Eşter'e haber göndererek kendisi ile buluşmak istediğini, buluşunca da ona bazı istihbari bilgiler sızdırdığını, bu çerçevede savaşa hemen başlaması gerektiğini, dilerse savaş başlayınca sol kanadı bozguna uğratabileceğini rivayet eder. Bunun nedeni olarak da Kayslıların tümünün Merc-i Rahıt olayından buyana İbn Mervan'a kin beslemiş olmalarını göstermektedir. (Taberî, IV, 552; İbnu'l-Esîr, III, 5-6)

[926] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 426; Yakubî, II, 175; Taberî, IV, 552-557. Yakubî, Şurahbil b. Zi'l-Kila' el-Himyeri ve Husayn b. Numeyr es-Sekuni'nin cesetlerinin yakıldığını da ekler.

[927] İbnu'l-Esîr, III, 8

[928] Dîneverî, 295, İbn Sa'd, V, 100; Yakubî, II, 176

[929] Taberî, IV, 558-559

[930]Taberî, IV, 559; İbnu'l-Esîr, III, 10

[931] Taberî, IV, 561

[932] Basra kadısı olan Muâviye b. Kurra el-Müzeni "Ben onlardan bir adama yetiştim, mızrağımın ucunu gözüne saplayıp döndürmeye başladım" dediğinde kendisine bunları gerçekten yapıp yapmadığını sordular. O da "Evet çünkü onlar bizim aramızda Türklerin ve Deylemlilerin yaptıklarından çok daha fazla kan döktüler." (Taberî, IV, 561;İbnu'l-Esîr, III, 11)

Muhtar'ın taraftarlarının suyu ve yiyeceği kesildi. Bunun üzerine halk Muhtar'a ve arkadaşlarına saldırılarda bulunmaya başladı. Öyleki Muhtar ve arkadaşları dışarı çıktıklarında Kûfeliler onlara taş atıyor ve üzerlerine pis su döküyordu.[933] Mus'ab O'nu sarayında muhasara etti. Sonunda yanındaki az sayıda taraftarı ile ümitsiz bir çıkış yaptıysa da öldürülmekten kurtulamadı.[934] Daha sonra da Muhtar'ın taraftarlarından esir alınan bir çok kişi, Mus'ab'a "Sizinle aynı kıbleye yöneliyoruz ve sizinle aynı inanç yolunda yürüyoruz, biz sizin milletinizdeniz…Eğer kendi şehrimizden kardeşlerimize karşı çıktıysak, biz haklı isek, onlar hatalıdırlar; onlar haklı ise, biz hatalıyız, bizleri affediniz"[935] demelerine rağmen acımasızca öldürüldü. [936]

D- Muğire b. Said Hareketi

Mezhepler tarihçileri tarafından Şia'nın gulat fırkalarından kabul edilen Muğire b. Said,[937] İslama aykırı bir çok görüş ve düşünceye sahip birisi olarak Hz. Ali taraftarlığı ile ortaya çıkmış birisidir.[938] 119(737) yılında "vusafâ (yeni yetmeler)" denilen yedi kişilik bir grupla isyan ettiğini açıkılamıştı. Muğire b. Said, aynı zamanda sihirbazlıkla da uğraşıyor ve Vali Halid b. Abdullah el-Kasrî'nin mevlası[939] olduğunu iddia ediyordu.

Bağdadî ve Şehristânî'nin Şia'nın gulat fırkalarından Muğiriyye'nin kurucusu olarak zikrettikleri Muğire b. Said, Hilafet konusunda ilk defa çok farklı bir şekilde yaklaşmış; Ebu Bekir ve Ömer'in, ayetler tevil edilerek Ali'yi kandırdıklarını, başka bir deyişle onun hilafetini gasp ettiklerini ileri sürmüştü.[940] İlk önce, Ebu Cafer

---

[933] Taberî, IV, 568;İbnu'l-Esîr, III, 13

[934] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 441; Dîneverî, 306-308; İbn Sa'd, V, 182;Taberî, IV, 570; İbnu'l-Esîr, III, 14.

[935] Taberî, IV, 571-72;İbnu'l-Esîr, III, 14-15. Bu sözler üzerine Mus'ab'ın onları serbest bırakmayı düşündüğü, fakat başta bu çatışmalarda öldürülen Muhammed b. Eş'as'ın oğlu Abdurrahman ve Muhammed b. Abdurrahman b. Said b. Kays el-Hemadani ileri gelenlerin babalarının ve ölen beş yüzden fazla Hemedanlının kanı yerde dururken onları serbest bırakamayacağı, ya kendilerini ya da onları seçmesi gerektiğini söyledikleri, bunun üzerine de onların öldürüldüğü rivayet edilmektedir. (Taberî, IV, 572)

[936] Yakubî, II, 181; Taberî, IV, 572;İbnu'l-Esîr, III, 15. Ya'kubî'nin bildirdiğine göre sayıları yedi bini bulan ve sarayda muhasara edilen Muhtar'ın taraftarları, Mus'ab'ın emanı ile teslim olmuşlar fakat birer birer çıkarılıp boyunları vurulmuştur. (Yakubî, II, 181). Öldürülenlerin arasında Muhtar'ın hanımlarından biri olan ve Ensardan Numan b. Bişr'in kızı Umra'da vardı. O, Muhtar hakkında, onun iyi ve salih bir kulu olduğunu söylediği için öldürüldü. (Yakubî, II, 181) Semura b. Cündeb'in kızı olan diğer bir hanımımnın ise onun hakkında iyi şeyler söylemediği için sebest bırakıldığı rivayet edilmektedir. (İbnu'l-Esîr, III, 15-16) Mus'ab'ın Muhtar'ın elinin kesilip bir çivi ile mescide asılmasını emrettiği, Haccac'ın Kûfe'ye gelişine kadar elin orada asıl ıkaldığı rivayet edilmektedir. (İbnu'l- Esir, III, 15). Mus'ab'ın yedi yüz kadar Arap olmak üzere altı bin kişiyi bulmuştu. (İbnu'l-Esir, III, 18)

[937] Muğire b. Said el-İcli'dir. Beklenen Mehdi olduğunu iddia etmiştir. Onun görüşleri hakkında bakınız. (Bağdâdî, 182)

[938] Bağdâdî, 182-185; Şehristânî, 161-162

[939] Şehristânî, 161

[940] Bağdâdî, 183

Muhammed Bakr'dan sonra kendinin imam olduğunu söylemiş, daha sonra da peygamber olduğunu iddia etmiştir.[941] Onun Allah inancı da farklıdır.[942] Teşbih de aşırı gitmiştir.[943] Ona göre tanrı, başında tac bulunan, nurdan bir erkektir ve onun organları, hikmet fışkıran kalbi vardır.[944] Bunun gibi daha pek çok aşırı görüşleri olan Muğire, ölüleri dirilttiğini bile iddia etmiştir.[945]

Muğire b. Said, 119(737) veya 120(738) yılında Halid b. Abdillah el-Kasri'ye karşı ayaklanmıştır.[946] Muğire'in hareketine yedi veya yirmi kişi katılmıştır. İsyan karşısında çok şaşıran vali Halid b. Abdullah'ın, "bana yiyecek, su verin" diye bağırdığı nakledilir.[947]

Hâlid, adamlarını göndererek bunları yakalatıp huzura getirtti. Sonra odun ve gaz yağı getirterek hepsini yaktırdı.[948]

Öte yandan, Muğire b. Said'in Peygamber olduğunu, Cebrail'in kendisine vahiy getirdiğini iddia ettiği; bunun üzerine Halid b. Abdullah el-Kasrî'nin kendisini yakalatarak iddiasının doğru olup olmadığını sorduğu, ikrar edip görüşünden dönmediği için de onu öldürttüğü ve astırdığı söylenmektedir.[949]

E- Ebû Mansur Hareketi

Hz. Ali taraftarlığını kullanarak hareket edenlerden birisi de Ebu Mansur'dur. Ebu Mansur'un çocukluğu çölde geçmiştir. Okuma yazma bilmediği, Kûfe'de bir evi olduğu rivayet edilmektedir. Önce Ebu Cafer Muhammed b. Ali'inin kendisini vasi tayin ettiğini, dolayısıyla onun halife olduğunu, Ebu Cafer'den sonra da imametin kendisine geçtiğini iddia etmiştir.[950]

Davasına ilahi bir nitelik kazandırmak için kendisinin göğe çıkarıldığını, Tanrının başını okşadığını, tebliğ görevini vererek yer yüzüne gönderdiğini iddia etmiştir.[951] O ayrıca, peygamberlerde ınkıta olamadığı gibi risalette de kesinti olmadığını iddia etmiştir.[952]

---

[941] Bağdâdî, 182; Şehristânî, 161
[942] Onat, 125-127
[943] Bağdâdî, 182; Şehristânî, 161
[944] Bağdâdî, 182; Şehristânî, 161-162
[945] Bağdâdî, 182; Şehristânî, 161
[946] Taberî, V, 456 ;İbnu'l-Esîr, III, 359
[947] Taberî, V, 456; İbnu'l-Esîr, III, 359
[948] Taberî, V, 456; İbnu'l-Esîr, III, 359; Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri,** 62
[949] Taberî, V, 456
[950] Bağdâdî, 187; Şehristânî, 163
[951] Bağdâdî, 187; Şehristânî, 163; Onat, 130-132
[952] Şehristânî, 163

Ebu Mansur ve taraftarlarının, muhaliflerini kafir olarak gördüğü "müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün"[953] ayetinin muhaliflere yaşama hakkı tanımadığı,[954] bunu da gizli cihat telakki ettiği bilinmektedir.

Bunlar; muhalifleri için özel öldürme taktikleri bile geliştirmişti.[955] Ebu Mansur el-İcli, 121-127(737-744) tarihleri arasındaki Emevî idaresinin Irak valiliğini yapan Yusuf b. Ömer'e karşı ayaklanmıştır. Mansur kendisi mevâli olmadığı halde, kendisine Arapların yanısıra mevâliden de destek almıştır. Sonunda Yusuf b. Ömer tarafından yakalanarak idam edilmiştir[956]

Kaynaklarımızın hemen hemen ittifakla belirttiğine göre Ebu Mansur, taraftarlarına grubuna katılmayanları boğarak öldürmelerini emretmiş ve mallarınının gaspedilmesine izin vermiştir. Hatta düşmanlarından kırk kişiyi öldürenlerin mutlaka cennete gireceğini söylemiştir. Muhaliflerini boğarak öldürme emrinden dolayı da kendisine "Hannak" lakabı verilmiştir. Ebu Mansur'un terör niteliği taşıyan çeşitli eylemlerde bulunması ve bunları adeta müesseseleştirmesi İslam Tarihinde dikkat çekici bir olaydır.[957]

2. HZ. ALİ SOYUNDAN GELENLERİN ŞİDDET HAREKETLERİ

A - Zeyd b. Ali Hareketi

Hz. Hüseyin'den sonra Hz. Ali'nin neslinden olup Emevî iktidarına karşı ilk isyan eden Hz. Hüseyin'in torunu Zeyd b. Ali olmuştur. Babası Ali, Kerbela katliamından kurtulanlar arasında yer alan Zeyd, 80(699) yılında Medine'de doğdu. Babası öldüğünde on dört yaşında olan Zeyd'in yetişmesi ve bakımı ile kardeşi Muhammed el-Bakır ilgilendi. Hayatının çoğunu Medine'de geçirmekle beraber, başta Kûfe olmak üzere Hicaz ve Irak'ta pek çok yere seyahatta bulundu. Bu sayede, daha genç yaşta, İslam dünyasındaki siyasi ve fikri hareketleri tanıma imkanı buldu. 121(739) yılında Kûfe'de isyan hazırlıklarına başlayan Zeyd b. Ali, 122(740) senesinde Irak valisi Yusuf b. Ömer es-Sekafî tarafından öldürüldü.[958]

Zeyd, Emevîlere karşı isyan etme konusunda, fitneye yol açmamak için ayaklanmaya karşı çıkan ve Emevîlerle uyum içinde yaşayan babası Ali b. Hüseyin'den farklı düşünüyordu. O, Kerbela'da dedesini öldüren, Harre olayında

---

[953] Tevbe 9/5
[954] Bağdâdî, 187; Şehristânî, 163
[955] Bağdâdî, 187; Şehristânî, 163
[956] Bağdâdî, 187; Şehristânî, 163; Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri,** 63; Onat, 132
[957] Fığlalı, Ethem Ruhi, *"Ebu Mansur el-İcli"*, **DİA**, c.X, s.181
[958] İbn Kuteybe, **Meârif,** 149; Belâzurî, **Ensâb,** III, 446

Medine'yi yağmalayan ve Kabe'yi mancınıkla taşa tutan Emevîler'e karşı, kin ve nefret içerisinde isyan etmesi gerektiğini düşünüyordu.[959]

Zeyd b. Ali'nin isyanına sebep olan olaylarla ilgili kaynaklarımızda değişik rivayetler vardır. Bu rivayetler genel olarak iki grupta toplanabilir. Bunlardan birincisine göre isyanın nedeni, Irak eski valisi Halid el-Kasri'nin, sorgusu sırasında Zeyd'e bir takım bağışlarda bulunduğunu ve emenet olarak mal verdiğini iddia etmesi nedeniyle, Zeyd b. Ali'nin kendisi ile yüzleştirilmek üzere Kûfe'ye gönderilmesi üzerine, Kûfelilerin onu ayaklanmaya teşvik etmeleridir.[960]

İkinci grup rivayetlere göre ise; Hz. Ali'nin vakıflarının idaresi konusunda Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin'in torunları arasında ortaya çıkan sorunların çözümü için Zeyd'in Halife Hişam'a başvurması üzerine, Şam'da gerçekleştirilen görüşmeler sırasında Zeyd ile Halife Hişam'ın arası açılması ve isyan etmeye karar vermesidirZeyd b. Ali, Şam'dan ayrılıp Kûfe'ye gelmiş ve halktan biat almaya başlamıştır.[961]

Yukarıda bahsedilen iki unsurun da isyanda rolü olmakla birlikte, Zeyd'in isyanında ki asıl etken; Sarıçam'ın belirttiği gibi, O'nun, hilafetin Benî Hâşim'e ait olduğu inancına sahip bulunması ve bu aileden birinin ortaya çıkıp bu işe talip olmaması nedeniyle kendisini sorumlu hissetmesidir.[962]

Zeyd b. Ali, 121(738-739) yılında Kûfe'de ikamet etmeye başlamış, halkı kendisine davet ederek gizlice ayaklanma hazırlıklarına girişmiştir. Kûfe'de kaldığı on aylık süre içinde taraftarları gelip ona biat ettiler. Zeyd taraftarlarından, Allah'ın Kitab'ına, Peygamber'in Sünnet'ine, zalimlerle cihada, zayıfları savunmaya, haksızlığa uğrayanların zararlarının telafi etmeye, zulmü kaldırmaya ve Ehl-i Beyt'e yardım etme üzerine biat alıyordu.[963]

Rivayetlerden, Zeyd'in etrafa propagandacı ve mektup gönderdiği ve iki ay da Basra'da kaldığı anlaşılmaktadır.[964] Zeyd bu mektuplarla Beni Ümeyye'nin zulmünü ve kötü icraatını anlatarak halkı cihada davet etti.[965] Sadece Kûfe'de 15 bin kişi davetini kabul ederek kendisine biat etmiştir.[966] Hatta Haricîlerden de O'na katılanların

---

[959] Bağdâdî, 29
[960] Belâzurî, **Ensâb,** III, 429-432; İbn A'sem, IV, 313-315; Taberî, V, 482-483; İbnu'l-Esîr, III, 372-373
[961] Belâzurî, **Ensâb**, III, 427-429; Taberî, V, 484-486; İbnu'l-Esîr, III, 374-375
[962] Sarıçam, 335-336
[963] Belâzurî, **Ensâb**, III, 434; İbn A'sem, IV, 316; Sarıçam, 343
[964] Belâzurî, **Ensâb**, III, 434
[965] Belâzurî, **Ensâb**, III, 435
[966] Belâzurî, **Ensâb**, III, 433; İbn A'sem, IV, 317; Taberî, V, 486-489; İbnu'l-Esîr, III, 376-377

olduğu belirtilmektedir.[967] Bu arada Zeyd, Ebu Hanife'nin de kendisine destek vermesini istemiştir. Ebu Hanife, fukahadan kimlerin onu desteklediğini sormuş, Seleme b. Kuheyl, Yezid b. Ebi Ziyad, Hişam el-Berid gibi bazı kimselerin Zeyd'e destek verdikleri söylendi. Bunun üzerine Ebu Hanife isyana bizzat katılmayacağını belirtmiş fakat harekete mali yardımda bulunmuştur.[968] Zeyd, Zühri'ye de davet mektubu göndermiş, fakat o, Hişam hayatta kaldığı müddetçe isyana katılamayacağını belirtikten sonra, isyanın Velid zamanına ertelenmesi durumunda kendisi ile birlikte olacağını söylemiştir.[969]

Başta Muhammed b. Ömer, Abdullah b. Hasan ve Davud b. Ali olmak üzere yakın akrabalarının, hareketinin yanlış olduğu ve Kûfelilere güvenmemesi gerektiğini[970] söylemelerine rağmen onlara kulak asmadığı görülmektedir.

Kûfe'deki gelişmelerden haberdar olan Hişam, Yusuf b. Ömer'e mektup yazarak O'nu Kûfe'den çıkarıp Hicaz'a göndermesini istedi. Zeyd yakalanmamak için ikamet yerini sürekli değiştirmek zorunda kaldı.[971]

Bu sırada Irak valisi Yusuf b. Ömer, Suriyeli birliklerin büyük bir kısmı ile Hire'de oturuyordu. Kûfe valilğini de Hakem b. Salt yürütüyordu. Süleyman b. Sureka el-Bariki, Hira'ye giderek Zeyd'in ayaklanma hazırlığına giriştiğini Yusuf b. Ömer'e bildirdi. Yusuf, tutuklattığı iki taraftarından Zeyd'in isyan faliyetleri hakkında detaylı bilgiler aldı.[972] Bu sırada gerçekleşen bir olay, hem Zeyd taraftarlarının bağlılıklarının derecesini, hem de onların gerçekten vefasızlıklarını göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Durumlarından Yusuf b. Ömer'in haberdar olduğunu ve haklarında araştırma başlatıldığını öğrenen Zeyd'in arkadaşlarından ileri gelen birkaç kişi, Zeyd'e gelerek Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer hakkındaki görüşünü sordu. Zeyd'in, her iki Halifeye de rahmet diledikten sonra, onlar hakkında hayırdan başka bir düşüncesinin olmadığını, Hilafet'in Ehl-i Beyt'in hakkı olduğunu, onun kendilerinden alındığını, ancak bu davranışları ile küfre düşmüş olmadıklarını, çünkü insanlar arasında adaletle hükmettiklerini, Kur'an ve Sünnet'le amel ettiklerini söylemesi üzerine ona "Ebû Bekir ve Ömer sana zulmetmemişler de Emevîler niye zulmediyorlar ve sen niçin insanları onlarla savaşmağa çağırıyorsun"? diye sordular. Bunun üzerine Zeyd: "Ebû Bekir ve Ömer bunlar gibi değillerdi. Bunlar bana, size ve kendi nefislerine

[967] Belâzurî, **Ensâb**, III, 433
[968] Belâzurî, **Ensâb**, III, 435; Sarıçam, 342
[969] Belâzurî, **Ensâb**, III, 435
[970] İbn A'sem, IV, 315; Taberî, V, 486-489; İbnu'l-Esîr, III, 376-377
[971] Belâzurî, **Ensâb,** III, 434; İbn A'sem, IV, 316; Taberî, V, 491; İbnu'l-Esîr, III, 376
[972] Taberî, V, 497-498; İbnu'l-Esîr, III, 380

zulmediyorlar. Biz sizi Allah'ın Kitabı'na ve Rasûlüllah'ın Sünnetine, ihya edilecek sünnetlere, bidatlerin söndürülmesine çağırıyoruz. Bu davete icabet ederseniz saadete erersiniz. Eğer kabul etmezseniz, ben sizin vekiliniz değilim" diye karşılık verdi. Bu konuşmadan sonra biatlarını bozarak onun yanından ayrılıp Muhammed b. Ali'nin oğlu Ca'fer'i imam olarak kabul ettiler.[973]

Zeyd ve arkadaşları 1. Safer 122 (6 Ocak 740) Çarşamba gününü ayaklanma tarihi olarak kararlaştırdılar.[974] Yusuf b. Ömer olayların büyümeden halledilmesi ve kan dökülmemesi için farklı bir yöntem uygulamıştır. Kûfe valisi Hakem b. Salt'a verdiği emir ile Kûfeliler, isyan tarihinden bir gün önce Salı günü şehrin Büyük Camii'ne kapatıldı[975] ve Suriyeli askerlerle kuşatma altına alındı. Ayrıca Hakem pazar yollarını da insanlara kapadı.[976] Balazuri'ye göre halkın mescide kapatılma fikri bizzat Hişam'dan gelmiştir.[977] Zeyd'in yanında Salı'yı Çarşamba'ya bağlayan çok soğuk olan bir gecede kararlaştırılan yerde Ebu Mihnef'in rivayetine göre 218 kişi toplandı.[978] Zeyd'in yanında akşamdan 4 bin kişinin toplandığı, sabah ise üç yüz kişinin kaldığı rivayet edilir.[979] Toplantı yerine beklediğinden çok az kişinin geldiğini gören Zeyd, hayretle diğerlerinin nerede olduğunu sormuş, halkın şehrin büyük camiinde toplanıp kuşatıldığı ve kapıların kilitlendiği söylendiğinde[980] ise biat edenler için bunun bir mazeret olmadığını söylemiştir.[981] Bu arada Nasr b. Huzeyme el-Absî, yanında bir grup adamı ile Zeyd'e yardıma giderken Hakem'in güvenlik kuvvetinin başkanı Amr b. Abdurrahman ile Cüheyne'den topladığı süvarilerle olduğu halde yolda karşılaştı ve onlara saldırdı. Bu ilk sıcak temasta Amr öldürüldü beraberindekiler ise hezimete uğratıldı.[982]

Zeyd, yanındaki az sayıda taraftarı ile üzerine gönderilen yaklaşık 500 kişilik Suriyeli askerleri dağıtıp mescittekileri kurtarmaya gittiğinde, oradakiler hallerinden memnunmuş gibi yerlerinden kımıldamadı. Zeyd onlarardan "delaletten hidayete,

---

[973] Belâzurî, **Ensâb**, III, 436; İbn A'sem, IV, 118-119; Taberî, V, 498; İbnu'l-Esîr, III, 380
[974] Belâzurî, **Ensâb**, III, 437; Taberî, V, 499; İbnu'l-Esîr, III, 381
[975] Belâzurî, **Ensâb**, III, 437; İbn A'sem, IV, 319; Taberî, V, 499; İbnu'l-Esîr, III, 381
[976] Taberî, V, 499; İbnu'l-Esîr, III, 381
[977] Belâzurî, **Ensâb,** III, 430
[978] Belâzurî, **Ensâb**, III, 438; Taberî, V, 499-500; İbnu'l-Esîr, III, 381. İbn A'sem 220 kişi olduklarını söylerken, (İbn A'sem, IV, 319) Avane'den gelen rivayete göre ise 250 kişi vardı. 400 kişi olduklar da söylenir. (Belâzurî, III, 438)
[979] Belâzurî, **Ensâb**, III, 438
[980] Belâzurî, **Ensâb**, III, 438; İbn A'sem, IV, 319; Taberî, V, 499-500; İbnu'l-Esîr, III, 381
[981] Taberî, V, 499-500; İbnu'l-Esîr, III, 381
[982] Belâzurî, **Ensâb**, III, 438; İbn A'sem, IV, 321; Taberî, V, 500; İbnu'l-Esîr, III, 381

zilletten hidayete çıkmalarını" istedi.[983] Onlar, Wellhausen[984]ve Sarıçam'ın da belirttiği gibi gireşecekleri akılsızca hareketten böylece korunmuş olmaktan memnun gibi hiçbir karşılık vermediler.

Bu esnada Suriyeliler, Zeyd ve arkadaşlarına mescidin üstünden taş atıyorlar ve Zeyd'e "ey Ebu Turab'ın oğlu, ey Munafığın oğlu" diye bağırırken, Kûfeli bazı kadınlar Zeyd'e, kendisi ile birlikte çıkıp çarpışmak istediklerini söylemişler fakat o bunu kabul etmemiştir.[985] Yusuf b. Ömer, Hire'den Reyyân b. Seleme el-İraşi komutasında iki bin kişilik bir ordu Kûfe'ye gönderdi.[986] Bunun üzerine mescittekilerden çağrısına cevap alamayınca, mescidin yanından ayrılmak zorunda kalan Zeyd, şehrin çeşitli yerlerinde karşısına çıkan Suriyeli askerlerle çatıştı ve onları dağıttı.[987] Zeyd Perşembe gününe kadar devlet güçlerine karşı başarılı bir şekilde çatıştı. Emevî ordusu o gün akşam üzeri Kikanlı ve Buharalı okçularla takviye edildi. Bu okçular, Kûfeli savaşçıların oluşturduğu küçük birliğe hayli kayıplar verdirdi. Zeyd ve arkadaşları akşam karanlık çökünceye kadar direndi. Zeyd'in anlına isabet eden bir ok beynine saplandı.[988] Gece karanlığında Sebha'da çömlekçilerin evine kadar gelebildi. Burada oğlu Yahya'ya Allah'tan korkması ve Emevîlerle cihada devam etmesini vasiyet etti. Cuma gecesi okun çıkarılması esnasında hayatını kaybetti.[989] Zeyd'in cesedi, bir kanalın suyu boşaltıldıktan sonra kanalın yatağına gömüldü. Sonra bu kanala tekrar su çevrilerek mezarı gizlendi. Ancak, Zeyd'in buraya gömüldüğünü gören O'nun Sindli bir kölesi, Cuma günü cesedin yerini haber verdi. Hakem b. Salt'ın gönderdiği adamlar cesedi çıkardı. Hakem, Zeyd'in başını Yusuf b. Ömer'e gönderdikten sonra mescitteki insanları serbest bıraktı.[990]

Yusuf'un, Zeyd'e yardım eden kadınlardan birini, ellerini ve ayaklarını keserek öldürttüğü, kocasının da boynunu vurdurttuğu ve taraftarlarından bir çoğunun evini yıktırdığı rivayet edilir.[991] Yûsuf, Zeyd ile onun yakın arkadaşları Nasr b. Huzeyme, Muâviye b. İshâk ve Ziyâd b. Nehdî'nin Künâse'de çarmıha gerilmelerini ve muhafaza edilmelerini emretti,[992] Zeyd'in başını da Hişâm'a gönderdi.[993] Bu baş Şam kapısına

[983] Belâzurî, **Ensâb**, III, 440; İbn A'sem, IV, 321; Taberî, V, 501; İbnu'l-Esîr, III, 382
[984] Wellhausen, **Muhalefet Partileri**, 159
[985] Belâzurî, **Ensâb**, III, 440
[986] Belâzurî, **Ensâb**, III, 439; Taberî, V, 499; İbnu'l-Esîr, III, 381
[987] Taberî, V, 500-501; İbnu'l-Esîr, III, 381-382
[988] Belâzurî, **Ensâb,** III, 442-443; İbn A'sem, IV, 321-322; Taberî, V, 502-503; İbnu'l-Esîr, III, 382-383
[989] Belâzurî, **Ensâb**, III, 445
[990] Belâzurî, **Ensâb**, III, 446; Taberî, V, 504; İbnu'l-Esîr, III, 383
[991] Belâzurî, **Ensâb**, III, 448.
[992] Taberî, V, 504; İbnu'l-Esîr, III, 383

asıldı, sonra Medine'ye gönderildi. Zeyd'in gövdesi ise, Hişâm ölüp yerine Velîd geçinceye kadar çarmıha gerili olarak kaldı. Velîd halife olunca, oradan indirtip yaktırmıştır.[994]

Abbasoğullları, ayaklanmaya teşebbüs ettiklerinde her fırsatta Zeyd'in Benî Ümeyye tarafından öldürüldüğünü dile getirmiş ve iktidarı ele geçirdiklerinde de Benî Ümeyye'yi katlederken Zeyd b. Ali'yi de intikamlarını aldıkları Hâşimîler arasında saymışlardır.[995]

B- Yahya b. Zeyd Hareketi

Yahya b. Zeyd, babasının öldürülmesinden sonra Kûfe'de gizlenmiş, aramalar gevşeyince Horasan'a kaçmış, burada Nasr b. Seyyar'ın adamları tarafından öldürülmüş ve başı Irak valisi Yusuf b. Ömer'e gönderilmiştir.

Yahya b. Zeyd, babasının öldürülmesinden sonra Yusuf b. Ömer'e görünmemek için bir müddet Kûfe'de gizlenmiş, fakat burada emniyet içinde olmayınca Kerbelâ'ya gelip Ninova'da[996] Bişr b. Abdülmelik b. Bişr'in mevlâsı Sâbık'a misafir olmuştur.[997] Yûsuf b. Ömer, Kûfelileri, Zeyd'in öldürülmesinden sonra henüz elegeçirilememiş olan Yahya'yı koruduklarını düşünerek tehdit etmiş, "Ey Iraklılar! Yahya b. Zeyd tıpkı babası gibi kadınlarınızın kubbemsi örtüleri içinde yoluna devam ediyor. Eğer gözüme görünürse, babasının husyelerini kemirdiğim gibi onunkileri de kemirirdim" diyerek onlara gözdağı vermiş, bunun üzerine halk da çevresinden ayrılmıştır.[998] Yahya, aranması biraz gevşeyince kendine tabi olan bir grup insanla Horasan'a hareket etmiştir.[999]

Yahya önce Medain'e, oradan Rey'e ve burada da bir müddet kaldıktan sonra Serahs'a gitti. Serahs'ta Yezid b. Amr'ın evinde altı ay kaldığı, bu sırada Haricîlerden bir grup kimsenin Emevîlerle savaşmak üzere kendisine biat etmek istedikleri, buna istekli görünen Yahya'nın Yezid b. Ömer'in; "baban ve onun ailesinden uzaklaşan bir toplulukla nasıl işbirliği yaparsın, onlarla birlikte nasıl savaşırsın" uyarısıyla bundan vaz geçtiği belirtilir.[1000] Yahya Belh'e gelmiş ve burada Hişam b. Abdulmelik ölüp

---

[993] Belâzurî, **Ensâb**, III, 446
[994] Taberî, V, 538; İbnu'l-Esîr, III, 383. Zeyd'in cesedinin Hişam'ın ölümüne kadar Kûfe'de çarmıha gerili olarak kaldığı söyleniyorsa da bu pek makul görülmemektedir. (Sarıçam, 346)
[995] Sarıçam, 347
[996] Belâzurî, **Ensâb**, III, 453; Taberî, V, 503-504;İbnu'l-Esîr, III, 382-383
[997] Taberî, V, 503-504;İbnu'l-Esîr, III, 382-383
[998] Taberî, V, 506; İbnu'l-Esîr, III, 384
[999] Belâzurî, **Ensâb,** III, 453; Taberî, V, 505-506; İbnu'l-Esîr, III, 383
[1000] Belâzurî, **Ensâb**, III, 454

yerine Velid b. Yezid b. Abdulmelik'in tahta çıkmasına kadar Harîş b. Amr b. Davud'un yanında kalmıştır.[1001]

Irak valisi Yûsuf b. Ömer, Yahya'nın yerini öğrenince Horasan valisi Nasr'dan yakalanmasını emretti. Nasr bu konuyu Belh amili Akîl b. Ma'kil el-İclî'ye havale etti. Bunun üzerine Akîl, Harîş'i tutuklayıp O'ndan Yahya'yı istedi. Harîş, Yahya hakkında hiç bir bilgisinin olmadığını söyleyince, O'nu Nasr'a götürdü. Nasr, Harîş'in dövülmesini istedi ve altı yüz sopa vurdurarak işkence ettirdi. Harîş "Yahya eğer ayaklarımın altında olsa vallahi onları kaldırmam." diye yemin etti. Oğlu Kureyş b. Hariş babasının başına gelenleri görünce dayanamayıp Yahya'nın yerini Nasr'a gösterdi. Nasr, Yahyâ'yı yakaladı ve durumu Yusuf b. Ömer ve Halife Velîd'e bildirdi. Velîd, Nasr'ı doğabilecek bir fitneden korkutarak, Yahya'nın güvence altında tutulmasını, kendisinin ve taraftarlarının ise serbest bırakılmasını emretti. Nasr bunun üzerine Yahya'yı serbest bıraktı ve Allah'tan korkup fitne çıkarmamasını da tembih edip kendisine iki bin dirhem yol harçlığı vererek Velîd'e gitmesini emretti.[1002]

Yahya Serahs'a vardı ve bir müddet orada kaldı. Burada kaldığı sürece Beni Ümeyye, Halife Velid ve onların valileri hakkında ileri geri konuşmaya devam etti. Bu durumdan rahatsız olan Nasr, Abdullah b. Kays b. Ubâd'a mektup yazarak Yahya'nın Serahs'dan çıkarılmasını istedi,[1003] Abdullah da Yahya' yı oradan çıkardı. Yahya Beyhak'a gitti. Fakat burada Yûsuf b. Ömer'in kendisine karşı girişeceği suikastten korktuğu için Neysâbûr'a döndü.[1004] Burada insanları kendisine davet etmeye başladı. O'na ilk etapta yetmiş kişi katıldı. Adamlarına binek temin etmek için bazı tüccarların hayvanlarını zorla aldı ve bunların gelirlerinin de kendilerine ait olduğunu söyledi.[1005] Neysâbûr valisi Amr b. Zürâre, durumu Nasr'a bildirdi. Nasr da Yahya'nın silah yolu da dahil olmak üzere bir şekilde ortadan kaldırılmasını istedi. Bunun üzerine Amr, büyük bir ordu ile Yahya'nın üzerine yürüdü. Çıkan çatışmalarda Amr öldü,[1006] Yahya ve adamları bir çok silah ve hayvan elegeçirdi. Daha sonra Muğlis b. Ziyad el-Amiri'inin yönetimindeki Herât'a, oradan da Cüzcan'a gitti. Bu arada Herat, Talikan

[1001] Belâzurî, **Ensâb**, III, 454; Taberî, V, 536
[1002] Belâzurî, **Ensâb**, III, 454; Taberî, V, 536
[1003] Belâzurî, **Ensâb**, III, 454-455; Taberî, V, 536
[1004] Belâzurî, **Ensâb**, III, 455; Taberî, V, 537
[1005] Belâzurî bu binek hayvanlarını satın aldıklarını ifade eder. (Belâzurî, **Ensâb**, III, 454)
[1006] Kaynaklarımızda geçen rivayetlerde, Amr'ın on bin kişilik kuvveti, Yahya'nın ise sadece yetmiş taraftarının olduğu belirtilir. Aynı rivayetlere göre Yahya az sayıda taraftarı ile Amr'ı öldürmüş, birliklerini dağıtmış ve kendisine ganimet olarak bir çok silah ve hayvan elegeçirmiştir. (Belâzurî, **Ensâb**, III, 455; Taberî, V, 537)

ve Feryab halklarından kendine katılanların olduğu ve sayılarının yüzelliye ulaştığı bildirilir.[1007]

Nasr b. Seyyar, Amr b. Zürâre'nin öldürüldüğünü ve Yahya'nın Cüzcan'a gittiğini öğrenince, Silm b. Ahvez'i Horasanlı ve Suriyeli askerlerden oluşan 8 bin kişilik bir kuvvetle Yahya'nın yakalanması için görevlendirdi. Silm, Yahya'ya Cüzcân'da yetişti. Burada aralarında üç gün süren şiddetli çatışmalar oldu.[1008] Başta Yahya olmak üzere taraftarlarının tamamı kılıçtan geçirildi.(Ramazan 125/Temmuz 743) Nasr'ın komutanlarından Serve b. Muhammed el-Kindi, Yahya'nın başını kesip aldı ve gömleğine varıncaya kadar üzerinde ne varsa yağmaladı.[1009]Yahya'nın başı Nasr b. Seyyar'a gönderildi. Nasr da O'nu Yusuf b. Ömer'e, O da Velid b. Yezid'e gönderdi. Başı Şam'da teşhir edilirken, cesedi Cüzcan'da asıldı. Ebû Müslim el-Horasânî ortaya çıkıp Horasan'ı işgal edinceye kadar böyle asılı kaldı.[1010]

Yahya'nın intikamını almak Ebu Müslim'e nasib oldu. Ebû Müslim Yahya'yı asılı olduğu yerden indirtti ve namazını kıldırıp defnetti. Horasan'da onun için matem tutulmasını emretti. Ebû Müslim, daha sonra Emevîlerin sicil defterlerini eline geçirdi ve buradan Yahya'nın kimler tarafından öldürüldüğünü tespit etti. Yahya'nın kafasını kesen Sevre b. Muhammed el-Kindi'yi ve ona ok atarak öldüren şahsı yakalatarak ellerini ve ayaklarını kesti, sonra da astı. Bundan sonra Yahya'nın öldürülüşüne iştirak edenleri yakalatarak öldürttü.[1011]

Zeyd b. Ali ve Yahya b. Zeyd'in öldürülmeleri, Abbasi propagandacılarına güzel bir fırsat vermiştir. Abbasi propagandacıları, faliyetlerinde Yahya'nın öldürülüşünü ve cesedine yapılan saygısızlıkları devamlı gündemde tutmuştur. Yahya'nın öldürülmesi Horasanlılar üzerinde o kadar etki bıraktı ki, bölgede bu yıl içinde doğan çocukların çoğuna Yahya adı verildi.

C- Abdullah b. Muâviye Hareketi

Hz. Ali'nin kardeşi Cafer'in küçük torunu olan Abdullah b. Muâviye, Medine'de doğup büyümüş, 126(743) yılında Kûfe'ye gelip yerleşmiş ve aynı yıl, kendisi için propaganda yapmaya başlamıştır.

[1007] Belâzurî, **Ensâb**, III, 455; Taberî, V, 537
[1008] Belâzurî, **Ensâb**, III, 455; Taberî, V, 537
[1009] Belâzurî, **Ensâb**, III, 456; Taberî, V, 538
[1010] Belâzurî, **Ensâb**, III, 456; Taberî, V, 538
[1011] Belâzurî, **Ensâb**, III, 456; Taberî, V, 538

Abdullah b. Muâviye ve kardeşleri, Kûfe'de Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz'in yanına ziyarete gelmişti.[1012] Abdullah b. Ömer, Kûfe'ye geldiğinde, onlara ikramda bulunup çeşitli hediyeler vermiş, ayrıca onlara her gün için üç yüz dirhem tahsis etmişti.[1013] Onların bu hâli Yezîd b. Velîd ölünceye kadar devam etti.

Başalangıçta isyan etmeyi düşünmediği anlaşılan Abdullah b. Muâviye, burada Hatim b. Abdulmü'min'in kızı ile evelendi. Kabileler arasında ortaya çıkan asabiyet[1014] ve Başkent Şam'da meydana gelen ihtilal[1015] nedeniyle, diğer vilayetlerde olduğu gibi bölgede valinin otoritesinin zayıflamaya başladığını gören Kûfe halkı, Abdullah b. Muâviye'ye gelerek, bu işe Beni Haşim'in Beni Mervan'dan daha layık olduğunu belirtip halkı kendisine biat etmeye davet etmesini istedi. Kûfelilerin bu teşvikleri üzerine Abdullah, Vali İbn Ömer'in Hire'de oturmasını fırsat bilerek gizlice davetine başladı. Bu arada Hz. Ali taraftarları da halkı Abdullah b. Muâviye'ye davet ettiler.[1016]

Bundan sonraki olayların Abdullah b. Muâviye'nin kontrolü dışında geliştiği ve onun kendini bu olayların içinde bulduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Hz. Ali taraftarları, 127(744) yılının Muharrem ayında Kûfe mescidinde toplanarak ayaklanmayı başlattı. Genel vali Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz'in kardeşi olan Asım b. Ömer'i hükümet konağından çıkardılar. Abdullah b. Muâviye'ye gelerek onu evinden alıp hükümet konağına soktular. Kûfeliler gelip İbn Muâviye'ye biat etti. Biat edenlerin içinde Ömer b. el-Gadbân, Mansûr b. Cumhur, Hâlid'in kardeşi İsmail b. el-Kasrî de vardı.[1017] İnsanların ona bey'at etmesi günlerce sürdü. Biat edenlere Kûfe'de bulunan bazı Suriyelilerin de katıldığı anlaşılmaktadır.[1018] Bu arada Medâin'den gelip biat edenler de oldu. Böylece insanlar onun etrafında toplandı.[1019]

Hire'de bulunduğu sırada durumu öğrenen Abdullah b. Ömer askerleriyle Kûfe'ye hareket etti (Muharrem 127/ Ekim-Kasım 774). İlk çatışmalar Kûfe'nin dışında oldu. Taraftarlarının çoğunun burada kendisini yalnız bıraktığı anlaşılan İbn Muâviye, yenilerek şehre çekilmek zorunda kaldı ve valilik konağına sığındı. Yanında sadece Rebia kabilesinden Zeydiyye Fırkası mensupları kalmıştı. Şehirde, sokak aralarında günlerce süren çatışmalardan sonra taraftarları dağıldı. Sonra Rabîalılar, İbn

[1012] Halife, 298; Taberî, V, 599; İbnu'l-Esîr, III, 434
[1013] Halife, 299; Taberî, V, 600; İbnu'l-Esîr, III, 434
[1014] Taberî, V, 601; İbnu'l-Esîr, III, 434.
[1015] Taberî, V, 600; İbnu'l-Esîr, III, 434
[1016] Halife, 299; Taberî, V, 599; Sarıçam, 354
[1017] Taberî, V, 601-602; Sarıçam, 354
[1018] Halife, 299
[1019] Taberî, V, 601-602; Sarıçam, 354

Muâviye, kendileri ve Zeydiler için diledikleri yerlere gitmek ve takip edilmemek üzere emân aldı. İbn Muâviye Kûfe'den ayrılıp Medâine gitmek zorunda kaldı.[1020]

Kûfe'den ayrılıp Medain'e gelen İbn Muâviye, faliyetlerine burada devam etmiştir. Medainliler gelip ona biat etti. Bir grup Kûfeli de ona katıldı. Cibal bölgesi, Hulvân, Kumis, Isfahan ve Rey şehirlerini içine alan geniş bir bölgede hakimiyet kurdu ve kardeşleri Hasan'ı Istahr'a, Yezid'i Şiraz'a, Ali'yi Kirman'a ve Salih'i de Kum şehrine vali tayin etmiştir. Abdullah b. Muâviye'nin buradaki taraftarlarının yapısı oldukça ilginçtir. Bir bakıma ülkedeki muhalifler onun etrafında toplanmıştır. Onun taraftarları arasında; başta Kûfeli mevâli olmak üzere Şeybân b. Abdulaziz önderliğindeki Haricîler, Ebu Ca'fer el-Mansur, Abdullah b. Ali ve İsa b. Ali gibi Abbasiler, Süleyman b. Hişam b. Abdulmelik, Amr b. Süheyl b. Abdulaziz gibi Emevîler ve Mansur b. Cumhur gibi Emevî Hanedanına küsmüş kimseler vardı. Abdullah b. Muâviye taraftarlarına oldukça cömert davranmış, görev isteyenlere görev vermiş, bağış isteyene de çeşitli hediyeler vermiştir. Abdullah b. Muâviye, hakimiyet kurduğu bu bölgelerde vergileri de topluyordu. Ayrıca burada para bastırdığı da gelen haberler arasındadır.[1021] O'nun para bastırması bağımsız bir devlet olma yönünde atmış olduğu önemli bir adım olmuştur.[1022]

Yezid b. Ömer b. Hubeyre, Abdullah b. Ömer b. Abdulaziz'in yerine Irak valisi tayin edilince, Âmir b. Dubâre'yi Abdullah b. Muâviye'ye karşı gönderdi.[1023] Diğer taraftan Ma'n b. Zaide komutasında bir ordu daha sevketti. Merv-i Şâzân'da meydana gelen savaşta Abdullah b. Muâviye yenildi. Burada ele geçirilen esirlerin bir çoğu öldürüldü. Abdullah b. Muâviye'nin yanında bulunan Beni Ümeyye mensupları kaçtı. Abdullah b. Muâviye buradan kardeşleri ile birlikte Horasan'a gitti. Bu sırada Horasan'da Abbasi Hareketi başlamıştı.[1024] Ebu Müslim'e mektup yazıp ona katılmak istedi. Ebu Müslim'in Herat'ta bulunan görevlisi Malik b. Heysem el-Huzâî, onu ve kardeşlerini tutuklattırdıktan sonra ne yapması gerektiği konusunda Ebu Müslim'e fikrini sordu. Ebu Müslim, önce onların hapsedilmesini, ardından da O'nu kendisine

[1020] Halife, 299; Taberî, V, 602-604; İbnu'l-Esîr, III, 435
[1021] İbn Habib, 206; Sarıçam, 355
[1022] Sarıçam, 355
[1023] İbn Habib, 206; İbn Kuteybe, **Meârif**, 288
[1024] Abbasi ihtilal hareketinin başlaması ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Bozkurt, Nahide, **Oluşum Sürecinde Abbasî İhtilali**, Ankara 2000, 41-57

rakip olarak gördüğü için,[1025] Abdullah b. Muâviye'nin öldürülüp kardeşlerinin serbest bırakılmasını istedi. Bunun üzerine Abdullah b. Muâviye öldürüldü.[1026]

[1025] Sarıçam, 358
[1026] Taberî, VI, 38-45; İbnu'l-Esîr, III, 463-464. İbn Habib onun hapiste ölü bulunduğunu bildirmektedir. (İbn Habib, 206)

III. BÖLÜM

TOPLUMSAL ŞİDDET OLAYLARI

I. KABİLE ÇATIŞMALARI

Emevîler döneminde meydana gelen toplumsal şiddet hareketlerinin en önemlisi, devletin çeşitli coğrafyalarında meydana gelmiş olan kabile çatışmalarıdır. İslam'ın cahiliyeden gelen kabileler arasındaki intikamı yasaklamış olmasına rağmen, Arabın ruhunda soyuna düşman kabilelere karşı kin tutmak ve intikam almaktan daha köklü ve derin bir duygu yok gibidir. Hz. Peygamber ve ondan sonra gelen Halifeler kabile düşmanlıklarını ve kabileler arası çatışmaları en aza indirmeye çalışmıştır. Ancak Emevîler döneminde, geçmişten gelen kabile düşmanlıklarından kaynaklanan intikam savaşları yeniden başlamıştır. Bu dönemde muhtelif kabileler eski husumetlerini ve kan davalarını sürdürerek rakip kabilelere saldırılar düzenlemişlerdir. Birçok kişinin ölümüne neden olan bu saldırılar yeni husumetlerin ve dolayısıyla da yeni savaşların sebebi olmuştur.[1027]

Emevîler dönemindeki siyasî ve şiddet olaylarında, geçmişe dayanan kabile düşmanlıklarının ve intikam duygularının belirtisi her zaman görülür. Örneğin birçok Medineli'nin Emevî ordusu tarafından öldürüldüğü Harre Vakası'nda (63/683) meydana gelen olaylar, Kureyş'in Bedir'de öldürülenlerin intikamını Medinelilerden alması olarak kabul edilmiştir.[1028] Benzer şekilde Kerbela hadisesinde Hz. Hüseyin ile birlikte birçok Hâşimî'nin şehit edilmesi, Hz. Osman'ın[1029] ve Bedir'de[1030] öldürülen Ümeyye mensuplarının intikamı olarak[1031] görülmüştür.

Emevîler döneminde siyasî, sosyal ve ekonomik nedenlerin de etkisi ile eski kabile düşmanlıklarına yeni düşmanlıklar eklenmiş, bunun sonucu olarak Suriye, Irak, el-Cezire, Horasan ve Endülüs başta olmak üzere ülkenin pek çok eyaleti kabile çatışmalarının neden olduğu şiddet olaylarına sahne olmuştur. Özellikle Suriye'de Kayslılar ile Kelbliler, Horasan'da ise Mudarlılar ile Ezdliler arasında uzun süreli şiddet olayları meydana gelmiştir. Bu şiddet olaylarının ortaya çıkmasında; eyaletlerdeki kabile gruplaşmalarının ve Emevî Halifelerinden bir kısmının bu

---

[1027] Emeviler döneminde asabiyetin kabile çatışmalarına etkisi ile ilgili bkz. Apak, Âdem, **Asabiyet ve Erken Dönem İslam Siyasi Tarihindeki Etkileri**, İstanbul 2004, s.237-252
[1028] Dîneverî, 267
[1029] Sarıçam, **Emevî - Haşimi İlişkileri**, 329
[1030] Demircan, Adnan, **İslam Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi**, İstanbul 1996, s.301
[1031] Apak, 237-238

gruplardan birinin lehine veya aleyhine politika takip etmelerinin önemli derecede etkisi olmuştur.

Emevîler döneminde kabile çatışmaları ve intikam mücadeleleri hem katılım, hem de şiddet bakımından en ileri dereceye ulaşmıştır. Artık savaşlar cahiliye devrinde olduğu gibi deve ve koyun sürüsü gasp etmek veya su-mera kavgaları sebebiyle değil, bol ganimet elde etmek, geniş ve verimli topraklar kazanarak iktidarı ele geçirme gücüne ulaşmak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Bu çatışmalar, cahiliye zamanındaki kabile savaşlarıyla kıyaslanamayacak kadar şiddetli olmuş ve daha fazla cana malolmuştur. Hatta bu dönemdeki kanlı savaşlarda, esirleri öldürmek ve kadınların karnını deşmek gibi savaş hukukunu hiçe sayan vahşi uygulamalara da imza atılmıştır.

1-IRAK'TA MEYDANA GELEN KABİLE ÇATIŞMALARI

A- Basra'da Kabile Çatışmaları

Irak'ın iki önemli merkezi olan Basra ve Kûfe'de, Hâricî ve Şiî ayaklanmaların neden olduğu şiddet olaylarının yanı sıra, zaman zaman asabiyetten kaynaklanan kabileler arası çatışmalar da meydana gelmiştir. Basra'daki kabile mücadelesi diğerine göre daha fazla olmuştur. Bunun sebebi Basra'ya Mudar, Rebia ve Ezd kabilelerin her birinden eşit miktarda insanın göç etmiş olmasıdır. Dolayısıyla şehre hâkim olmak için bu kabileler arasında sık sık çatışma meydana gelmiştir. Kûfeliler ise daha çok farklı kökenden kabile mensuplarını aralarında barındırmalarına rağmen, Emevî iktidarına muhalif kalma paydasında birleşebildikleri için, Basra'ya göre kendi içlerinde daha az sayıda çekişme yaşamıştır.[1032]

Emevîler döneminde Basra'da meydana gelen ilk kabile çatışması Ubeydullah b. Ziyad'ın valiliğinin son zamanlarında gerçekleşmiştir.[1033] O zamana kadar gün yüzüne çıkamayan asabiyet duyguları, Yezid'in ölümü üzerine oluşan otorite boşluğunda yavaş yavaş kendini göstermeye başlamıştır.

Valiliğinin son zamanlarında otoritesi iyice zayıflayan Vali Ubeydullah b. Ziyad, Yezid'in ölüm haberi kendisine ulaşınca, Basralıları topluca namaz kılmak için mescide çağırttı. Mimbere çıkarak Yezid'in ölüm haberini bildirdi. Halkın Suriye'de ihtilafa düştüğünü söyledikten sonra, görevde bulunduğu süre içinde Basra için yaptığı icraatları bir bir anlattı. Bu aşamada Şam'da insanların farklı görüşlere bölündüğünü belirterek bundan sonrası için kendilerine güvenecekleri birini seçmelerini istediğinde,

[1032] Nass, İhsan, **el-Asebiyyetü'l-Kabeliyye ve Eseruha fi'ş-Şi'ri'l-Emevîyye**, Beyrut 1964, s. 307
[1033] Taberî, IV, 387; İbnu'l-Esîr, II, 606

onlar, bu işe en layık kişinin kendisinin olduğunu söylemiş ve kendisine biat etmiştir. Ubeydullah, önce reddettiği fakat sonra kabullendiği bu iş için[1034] Kûfeliler'den de kendisi adına biat almaları için iki kişiyi Kûfe'ye gönderdi.[1035] Bu iki kişi, Ubeydullah b. Ziyad'ın Kûfe'deki vekili Amr b. Hureys'in topladığı halka, Basralıların yaptığını anlatıp onları da İbn Ziyad'a biata davet etti. Fakat Kûfeliler bu durumu kabullenmeyip gelen davetçileri kovdu. Bunun üzerine Basralılar da Kûfelilerin benimsemediği İbn Ziyad'a verdikleri biatlarını geri çekti.[1036]

Bundan sonra Ubeydullah b. Ziyad'ın Basra'daki otoritesi iyice zayıflamış, verdiği emirler yerine getirilmez ve görüşleri dinlenmez hale gelmişti.[1037] Daha sonra Basra'ya gelen İbn Zübeyr'in adamlarından Temimli Selime b. Züeyb el-Hanzalî'nin davetini kabul ederek İbn Zübeyr adına ona biat etmişlerdir.[1038]

Ubeydullah b. Ziyad komutanlarından, kendisine isyan edenlerle savaşmalarını istediğinde onlar, bunu reddettiler. Basra'da kontrolü iyice kaybeden Ubeydullah, durumun ciddiyetini, valiliği sırasında mal mülk sahibi olmuş kardeşleri ile istişare etttiğinde, onlar, uğrunda savaşacağı ve yenildiğinde kendisine yardım edecek bir Halife'nin bulunmadığını, savaşın aleyhine sonuçlanmasının kaçınılmaz olduğunu, yenilmesi durumunda Basralıların kendilerini öldürüp mallarını talan edeceklerini söyleyerek şehirden ayrılmasını tavsiye ettiler.[1039]

Basra'da daha fazla tutunamayacağını anlayan İbn Ziyad, şehirdeki Ezdlilere sığındı, Rabia da onlara destek verdi.[1040] İki müttefik kabilenin desteğine rağmen Kaysîler'in ağırlığı sebebiyle şehirde tutunamayacağını anlayan İbn Ziyad, ayrılırken yerine yardım ve desteğini gördüğü Yemenli Mesud b. Amr'a bırakarak Şam'a çekildi.[1041] Ezdli bir vali tarafından yönetilmeyi içlerine sindiremeyen Basralı Mudariler, bu duruma itiraz etti.[1042] İbn Ziyad kayıplara karıştıktan sonra, Basralılar emirsiz kaldı ve kimi emir yapacakları konusunda anlaşmazlığa düştü.[1043] Sonunda, Kays b. Heysem es-Sülemi ile Nu'man b. Süfyan er-Râsibî el-Haremî'nin razı

[1034] Taberî, IV, 387-388, 389-390; İbnu'l-Esîr, II, 606
[1035] Belâzurî, **Ensâb,** VI, 7; Taberî, IV, 403; İbnu'l-Esîr, II, 606
[1036] Belâzurî, **Ensâb,** VI, 7; İbnu'l-Esîr, II, 606-607
[1037] Taberî, IV, 390; İbnu'l-Esîr, II, 607
[1038] Taberî, IV, 390; İbnu'l-Esîr, II, 607
[1039] Taberî, IV, 391; İbnu'l-Esîr, II, 607
[1040] İbnu'l-Esîr, II, 609
[1041] Belâzurî, Ebu Ubeyde'den gelen rivayete göre İbn Ziyad Mesud'un öldürülmesinden sonra Şam'a gittiğini söylemektedir. (Belâzurî, **Ensâb**, VI, 13) Sonradan gelişen olaylar da onun daha sonra Şam'a gittiğini göstermektedir.
[1042] Belâzurî, a. g. e., VI, 8; İbnu'l-Esîr, II, 613
[1043] Taberî, IV, 393; İbnu'l-Esîr, II, 609

olacakları bir kimseyi aday göstermek üzere anlaştılar. Kays, Ümeyye oğullarına taraftar iken, Nu'man Haşimoğullarını tutuyordu. Sonunda Abdullah b. Haris b. Nevfel b. Abdulmuttalib'e biat edildi ve onu emirlik sarayına götürerek koltuğa oturttular. (Cemaziyelahir 64/Ocak-Şubat 684).[1044]

Bu arada Ezd ile Rabia kabileleri, İbn Ziyad'ın da büyük çaba ve katkıları ile anlaşmalarını yeniledi. Bu iki kabile, İbn Ziyad'ı tekrar koltuğuna oturtmak için anlaştı. Ezdliler Mesud b. Amr, Rebialılar da Malik b. Misma' başkanlığında yola koyuldular. Ezd (Yemenliler) ve Rabia'nın yola koyulup gelmekte olduğunu emirlik sarayında bulunan Abdullah b. Hâris'e bildirdi ve çıkması muhtemel bir kötülüğü engellemek için gerekli tedbirleri alarak, ya aralarını düzeltmesini ya da Temimliler ile birlikte onların üzerine yürümesini istediler. Fakat Abdullah bunun için kendisini ifsat etmeyeceğini belirterek tarafsız kalmayı tercih etti.[1045] Mes'ud mescide gelerek minbere çıktı, Malik b. Misma' ise Temimoğullarının evlerine doğru yürüdü ve Adiyoğullarının evlerini ateşe verdi.[1046] Bu olaylar olurken Temimoğulları, liderleri Ahnef b. Kays'a gelerek, Rebia ve Ezd'in aralarında anlaştıklarını, hatta harekete geçerek mescide girdiklerini bildirerek, onlara karşı harekete geçmeleri için kendilerine önderlik yapmasını istedi. Ancak, Ahnef soğukkanlı davranarak, bu durumun kan dökmek için yeterli bir sebep olmadığını söyledi. Bunun üzerine kendilerinden bazı kimseleri, hatta mescidin girişinde yatalak adamı bile öldürdüklerini ve Malik b. Misma'ın Adeviyyeoğullarının evlerini yakıp yıktığını söylediklerinde, Abs b. Talk b. Rabia es-Süreymi'ye başındaki sarığı sancak olarak vererek onların üzerine gönderdi. Abs mescide varınca Ezdliler ile mescidin kapısında çarpıştı. Bu sırada Mesud, mimberde halkı kışkırtıyordu. Mesud'u mimberden indirip öldürdüler[1047](Şevval 64/Mayıs684). Mudar'dan bazıları, Malik b. Misma'ın evini kuşatıp yaktı. Mesud'un mimbere çıktığı haberini alan İbn Ziyad, emirlik sarayına gitmek için hazırlanırken Mesud'un öldürüldüğünü öğrenince bineğine binip Şam'a

[1044] Taberî, IV, 394, 395-396; İbnu'l-Esîr, II, 609
[1045] Taberî, IV, 397-398; İbnu'l-Esîr, II, 609-610
[1046] Taberî, IV, 399; İbnu'l-Esîr, II 610. Çünkü Malik ibn Hâzım'in Herat'ta Rabia kabilesinden sorup sual etmeden pek çok kişiyi öldürmesine içerlemişti. (Taberî, IV, 399; İbnu'l-Esîr, II, 609)
[1047] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 8-9; Taberî, IV, 400; İbn A'sem, III, 190; İbnu'l-Esîr, II, 610-611. Bu arada Mes'ud'un Haricîler tarafından öldürüldüğü de söylenmiştir. Bu rivayetlere göre Ubeydullah'ın Şam yolunu tutmuş olan Haricîleri Ahnef b. Kays'ın ortak düşmanlarına karşı mücadele için çağırdığı ve onların da gelip mimberde ki Mes'ud'u öldürdükleri şeklindedir. Bunun üzerine Ezdliler Haricîlerle çarpışıp kimilerini öldürüp kimilerini yaraladılar geri kalanlarını da Basra'dan çıkardılar. (Belâzurî, a. g. e., VI, 8-9; Taberî, IV, 405. İbn A'sem'e göre ise Ubeydullah b. Ziyad'ı evinde misafir ettiği için Mesud, Basralılar tarafından öldürülmüştür. (İbn A'sem, III, 190)

doğru yola çıktı. İbn Ziyad'ın kaçtığını duyunca onu takip ettiler, yakalayamayınca neyi varsa talan ettiler.[1048]

Mesud'un yerine Ezdlilerin reisliğine geçen kardeşi Ziyad b. Amr, intikam almak için Temimoğullarına saldırmak amacıyla Rebialılarla anlaşma yaptı. Rabialılar, Malik b. Misma' başkanlığında ortaya çıktı. Basra'daki Kayslılar da Temimlilere katıldı. Daha sonra iki taraf arasında karşılıklı çatışmalar meydana geldi. Birçok kişi hayatını kaybetti. Saldırılar, ancak Temim reisi Ahnef b. Kays'ın girişimleriyle ölen Mes'ud'un yerine on diyet ödenmesi şartıyla durdurulabildi.[1049] Basra'da Ezd ve Temimler arasında barış sağlanınca halk ittifak edilecek bir kişinin valiliğine razı oldu. Bunun için Halife'nin de onayı ile Kureyşli Abdulmelik b. Abdullah b. Âmir, Basra'ya vali yapıldı. Bu uygulama, Mudar-Yemen kabile çekişmelerinde Kureyşli bir şahsın üzerinde anlaşmak suretiyle, kabile çekişmelerine çözüm bulunduğuna bir örnektir. Ancak bu geçici bir çözüm olmuş ve çeşitli sebeplerle kabileler yeniden iktidar mücadelesine girişmiştir.

Basra'da barışı kolaylaştıran en önemli etken, Irak'ta Haricî tehlikesinin ciddileşmesi olmuştur.[1050] Zira Yezid'in ölmünden sonra, Ubeydullah'ın şehri terk etmesi ve Mesud'un öldürülmesi nedeniyle çıkan kabile çatışmalarının ortaya çıkardığı belirsiz ortamda, Haricîler oldukça çoğalıp güçlendi.[1051] Bu karışıklıkta, tutuklu yaklaşık dörtyüz Haricî de hapisten çıktı[1052] ve Abdullah b. Zübeyr'den ayrılarak Mekke'den şehre gelenlere katıldı. Haricîler sık sık biraraya gelerek, zülme karşı çıkıp cihadın faziletinden söz etti. Nafi b. Ezrak'ın etrafında toplanan ve bundan sonra Ezarika diye anılacak olan bir grup Haricî, Nafi'nin önderliğinde üç yüz kişi ayaklanarak Şevval 64 (Haziran 684)'de Ehvaz'a gitti.[1053] Onların ayaklanmaları sırasında halk, Ezd, Rabia ve Temim ile uğraştığından[1054] kimse onlarla meşgul olamadı. Halk Haricîlere ilişmedi ve onlardan korktu.[1055]

Bu arada, bir taraftan kabile çatışmaları, diğer taraftan Haricî tehlikesinin ortaya çıkardığı belirsiz ve güvensiz durum nedeniyle Basralılar, önce kendi aralarında barış yapıp birliği sağladı, daha sonra da Abdullah b. Zübeyr'e başvurarak valisiz

[1048] Taberî, IV, 401; İbnu'l-Esîr, II, 611
[1049] Belâzurî, a. g. e., VI, 8, 25-26; Taberî, VI, 407; İbnu'l Esir, II, 613
[1050] Wellhausen, **Arap Devleti,** 195; Apak, 239
[1051] Dîneverî, 270; Taberî, IV, 477
[1052] Belâzurî, **Ensâb,** VII, 143-144
[1053] Belâzurî, a. g. e., VI, 29, VII, 144
[1054] Belâzurî, a. g. e., VII, 144; el-Müberred, II, 154; Taberî, IV, 477
[1055] Taberî, IV, 477; İbnu'l Esir, II, 630

kaldıklarını söyleyip bir vali atamasını istedi.[1056] Bunun üzerine İbn Zübeyr, el-Haris b. Abdullah b. Ebi Rebia el-Mahzumi'yi vali olarak atadı.[1057]

Abdullah b. Haris, İbn Zübeyr'in Ömer b. Ubeydullah'ı vali olarak göndermesine kadar Basralılara namaz kıldırmaya devam etti.[1058] Aslında karışıklıklar daha çok İbn Zübeyr'e yaramış görünüyor. Bu otorite boşluğunda bir taraftan Haricîler, diğer taraftan İbn Zübeyr ve Muhtar es-Sekafî, karışık ortamı kendi lehlerine çevirmek için bir fırsat olarak görmüş ve faliyetlerine hız vermiştir.

Basra'da ikinci kabile çatışması Muhtar es-Sekafî'nin isyanı ile bağlantılı olarak meydana gelmiştir. Muhtar'ın Kûfe'yi elegeçirdikten sonra 66(685) yılında Basra'ya açılma çabası içine girdiğini görüyoruz. Aynı yıl içinde, Süleyman b. Surad ile Aynu'l-Verde'de bulunmuş olan ve daha sonra Muhtar'a gelerek biat etmiş olan Müsenna b. Muharibe el-Abdi'yi Basra'ya göndererek faaliyetlerini oraya da taşımak üzere Basralılardan kendisi için biat aldırmaya çalıştı. Rebialı Müsenna b. Muharebe, kendisine katılan Rebialılar'la birlikte Muhtar adına şehirde propaganda yapmış, Vali Haris b. Abdullah üzerine asker gönderince de Abdulkays'a sığınmıştı. Vali onu teslim alabilmek için Basra'daki Mudarlıların reisi Ahnef b. Kays'tan yardım istedi. Buna karşılık Rebialı Bekriler ve Yemenli Ezdliler, Müsenna'ya destek olduklarını ilan etti. İki taraf arasındaki çatışmalar ancak Müsenna'nın şehirden uzaklaştırılması ile sona erdi.[1059]

Mudar ile Ezd-Rebia ittifakı arasında Basra'daki bir başka çatışma ise bu kabileler arasında Şam'daki Abdulmelik b. Mervan ile Mekke'deki Abdullah b. Zübeyr taraftarlığı şeklindeki ayrışmadan kaynaklanmıştır. Abdukmelik, 70(689) yılında Halid b. Abdullah'ı Emevîler adına biat almak üzere Basra'ya göndermişti. Şehirdeki Rebialı Bekriler'in lideri Malik b. Misma' ile onların Yemenli Müttefiki Ezdlilerin lideri Ziyad b. Amr, Abdulmelik'in elçisine tabi oldu. Mudarlılar ise Mekke'de Halifeliğini ilan etmiş olan Abdullah b. Zübeyr'i desteklediklerini açıkladı. Bunun üzerine gruplar arsında ihtilaf çıktı. Anlaşmazlık daha sonra karşılıklı saldırılara dönüştü. Yirmi dört gün süren şiddet olayları, ancak Abdulmelik'in elçisinin şehri terk etmesi ile sona erdi.[1060] Daha sonra Mudarîlerin yardımıyla Basra'yı ele geçiren Mus'ab b. Zübeyr, Abdulmelik'in elçisine destek veren Ezd ve Rebialılara baskı

[1056] İbn Kuteybe, **İmâme**, II, 33; Dîneverî, 270;
[1057] Belâzurî, a. g. e., VII, 152
[1058] Taberî, IV, 401; İbnu'l-Esîr, II, 613
[1059] Taberî, IV, 536-538; İbnu'l-Esîr, II, 685
[1060] Belâzurî, **Ensâb,** VI, 79-80; Taberî, V, 3-4; İbnu'l-Esîr, III, 38-39

yaparak onları tahkir etmiş, bir kısmının da evini yakmış, bazılarını ise öldürmüştür. Bekrîler'in reisi Malik b. Misma' ise canını kurtarmak için, Basra'yı terk etmek zorunda kalmıştır.[1061] Mus'ab'ın bu davranışı Basra'daki kabile çekişmelerinin ve kabileler arası düşmanlıkların daha da derinleşmesine sebep olmuştur.

B- Kûfe'deki Kabile Çatışmaları

Basra'da olduğu gibi, Emevîler döneminde Kûfe'de meydana gelen olaylarda da kabile asabiyetinin etkinliği açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Muâviye'nin hilafeti döneminde gerçekleşen Hucr b. Adiy olayında, bunun ilk örneğini belirgin olarak görmek mümkündür. Kûfe valisi Ziyad b. Ebih, faliyetlerinden dolayı takibata alınan ve Kindelilerin himayesine sığınan Hucr b. Adiyy'e karşı, şehirdeki bütün kabileleri harekete geçirmek istemiştir. Ancak Valinin, kabileleri ortak bir hedefte birleştirme düşüncesi, Mudar ve Yemen kabilelerinin eskiye dayanan rekabetlerini tahrik etmiş, bunun sonucunda Mudar'a mensup olan Mezhic ve Hemdan, Hucr'un yakalanması için özel gayret sarf ederken,[1062] Hadremevt ve Kinde kabileleri ise açıkça Hucr'a destek vermiştir. Ayrıca yine Yemen kökenli Ezd, Becile ve Has'am, başlangıçta bu konuda valiye olumlu cevap vermelerine rağmen, Hucr'un yakalanması girişimlerinde isteksiz davranmışlardır.[1063] Nihayet onunla birlikte yakalanıp Muâviye'nin yanına gönderilen, çoğu Kûfe Yemenilerinden olan, 14 kişilik Iraklı grup içerisinden 7'si Şam'da bulunan ve Muâviye'nin üzerinde büyük etkisi olan Yemenliler'in aracılığıyla affedilmiştir.[1064]

Irak bölgesindeki siyasi olaylarda, Rebia-Yemen ittifakı ile Mudar arasında, genelde karşıtlık görülürken, istisnai olarak bazı olaylarda bu tavır, ortak düşman sebebiyle zorunlu birliğe dönüşmüştür. Bu olaylar, Muhtar es-Sekafî[1065] ve Abdurrahman b. Eş'as[1066] isyanlarıdır.

Muhtar es-Sekafî'nin Kûfe'deki ayaklanması sırasında, Hz. Ali taraftarları ile Mevâli O'nu desteklerken[1067] Arapların büyük çoğunluğu harekete muhalif kalmış, Rebia, Mudar ve Yemenliler ortak düşman kabul ettikleri Muhtar'a karşı Arap bloğu oluşturmuştur. Ancak onlar; geçmişteki iç mücadele ve düşmanlıklar sebebiyle organize bir bütünlük sağlayamamış, bir reisin başkanlığında birleşemeyip ayrı ayrı

[1061] Belâzurî, a. g. e., VI, 80; Taberî, V, 4-5; İbnu'l-Esîr, III, 39
[1062] Taberî, V, 145-184; İbnu'l-Esîr, III, 143-158
[1063] Taberî, IV, 193-194
[1064] İbn Sa'd, VI, 219; Taberî, IV, 204-208
[1065] Taberî, IV, 496-508; İbnu'l-Esîr, II, 665- 671; Wellhausen, **Muhalefet Partileri**, 130
[1066] Belâzurî, **Futûh,** 562-587; Taberî, V, 145-174; İbnu'l-Esîr, III, 143-160
[1067] Dîneverî, 288; Wellhausen, a. g. e., 130

yerlerde toplandıkları için Muhtar karşısında başarısız olmuş ve şehrin yönetiminin Muhtar'ın eline geçmesini engelleyememitir.[1068]

Irak Genel Valisi Haccac b. Yusuf es-Sekafî'nin bu bölgedeki şiddet politikası, özelde kendisine, genelde de Emevî yönetimine karşı düşmanlığın artmasına neden olmuştur. Bu baskıcı yönetim sonucunda, 81(700) yılında Irak'ta Emevîlere karşı gerçekleştirilen ve neredeyse Irak'ı tamamen saran Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as isyanına Yemenli, Mudarlı ve Rebialıların tamamı destek vermiştir. İktidarı Yemenlilere bırakma konusunda çok hasis davranan Mudarlılar, Haccac ve Emevîlere karşı kin ve düşmanlıkları sebebiyle Yemenli Abdurrahman'ın bayrağı altında, ortak düşmana karşı savaşmakta bir an bile tereddüt etmemiştir.[1069] Irak'ta sürekli birbiriyle mücadele eden ve bu konuda zaman zaman silaha sarılan kabilelerin bu olayda bir araya gelmeleri, Haccac'ın sıkıyönetimine karşı bir başkaldırı olmasını yanında, Suriyelilerle Iraklılar arasındaki siyasi rekabetin bir tezahürü olarak da görülmelidir. Nitekim Emevîler bu isyanı ancak Suriye'den getirdikleri askerlerle bastırabilmiştir.[1070]

Iraklılar, özellikle de Kûfeliler, Emevîlerin iktidarı ele geçirmelerini, Suriye'nin kendilerine karşı zaferi olarak algılıyordu. Aynı zamanda Başkentin Kûfe'den Şam'a taşınışı ile sonuçlanan bu süreç neticesinde Iraklılar, büyük sosyo-politik imtiyazlardan mahrum kalmıştı. Emevîler, zamanla atâlarını da azaltınca, Suriyelilerin, haklarını da alarak kendilerini sömürdüklerini düşünmeye başladı. Böylece kendilerini yönetimin başına gertiren Hz. Ali dönemini ve anısını yüceltmeye başladılar. Sürekli olarak otoriteyi geri almak istediler ve Hz. Ali'nin, hükümet merkezini şehirlerinde kuran ilk imam olduğunu unutmadılar. Ancak, onların bir kısmı Durî'nin ifadeleriyle gerçekten "Hz. Ali şiası" iken çoğunluğu, aslında "Irak'ın Şiası" idiler. Onlar, Hüseyin b. Ali, Zeyd b. Ali ve Muhtar b. Ebi Ubeyd es-Sekafî gibi Ehl-i Beyt'in haklarını savunanlara biat ederek, onların yanında yer almışlar, ancak Emevî kılıçları ve malları boy gösterince hızlı bir şekilde dağılmıştı. Bu da onların Ehl-i Beyt adına ortaya çıkanlara desteklerinin, çoğu zaman bu hedefe varmak üzere bir vasıtadan ibaret olduğunu göstermektedir. Söz konusu hedefleri Iraklıları, ayrıca İbnu'l-Eş'as'ın

[1068] Yakubî, II, 174-175; Taberî, IV, 496-508; İbnu'l-Esîr, II, 665- 671
[1069] Taberî, V, 151; İbnu'l-Esîr, III, 146
[1070] Dîneverî, 316-324; Yakubi, II, 198-201

büyük ve önemli isyanında olduğu gibi, bazen Alevi olmayan bayrakların altında ayaklanmaya itmiştir.[1071]

İbn Zübeyr'in ortadan kaldırılmasıyla Emevîlerin, Irak ve doğu bölgelerinde tam hâkimiyet sağlamasının ardından, bölgedeki kabile çatışmaları azalmıştır. Başta Haccac olmak üzere Emevîlerin otoriter valilerin yönetimleri altındaki Kûfeliler ve Basralılar bu süreçte ortak düşman kabul ettikleri Haricîlerle meşgul olmuş,[1072] birbirleri ile çekişmeye fırsat bulamamıştı. Ayrıca her iki şehir halkının, özellikle Velid b. Abdulmelik döneminde, Maveraunnehir, Sicistan ve Sind gibi bölgelerin fetihlerine iştirak etmeleri, onlara iç çatışma imkânı da vermemiştir.

Bir taraftan Haricîler, diğer taraftan fetihler nedeniyle zorunlu olarak bir araya gelen Rebia, Mudar ve Yemen toplulukları, daha sonraki olaylarda tekrar dağılarak klasik gruplaşmalarına dönmüştü. Ömer b. Abdulaziz'in vefatından sonra Yezid b. Abdulmelik hilafete geçince, Mudarîler ile Yemenîler arasında ülke genelinde kabilecilik yeniden ortaya çıkmıştır. Halife, Yemenilere karşı Mudarileri desteklemek suretiyle bu fitne havuzuna dalmaktan çekinmemiştir.[1073] Bu durum Irak'ı da etkilemiş, 101(719) yılında Yezid b. Abdulmelik'e karşı isyan ederek Basra'yı ele geçiren Yezid b. Mühelleb'e, şehirde bulunan bütün kabileler, İbn Eş'as'a yaptıkları gibi toplu olarak destek vermemişti. Bu isyanda Basralı Ezd ve Bekrîler Yezid'e taraf olurlarken Mudarîlerin çoğunluğu ise kendilerine yakın politika takip eden Emevîlerin Basra valisi Adî b. Ertat el-Fezarî'nin yanında yer almıştır.[1074] Bu çekişme ancak Yemenli Yezid b. Mühelleb b. Ebi Sufra ve ailesinin öldürülmesi ile sona ermiştir.[1075] Mühelleb ailesinin öldürülmesi, Yemen Araplarının kalplerindeki kabilecilik ateşini daha da alevlendirdi ve Emevî hanedanına olan kinlerini körükledi. Bu dönemden itibaren Yemen asıllı Araplar, Emevî devletinin durumunu tehdit eden büyük bir tehlike haline gelmiştir.[1076]

Gruplaşma 127(744-745) yılında bu sefer maddi sebeplerden dolayı ortaya çıkmıştır. Babası Ömer b. Abdulaziz'e olan sevgilerini dikkate alarak Irak'ı birleştirmesi için Abdulmelik tarafından vali tayin edilmiş olan Abdullah b. Ömer, Mudar ve Rabia kabilelerine bolca ihsanda bulunmasına karşılık, yine Rebia'dan olan Ca'fer b. Nâfi' b. Ka'kâ b. Şûr ez-Zühlî ile Teymü'1-Lât b. Sa'lebe'den Osman b.

[1071] Dûrî, **İlk Dönem İslam Tarihi**, 113-114, Câbirî, **İslamda Siyasal Akıl**, 425
[1072] Müberred, II, 180; Taberî, V, 41-46; İbnu'l-Esîr, III, 86-90; İbn Kesîr, VI, 122-123
[1073] Hasan, H.İ., II, 291
[1074] Belâzurî, **Ensâb,** V, 298-300; Taberî, V, 328-343; İbnu'l-Esîr, III, 274-286
[1075] Taberî, V, 343; İbnu'l-Esîr, III, 282
[1076] Hasan, H.İ., II, 291

Hayberî gibi kişilere ve bazı kabilelere bir şey vermemişti. Bu duruma, Ca'fer ve Osman ile birlikte Sümâme b. Havşeb b. Rüveym eş-Şeybânî gibi başkaları da çok kızmıştır. Bunlar, Hîre'de Abdullah b. Ömer'in yanından çıkarak Kûfe'ye gittiler. Burada "Ey Rabîaoğulları!" diye bağırarak kabilelerini toplamaya çalıştılar. Bunun üzerine Rabia kabilesi toplanıp bağırmaya başladı.[1077]

Abdullah b. Ömer durumu haber alınca, kardeşi Asım'ı onlara gönderdi. Asım'ın araya girmesi ile olaylar silahlı bir çatışmaya dönüşmeden sona erdi. Akşam olunca Abdullah b. Ömer, Ömer b. el-Gadbân'a kabilesi Hemmâm b. Mürre b. Zühel eş-Şeybânîoğulları arasında dağıtması için yüz bin dirhem gönderdi. Sümâme b. Havşeb'e de yüz bin dirhem gönderdi. O da bunları kabilesine dağıttı. Ca'fer b. Naif'e ve Osman b. el-Hayberi'ye de birer miktar mal gönderdi.[1078]

Halifelerin her hangi bir kabilenin lehine uyguladığı politikalar, muhalif kabilelerin tepkisini çekerek, zamanla kabile çatışmalarına dönüşebilmiştir. Bu çerçevede son Emevî halifesi Mervan b. Muhammed döneminde Irak'ta Mudar ile Rebia-Yemen ittifakı arasındaki ayrışma, daha da derinleşerek devam etmiştir. Mervan b. Muhammed, Şam'da hâkimiyetini sağladıktan sonra, Yemenî politika takip eden selefi Yezid b. Velid tarafından Irak'a vali tayin edilmiş olan Abdullah b. Ömer'i azledip, yerine Kays'ın ileri gelenlerinden Nadr b. Said el-Haraşî'yi getirmiştir. Ancak önceki vali Abdullah b. Ömer, görevi teslim etmeyip Yemenli müttefiklerinin desteğini alarak isyan edince iki siyasi blok arasında yaklaşık dört ay süren çatışmalar meydana gelmiştir.[1079] Bu çatışmalarda Mudarîler en-Nadr'ı, Yemenîler ise Ömer'i desteklemiştir.[1080] Bu karışıklıkları fırsat bilen Haricîler, Dahhak b. Kays eş-Şeybânî liderliğinde ayaklanarak Kûfe'yi kuşattıklarında,[1081] Yemenî ve Mudarîler onlara karşı birleşerek savaşmışlar,[1082] ancak Haricîler yenilgiye uğradıktan sonra tekrar eski konumlarına dönmüşlerdir.

Emevîler döneminde Irak'ta dikkat çeken en son kabile çatışması, devletin yıkılış senesinde meydana gelmiştir. Mervan'ın takip ettiği Kaysî politikaya düşmanlıkları sebebiyle Kûfe ve Basra'daki Yemenîler, klasik müttefikleri Rebialılarla birlikte Abbasi ihtilaline destek vermiştir. Basra'da, Mudarîler Selm b. Kuteybe el-Bâhilî, rakipleri ise Süfyan b. Muâviye b. Yezid b. Mühelleb komutasında karşılıklı

[1077] Taberî, V, 601; İbnu'l-Esîr, III, 434
[1078] Taberî, V, 601; İbnu'l-Esîr, III, 434
[1079] Taberî, V, 610, 612; İbnu'l-Esîr, III, 441
[1080] Taberî, V, 611
[1081] Taberî, V, 614; İbnu'l-Esîr, III, 441
[1082] Taberî, V, 612; İbnu'l-Esîr, III, 442

şiddetli çatışmalara girmiştir. Çatışmalar, Mudarîlerin galibiyeti ile sonuçlanınca, Mühelleb ailesinin mülkleri yağmalanmıştır.[1083] Benzer çatışmalar Irak'ın diğer önemli merkezi Kûfe'de de meydana gelmiş, buradaki çatışma, Mervan'ın Irak valisi Yezid b. Ömer b. Hubeyre ile Ezd-Rebia ittifakına liderlik yapan Muhammed b. Halid b. Abdullah el-Kasri arasında gerçekleşmiştir.[1084] Kûfe'deki kabile çatışmaları ancak Abbasî İhtilaline kadar devam etmiştir.

2-HORASAN'DA MEYDANA GELEN KABİLE ÇATIŞMALARI

Arap kabileleri fetihlere katılmak amacıyla Irak'tan Horasan'a göç ederken, geçmişe dayanan kabile kinlerini de beraberinde götürmüştür. Devlet otoritesinin nisbeten daha gevşek olduğu bu bölgede, özellikle kabileler arası nüfuz mücadelesi şiddetli bir şekilde devam etmiştir. Emevîler'in ilk döneminden yıkılışına kadar Horasan toprakları, Mudar ile Rebia-Yemen ittifakı arasında asabiyet kavgalarına sahne olmuştur.

Bölgedeki ilk kabile çatışması, merkezi otoriteye karşı girişilen bir ayaklanma neticesinde ortaya çıkmıştır. Horasanda Yezid b. Muâviye'nin ölümünden sonra 64(684) yılında Sicistanlılar valileri Yezid b. Ziyad'ı öldürüp kardeşi Ebu Ubeyde b. Ziyad'ı esir etti. Horasan valisi Selm b. Ziyad, isyanı kontrol edemeyeceğini anlayınca, yerine Yemen kökenli Ezdli Mühelleb b. Ebi Sufra'yı bırakarak eyaleti terk etme kararı aldı. Ancak Horasan'da bulunan Rebialılar, Yemenli birinin üzerlerine vekil tayin edilmesini kabullenemeyip Selm'e baskı yaparak Horasan'ın bir kısım topraklarının idaresinin Bekr b. Vail'den Süleyman b. Mersed'e verilmesini, yine aynı kabileden Evs b. Sa'lebe'nin de Herat'a vali tayin edilmesini sağladı.[1085] Bu arada Abdullah b. Zübeyr adına Mudarilerin desteğini alan Abdullah b. Hâzim es-Sülemi, devreye girip Emevîlerin Horasan valisi Selm'e baskı yaparak kendisini Horasan valisi ilan ettirdi. Bu dönemde Horasan'da Ezdliler azınlıkta olduğu için, Mühelleb b. Ebi Sufra yönetimden çekilmek zorunda kaldı.[1086] Böylece eyalette hâkimiyet mücadelesi Rebialılar ile Mudarlılar arasında geçti.

İbn Hâzım, valilik fermanını alıp Merv'e doğru yola çıkınca, orada vekil olan Yemenlilerin Ezd koluna mensub Mühelleb, Cuşemli birini yerine bırakarak oradan ayrıldı. Cuşemli karşı koymak istediyse de çarpışmalardan sonra İbn Hâzım Horasan'a

[1083] Taberî, VI, 76-78; İbnu'l-Esîr, III, 484-487
[1084] Taberî, V, 74-78; İbnu'l-Esîr, III, 484-487
[1085] Taberî, IV, 421
[1086] Belâzurî**, Futûh**, 582-583; Taberî, IV, 420-426; İbn A'sem, III, 191; İbnu'l-Esîr, II, 622-624

girmeye muvaffak oldu. İbn Hâzim daha sonra Merv er-Ruz'da bulunan Süleyman b. Mersed'in üzerine yürüdü ve birkaç gün süren çarpışmalardan sonra Süleyman öldürüldü. Buradan Talekan'da bulunan Amr b. Mersed'in üzerine yürüdü. Uzun süren çarpışmalardan sonra, Amr b. Mersed öldürüldü, beraberindekiler bozguna uğrayıp kaçtı ve Herat'ta bulunan Evs b. Sa'lebe'ye sığındı. İbn Hâzım Merv'e geri dönünce orada bulunan Bekr b. Vailoğullarına mensup kişiler de Herat'a kaçtı. Aynı şekilde Horasan'da bulunan Bekroğullarına mensup diğer kollar da gelip Herat'ta toplandı. Heratt'ta belirli bir güç oluşturacak sayıya ulaşınca, Evs b. Sa'lebe'ye İbn Hâzım üzerine yürümek ve Mudarlıları Horasan'dan çıkarmak üzere biat etmek istediklerini ilettiler. Bu teklifi önce kabul etmeyen Evs, Suhayboğullarının da Mersed'in iki oğlunu öldürmüş olan Mudarlılarla aynı şehirde yaşayamayacaklarını, eğer kabul etmez ise başka birine biat edeceklerini söylemeleri üzerine baskılara daha fazla dayanamayarak teklifi kabul etti. İbn Hâzım, onların üzerine yürüyerek Merv ile Herat arasında karargah kurdu. İki grup arasındaki çatışmalar yaklaşık bir yıl devam etti. Bu iki büyük akraba Arap kabilesinin bu şekilde çatışmalarının anlamsız olduğunu savunan ve aralarında barış sağlamak için çaba sarfedenler de oldu. Bunlardan biri de Dablı Hilâl idi. O İbn Hâzım'e giderek atalarının çocukları ve akrabaları ile savaştığını, bu işten vaz geçmenin zamanının geldiğini söyledi. İbn Hâzım Hilâl'i, Evs b. Sa'lebe'ye elçi olarak gönderdi. Fakat Rebialılar, Horasan'ı terk edip gitmedikçe veya silahlarını ve değerli eşyalarını kendilerine bırakmadıkça barış yapmayacaklarını belirttiler. Bunun üzerine İbn Hâzım "Allah Peygamberini Mudarlılardan gönderdiğinden beri Rebialılar Rab'lerine kızgındır" demekten kendini alamamıştır. Bundan sonra çatışmalar daha da şiddetlenmiş, sonunda Rebialılar bozguna uğramış ve Berklilerden sekiz bin kişi öldürülmüştür. Evs b. Sa'lebe yaralı olarak Sicistan'a kaçtı ve orada öldü.[1087] Çatışmalarda Mudarın desteği ile Rebialıları mağlup eden İbn Hâzim, birçok Rebialıyı öldürmek suretiyle,[1088] bölgede yaşayan iki kabile arasındaki siyasi rekabetin düşmanlığa dönüşerek şiddet olaylarına ve kan akmasına sebep oldu.

Horasan'da en büyük rakibi Rebia'yı etkisiz hale getiren Mudarîler, bu defa ganimet paylaşımı nedeniyle kendi aralarında ihtilafa düştü.[1089] Mudar'ın Kays koluna mensup İbn Hâzim'in, kendi kabilesine ganimetten daha çok pay ayırması, ayrıca otoriteyi sağladıktan sonra Temimlilere ilgisiz kalması, kendi oğlu Muhammed'i Herat

[1087] Taberî, IV, 423-425; İbnu'l-Esîr, II, 622-623
[1088] Belâzurî**, Futûh**, 582-583; Taberî, IV, 420-426; İbnu'l-Esîr, II, 622-624
[1089] Apak, 245

valiliğine, Bükeyr b. Vessac'ı ise güvenlik kuvvetlerinin başına getirmesi, onun yanına da Utaridli Şemmas b. Disar'ı vermesi, Mudar'ın diğer kolu Temimlileri rahatsız etti. Temimliler, İbn Hâzım'in kendilerine ilgisiz kalması üzerine, annesi Temimli olan oğlu Muhammed'in yanına giderek ondan yardım istedi. İbn Hâzım, oğlu Muhammed'den, Bukeyr ve Şemmas'a mektup yazmasını ve Temimoğullarının Herat'a girmesinin yasaklamasını istemişti. Şemmas, Temimoğullarının yanında yer alırken, Bukeyr onların Herat'a girmelerine engel olmaya çalıştı. Bunun üzerine Mudar asabiyeti yerine dar Kaysî asabiyetini temsil eden İbn Hâzım'e karşı ayaklanan Temimliler, Herat'ı ele geçirerek şehrin valisi, aynı zamanda İbn Hâzım'in oğlu Muhammed'i öldürdü. Temimliler, İbn Hâzım ile savaşmak konusunda fikir birliği içerisinde, başlarında Hariş b. Hilal olduğu halde Merv'e doğru hareket ettiler. İki Mudar kabilesi arasında çıkan çatışmalar iki yıl sürdü. Çatışmalar uzayınca Temimliler, yavaş yavaş Hariş b. Hilal'in etrafından dağılmaya başladı. Bunun üzerine Hariş b. Hilal, İbn Hâzim'e, hem kavimlerini hem de kendilerini helak ettiklerini söyledikten ve bu savaşın anlamsız olduğunu belirttikten sonra savaş meydanını terk etti.[1090] Çatışmalarda İbn Hâzim, daha önce Rebialılara yaptığı gibi Temim'den de pek çok kişiyi öldürdü.[1091]

Bu olaylardan sonra Temimoğulları Horasan'a dağıldılar. 66(685-686). Fakat rivayetlerden anlaşıldığı üzere, çatışmalar bunlarla sınırlı kalmamış, yer yer gruplar halinde devam etmiştir. Temimoğullarından 70 ya da 80 kişilik bir atlı grubu, başlarında Osman b. Bişr b. Muhtefiz olduğu halde toplanmıştı. İçlerinde Nehşelli Şu'be b. Zahir, Anberli Verd b. Felak, Züheyr b. Züeyb el-Adevî, Dablı Ceyhan b. Meşce'a, Haccac b. Nâşib el-Adevî ve Rukeyne b. Hurr gibi Temim kabilesinin kahramanlıkla öne çıkmış mensupları bulunuyordu. İbn Hâzim bunları kuşatma altına alarak hepsini öldürdü.[1092]

Abdullah b. Hâzim, Abdulmelik'in Horasan'da hâkimiyet sağlaması ile ancak etkisiz hale getirilebilmiştir. Bu operasyonda, kendilerine çok sıkıntı yaşatmış olan Temimliler de Emevîlere yardımcı oldu. Mus'ab öldürüldüğünde İbn Hâzim, Temimli Bahir b. Verkâ es-Suraymi ile Neysabur'da savaş halinde idi. Abdulmelik, İbn Hâzim'e mektup yazarak kendisine biat etmeye davet etti ve yedi yıl süreyle Horasan'ın gelirini kendisine vermeyi teklif etti. İbn Hâzim onun bu teklifini kabul

[1090] Taberî, IV, 486; İbnu'l-Esîr, II, 660
[1091] Belâzurî, **Futûh,** 584-585; Taberî, IV, 484-486; İbnu'l-Esîr, II, 658-660
[1092] İbnu'l-Esîr, II, 691-693

etmeyince Abdulmelik, İbn Hâzim'in Merv âmili Bukeyr b. Vessac'a aynı teklifi yaptı. Bu teklifi kabul eden Bukeyr, Abdullah b. ez-Zübeyr'e olan biatını bozarak Mervlileri de Abdulmelik'e biata çağırdı ve onlar da bu çağrıyı kabul etti. İbn Hâzim durumu haber alınca, Bukeyr'in üzerine gelmesinden ve böylece Mervliler ile Neysaburluların kendisine karşı birleşmelerinden korkarak, Bahir'i bırakıp Merv üzerine yürüdü. Bahir de onu takip ederek Merv yakınlarına geldi. Burada meydana gelen savaşta İbn Hâzim öldürüldü.[1093]. Ancak, İbn Hâzım'in kim tarafından öldürüldüğü tartışması bu defa Temimi'in iki kabilesi arasında yeniden dar asabiyet çatışmalarına sebep oldu.[1094] Tartışma Temimli Merv valisi Bükeyr b.Veşah ile onun kabile içindeki rakibi Buhayr arasında; dolayısıyla da onların kabileleri Beni Avf b. Ka'b ile Beni Mekais arasında meydana geldi. İki kardeş soyun mücadelesinin, Mudar asabiyetine zarar vereceğini düşünen kabilenin ileri gelenleri, Halife Abdulmelik'e haber göndererek, kendilerine Kureyşli bir yönetici göndermesini istedi.[1095] Bunun üzerine Halife 76(695) yılında Ümeyye b. Abdullah b. Halid b. Esid'i Horasan'a tayin etti.[1096]

Ümeyye b. Abdullah'ın Horasan'a gelişinden sonra da Temimliler arasındaki iç rekabet devam etmiştir. Bükeyr b. Veşah, valinin kendisini eyaletin emniyet birliklerinin başına getirme isteğini, valilikten sonra tenzil-i rütbe olduğu gerekçesi ile reddetti. Bunun üzerine göreve rakibi Buhayr getirildi.[1097] 77(696-697) yılında Maveraunnehr seferine çıktığı sırada Vali, Buhayr'ın tüm uyarılarına rağmen Bukeyr'i, Merv'de yerine vekil olarak bıraktı. Bukeyr, ordunun şehirden ayrılmasını fırsat bilerek isyan edip kendi valiliğini ilan etti. Durumu haber alan Ümeyye, geri dönüp şehri kuşatma altına aldı. Kuşatmaya karşılık veremeyeceğini anlayan Bükeyr, canının bağışlanması şartıyla teslim oldu. Vali Ümeyye b. Abdullah, eman verdiği Bükeyr'i daha sonra Buhayr'a teslim etti. O da bu siyasî rakibini öldürdü.[1098] Bu olay, Temim'in iki kolu arasındaki siyasi mücadeleyi şiddete ve silahlı çatışmaya dönüştürdü. Nitekim Benî Avf, Bükeyr'in katledilmesinden yaklaşık dört yıl sonra bir fırsatını bulup, Buhayr'ı öldürerek intikamlarını almış oldu.[1099]

Haccac, Irak valiliğine tayin edilince, Horasan'da birbirleriyle mücadeleye girişecek kadar mutlak hâkimiyet kuran ve bölgede iç huzuru tehdit eden Mudarlılar'ın

[1093] Taberî, V, 21-22; İbn A'sem, III, 191; İbnu'l-Esîr, III, 65-66
[1094] Taberî, V, 22; İbnu'l-Esîr, III, 66
[1095] Bkz. Taberî, V, 38-40; İbnu'l-Esîr, III, 80
[1096] Belâzurî, **Futûh**, 586; Taberî, V, 39; İbnu'l-Esîr, III, 80
[1097] Taberî, V, 22; İbnu'l-Esîr, III, 81
[1098] Taberî, V, 129-133; İbnu'l-Esîr, III, 132-134
[1099] Taberî, V, 133-145; İbnu'l-Esîr, III, 134-142

etkinliğini kırmak istemiştir. Bu düşüncesini, Yemenlilerin bölgedeki etkinliğini artırarak gerçekleştirmek istemiş ve 78(697) yılında Ezdli Mühelleb b. Ebi Sufra'yı Horasan'a tayin etmiştir.[1100] Mühelleb'in bölgeye gelmesi ile Horasan'da Ezdlilerin sayı ve nüfuzu artmış,[1101] Irak'ta olduğu gibi, Horasan'da da Mudar'a karşı Yemen-Rebia ittifakı, yine onun döneminde sağlanmıştır. Bu iki kabileyi bir birine yaklaştırıp Mudar'a karşı güç birliği sağlamaya çalışan Vali, Yemenli Ezd ve Rebialı Abdulkays kabilelerine mensup Ka'b el-Eşkarî ve Ziyad el-Acem isimli şairlerin karşılıklı hicivleşmeleri sonucu ortaya çıkan çatışmayı, her iki tarafın diyetlerini bizzat üstlenerek engellemiştir.[1102]

Halife Süleyman b. Abdulmelik'e karşı, 96(715) yılında Kuteybe b. Müslim'in isyan girişimi ve sonrasında gelişen olaylar,[1103] Horasan'da kabileler arasındaki çekişmelerin çeşitliliğine ve karmaşıklığına ışık tutmaktadır. Mudar'a bağlı zayıf kabilelerden Bahili'ye mensup olan Kuteybe; harekete kalkışırken bütün kabilelerin, yönetime karşı kendi yanında olacaklarını düşünmüştü. Fakat, Kuteybe'nin isyanına bütün kabileler katılmadılar. Irak'ta olduğu gibi Horasan'da da ittifak halinde olan Ezd ve Rebialılar, Mudarlı birinin kendilerini yönetmesine razı değildi. Ayrıca, isyanda Mudariler de blok halinde Kuteybe'yi desteklemedi. Çünkü Horasan'da çoğunluğu ellerinde bulunduran Temimliler, Kuteybe'nin Veki' b. Hasen et-Temimi'yi Mudar liderliğinden alıp yerine Dırar b. Huseyn ed-Dabbi'yi getirmesinden rahatsız olmuştu.[1104] Kuteybe'nin; kendisini yalnız bırakmaları sebebiyle Ezd, Rebia, Mudar ve Mevâli'ye ağır sözler söylemesi de onları kendisinden soğuttu. Rebialı Bekr'in lideri Husayn b. Munzir, bir taraftan tabii müttefikleri Ezd ile dayanışmayı sağlarken, diğer taraftan da Kuteybe'ye karşı muhalefet bayrağının Temimli azledilmiş reis Veki'in elinde olmasında ısrar ediyordu. Onun asıl amacı, Horasan'da Mudar asabiyetini parçalamaktı. Bütün bu karışık siyasi hesap ortamında, Kuteybe yalnız kaldı ve daha üzerine gönderilen Emevî ordusu ulaşmadan, kendi askerleri tarafından yakınları ile birlikte öldürüldü.[1105]

Horasan bölgesinde, bir müddet küllenmiş olarak kalan kabile çekişmeleri, Emevî döneminin sonlarına doğru yeniden alevlenmiştir. Mudarîler ile Yemenî-Rebia ittifakı arasındaki mücadele, şiddete dönüşerek yoğun çatışmaların yaşanmasına neden

[1100] Belâzurî, **Futûh,** 586; Taberî, V, 135; İbnu'l-Esîr, III, 79
[1101] Taberî, V, 135-36
[1102] İsfehanî**, Egâni**, IVX, 5156
[1103] Taberî, V, 273-285; İbnu'l-Esîr, III, 234-240
[1104] Belâzurî, **Futûh**, 599
[1105] Belâzurî, **Futûh**, 594-595, 596-597, Yakubî, II, 220; Taberî, V, 273-281; İbnu'l-Esîr, III, 234-238

olmuştur. Bu dönemde, iki grup arasındaki ilk çatışma, 106(724-725) da Belh şehri yakınında "Vak'atu Burkan" adıyla gerçekleşti.[1106] Hişam b. Abdulmelik'in, Irak valisi Ömer b. Hubeyre'yi azledip, yerine Halid b. Abdullah el-Kasrî'yi tayin etmesinden sonra, Horasan'daki Yemenîler ve Rebialılar, başlarında bulunan Horasan valisi Müslim b. Saîd b. Eslem b. Zür'a el-Kilabî'ye itaat etmemeye başladı.[1107] Bu davranışlarında, kendilerinden kabul ettikleri Halid b. Abdullah'ın Irak valiliğine getirilmesinin etkisi bulunmaktadır. Yemeni-Rebia ittifakı, valilerinin Maveraunnehr üzerine çıktığı sefere katılmak istemedi. Bu itaatsizlik üzerine Vali Müslim b. Said, Nasr b. Seyyar ile Bal'â b. Mücâhid'i Belh'e göndererek halkı savaşa kışkırtmalarını emretti. Kuteybe'nin Belh valisi olan kardeşi Amr b. Müslim, bunların şehre girmesine izin vermedi. Müslim b. Saîd nehri geçti, Nasr b. Seyyar da Burûkân'a gelip karargâh kurdu. Sağaniyyân ahalisi, Mesleme el-Ukfanî et-Temîmî ve Hassan b. Hâlid Esedî beşyüzer kişi ile Nasr'ın yanına geldi. Ezd ve Rabîa kabileleri ise başlarında Bahterî olduğu halde Burûkân'da Nasr'ın karşısında toplandı. Mudar kabilesi Nasr'a, Rabîa ve Ezd kabileleri de Amr b. Müslim b. Amr'a karşı çıktı. Araplar arasında, çıkması muhtemel bir çatışmayı engellemek isteyerek aracı olanlar da vardı. Bu çerçevede Dahhâk b. Müzâhim ve Yezîd b. Mufaddal Haddânî, her iki tarafın arasını bulmaya çalıştı. Nasr ile bir araya geldiler ve O'nu ikna etmeyi başardılar. Ancak, Nasr dönüp giderken, Amr b. Müslim ve Bahterî'nin adamları kendisine saldırdı. Bunun üzerine çıkan çatışmada, asilerin ileri gelenleri öldürüldü.[1108] Amr ile birlikte olan Rabîalılar, kendilerinden ve Ezd soyundan birçok insan öldürülünce "Bizim yakınlığımızı inkâr eden Amr'ın yanına gelip kardeşlerimiz ve emîrimiz ile ne diye savaşalım" diyerek Amr'ı terketti. Böylece Ezd kabilesi ile Amr hezimete uğradı ve Nasr'dan emân istemek zorunda kaldı.[1109] Çatışmada birçok esir alınmıştı. Esirler, Bal'â b. Mücâhid'in tavsiyesi üzerine soyulup gezdirildi.[1110]

126(743-744) yılında Horasan'da, Yemenîlerle Kaysîler arasında, Emevî Devletinin yıkılışına kadar devam edecek olan asabiyet çekişmesi başgösterdi. Şam'da Velid b. Yezid ile Yezid b. Velid b. Abdulmelik arasındaki siyasi mücadele sonucunda, Yemenîlerin desteklediği Yezid'in, ihtilalle Hilafete geçmesi üzerine,[1111]

[1106] Taberî, V, 379; İbnu'l-Esîr, III, 310
[1107] Taberî, V, 380; İbnu'l-Esîr, III, 311
[1108] Taberî, V, 380-381; İbnu'l-Esîr, III, 311. Amr b. Müslim'in arkadaşlarından onsekiz kişinin öldüğü rivayet edilir. (Taberî, V, 380; İbnu'l-Esîr, III, 311)
[1109] Taberî, V, 380; İbnu'l-Esîr, III, 311
[1110] Taberî, V, 381; Taberî, V, 381
[1111] Yakubi, II, 265; Belâzürî, **Ensâb,** IX, 178; Taberî, V, 555; İbnu'l-Esîr, III, 410

bundan cesaret alan Kirmanî liderliğindeki Yemen-Rebia ittifakı ayaklandı. Yemenîlerin lideri olan ve Kirmânî olarak bilinen Cüdey' b. Ali el-Ezdi, Kaysîlerin ve devletin temsilcisi konumunda olan Vali Nasr'a karşı isyan etti. Her iki grup da kendi kabilesini etrafında topladı.[1112] Bu olaylarda, Rebialılar da Ezdlilerle birlikte hareket etti. Nasr b. Seyyar da Mudariler'e dayanıyordu. Abdullah b. Ömer, Yezid tarafından Irak'a vali tayin edilince, Horasan valisi Nasr'a kendisini görevinde bıraktığına dair bir mektup gönderdi. Çünkü Nasr, daha önce Mansur b. Cumhur'a Horasan'ın idaresini teslim etmeyi reddetmişti.[1113] İbn Ömer'in, Kaysîlerin lideri Nasr'ın valiliğinin devamını onaylaması, Yemenîlerin lideri olan Cüdey' b. Ali Kirmânî tarafından endişeyle karşılandı. Kirmânî, bu aşamadan sonra bölgedeki Yemenî-Kaysî çekişmesinin durumu daha da kötüleştireceğini belirtti. Kaysîler de Kirmânî'nin ortalığı karıştıracağını belirterek Nasr'dan onu yakalamanın ya da öldürmenin yollarını aramasını istedi.[1114]

Yemenîlerin lideri Kirmânî, kendisinin devlete karşı özellikle Mudarî bir iktidara karşı, muhalefet etmesindeki amacının, Kaysîlerin tarafını tutan Yezid b. Abdülmelik tarafından öldürülen Yezid b. Mühelleb'in ve onun ailesinin intikamını almak olduğunu belirtiyordu.[1115] Nasr ile olan ilişkisi, Horasan eski valisi Esed b. Abdullah döneminde oldukça iyi olan Kirmânî'nin, Nasr'a karşı muhalefet etmesinin asıl sebebinimn, kendi döneminde Nasr'ın, Kirmânî'yi Yemenîlerin liderliğinden azletmek istemesi ve bu yöndeki mücadelesi olduğu anlaşılmaktadır. Nasr vali olunca, Kirmânî'yi kabile reisliğinden alarak yerine başkasını getirdi ve böylece ikisinin arası da açılmış oldu.[1116] Nasr ile Kirmânî arasındaki mücadele, Nasr'ın Kirmânî'yi hapsetmesine kadar uzadı.[1117] Nasr Kirmânî'yi hapsettikten sonra da Ezdîlerden, Kirmânî hakkında endişe duymamalarını istedi ve ona herhangi bir kötülük yapmayacağı konusunda teminat verdi[1118] Hatta Nasr, Kirmânî'den emin olmaları için Ezdîlerin isteği üzerine Yezid en-Nahvî'yi müfettiş olarak gönderdi. Kirmânî, hapiste

[1112] Dîneverî, 351-355; Taberî, V, 577
[1113] Taberî, V, 577
[1114]Taberî, V, 585-586; İbnu'l-Esîr, III, 420
[1115]Taberî, V, 586
[1116] Taberî, V, 586; İbnu'l-Esîr, III, 420
[1117] Dîneverî, 351; Taberî, V, 587; İbnu'l-Esîr, III, 420-421
[1118]Taberî, V, 587. Nasr, Kirmânî'nin dövülmesini emretti ve 126 senesinde Ramazan Ayının son üçüncü günü Kahandez'de hapsolundu. (Taberî, V, 587; İbnu'l-Esîr, III, 420-421). Dîneverî'nin haberine göre, Kirmani Nasr'ı asabiyetinden dolayı ayıplıyordu. Nasr Kirmani'ye yaptığı karışıklıklar için ne yaptığını sormuş, o da aslında kendi iyiliğini (Nasr'ın) istediğini, çünki Abbasilerin kendi iktidarına zarar vermeleri ve üzerine saldırmalarından korktuğunu söylemiş, Nasr da onu bunaklıkla itham etmiş, Kirmaninin kötü sözleri üzerine onu hapsetmiştir. Bkz. Dîneverî, 351

yaklaşık bir ay kadar kaldı.[1119] Ezdliler, Kirmânî'nin haksız yere hapsedilmesine razı olmayacaklarını belirterek protestolara başladı. Daha sonra Kirmânî, Ezdilerin yaptığı bir plan üzerine hapisten kaçmayı başardı.[1120]

Kirmânî hapisten kaçınca Nasr, bu duruma çok sinirlenip Kirmânî ve Ezdlilere hakaret etti.[1121] Yeni bir kabile çatışması ve bunun getireceği sıkıntılar durumu daha kötüye götüreceğini gören halk, Kirmânî ile Nasr arasında aracılık ederek Nasr'dan Kirmânî'ye emân vermesini ve onu hapsetmemesini istedi. Bu görüşmeler olaylar şiddete dönüşmeden netice verdi. Nasr, Kirmânî'ye evine gidip bir şeye karışmaması koşuluyla eman verdi. Kirmânî de onun yönetimini kabul etti.[1122]

Kirmânî, Nasr'ın kendisine kötülük yapacağı hakkında bir takım haberler duyunca kendi köyüne gitti. Kirmânî'nin başına bir iş açmasından korkan Nasr, ona karşı Merv kapısına asker topladı. Halk, Nasr'ı Kirmânî konusunda tekrar iknaya çalıştı. Ancak O, kendisi için tehlikeli olmaya başlayan Kirmânî'yi Horasan'dan çıkarma konusunda kararlı idi. Salim b. Ahvaz, Nasr'a; "Eğer sen Kirmânî'yi Horasan'dan çıkarırsan, ismini büyütmüş olursun. Halk: 'Nasr, Kirmânî'den kortuğu için onu buradan çıkardı' der dedi." Nasr da "Ondan kendisini çıkardığım için korkmam, o buradayken kendisinden korkmamamdan daha iyidir; şayet bir kişi kendi memleketinden kovulursa küçülür" diyerek karşılık verdi. Fakat halk buna karşı çıktı. Bunun üzerine Nasr, Kirmânî'ye yeniden emân verdi ve taraftarlarına da bolca bahşişler dağıttı. Kirmânî de Nasr'a gelerek ona bağlılığını ifade etti.[1123]

Hapisten çıktıktan sonra Nasr ile Kirmânî arasında başlayan Yemenî-Kaysî çekişmesi, son Emevî Halifesi Mervan b. Muhammed döneminde, Nasr'ın Kirmânî'yi öldürmesi[1124] ile daha da had safhaya ulaştı. Kirmânî'nin çocukları, babalarının intikamını almak için Emevî Devletini ortadan kaldıran Abbasî İhtilaline katıldı[1125] ve bir noktada Emevî Devleti'nin yıkılışında büyük bir rol üstlenmiş oldu.

Bu dönemde diğer bir kabile savaşı, Hâris b. Sureyc'in ikinci isyanı sırasında gerçekleşti. Daha önceki isyana Mudarîler destek vermişlerdi. Ancak onun yeniden harekete geçmesi, Mudarî birliğini bozdu. Haris b. Süreyc ve destekçileri daha önce Nasr-Kirmânî kavgasında Kirmânî'nin yanında yer almışlardı. Mudarîlerin bölünmesi

[1119] Taberî, V, 587.
[1120] Taberî, V, 587-588; İbnu'l-Esîr, III, 421
[1121] Taberî, V, 588-589; İbnu'l-Esîr, III, 421-422
[1122] Taberî, V, 589; İbnu'l-Esîr, III, 422
[1123] Taberî, V, 589; İbnu'l-Esîr, III, 422
[1124] Taberî, VI, 36-37; İbnu'l-Esîr, III, 459
[1125] Taberî, VI, 37; İbnu'l-Esîr, III, 459

sebebiyle durumun aleyhine dönmeye başladığını gören Nasr b. Seyyar, geri plana çekilerek Haris ile Kirmânî arasında doğacak muhtemel bir çatışmayı bekledi. Olaylar tam da onun isteği doğrultusunda gelişti ve İbn Süreyc'in Kirmânî tarafından öldürülmesi ile neticelendi.[1126]

126-127(744-745) yıllarında, Halife Yezid b. Velid, Türklere sığınan ve uzun zamandan beri onların topraklarında bulunan Hâris b. Süreyc'e eman vererek Horasan'a dönmesini sağladı. Irak valisi Abdullah b. Ömer'e de mektup yazarak Hâris'den alınan malların ve çocuklarının iade edilmesini istedi. Bu olay, Nasr'ın, bölgede Kirmânî ile başlayan mücadelesinin akabinde gerçekleşmişti. Çünkü Nasr, Kirmânî ile mücadele halindeyken, Hâris'in Türk bölgelerinden yapacağı saldırılardan korkuyordu. Yani iki düşman arasında kalmak istemiyordu. Bu yüzden Halife Yezid de en azından Hâris'i kendi yanlarına çekmesi halinde hem ondan emin olacak, hem de ikisi birlikte Kirmânî'ye karşı mücadele edebilme imkanı bulacaktı. Bütün bunları hesaba katan Yezid, Mukâtil b. Hayyân en-Nebâtî, Sa'lebe b. Safvân'ı ve Enes b. Becâle gibi bir kaç kişiyi Hâris b. Süreyc'e gönderdi.[1127] Hâris, 127 yılında Yezid'in emanını kabul ederek tekrar bölgeye döndü[1128] Nasr, Halifenin verdiği emanı kesinlikle kötüye kullanmadığı gibi, aksine Hâris'in ailesini serbest bıraktı ve ona yüksek oranda maaş bağladı. Hâris'in bunları kabul etmemesi üzerine ona herhangi bir yerin valiliğini teklif etti. Hâris bütün bu teklifleri reddetmekle kalmadı, Nasr'dan Allah'ın Kitabı ve Rasulü'nün Sünneti'ne uymasını ve bir takım görevlileri azletmesini istedi. Haris, Kirmânî'ye de haber göndererek Nasr'a taleplerini ilettiğini, onun bu talepleri yerine getirmesi halinde ona yardım edeceğini, istediklerini yapmaz ise bu talepleri yerine getirmesi durumunda kendisine yardım edeceğini bildirdi. Daha sonra da Temimoğullarını kendisine uymaya davet etti. Kendisine birçok kişi tabi oldu. Etrafında üç bin kişi toplandı. Talepleri karşısında isteksiz davrandığını görünce Nasr'a, zulmü kötü gördüğü için ülkesinden on üç yıl uzak kaldığını, onun ise kendisini zulme çekmek istediğini belirterek[1129] ona karşı harekete geçeceği sinyalini verdi.

128 (745-746) yılında Mervan b. Muhammed tarfından Irak'a atanan İbn Hubeyre de Nasr'ı bu göreve yeniden tayin etmiş, Nasr da Mervan b. Muhammed'e

[1126] Taberî, VI, 11; İbnu'l-Esîr, III, 447
[1127] Taberî, V, 591-592, 293; İbnu'l-Esîr, III, 422-423
[1128] Taberî, V, 591-592, 293; İbnu'l-Esîr, III, 422-423
[1129] Taberî, V, 605-606; İbnu'l-Esîr, III, 436

biatını bildirmişti. Haris b. Süreyc ise kendisine Yezid'in emen verdiğini, Mervan'ın ise Yezid'in emanını tanımadığını, dolayısıyla Mervan'a güvenmediğini söyleyerek isyan hareketine başladı. Böylece Nasr ile araları açılmış oldu. Nasr'ın birliğe davet, tefrika ve düşmanlığı bırakmayı ihtiva eden çağrılarına olumsuz cevap veren Haris, asker toplamaya başladı. İlk iş olarak, Nasr'a emirlik işini şuraya havale etmesini teklif etti. Haris'in etrafında kalabalığın artmasından sonra, daha önce istediği gibi başta emniyet amiri Salim b. Ahvez olmak üzere önemli bürakratları yeniden görevden alıp yerlerine kendilerinin de razı olacağı kimselerin atanmasını istedi. Bu istekleri kabul etmeyen Nasr, Haris'e Maveraunnehr'e vali olmasını etti. Bunu kabul etmeyen Haris, adamları ile birlikte harekete geçerek şiddetli çatışmalardan sonra Merve girdi ve Salim b. Ahvaz'ın konağına kadar girdi. Salim'in de karşılık vediği bu çatışmalarda birçok kişi öldü. Bu arada Nasr, Kirmani'yi yanına çekmeye çalıştı ise de başarılı olamadı. Bu arada Kirmani'nin adamları ile Nasr'ın taraftarları arasında çatışmalar çıktı. Kirmani'nin taraftarları olan Ezdliler ve Rebialılar dağılmaya başlayınca, Kirmani sancağı eline alıp bizzat savaşa katıldı. Bu sefer de Nasr'ın askerleri yenildi. Bu çatışmalarda Yemenliler Mudarı yendi. Nasr da Merv'den çıktı.[1130]

Nasr-Haris çatışmasından Kirmani yararlanmış, Nasr'ın Merv'den çıkmasından sonra Kirmânî şehre hâkim olmuştur. Zafer kazanmış Yemeniler, Haris b. Süreyc'e destek veren Mudarilere saldırıp onların evlerini tahrip edip mallarını yağmaladı. Haris onun bu yaptıklarını hoş karşılamadı.[1131]

Haris, bu sefer şehri elegeçiren Kirmânî'ye, emirlik işini şuraya havale etme teklifinde bulundu. Kirmânî bunu kabul etmeyince, Merv şehrine saldırdı ve bu saldırıda adamları ile birlikte öldürüldü.[1132]

Haris b. Süreyc, Kirmânî tarafından öldürülünce Merv Kirmânî'ye kalmış, Nasr ise uzaklaşıp Ebrişehr'e kaçmıştı. Ardından Nasr ve Kirmânî liderliğinde Mudar ile Ezd-Rebia ittifakı mücadelesi başladı. Uzun süren yıpratıcı çatışmalar pek çok cana malolarak her iki tarafı perişan etti.[1133] Bu çatışmalar sonunda Nasr b. Seyyar, Kermanî'yi öldürdü.[1134]

[1130] Taberî, VI, 8; İbnu'l-Esîr, III, 446
[1131] Taberî, VI, 10; İbnu'l-Esîr, III, 447
[1132] Taberî, VI, 11; İbnu'l-Esîr, III, 447
[1133] Taberî, VI, 35-37; İbnu'l-Esîr, III, 458-459
[1134] Taberî, VI, 36-37;İbnu'l-Esîr, III, 459

Bu arada; Horasan'daki kabile savaşlarından istifade eden Ebu Müslim, Horasan illerinde rahatlıkla propaganda yapabildiği gibi, iki düşman birliği arasında karargâh kurma cesaretini de gösterdi.[1135] Çarpışan gruplar, asabiyet ateşinin kendi kuvvetlerini yok ettiğini geçte olsa anlayarak, destekçilerinin çoğu mevâli olan Ebu Müslim'e karşı güçlerini birleştirme kararı aldı.[1136] Bu durum, Araplarda kabilecilik şuurundan kavmiyetçilik şuuruna geçişin ilk adımı olarak görülmektedir.[1137] Yönetimde etkin olabilmek için sürekli olarak kendi aralarında çatışan Araplar, iktidarın ellerinden gitme tehlikesini gördüklerinde, ilk kez kavmî bir şuurla birleşme kararı almış, soy asabiyetinden Arap asabiyetine geçmeye çalışmıştır.

Horasan'da birbirleriyle çarpışan Arap unsurların, kendisine karşı birleşme kararı aldıklarını haber alan Ebu Müslim, idareye muhalif olan Yemeniler'i kendisine çekebilmek amacı ile Kirmânî'ye birleşme çağrısı yaptı. Ancak Nasr b. Seyyar, Kirmani'yi kendisi ile ittifak yapmaya ikna etti. Fakat bu mutabakat gerçekleşmedi. Zira Nasr, kendisi ile birleşmek üzere gelen Kirmani'yi yakalayıp öldürdü. Bunun üzerine Kirmani'nin taraftarları, Ebu Müslim'e iltihak etti. Böylece Horasa'da gönülsüz olarak birleşen kabile grupları, tekrar ayrı cephelere dağıldı. Kısa süre sonra da bölge Abbasilerin ihtilal merkezi haline geldi.[1138]

3-SURİYE VE el-CEZÎRE'DE MEYDANA GELEN KABİLE ÇATIŞMALARI

Muâviye'nin, valiliği döneminden beri problemsiz bir şekilde idare ettiği Suriye ve el-Cezîre bölgelerinde, Hilafeti döneminde de başarılı siyaseti sebebiyle, her hangi bir kabile çatışması meydana gelmemiştir. Muâviye bunu, yeri geldikçe ve ihtiyaç duydukça, Kaysî-Yemenî ihtilafını tehlikeli noktaya ve şiddete varmayacak şekilde körüklemekle başarmıştır.[1139] İşte bu, iktidarı elde tutarken Muâviye'nin dayandığı ve ondan sonraki Emevî halife ve valilerinin de izlemeye çalıştığı bir yöntemdi. Bu yöntem, Câbirî'nin tabiriyle Yemenliler ile Kayslılar arasındaki çatışma oyunudur. Söz konusu bu çatışmayı, ihtiyaç durumunda, atâ, bazı ayrıcalıklar, muhalefeti kızıştırma, şairler vb. çeşitli araçlarla kışkırtırıyordu. O bunu merkezde, Şam'da yaparken, valileri aynı şeyi Basra'da, Kûfe'de, özellikle de Horasan'da

[1135] Taberî, VI, 37
[1136] Taberî, VI, 32-35; İbnu'l-Esîr, III, 460
[1137] Bkz. Apak, 248-249
[1138] Dîneverî, 362-363; Taberî, VI, 43-49; İbnu'l-Esîr, III, 467-69
[1139] Akyüz, Vecdi, **Hilafetin Saltanata Dönüşmesi**, **Emevîlerin Kuruluş Devrinde İslam Kamu Hukuku,** İstanbul 1991, s. 24-25

uyguladı.[1140] Ancak O'nun ölümünün ardından, Irak ve Horasan'da olduğu gibi iç karışıklıklar ve kabile savaşları bu bölgede de görülmeye başlamıştır.

Suriye'de ilk kabile mücadelesi, Yemenli Kelbiler ile Mudarlı Kaysîler arasında meydana gelmiştir. Suriye'nin en büyük kabilesi olan Kelbîler, Süfyanîler ile gerçekleştirdikleri akrabalık sebebiyle sürekli olarak Emevîlerin yanında yer almıştır. Dolayısıyla Mervan-Zübeyrîler siyasi mücadelesinde, Kelbîler Mervan'ı desteklemiştir.[1141] Zira Mervan'dan sonra, kızlarının oğlu olan Halid b. Yezid ilk veliaht tayin edilmişti. Şam'daki Kaysîler ise Kelbî tabana dayanması sebebiyle, istemeyerek destekledikleri Emevîler'i, ilk fırsatta terk ederek Şam valisi Dahhak b. Kays liderliğinde, Kaysîleri etrafında toplayan Abdullah b. Zübyr'e katılmıştır.[1142]

Yezid'in ölümünden sonra, İbn Zübeyr ya da Ümeyyeoğullarından birine biat etme konusunda ortaya çıkan tartışmalar, Şam Mescidinde şiddete dönüştü. Dahhak b. Kays'ın, Mescitte Yezid b. Muâviye başta olmak üzere Ümeyyeoğullarına ettiği hakarete Kelbli bir gencin itirazı ve Dahhak'a vurması ile başlayan kavga Mescitte çatışmaya dönüştü ve bölgede ilk defa kabileye dayalı bir çatışma çıktı.[1143]

Böylece, Şam'da Muâviye döneminden beri devam eden birlik dağılmış, Ümeyyelileri destekleyen Yemenliler ile Abdullah b. Zübeyr'in yanında yer alan Kayslılar şeklinde siyasî bölünme meydana gelmiştir. Ümeyyeoğulları, Câbiye'de başlarına kimi geçireceklerini tartışırken Dahhak b. Kays, beraberindeki Kayslılarla Şam yakınlarındaki Merc-i Rahıt denilen yerde konakladı.[1144] Câbiye'deki toplantı (3 Zilkâde 64) Mervan'a biatla sonuçlandı. Mervan, işe Merc-i Rahıt'ta toplanan muhaliflerin, yani Dahhak b. Kays liderliğindeki Kayslıların üzerine yürümekle başladı. Dahhak kendisi gibi İbn Zübeyr taraftarı olan Hımıs valisi Numan b. Beşir ve Kınnesrin valisi Zufer b. Haris'ten yardım istedi. Ayrıca Filistin'de bulunan Natil de askeri yardım gönderdi. Öte yandan Mervan'ın etrafında da Kelb, Gassan, Sekâsik ve Sekun kabileleri toplandı. Bu arada Gassanlı Yezid b. Ebi'l- Gams, Dahhak'ın şehirden çıkmasını fırsat bilerek hazineleri ve beytu'l-malı ve şehri Mervan adına ele geçirmiş ve Merc-i Rahıt'ta bulunan Mervan'a mal, asker ve silah yardımında bulunmuştu.[1145] Bu, Ümeyyeoğullarının Cabiye'den sonraki ilk başarısı oldu.[1146]

[1140] Câbirî, 497
[1141] Taberî, IV, 410-411; İbnu'l-Esîr, II, 616
[1142] Taberî, IV, 409-413; İbnu'l-Esîr, II, 615-616
[1143] Taberî, IV, 410; İbnu'l-Esîr, II, 616
[1144] Belâzurî, **Ensâb,** VI, 296; Taberî, IV, 412; İbnu'l-Esîr, II, 617; Takkuş, 63
[1145] Belâzurî, a. g. e., VI, 296; Taberî, IV, 413-417; İbnu'l-Esîr, II, 618-621
[1146] Takkuş, 63

Mervan ile Dahhak'ın liderlik ettikleri gruplar arasında yaklaşık yirmi gün süren çatışmlar sonucunda başta Dahhak b. Kays olmak üzere her iki taraftan da çok sayıda kişi hayatını kaybetti. Kelbliler bu savaşta, Kinde ve Gassan kabileleriyle birlikte hasımları Kaysîleri yenilgiye uğratarak birçok kabile önderini öldürmüştür.[1147] Bu savaş iki köklü kabile olan Adnanî ve Kahtanî soylarının rekabetlerinin kanlı savaşlara dönüşmesinin başlangıcı olmuştur.[1148] Zira hem katılımın çokluğu, hem de ölü sayısının fazlalığı dikkate alındığında, o güne kadar böyle bir kabile savaşı meydana gelmemiştir. Şam'da siyasi birliği sağlayan Abdulmelik, bu esnada doğuda Abdullah b. Zübeyr ile meşguliyeti sebebiyle Merc-i Rahıt'ta meydana gelen iç savaşa müdahil olamamıştır. Sonuçta çatışmalardan bunalan Kelbîler, Suriye'nin daha güney kısımlarına göç etmek zorunda kalmışlardır. İki grup arasında çıkan Merc-i Rahıt olayı, Güney Arapları olan Yemenîlerle Kuzey Arapları Mudarîler arasında meydana gelen bir çarpışma olarak kabul edilir.[1149]

Suriye bölgesinde meydana gelen diğer bir kabile savaşı, Rebialı Tağlib ile Mudarlı Kays boyları arasında gerçekleşmiştir. Tağlibliler, ortak soydan gelmeleri nedeniyle Kelbilere karşı Kaysîlere yardımcı olmuşlardı. Ancak Kaysîler, zayıf ördükleri Tağlibîlere müttefik gibi davranmayıp, onları kendilerine itaate zorlamak ve sahip oldukları verimli topraklardan çıkarmak istediler. Tağlibliler üzerine yürüyerek reisleri Şuays (Şaiys) başta olmak üzere pek çok kabile mensubunu öldürdüler.[1150] Bu olay, iki kabile arasındaki ittifakın düşmanlığa dönüşmesine sebep oldu. Daha sonra taraflar arasında çoğunlukla Kaysîlerin galip geldikleri, Mâkisîn, Sersar ve Fudeyn günleri gibi adlarla zikredilen birçok çatışma meydana geldi.[1151] Çarpışmalar ancak Halife Abdulmelik'in araya girmesi[1152] ile durdurulabildi.

Emevîler döneminde Suriye topraklarında, Abdulmelik döneminden Velid b. Yezid'in hilafetine kadar, uzun süre dikkate değer bir kabile çatışması yaşanmamıştır. Bu dönemde Suriye'deki Mudarî ve Yemenî Arap kabileleri Emevî iktidarına boyun eğmiştir. Velid b. Yezid'in iktidara gelmesi ile birlikte hem hanedan içinde, hemde Şam'da bulunan kabileler arasında bölünme yaşanmıştır. Annesi Kayslı olan ve Yemenlilere düşmanlığı ile tanınan Velid döneminde, Güney Araplarının çok sevdikleri Halid b. Abdullah el-Kasri'nin, Mudarî Vali Yusuf b. Ömer tarafından

[1147] Belâzurî, a. g. e., VI, 296; Taberî, IV, 413-417; İbnu'l-Esîr, II, 618-621
[1148] Takkuş, 63
[1149] Hasan, H.İ., II, 291, Lammens, H., "*Kelb*", **İA,** VI, 548
[1150] Belâzurî, a. g. e., VII, 53-59; İbnu'l-Esîr, III, 40-41
[1151] Belâzurî, **Ensâb,** VII, 59-73; İbnu'l-Esîr, III, 41-47
[1152] İbnu'l-Esîr, III, 48-49

işkence ile öldürülmesi,[1153] Şam'da bulunan Yemenîlerin yönetime karşı ayaklanmalarına sebep olmuş,[1154] Yemenîler hareketlerine meşruiyet kazandırmak için Yezid b. Velîd'e gelerek kendisine biat etmek istediklerini belirtmiştir. Zaten uzun zamandır kendisine iktidar yolu arayan Yezid b. Velid, bu teklifi hemen kabul edip, onların hissiyatından istifade ederek, Halife Velid b. Yezid'i öldürmüş ve halifeliğini ilan etmiştir.[1155]

Velid'in, Yemenilerin desteği ile başka bir Emevî mensubu tarafında tahttan indirilip öldürülmesi, Emevî devletinin yıkılışına kadar devam edecek zincirleme iç karışıklık ve ihtilal girişimlerinin kapısını açmıştır.127(744-745). Yezîd b. Velîd hilafete geçişinden altı ay sonra ölünce, Yemenlilerin kendilerine karşı gerçekleştirdikleri darbeyi hafızalarından silemeyen Mudarlılar, Hımıs'taki Mervan b. Muhammed b. Mervan'nın yanına geldiler ve kendisinin kabilelerinin büyüğü olduğunu belirtip amcasının oğlu Velid b. Yezid'in intikamını almaya çağırarak ona biat ettiler.[1156] Bu fırsatı değerlendirmek isteyen Mervân, onun tarafından tayin edilip sadece Suriye'nin güneyinde tanınmış bulunan halefi İbrahim b. Velid'e karşı ilk planını[1157] tekrar ele aldı.[1158] İlk ihtilale misilleme olarak Mervan b. Muhammed, Yemeni desteği ile halife olan Yezid b. Velid'in kardeşi İbrahim b.Velid'e karşı Kays, Temim, Kinane ve diğer Mudar kabilelerinin yardımını alarak halifeliği zorla ele geçirmiştir.[1159]

Mervan, özellikle Suriye-Cezire bölgesinde kısmi kontrol sağlayıp Yezid'in selefi İbrahim'den biat aldıktan sonra, Yemenlilerin Mudarlılara karşı Süleyman b. Hişam liderliğinde gerçekleştirdiği karşı bir isyan ile karşılaşmıştır.[1160]

Mervan'ın hâkimiyeti, II. Velid'in kanını talep etmekle işe başladığından, esas olarak Kayslılara dayanıyordu. İktidara alışmış Yemenliler için bu durum hiç de hoş

[1153] Taberi, V, 563; İbnu'l-Esir, III, 403;
[1154] Taberî, V, 543; İbnu'l-Esîr, III, 407; Vekil, I, 585; Nebih Âkil, **Târîhu Hılâfeti Benî Ümeyye**, Dımeşk 1975, 335; Riyad İsa, s. 139.
[1155] Dîneverî, 348-349; Belâzurî, IX, 165-175; Taberî, V, 543-551; İbnu'l-Esîr, III, 407-410
[1156] Dîneverî, 351-352
[1157] Ermeniyye ve Azerbaycan valisi olan Mervan b. Muhammed, 126(743) yılında Velid b. Yezid'in kanının intikamını almak için Ermeniyye'den el-Cezîre bölgesine hareket etti. Mervan'ın durumunu haber alan halife Yezid, hemen Mervan ile anlaşma yoluna gitti ve bunun için bir heyet gönderdi**.** Yezid, Mervan'dan kendisine bey'at etmesi halinde tıpkı Abdülmelik b. Mervan'ın, babası Muhammed b. Mervan'a verdiği bölgelerin valiliklerini vermeyi teklif etti. Mervan da Yezid'in bu teklifini kabul ederek ona bey'at etti ve Harran'da kaldı. Böylece Yezid'e karşı harekete başlamış olan Mervan, bazı siyasi kazanımları elde ettikten sonra asıl hedefini belirli bir süre ertelemiştir. (Taberî, V, 592-595; İbnu'l-Esir, III, 423-424)
[1158] Wellhausen, **Arap Devleti ve Sukutu**, 178
[1159] Yakubi, II, 268; Taberî, V, 598; İbnu'l-Esîr, III, 432; İbn Kesîr, VI, 528
[1160] Taberî, V, 617-620; İbnu'l-Esîr, III, 438-439

değildi ve kendi gelecekleri için bunu tehdit olarak algılıyorlardı. Bunun için de başta Filistin olmak üzere Suriye bölgesinde yönetime karşı ayaklanmalara başladılar.[1161]

Mervân'ın bölgeyi itaat altına alması ve Şam'dan ayrılarak Harran'a dönmesinden üç ay sonra, Suriye halkı biatlarını bozdu. Başta Yemenliler olmak üzere, halkı kışkırtanlardan ve isyana teşvik edenlerden birisi de Sabit b. Nuaym idi. Hıms halkı, Tedmür'de bulunan Kelblilere haber göndererek onlardan yardım istediler. Yardım taleplerine olumlu cevap veren el-Esbağ b. Züâle el-Kelbî ve Muâviye es-Seksekî etrafına topladıkları adamlarıyla birlikte geldi.[1162] Mervan, Humus'a otuz mil uzaklıktaki Hama'da iken, bunlar hep birlikte 127 yılı Ramazan Bayramı gecesinde şehre girdi. Mervan Bayram sabahı haber kendisine ulaşınca Mervan hemen yola koyuldu. Hıms halkı şehrin kapılarını kapamıştı. Şehri kuşattı ve şehirde bulunanlarla savaştı. Mervân'ın süvarileri şehirde bulunanları kılıçtan geçirdi. Sekseki ve Esbağ b. Züale de öldürülenler arasında idi. Oğlu Züale ve Fürâfisa, otuzdan fazla kişi ile esir olarak getirildi. Mervân esirlerden bir grubun öldürülmesini emretti. Öldürülenlerden beş yüz ya da altıyüz kadarını şehrin etrafına astı.[1163]Şehrin surlarını da yıktı[1164]

Mervan, Hıms ayaklanmasını bastırmakla meşgul iken, Guta halkı da isyan ederek başlarına Yemenli Yezîd b. Halid el-Kasrî'yi vali olarak getirdiler. Şam'ı kuşattılar. Şam'ın valisi bu sırada Zâmil b. Amr idi. Mervân onlara Hıms'tan Ebû'l-Verd b. el-Kevser b. Züfer el-Hâris'i ve on bin kadar askerle birlikte, Ömer el-Vaddâh'ı gönderdi. Bunlar şehre yaklaşınca hücum ettiler. Şehirdekiler, bunlara karşı çıkınca tutunamayıp hezimete uğradılar. Yezîd b. Hâlid ve Ebu Alaka, Mizze'ye kaçtı. Mervan'ın ordusu Mizze kasabasını ve orada bulunan Yemenli köyleri yaktı. Mizze'ye sığınan Yezîd b. Hâlid ve Ebu Alaka yakalandı ve öldürüldü. Zâmil, bunların başlarını Hıms'ta bulunan Mervân'a gönderdi.[1165] İbnu'l-Esir, bu çatışmalar sırasında Yezîd ile birlikte öldürülenler arasında, bir ilim adamı olan Ömer b. Hânî el-Absî'nin de olduğunu bildirmektedir.[1166]

Filistinlilerin isyanı ise Mervan'a karşı başlatılan en tehlikeli ayaklanma idi. Sabit b. Nuaym, Suriye köylerini dolaşarak Mervan'a karşı düşmanlığa devam ediyordu. Nihayet Filistin halkını da Emevî hanedanına karşı ayaklandırdı. Sabit b.

[1161] İbn Kesîr, VI, 529; Wellhausen, **Arap Devleti ve Sukutu**, 179; Takkuş, 175
[1162] Taberî, V, 608; İbnu'l-Esîr, III, 436
[1163] Taberî, V, 608;
[1164] Yakubi, II, 271; Taberî, V, 608; İbnu'l-Esîr, III, 436-437; İbn Kesîr, VI, 529
[1165] Taberî, V, 608-609; İbnu'l-Esîr, III, 437; İbn Kesîr, VI, 529
[1166] İbnu'l-Esîr, III, 437

Nuaym, bu ayaklanmada onlara önderlik yaparak Taberîye'ye geldi ve şehri kuşatma altına aldı. Başlarında, Abdülmelik'in kardeşinin oğlu Velîd b. Muâviye b. Mervân b. el-Hakem'in olduğu Taberîye halkı ile isyancılar arasındaki çatışmalar günlerce sürdü. Mervan b. Muhammed, ayrılıkçıların üzerine Ebû'l-Verd'i gönderdi. Ebû'l-Verd, halkın da desteği ile onları bozguna uğrattı ve ordusunu yağmaladı. Ebû'1-Verd, Filistin'e dönen Sabit'in arkasına düştü. Onlara yetişince aralarında tekrar çatışmalar oldu ve Sabit'in askerleri tamamen dağıldı. Sabit'in çocuklarından Nuaym, Bekr ve Umran esir edildi. Ebû'1-Verd, bunları Mervân'a gönderdi. Mervan, onların tedavi edimesini emretti.[1167] Bozguna uğrayan Sabit ve diğer oğlu Rifâa'da gizlendi.[1168]

Mervân, Rumâhis b. Abdülaziz el-Kinâni'yi Filistin'e vali tayin etti. O da Sâbit'i ele geçirdi ve onu zincire vurulmuş olarak Mervân'a gönderdi. Mervân da onun ve yanındakilerin el ve ayaklarının kesilmesini ve Şam'a götürülerek Mescid'in kapısının önüne asılmasını emretti. Sonra bunları Şam kapılarında astı.[1169]

Hişam b. Abdulmelik devrinde, Irak valisi Halid b. Abdullah el-Kasrî'nin öldürülmesi de, daha önce Yezid b. Mühelleb de olduğu gibi Yemenli Arapların hoşnutsuzluğunu tahrik etti. Hatta tarihçiler, bu olayı Emevî Devletinin düşüşünü hızlandıran sebeplerin en kuvvetlilerinden biri kabul etmiştir. Çünkü Mühelleb ailesinin öldürülmesini unutmamış olan Yemen asıllı Araplar, beklemedikleri bir anda liderleri Halid b. Abdullah el-Kasri'nin öldürülmesi ile karşılaşınca, Halid'in oğlu Yezid'in bayrağı altında toplandı ve Şam'da isyan ateşini tutuşturdu. Filistindeki Yemen Arapları da onların peşini takip etti ve Emevî idaresine karşı ayaklandı. Daha sonra, Süleyman b. Abdulmelik'in kuvvetlerine katılıp, Mervan b. Muhammed'i hal' ettiklerini açıkladılar.

Emevî hanedanının bir iç çekişmesi gibi görünen, ancak Yemenî-Mudarî kabile mücadelesinden başka bir şey olmayan bu isyan girişimleri ve sonrasında meydana gelen çatışmalar, her iki tarafı da olumsuz etkilemiş ve onların güçlerinin zayıflamasına sebep olmuştur. Devletin kalbi Şam'daki hanedan ve kabile bölünmüşlüğü ile eş zamanlı olarak Irak ve özellikle Horasan'da gerçekleşen kabile

[1167] Taberî, V, 609
[1168] Taberî, V, 609; İbnu'l-Esîr, III, 437; İbn Kesîr, VI, 529
[1169] Taberî, V, 609, 610; İbnu'l-Esîr, III, 437; İbn Kesîr, Mervan b. Muhammed'in onu astırmasına sebeb olarak Suriyelilerin onun Mısır'a gittiği ve orayı elegeçirdiği şeklinde yanlış bir bilgiye sahip olmalarını ve dolayısıyla böyle bir durumun olmadığını göstermek için onları astırdığını nakleder. (İbn Kesîr, VI, 529) Bu doğru olmasa bile, kendisine karşı halkı örgütlemiş ve iki defa isyan etmiş olması, o günkü şartlarda böyle bir ceza vermesi için yeterli sebeb olarak görülmektedir.

savaşları, toplumun kamplara ayrılmasında, Emevî otoritesinin zayıflamasında ve devletin içten içe çökmesinde büyük rol oynamıştır.

II. MEVÂLİ İSYANLARI

Emevîler döneminde şiddet olaylarına karışan gruplardan birisi de Mevâlidir. Emevîlerin kuruluş döneminde mevâlinin, bağımsız siyasi bir muhalefet grubu olarak önemli bir rolü olmamıştı. Mevâli kendisini de hiçbir zaman siyasi işlere karışacak konumda görmemişti. Bundan dolayı söz konusu dönemde yönetime karşı ciddi bir harekette bulunmamışlardı. Bununla birlikte, zamanla kendilerine karşı uygulanan olumsuz muameleler karşısında muhalif grupların hareketlerine katılmışlar, onları maddi ve manevi olarak desteklemişlerdi.

1-MEVÂLİNİN GENEL DURUMU

Emevîler döneminde mevâli, Arap olmayan bütün müslümanlara verilen genel bir isimlendirmedir. Arap kabileleri, fetih ordusu olarak çeşitli ülkelere dağılmış olduğundan, Medine veya Kûfe ve Basra'da kalanlar, ya askere alınmayanlar, ya da askere alınmayanlar hükmünde olan diğer insanlardı. Bunların hepsi de ganimet, atâ ve haraçtan geçimlerini sağlıyordu. Ganimetlerin getirdiği servetle zenginleşen Araplar, mevâliye tepeden bakmaya dayalı aristokrat bir tutum içine girmişti.[1170]

Mevâli, hukuki açıdan özgür olmalarına rağmen fiilî olarak Araplarla aynı mertebede kabul edilmiyordu. Emevî yöneticileri, onları siyasî makamlara getirmedikleri gibi, kadılığa bile nadiren tayin ediyordu. Araplar, kızlarını mevâliyle evlendirmek istemiyordu. Bunun da ötesinde, mevâlîyi sosyal ilişkiler alanında daha aşağı mertebeye düşüren aristokratik tutum türleri hâkim oldu. Onlara künye vermiyor, yalnızca adlarıyla ve sanlarıyla çağırıyor, onlarla aynı safta yürümüyor, törende onları öne geçirmiyorlardı. Yaşı, erdemi ve bilgisi dolayısıyla mevlâya yemek verince, dışarıdan bakanın Arap olmadığını ayırdetmesi için, sofranın bir köşesine iliştirirlerdi.[1171]

Emevîler döneminde mevâliye tepeden bakan Araplar, sanat ve el emeği gerektiren işleri küçümsüyor, onları yalnızca mevâlînin işi olarak görüyordu.

[1170] Dûrî, 116, Câbirî, **İslam'da Siyasal Akıl**, 480. Emevîler döneminde mevâlinin durumu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Haydar Hammaş, *"Emeviler Döneminde Mevâli ve Zımmîlerin İdaredeki Rolü"* (**el-İdare fi'l-Asri'l-Emevî**, Şam 1978, s.337-357'nin çevirisi), çev. İrfan Aycan, **AÜİFD,** Ankara 1997, XXXVII,s. 175-191

[1171] Câbirî, a.g.e, 480

Dolayısıyla, işte Arap aristokrasisi savaşlarda elde edilen ganimet, fey ve atâdan büyük servetler toplarlayıp lüks içinde yaşarken, fetihe asker olarak katılsalar bile mevâlî bunlardan yoksun bırakılıyordu. Onlar kendilerine kalan sanat, ev işi, çiftçilik ve öğretim işlerinde çalışarak geçinirdi.[1172]

Öyle görünüyor ki mevâlî, saygın bir sosyal mertebeyi, dolayısıyla saygınlık kazanabilecekleri tek alanın, ilim alanı olduğunu çok erkenden kavramıştı. Böylelikle onların pekçoğu dinde derinleşmeye, Hz. Peygamber'in haberlerini ve hadislerini toplamaya yöneldi. Çok geçmeden, bunlar, özellikle sahabe kuşağından sonra, ilim alanında ön plana çıktı. Mevâlî sadece fıkıh ve hadis alanında değil başta dil olmak üzere, ahbar, megâzî ve tarih ile uğraştılar ve bu ilim dallarının kurucusu oldu.[1173]

Bu gelişme zamanla Arap aristokrasisine baskı yapan ve onları tehdit eden sosyal bir güç olmalarına yol açacaktır. Nitekim mevâlî, bunun sonucu olarak Kûfe'de Arapların eşrafını camilerin ilk saflarında sıkıştırmaya başlayacak kadar kalabalıklaştı. Doğuyu fethetmekle yükümlü Arap ordularının merkezi olan Basra'da ise, mevâlînin ve yabancıların sayısı hızla artarak 50(670) yılında kent halkının üçte birine ulaşmıştı.[1174]

Devletin merkezi olan Şam'da ise, Muâviye'yi korkuya sevkedecek ve bir kısmını öldürmeyi düşündürtecek kadar çoğalmışlardı. Mevâlînin sayısında gözle görülen bu artış, yönetimi endişeye sevk etmiştir. Muâviye, el-Ahnef b.Kays ve Semura b. Cundeb ile yaptığı bir görüşmede, mevâlînin sayısının arttığını, onların selefi kınadığını, Araplara ve iktidara karşı bir ayaklanma yapmalarından endişe ettiğini, çarşı ve inşaatlarda çalışanların dışındakileri öldürmeyi düşündüğünü belirterek onların bu konudaki görüşlerini sordu. Ahnef b. Kays, onlarla akrabalık kurduklarını belirterek bu görüşe karşı çıktı. Semura b. Cundeb ise bu işi kendisinin yapabileceğini belirtti. Ancak Muâviye, birinci görüşü benimseyerek bu işten vazgeçti.[1175] Deneyimli bir siyasetçi olan Muâviye'nin, mevâlinin bir bölümünü öldürmeyi ciddî olarak düşündüğünden kuşku duyulsa bile, bu danışmayı; haberin mevâliye ulaşması ve bu tehditle kendilerine çeki düzen vermeleri için yaptığı uzak bir ihtimal değildir.

Mevâli, içinde bulunduğu bu olumsuz koşullara isyan ederek Ebu Leyla ve Ebu Ali isyanlarında olduğu gibi zaman zaman kendileri baş kaldırmış, bazen de İbnu'l-

[1172] Lewis, 98; Câbirî, a.g.e., 481-482; Dûrî, 149
[1173] Câbirî, **İslam'da Siyasal Akıl** , 482
[1174] Câbirî, a.g.e, 484
[1175] İbn Abdirabih, III, 361; Câbirî, **,** 484

Eş'as ve Muhtar es-Sakafî isyanlarında olduğu gibi diğer isyanlara destek vermişlerdi. Haricîlerin saflarında, çok sayıda mevâlî yer almıştır. Ezârıka'dan ünlü haricî Katarî b. Fucâe'nin saflarında yaklaşık onbin mevâlî savaşçının bulunduğu rivayet edilir. Muhelleb b. Ebî Sufra, onlarla savaşa hazırlanınca, askerlerine şu konuşmayı yaptı: "Haricîlerin tutumlarını biliyorsunuz. Sizi ellerine geçirirlerse, dininiz konusunda sizi fitneye düşürürler, kanlarınızı dökerler... Topluluk, dirlik düzen ister. Onlar sizin sanatkârınız ve köleleriniz. Bunların sizin fey'inizi ele geçirmesi ve hareminize girmesi, sizin kalıbınıza yakışmaz, bedenlerinizde ve dinlerinizde eksikliktir."[1176]

Abdülmelik b. Mervan'ın Irak valisi Haccâc, kendisine karşı isyan eden İbnu'l-Eş'as ve Abdullah b. el-Cârûd'un ordusunun büyük bölümünü mevâlinin oluşturduğunu gördüğünde onlara; "Siz zayıf ve yabancısınız. Köyleriniz, size daha yaraşır" diyerek onları darmadağınık etti ve çeşitli yerlere sürgüne gönderdi. Ayrıca her birinin eline, gönderdiği yerin adını damgaladı.[1177]

Bütün bunların yanında hiç kuşkusuz Mevâlinin, Haricîlere veya Hz. Ali taraftarlarına katılmaları korkusu Emevîleri, devletlerinin kurucusu Muâviye'nin izinden giderek, eylemli değil, sözlü muhalefetle yetinenlere karşı bir ölçüde liberal bir siyasî tutum takınmaya yöneltti. Bundan sonra, sosyal ve fikri hayatta çok hızlı ve önemli gelişmeler oldu. Bir yandan kamu hayatında mevâlînin rolü arttı. Mevâli, sosyal bir yer edinmek amacıyla bir yandan ticaret, sarraflık ve serbest işlerde uzmanlaşmak suretiyle "kabile"yi aşma çabalarını sürdürecekler, öte yandan da onların içinden düşünce, din ve siyaset alanında seçkinler ortaya çıkacak, pek çokları halifenin, emirlerin ve memurların çevresinde bulunacak, devletin siyasetini etkilemeye çalışacaktır.[1178]

2- MEVÂLİ İSYANLARI

A- Ebu Leyla İsyanı

Kaynaklarımızın bildirdiğine göre mevâlinin ilk başkaldırışının, H.41 yılında meydana geldiği anlaşılmaktadır. Uzun boylu ve siyah bir azadlı olan Ebu Leyla, 42(662)'de Kûfe camiinde "La hukme illa lillah" diyerek oradakilere bağırıp ileri-geri konuşarak isyan ettiğini açıkladığında, mevâliden otuz kişi ona katılmıştır. Vali Muğire, onların üzerine Ma'kil b. Kays er-Rasibi komutasında askeri bir birlik göndermiş, isyancıların hepsi Kûfe ovasında hükümet güçleri tarafından

[1176] Müberred, II, 158; Câbirî, a.g.e, 485
[1177] Taberî, V, 182; İbnu'l-Esîr, III, 146; Vloten, 28; Lewis, 98
[1178] Câbirî, **İslamda Siyasal Akıl**, 486-487

öldürülmüştür.[1179] İbnu'l-Esir, bu olayı Haricî isyanları arasında zikreder.[1180] Fakat görüşleri ne olursa olsun, katılımcıların tamamının mevâliden olduğu anlaşılmaktadır. İbnu'l-Esir'in, olayın patlak verişini H.41, Ebu Leyla'nın öldürülmesini ise H.42 yılı olayları arasında zikretmesi, isyanın en az bir kaç ay sürdüğünü göstermektedir.

B- Ebu Ali İsyanı

Bir grup mevâlî, başlarında Kûfeli Haris b. Ka'b oğullarının mevlâsı Ebu Ali olduğu halde, 43/663 'te yönetime başkaldırıp isyan etti. Yakubi, bu isyanın mevâlinin ilk isyanı olduğunu söylemektedir.[1181] Vali Muğire b. Şu'be onlara, Becîle kabilesinden birinin komutasında askeri birlik gönderdi. Hükümet güçleri ile ayrılıkçılar Bâdurya'da karşılaştı. Burada aralarında geçen konuşma oldukça önemlidir. Hükümet güçleri komutanı Becelî'in onlara "Ey Acemler, bu Araplar (Haricîler) bizimle din konusunda savaşıyor. Size ne oluyor? dediğinde, onlar "biz doğruya ileten anlamadığımız bir Kur'an'ı dinledik, ona inandık. Rabbimize hiç kimseyi ortak koşmayacağız. Allah Peygamberimizi bütün insanlara göndermiştir, kimseye özgü kılmamıştır" diye cevap vererek, özellikle dini açıdan Araplarla eşitliklerini vurguladılar.[1182] Daha sonra aralarında meydana gelen çatışmada isyancıların hepsi öldürüldü.[1183]

Muâviye, Kûfe'de 43(663)'te isyan eden mevâlinin bir kısmını göç etmeye zorlamış ve onları Suriye'de iskân etmiştir.

Bu iki grupta, Haricîlerin siyasi görüşlerini desteklemiştir. Mevâli, başlangıçta Yezid'e isyan eden İbn Zubeyr'in hareketini de desteklemiştir.[1184]

C- Said b. Osman'ın Kölelerinin İsyanı

Said b. Osman, valiliği döneminde Maveraunnehir'de 30 bin kişiyi köleleştirmişti. Said, Horasan valiliğinden alınınca, elinde rehine durumundaki Sogd'luları da yanında getirdi. Onları ziraat işçisi olarak kullandı. Bu durum çok ağırlarına gitti. Bir gün Said'i evin içinde kıstırarak öldürdüler, kendileri de intihar ettiler.[1185]

D- Zencilerin Ayaklanması

[1179] Belâzurî, **Ensâb,** V, 174; İbnu'l-Esîr, II, 451
[1180] İbnu'l-Esîr, II, 451
[1181] Yakubî, II, 129
[1182] Yakubî, II, 129; Câbirî, **İslamda Siyasal Akıl**, 483
[1183] Yakubî, II, 129
[1184] Akyüz, 31
[1185] İbn Habib, 121-296) s.182-185; İbn Kuteybe, **Meârif**, 138

Mus'ab b. ez-Zübeyr'in bölgeye hâkimiyetinin son günlerine doğru, Zenciler Fırat nehrinin Basra'ya yakın bölgesinde bir araya gelip toplandı. Sayıları pek fazla olmamakla birlikte, ekili arazileri tahrip edip meyveleri toplayarak çevreye zarar vermeye başladılar. Onların bu davranışı ve sayısı, Hâlid b. Abdullah b. Hâlid'in Basra'ya vali olarak atanmasına kadar artarak devam etti. Hâlid b. Abdullah Basra'ya geldiğinde, Basralılar onun yanına giderek Zencilerden çektiklerini ona şikâyet ettiler. Vali onlara karşı bir ordu hazırlayınca, Zenciler dağıldı. Hâlid yaptıklarını cezasız bırakmayarak, bir kısmını yakalayıp astı.[1186]

Basralılar, İbn Cârûd başkanlığında maaşlarının kesilmesi nedeniyle isyana kalkışınca,[1187] bu karışık ortamdan istifade eden Zenciler, tekrar ortaya çıkarak daha kalabalık bir şekilde Fırat bölgesinde toplandı. Burada başlarına Reyâh adlı ve "zencilerin arslanı" anlamına gelen "Şîr-i Zencî" lakablı birisini getirdiler. Bölgede yine bozgunculuk yapmaya başladılar. Haccâc, İbn Cârûd'un işini bitirince, Basra'daki güvenlik kuvvetlerinin başında bulunan Ziyâd b. Amr'a, bu Zencilerin üzerine bir ordu göndermesini emretti. O da bir ordu hazırlayıp, başına oğlu Hafs b. Ziyâd'ı getirdi ve zencilerin üzerine gönderdi. Zenciler Hafs'ı öldürdü, beraberindeki askerleri de bozguna uğrattı. Ziyâd b. Amr, bu defa onların üzerine bir başka ordu gönderdi. Bu ordu Zencileri bozguna uğrattı ve hepsini öldürdü. Böylelikle Basra'da işler düzene girdi.[1188]

3- MEVÂLİNİN KARIŞTIĞI İSYANLAR

Emevîler döneminde mevâli, kendilerini ikinci sınıf vatandaş olarak gören Emevî yönetimine karşı, sosyal hayatta ve yönetimde kendilerine eşitlik vadeden her tür düşünceyi ve hareketi desteklemiştir. Onların katıldığı haraketler genellikle sonuç doğurması muhtemel olan, büyük isyanlar olmuştur.

63(682–683) yılında Medinelilerin Yezid b. Muâviye'ye karşı isyanları ve bu isyan sonucunda gerçekleşen Harre olayında mevâlî, Medinelilerle birlikte hareket ederek yönetime karşı savaşmıştır.[1189] Bu çatışmalarda Medine'nin ileri gelenlerinin yanında mevâliden de çok sayıda kişi öldürülmüştür. Medâinî, Medineli bir ihtiyarın şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Zührî'ye sordum: Harre gününde Medinelilerden kaç kişi öldürüldü?" O da bana şu cevabı verdi: "Kureyş, Muhacir ve Ensâr'dan önde gelen

[1186] Belâzurî, **Ensâb,** VII, 299; İbnu'l-Esîr, III, 94
[1187] İbn Kuteybe, **Meârif**, 233; İbnu'l-Esîr, III, 90
[1188] Belâzurî, a. g. e., VII, 299-301; İbnu'l-Esîr, III, 94-95
[1189] Taberî, IV, 374; İbnu'l-Esîr, II, 596; İbn Kesîr, V, 729, 731

700 kişi öldürüldü. Ayrıca, mevâlinin önde gelenlerinden tanıdığım, tanımadığım hür ve kölelerden ve diğerlerinden de 10.000 kişi kadar öldürüldü."[1190] Mevâli başlangıçta Yezid'e isyan eden İbn Zubeyr'in hareketini de desteklemiştir.[1191]

Mevâli Tevvabun hareketine katılmamıştır. Mevâlinin katıldığı ve kısmen başarılı olduğu en büyük hareket, Muhtar es-Sekafî'nin isyanıdır.[1192] Muhtar'ın giriştiği harekette en büyük dayanağı ve yardımcıları mevâli olmuştur. Muhtar, Ehl-i Beyt'in öcünün alınması ve zayıfların korunması, yani Hz. Ali davası ve köle ve mevâli davası şeklinde hareketinde iki temel amaç edinmiş ve meşrutiyetini bunlara dayandırmıştır. Dolayısıyla Muhtar'ın taraftarlarının çoğunun mevâliden olması yadırganacak bir durum değildir. Hatta bu durum çatışmalar sırasında gündeme gelmiş, güvenlik güçleri komutanı Şebes b. Rıb'i' dağılan askerlerini kölelerinin önünden kaçmakla suçlayarak ayıplamış ve savaşa bu söylemlerle teşvik etmiştir.[1193] Bu çatışmalarda Şebes'in askerleri tarafından esir edilen Araplar serbest bırakılırken, mevâliden olanlar öldürülmüştür.[1194] Hatta mevâliden olan Si'r, Temim kabilesinden olduğunu söyleyerek kurtulmuştur.[1195]

Mevâli, Haricîlerin bazı isyanlarına da destek vermiştir. Mevâli, H.72 yılında isyan eden Ebu Fudeyk'e katılmış, Bahreyn'i elegeçirmişler, Abdulmelik'in valisi Halid b. Abdullah'ın kardeşi Ümeyye b. Abdullah komutasında gönderdiği hükümet güçlerini yenmişlerdir. Abdulmelik'in sonunda bizzat görevlendirdiği Ömer b. Ubeydullah b. Ma'mer, Kûfe ve Basra'dan topladığı 20 bin kişi ile Bahreyn üzerine yürümüş ve çarpışmada başta Ebu Fudeyk olmak üzere[1196] aralarında mevâlinin de bulunduğu yaklaşık 6 bin kişi öldürülmüş, 800 kişi de esir edilmiştir.73(692-693)[1197] Ömer b. Ubeydullah'ın, bunlardan Arap olanların hayatını bağışladığı, mevâliden olanları ise öldürdüğü[1198] bildirilmektedir.

82-83 (701-702) yılları arasında Abdurrahman b. Eş'as'ın Haccac'a karşı giriştiği isyana; Kûfeliler, Basralılar ve ilim adamları ile birlikte çok sayıda mevâli de katılmıştır. Hatta Eş'as'ın ordusunun büyük bölümünü mevâli oluşturuyordu.[1199] İbn

[1190] İbn Kuteybe, **İmâme,** I, 340
[1191] Akyüz, 31
[1192] Dîneverî, 288; Taberî, IV, 517; İbnu'l-Esîr, II, 575; Vloten, 27; Wellhausen, a.g.e, 130
[1193] Taberî, IV, 502
[1194] İbnu'l-Esîr, II, 668
[1195] Taberî, IV, 502
[1196] Belâzurî, **Ensâb,** VII, 446; Taberî, V, 34; İbnu'l-Esîr, III, 77
[1197] Taberî, V, 34; İbnu'l-Esîr, III, 77
[1198] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 460
[1199] Taberî, V, 154-170; İbnu'l-Esîr, III, 148-157

Eş'as Basra'ya geldiğinde, bütün Basralılar, ilim adamları, yaşlılar ve mavali Haccâc ve onunla birlikte bulunan Suriyelilerle savaşmak üzere Abdurrahman'a biat etti.[1200] Abdurrahman'a bu şekilde çabucak bey'at etmelerinin nedenlerinden birisi de, Haccâc'ın göndermiş olduğu zekât ve haraç toplama görevlilerinin Haccâc'a mektup yazarak, zimmîlerin Müslüman olup şehirlere yerleşmesinden dolayı haraç gelirlerinin düştüğünü rapor etmeleri üzerine Haccâc'ın Basra ve başka yerlerdeki mevâliyi aslen hangi köy ve kasabadan ise oraya geri göndermesidir.[1201] Haccâc onları köylerine, kendilerinden yeniden cizye almak için göndermişti. Kaynaklarımız, onların sürgün sırasındaki acıklı durumlarını ayrıntılı olarak bize kadar ulaştırmıştır. Rivayetlere göre Haccac mevâliye "siz zayıf ve yabancısınız. Köyleriniz size daha yaraşır" diyerek, onları istediği yere sürgüne göndererek darmadağınık etti. Her birinin eline gönderdiği yerin adını damgaladı. Mevâli nereye gideğini bilmiyordu ve ağlaşarak "Ya Muhammed, ya Muhammed!" deyip bağrışmaya başladı. Basralı ilim adamları da gözleriyle gördükleri bu zulümden dolayı ağlıyordu. Bu olayların akabinde İbn Eş'as gelince, Haccâc ile savaşmak, Abdülmelik'i de makamından almak üzere hemen ona biat ettiler.[1202]

Mevâli, Horasan'da da Emevîlere karşı girişilen hareketlerde aktif olarak yer almıştır. 116(734-735) yılında paklak veren Hâris b. Süreyc isyanı[1203] bir bakıma mevâlinin, Emevîlerin bölge halkından vergi toplamakta haksız ve aşırı davranması sebebiyle ortaya çıkan bir mevâli isyanı niteliğinde olmuştur.[1204]

Mevâli, 121-127(737-744) tarihleri arasında Emevî yönetiminin Irak valiliğini yapan Yusuf b. Ömer'e karşı ayaklanıp sonunda Vali tarafından yakalanarak idam edilen[1205] Ebu Mansur el-İcli'nin hareketine de katılmışlardır.[1206]

Mevâli, 127(744) yılının Muharrem ayında Kûfe'de, vali Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz'e karşı ayaklanan ve çoğunlukla Hz. Ali taraftarlarının katıldığı Abdullah b. Muâviye hareketine de destek verdi.[1207]

[1200] Taberî, V, 151; İbnu'l-Esîr, III, 146
[1201] Taberî, V, 182; İbnu'l-Esîr, III, 146
[1202] Taberî, V, 182; İbnu'l-Esîr, III, 146
[1203] Taberî, V, 428-429; İbnu'l-Esîr, III, 344
[1204] Hasan. İ, II, 286; Özkuyumcu, Nadir, *"Haris b. Süreyc"*, **DİA**, c. XVI, s. 201; Atçeken, 105
[1205] Bağdâdî, 187; Şehristani, 163
[1206] Bağdâdî, 187; Tucker, a.g.m, 225
[1207] İbn Habib, 206; İbn Kuteybe, **Meârif**, 288; Taberî, V, 599-VI, 45; İbnu'l-Esîr, III, 434-464.

Yukarıda anlatılanların dışında mevâli, Ebu Müslim hareketine aktif olarak katılarak Emevîlerin sonun gelmesinde ve Abbasi devletinin kurulmasında en önemli etken olmuştur.[1208]

Mevâlinin, içinde bulunduğu psiko-sosyal ortam içinde yönetime karşı girişilen hareketlere her fırsatta katılarak hükümet güçleri ile savaşırken, bazen de hükümet güçlerinin yanında isyancılara karşı savaştığı görülmektedir. Yezid b. Muâviye, barış yoluyla halletme çabalarının bir sonuç vermeyeceğini anlayınca, Hicaz valisi Amr b. Said'e, Abdullah b. Zübeyr üzerine bir ordu göndermesini emretmişti. Vali, Abdullah b. Zübeyr'e karşı en fazla düşmanlık besleyen kişi olarak Medine emniyet müdürü, Abdullah b. Zübeyr'in kardeşi ve düşmanı olan Amr b. Zübeyr'i, çoğunluğu mevâliden oluşan askeri bir kuvvetle onun üzerine göndermiştir.[1209]

Mevâli aynı şekilde 76-77(696-697) yıllarında Şebib b. Yezid b. Nuaym eş-Şeybani'nin yönetime karşı isyan ederek Kûfe'yi işgal etmesinin ardından Haccâc ile birlikte Haricîlere karşı savaştır. Bu işgalde Haccac, askerlerin toplanması için çağrıda bulunmuş, Kûfe düşmek üzereyken Osman b. Katan mevlâlarından ve akrabalarından bir grupla gelerek onun çağrısına cevap vermiş ve sabaha kadar yanından ayrılmamıştı. Vali, Benû Vâlibe'den Bişr b. Gâlib el-Esedî ve Zâ'ide b. Kudâme es-Sakafî'nin her birini 2 bin kişilik, Benû Temîm'in mevlâsı Ebu'd-Durays'ı mevâliden 1000 ve Bişr b. Mervân'ın mevlâsından birisini de 1000 kişilik orduların komutasında onlara karşı göndermiştir.[1210]

130(747) yılında Haricîlerden Ebu Hamza ile Medineliler arasında Kudeyd mevkiinde meydana gelen çatışmada, mevâlinin Haricîlere karşı Medinelilerle birlikte savaştığı ve bu savaş sonucunda mevâliden çok sayıda kişinin öldüğü belirtilmektedir.[1211] Belâzurî, Ensardan 80, Kureyş'ten 300 veya 450, diğer kabileler ile mevâliden ise 1700 olmak üzere toplam 4000 kişinin öldüğünü bildirmektedir.[1212]

Bununla birlikte, zamanla kendilerine karşı uygulanan olumsuz muameleler karşısında muhalif grupların hareketlerine katılmışlar, onları maddi ve manevi olarak desteklemişlerdir. Onların katıldığı haraketler genellikle sonuç doğurması muhtemel olan, büyük isyanlar olmuştur.

[1208] Taberî, VI, 32-35; İbnu'l-Esîr, III, 460
[1209] İbn Sa'd, V, 185; Taberî, IV, 255.
[1210] Belâzurî, **Ensâb,** VIII, 23; Taberî, V, 72; İbnu'l-Esîr, III, 107
[1211] Beazuri, a.g.e, IX, 294-296; Taberî, VI, 56-57; İbnu'l-Esîr, III, 474
[1212] Beazuri, a.g.e, IX, 296

III. DİĞER İSYAN HAREKETLERİ

1-BASRALILARIN MAAŞLARININ KESİLMESİ NEDENİYLE HACCAC'A KARŞI İSYANLARI

Kabile çatışmaları ve Mevâli ayaklanmaları yanında Emevîler döneminde toplumsal şiddete neden olan başka olaylar da olmuştur. Bunlardan en önemlisi Basra halkının, maaşlarının düşürülmesi nedeniyle Irak valisi Haccac b. Yusuf'a karşı giriştikleri başkaldırmadır.

H.75 yılında Haccac, Urve b. Muğîre b. Şu'be'yi yerine vekil bırakarak Kûfe'den ayrılıp Basra'ya gitmiş ve orada halka, Kûfelilere yaptığı gibi tehdit ve şiddet dolu bir konuşma yapmıştı. Haccac bu konuşmasında üç gün içinde Haricîlere karşı mücadele eden Mühelleb'e katılmayanları öldürmekle tehdit etti. Bu süre geçtikten sonra yanına getirilen Yeşkurlu Şerîk b. Amr'ın, ortalıkta dolandığı ve asi olduğu söylendi. Şerîk'in, "fıtığım var. Bişr b. Mervân bunu görmüş ve beni savaşa çıkmaktan muaf tutmuştu. Diğer taraftan benim maaşım da alınıp beytülmale konulmaya başlandı" demesine rağmen Haccâc'ın emri ile boynu vuruldu.[1213] Bundan sonra Basralıların akın akın Mühelleb'e katıldığı anlaşılmaktadır.[1214]

Daha sonra Basralıların, Haccac'a karşı Abdullah b. Cârûd liderliğinde[1215] bir ayaklanma başlattığını görüyoruz.

Haccac, 75 yılının Şa'ban ayının sonlarında, Basra'nın ileri gelenleri ile birlikte, Haricîlerle mücadele eden Mühelleb'e manevi destek olmak için, onun karargâhına on sekiz fersahlık bir mesafede bulunan Rustakbâz'a gitti.[1216] Haccac Rustakbâz'a geldiğinde "İbn ez-Zübeyr'in sizin maaşlarınızda yapmış olduğu artırmayı ben zarar verici ve batıl bir artırma olarak görüyorum; çünkü o mülhid, fasık ve münafık birisinin yapmış olduğu bir artırmadır. Bizler de bunu geçerli kabul etmiyoruz"[1217] diyerek maaşlarda bir kısıntı yapacağı kararını açıkladı.

[1213] Belâzurî**, Ensâb,** VII, 279-280; Müberred, II, 180; Taberî, V, 46; İbnu'l-Esîr, III, 90.İbn Kesîr, VI, 124; Burada sadece İbnu'l-Esîr bizzat Şerik'in ismini verir.
[1214] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 280; Taberî, V, 46; İbnu'l-Esîr, III, 90.İbn Kesîr, VI, 124
[1215] İbn Kuteybe, **Mearif**, 233; Belâzurî, **Futûh**, 395-396; Taberî, V, 46; İbnu'l-Esîr, III, 90
[1216] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 280; Taberî, V, 46; İbnu'l-Esîr, III, 90
[1217] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 282-283; Taberî, V, 46. Mus'ab maaşlarda yüzer dirhem artış yapmıştı. (İbnu'l-Esîr, III, 90)

Taberî, Haccac'ın bu konuşmasını, Rustakbaz'a çıktığında, Mühelleb'e 12 fersah yaklaştığında yaptığını bildirmektedir. Onun rivayetine göre Abdulkays'ın başkanı olan[1218] Abdullah b. Cârud bu karara itiraz etmiş, ileri gelen kişiler de onu desteklemiştir. Bunun üzerine Haccac'ile Basralılar arasında çok şiddeli çatışmalar meydana gelmiş, çatışmalarda İbn Cârûd ve arkadaşları öldürülmüştür. Haccac, İbn Cârûd ve arkadaşlarından 10 kişinin başını Mühelleb'e gönderdikten sonra Basra'ya dönmüştür.[1219]

İbn Kesir'in bildirdiğine göre ise Yeşkurlunun bu şekilde öldürülmesinden Basralılar oldukça etkilenip paniğe kapılmış, başlarında Abdullah b. Cârûd olduğu halde Basra'dan çıkarak Ramahürmüz köprüsü yanında toplanmıştır. Bu yılın Şâban ayında Haccac, ordusuyla birlikte bunların üzerine yürümüş,[1220] Ramahürmüz köprüsü yanında iki taraf arasında şiddetli çatışmalar olmuştur. Basralıların lideri Abdullah b. Cârûd ile beraberindeki kabilelerin reisleri de öldürülmüştür. Haccac, öldürülen bu önde gelen kişilerin başlarının kesilmesini ve köprü yanına dikilmesini emretmiş, sonra da bu kesik başları Mühelleb'e gönderdi.[1221]

Belâzurî ve İbnu'l-Esir ise olayı daha farklı ve daha ayrıntılı bir şekilde verirler. Onlara göre Haccac Rustakbaz'a geldiğinde, Haricîlere karşı kararlılığını göstermek için şöyle bir konuşma yapmıştır; "Ey iki şehrin halkı! Allah'a yemin ederim, sizlerin bu düşmanlarınız, size karşı isyan etmiş olan ve isyanları uzun süre devam eden bu Haricîler, toptan yok olmadıkça aylar ayları, yıllar yılları kovalasa bile burada kalacaksınız."[1222] İbnu'l-Esir, Rustakbaz ile ilgili olayı burada bitirir. O'na göre Haccac bir konuşmasında "İbn ez-Zübeyr'in sizin maaşlarınızda yapmış olduğu artırmayı ben zarar verici ve batıl bir artırma olarak görüyorum; çünkü o mülhid, fasık ve münafık birisinin yapmış olduğu bir artırmadır. Bizler de bunu geçerli kabul etmiyoruz"[1223] demiştir.

Haccâc'ın bu konuşmasına Abdullah b. Cârûd karşı çıkmış ve şöyle demiştir; "Bu, İbn Zübeyr'in yapmış olduğu bir artırma değil, Müminlerin Emiri Abdülmelik'in yaptığı bir artırmadır, çünkü kardeşi Bişr vasıtasıyla yapılan bu artırmayı Abdülmelik uygulamış ve uygun görmüştür." Haccâc ise ona şu cevabı vermiştir; "Sen kim, konuşmak kim? Ya başını gövdenin üzerinde güzelce taşırsın yahut da seni ondan

[1218] İbn Kuteybe, **Mearif**, 233
[1219] Taberî, V, 46
[1220] İbn Kesîr, IV, 124
[1221] İbn Kesîr, IV, 124
[1222] Belâzurî, **Ensâb,** VII, 282; İbnu'l-Esîr, III, 90
[1223] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 282; İbnu'l-Esîr, III, 90.

mahrum ederim." Bu sefer de Abdullah şöyle sormuştur. "O da nedenmiş? Ben sana samimî olarak söylüyorum ve bu yalnız benim bilip söylediğim bir şey de değildir." Haccâc, bu konuşmasının üzerinden aylar geçmesine rağmen herhangi bir artıştan söz etmedi. Daha sonra konuyu tekrar dile getirince, Abdullah b. Cârûd da aynı şekilde bir daha ona cevap vermiştir.[1224]

İleri gelen bazı kişiler, Abdullah b. Cârûd'un yanına gelip görüşünün ve sözlerinin doğru olduğunu belirtti. Diğer taraftan Hüzeyl b. İmrân el-Bercumî ile Mücâşi'li Abdullah b. Hâkim b. Ziyâd ve beraberindekiler de "Bizler seninle beraberiz ve sana yardımcı olacağız. Bu adam bizim maaşlarımıza yapılan bu fazlalıkları geri almadan durmayacaktır. Haydi, onu Irak'tan çıkartmak, sonra da Abdülmelik'e mektup yazıp başımıza başka birisini vali tayin etmek üzere sana biat edelim.[1225] Abdülmelik bizim bu teklifimizi kabul etmeyecek olursa, O'na olan biatimizi bozar ve itaat etmeyiz. Haricîler kaldığı sürece O da bizden çekinecektir" dediler. Bunun üzerine gizlice Abdullah'a biate başladılar ve sözlerinde duracaklarına dair yemin verdiler. Karşılıklı olarak kendi aralarında da birbirlerine ant ettirdiler.[1226]

Haccâc onların bu durumlarını haber alınca beytülmalı koruma altına aldı ve gerekli tedbirleri almayı da ihmal etmedi. İbn Cârud ve taraftarları hazırlıklarınıyaptıktan sonra tavırlarını açıkça ortaya koymaya başladı. Bu ise 76. yılının Rebîulâhir (Temmuz - Ağustos 695) ayında olmuştu.[1227]

Abdullah b. Cârûd kendi başkanı olduğu Abdulkayslıları sancaklarının başına getirdi. Herkes Abdullah ile birlikte ayaklandı. Öyle ki, Haccâc'ın etrafında ancak yakın adamları ve ailesi kalmıştı. Ayaklanma öğleden önce başladı. İbn Cârûd ve beraberindekiler köprüyü kesti. Haccâc A'yen'i elçi olarak İbn Cârûd'a gönderip[1228] onu yanına çağırdı. İbn Cârûd bunu redderek, aralarından çekip gitmesini aksi halde onu zorla, gerekirse silah zoruyla şehirlerinden çıkaracaklarını söyledi.[1229]

Herkes İbn Cârûd'un etrafında toplandı. O da onları alıp Haccâc'ın üzerine yürüdü. İsyancıların amacı sadece Haccac ile savaşmak değil, onu Irak'tan çıkartmaktı. Ancak yanına vardıklarında çadırlarını yağmaladılar. Bu sırada, Yemenliler gelip Haccac'ın hanımlarından birisi olan Nu'mân b. Beşîr'in kızını, Mudarlılar da Süheyl b. Amr'ın kardeşi Abdurrahman b. Amr'ın kızı olan Ümmü

[1224] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 283; İbnu'l-Esîr, III, 90
[1225] Belâzurî, **Futûh,** 395-396; İbnu'l-Esîr, III, 90
[1226] İbn Kuteybe, **Meârif**, 233; Belâzurî, **Ensâb,** VII, 283; İbnu'l-Esîr, III, 90
[1227] Belâzurî, Ensâb, VII, 284; İbnu'l-Esîr, III, 90-91
[1228] Belâzurî, **Futûh**, 395-396; İbnu'l-Esîr, III, 91
[1229] Belâzurî, **Ensâb,** VII, 284; İbnu'l-Esîr, III, 91

Selime'yi aldılar. Bu yağmalamayı gören bir takım kişiler, Haccâc'dan korkup geri çekildi. Basra halkından bir grup ise Abdullah'ın yanında halifeye karşı savaşmaktan çekindikleri için Haccâc ile birlik oldu.[1230]

Kendisi ile birlikte hareket edenlerden bazıları, Abdullah b. Cârûd'u, akşam olmak üzereyken terk etmeye başlayınca, Şeybânlı Gadbân b. Kabâserî İbn Cârud'a işi yarına bırakmamasını, zira yarına kadar yanından daha fazla kişinin ayrılıp karşı tarafa geçebileceğini ve böylece de işin daha zorlaşacağını söyledi. Fakat İbn Cârud, havanın iyice karardığını, sabah olunca işin bitirileceğini belirterek uyarıyı dikkate almadı. Bu sırada Haccac, Emniyet Müdürü Ziyâd b. Amr el-Atekî ve Osman b. Katan gibi ileri gelen bürokratları ile ne yapmaları gerektiğini tartışıyordu. Emniyet müdürü, durumun çok kritik olduğunu, askerlerin birçoğunun yanlarından ayrılıp gittiğini, bu durumda eman alıp teslim olmaktan başka çarenin olmadığını belirtti. Ancak Hârisli Osman b. Katan, bu görüşü uygun bulmadığını, Müminlerin Emirinin kendisine çok büyük değer vererek önce Hicaz, arkasından da Irak genel valiliğine getirdiğini, dolayısıyla böyle zor bir durumda, Halifeyi temsilen burayı terk edip gidemeyeceğini veya eman alıp teslim olamayacağını, bu mücadelede kendilerinin de onunla birlikte çarpışacağını, sonuçta ya zafer elde edeceklerini ya da şerefleriyle öleceklerini söyledi. Tartışmaların ardından da isyancılarla mücadeleye devam kararı alındı.[1231]

Bu arada Âmil b. Misma', Haccâc'ın yanına gelerek, ayaklananlardan kendisi için eman aldığını söyledi. Bunun üzerine Haccâc, hepsinin de duyması için sesini yükselterek şöyle dedi: "Allah'a yemin ederim ki, onlar bana Hüzeyl ile Abdullah b. Hakîm'i getirmedikçe, onlara emân vermeyeceğim." Haccâc bir taraftan da Basra'nın ileri gelen bazı kimselerden kendisini koruması için yardım istemiştir. Fakat bu çağrı, çeşitli mazeretler gösterilerek kabul görmemiştir. Numeyrli Ubeydullah b. Ka'b ve Muhammed b. Umeyr b. Utarid yardım taleplerini nazikçe reddedenler arasındadır.[1232]

Haccâc, hayattan ümidini kestiği bir anda[1233] Habatlı Abbâd b. Husayn, Sebre b. Ali el-Külâbî, Ezdli Ca'fer b. Abdurrahman b. Mihnef ile Saîd b. Eşlem b. Zür'a el-Külâbî'nin yanına gelmesiyle rahatladı. Diğer taraftan, Misma' b. Mâlik b. Misma' da

[1230] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 285; İbnu'l-Esîr, III, 91
[1231] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 285-286; İbnu'l-Esîr, III, 91
[1232] Belâzurî, **Ensâb,** VII, 287; İbnu'l-Esîr, III, 91-92
[1233] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 288

Haccac'a yanında olduğu haberini gönderdi.[1234] Haccac, etrafında kendisini savunabilecek kadar bir topluluk oluşunca, meydana çıkıp arkadaşlarına saf düzeni verdi.[1235]

Bunun üzerine İbn Cârûd, bir zırh istedi ve uğur sayarak onu ters giydi. Haccâc da beraberindekilere karşı tarafın kalabalık olmasından korkmamaları gerektiğini söyledi. Her iki taraf birbirinin üzerine yürüdü. İbn Cârûd'un sağ kanadının başında Huzeyl b. İmrân, sol kanadının başında ise Abdullah b. Ziyâd b. Zabyân vardı. Haccâc'ın sağ kanadının başında ise Kuteybe b. Müslim bulunuyordu. Sol kanadın başında ise Saîd b. Eşlem vardı. İbn Cârûd; arkadaşlarıyla birlikte, Haccâc'ın arkadaşları arasına girinceye kadar hamle yaptı. Haccâc, onun üzerine bir dönüş yaptı ve bir süre çarpıştılar. İbn Cârûd zaferi tam kazanmak üzere olduğu bir sırada, kimin attığı belli olmayan bir okun isabeti ile yere düşüp öldü. Haccâc'ın münadisi, Huzeyl ile Abdullah b. Hakîm'in dışındaki herkesin emân içerisinde olduğunu ve kaçanların takip edilmeyeceğini bildirdi. Ubeydullah b. Ziyâd b. Zabyân, bozguna uğrayıp kaçtı ve Uman'da Ezdli Saîd b. İyâz el-Culundî'nin yanına gitti ve orada öldü.[1236]

İbn Cârûd ve 18 arkadaşının başı Mühelleb'e götürüldü.[1237] Bu başların hepsi direklere geçirilip yükseltildi ve böylece Haricîlerin bunları görerek, ayrılık çıkartmakta ümitsizliğe düşmeleri sağlanmak istendi.[1238]

İbn Cârûd ile beraber Ensâr'dan Enes b. Mâlik'in oğlu Abdullah da öldürüldü.[1239] Haccâc, babası Malik b. Enes'in de İbn Cârûd'a destek verdiğini düşünüyordu. Haccâc Basra'ya girince, Enes'in malına elkoydu. Enes yanına girdiğinde Haccâc ona şöyle dedi: "Sana ne merhaba diyorum, ne de hoşgeldin, ey aşağılık kadının oğlu! Sen sapıklığın pirisin. Fitneler içerisinde dolaşıp durursun. Bazen Ebû Türâb ile birlikte olursun, bazen İbn ez-Zübeyr ile birlikte; bazen de İbn Cârûd ile birlikte olursun. Allah'a yemin ederim, seni sopanın kabuğunun soyulduğu gibi soyup, taşları kırdığım gibi kıracağım ve zamkın yerinden kopartıldığı gibi kopartacağım." Buna karşılık Enes: "Acaba Emir bu sözleriyle kimi kastediyor?" diye

---

[1234] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 287; İbnu'l-Esîr, III, 92

[1235] Haccac'ın yanında altı binden fazla kişi toplanınca İbn Cârûd, Ubeydullah b. Ziyâd b. Zabyân'a: "Ne yapmamızı uygun görürsün" diye sordu. Ubeydullah şu cevabı verdi: "Asıl yapılması uygun olan Gadbân'ın dediği idi. O sana; "Şu keçi seni öğle yemeği yapmadan önce akşamüzeri sen onu ye." dedi, fakat sen bunu yapmadın. Şimdi biz bu görüşü elden kaçırmış bulunuyoruz. Geriye sabretmekten başka bir şey kalmıyor." (Belâzurî, **Ensâb**, VII, 288; İbnu'l-Esîr, III, 92.)

[1236] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 288-289; İbnu'l-Esîr, III, 92

[1237] Taberî, V, 46; İbnu'l-Esîr, III, 92

[1238] İbnu'l-Esîr, III, 92

[1239] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 295; İbnu'l-Esîr, III, 93

sorunca Haccâc şu cevabı verdi: "Seni kastediyorum. Allah sesini de çıkartmaz olsun".[1240] Bunun üzerine Enes geri dönüp Abdülmelik'e bir mektup yazdı ve Haccâc'ı yaptıklarından dolayı şikâyet etti. Bunun üzerine Abdülmelik, Haccâc'a, onu azarlayan bir mektup gönderdi ve Enes b. Malik'e iyi davranmasını ve gönlünü almasını istedi. Daha sonra Haccâc ondan almış olduklarını tekrar iade etti. [1241]

2- UBEYDULLAH B. HURR HAREKETİ

Hz. Osman'ı çok seven ve kavminin ileri gelenlerinden olan Ubeydullah b. Hurr, Hz. Osman öldürülünce, Hz. Ali-Muâviye mücadelesinde Muâviye'nin yanında yer almıştı. Mâlik b. Misma' ile birlikte, Muâviye'nin saflarında, Sıffîn savaşına katılmıştı.[1242] Ancak daha sonra Muâviye ile araları açılınca; yaklaşık elli adamıyla birlikte kendilerine engel olmak isteyen Muâviye'nin silahlı adamlarından bazılarını öldürüp, onlardan ihtiyaçları olan silah ve malları alarak Şam'dan ayrılıp Kûfe'ye doğru yola çıktı. Yol boyunca köyleri yağmalayarak[1243] Kûfe'ye geldi.[1244]

Ubeydullah, Hz. Hüseyin'in şehit edildiği Kerbela olayına, hasta olduğunu bahane ederek katılmamıştı. İbn Ziyad'ın, Kerbela'ya katılmayanları araştırması üzerine Ubeydullah onun yanına gelerek mazeret bildirdi.[1245] İbn Ziyad'ın sorgusu, Ubeydullah'ı rahatsız etti ve ondan izin almadan arkadaşları ile birlikte şehirden ayrılarak Kerbela'ya gitti. Buradan da, Hz. Hüseyin'e rahmet okuduktan sonra Medâin'e gittiler.[1246]

Taberî'nin rivayetlerinden anlaşıldığına göre Ubeydullah, durumdan memnun değildi ve genel gidişat hakkında endişe duyuyordu. Hem Muviye'yi hem de Ali'yi eleştiriyor, Şam ve Kûfe'nin durumu ortada iken kimsenin boş oturmaması gerektiğine inanıyordu. Ubeydullah b. Hurr, Yezîd ölünceye ve karışıklıklar baş gösterinceye kadar, her hangi bir girişimde bulunmadı. Bu karışıklıklar baş gösterince "Ben Kureyş'in insaflı davranacağı görüşünde değilim. Nerede hür kadınların çocukları?" diyerek insanları özgürlüğe davete başladı. Bunun üzerine bütün kabilelerden biatını bozmuş olanlar onun yanına geldi. Bin 700 atlı, kendisi ile birlikte istediği her şeyi yapmaya hazır olduklarını ifade ederek Ubeydullah'ın etrafında toplandı. Yezid b.

[1240] İbn Kuteybe, **Ahbar,** 323; Belâzurî, **Ensâb**, VII, 295; İbnu'l-Esîr, III, 93
[1241] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 295-297; İbnu'l-Esîr, III, 93
[1242] Taberî, IV, 586; İbnu'l-Esîr, III, 24-25
[1243] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 29-30
[1244] Taberî, IV, 586; İbnu'l-Esîr, III, 24-25
[1245] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 31; İbnu'l-Esîr, III, 25
[1246] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 31

Muâviye'nin ölümü üzerine Ubeydullah b. Ziyad kaçınca,[1247] Ubeydullah b. Hurr, taraftarlarına artık beklenen vaktin geldiğini söyleyrek harekete geçti ve Medâin'e gitti. Burada ilk iş olarak Halifeye götürülmekte olan her maldan mutlaka kendisinin ve arkadaşlarının payına düştüğüne inandığı miktarı alıyordu. Diğer köyleri de bu şekilde dolaşıyor, ancak hiç bir şahsın malına veya hakkına el uzatmıyordu. Ubeydullah b. Hurr, Muhtar ortaya çıkınca O'na biat etmeyip yaklaşık 300 adamı ile birlikte önce Enbar'a saldırıp beytül malde ne varsa alıp arkadaşlarına paylaştırdı, ardından da Kesker'e saldırıp amilini öldürdü ve aynı şekilde ele geçirdiklerini arkadaşalarına paylaştırdı. İbn Hurr'un yaptıklarını haber alan Muhtar, evini yıktırıp hanımını tutuklayıp hapse attı.[1248] İbn Hurr, Muhtâr'ın, hanımını hapsettiği haberini alınca arkadaşlarıyla birlikte Kûfe'ye gelerek hapishanenin kapısını kırıp kendi hanımı ile birlikte hapiste bulunan bütün tutukluları serbest bıraktı.[1249] Bu arada Muhtar'ın Emniyet Müdürü İbn Kâmil, onlara karşı koymaya çalıştıysa da başarılı olamadı.[1250] Hemedân'daki evi yakılıp çiftliği talan edilince, İbn Hurr, Hemedân çiftliklerine yürüyüp onların hepsini talan etti.[1251]

Bundan sonraki dönemde Ubeydullah, Muhtar ölünceye kadar bağımsız bir şekilde faliyetlerine devam etmiştir. O, Medâin'e gider, Cûhâ'nın amillerini yakalayıp yanlarında bulunan malları alır, daha sonra dağa çıkardı.[1252] Muhtar'ın ölümünden sonra Mus'ab'ın ikinci valiliğinde halk Mus'ab'a: "Bizler Ubeydullah b. Hurr'un, Sevâd'da Muhtar ve İbn Ziyâd'a yaptıklarının benzerini bize yapmayacağından emin değiliz" demiş, bunun üzerine Mus'ab onu yakalayıp hapsetmişti.[1253] Ubeydullah, daha sonra Mezhiclilerin ileri gelenlerinin aracılığı ile serbest bırakıldı.[1254] Ancak Ubeydullah hapisten çıktıktan sonra boş durmamış, benimsemediği yönetime karşı faliyetlerini artırarak devam ettirmiştir. Kendisini kutlamaya gelenleri "Bu iş ancak

[1247] Taberî, IV, 586
[1248] Belâzurî, **Ensâb,** VII, 32
[1249] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 34; Taberî, IV, 586-587; İbn A'sem, III, 342; İbnu'l-Esîr, III, 26.
[1250] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 34
[1251] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 34; Taberî, IV, 586-587;İbnu'l-Esîr, III, 26.
[1252] Taberî, IV, 586-587;İbnu'l-Esîr, III, 26. Rivayetlere göre, Ubeydullah b. Hurr önce kabul etmemekle birlikte daha sonra Muhtâr'a bey'at etmiş, Muhtar onu elinin altında tutmak istemişse de İbrahim b. Eşter'den ötürü kabul etmemişti. Daha sonra İbrahim ile birlikte Musul'a gitmiş, fakat hasta olduğu bahanesiyle İbn Ziyâd ile çarpışmağa katılmamıştı. Arkasından İbrahim'den de ayrılarak, üç yüz kişi ile birlikte Enbâr üzerine yürümüş, oraya baskın tertipleyerek Enbâr beytülmalinde bulunan ne varsa almıştı. Ubeydullah bunu yapınca Muhtar evinin yıkılmasını ve hanımının elinden alınmasını emretmiş, işte Ubeydullah bundan sonra az önce sözünü ettiğimiz işleri yapmıştı. Ubeydullah Mus'ab ile birlikte Muhtar'a karşı savaşa katılmış ve Muhtâr'm öldürülmesinde bulunmuştu. (İbnu'l-Esîr, III, 27-28)
[1253] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 35; Taberî, IV, 588; İbn A'sem, III, 331-332
[1254] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 35; Taberî, IV, 588; İbn A'sem, III, 337

geçmiş Dört Halifenin benzerlerinin gelmesiyle düzene sokulabilir. Fakat aramızda, onlara benzer kimse göremiyoruz ki gidip dizginlerimizi onlara teslim edelim. Güçlenen dağıtıyorsa, biz ne diye bunlara biat edip, kendi boynumuza boyunduruğu geçirelim? Üstelik bunlar hiç bir savaşta da bizden daha kahraman değiller ve bizden daha iyi savunma yapamıyorlar. Rasûlullah (s.a.v.): "Yüce Allah'a isyan etmek hususunda hiç bir yaratılmışa itaat yoktur." diye buyuruyor. Bunların hepsi asidir, muhaliftir; dünyada güçlü, ahirette zayıftırlar. Çiğnenilmemesi ve saygı duyulması gereken haklarımız, hangi esasa göre helâl kılınıyor. Bizler Nuhayle'nin, Kâdisiyye'nin, Celûlâ'nın ve Nihâvend'in adamlarıyız. Bizler mızrak uçlarına göğüslerimizi, kılıçlara alınlarımızı siper ettik. Bununla birlikte kimse bizim hakkımızı ve üstünlüğümüzü tanımıyor. Haydi, haklarımızı korumak için çarpışalım. Ben kendi adıma kalkanın arka yüzünü kabul etmiş, bunlara düşmanlığımı açıkça ilân etmiş bulunuyorum. Kuvvet yalnızca Allah'tandır" diyerek insanları teşvik etmiştir.[1255] Daha sonra kendisine uyanlarla birlikte Kûfe'den dışarı çıkıp, Mus'ab'ın taraftarlarıyla çarpışmaya ve baskınlar düzenlemeye başlamıştır.[1256]

Mus'ab, Ubeydullah'ın neden olduğu şiddet olaylarını silaha başvurmadan önlemek için onunla anlaşma zemini aramıştır. Bu çerçevede Ubeydulah'a, Murâdlı Seyf b. Hâni'yi göndererek itaate girmesi karşılığında Badûriyâ ve başka yerlerin haracını teklif etmiş, fakat o bunu kabul etmemiştir.[1257] Bunun üzerine önce Ebred b. Kurra er-Reyâhî'yi askeri bir birlikle asilerin üzerine gönderdi. Onun Ubeydullah tarafından bozguna uğratılmasından sonra Hureys b.Yezîd'i, onun da öldürülmesinden sonra Has'amlı Haccâc b. Harise[1258] ile Müslim b. Amr'ı isyancılara karşı gönderdi. Sarsar nehrinde onlarla karşılaşan Ubeydullah, her ikisini de bozguna uğrattı. Ubeydullah onu, Bistâm b. Maskala'yı ve pek çok kişiyi esir aldı.[1259] Esirlerin kendisinin de mensub olduğu Ezd, Mezhic ve diğer Yemenli kabilelerden olduklarını görünce[1260] serbest bıraktı.[1261]

Ubeydullah, daha sonra Dicle kenarında bulunan Tikrît'e geldi. Burada bulunan Mühelleb'in amili şehri terk edip kaçtı.[1262] Ubeydullah şehri yağmalayıp, burada kalıp

[1255] Taberî, IV, 589; İbn A'sem, III, 339-340; İbnu'l-Esîr, III, 27-28
[1256] Taberî, IV, 589; İbn A'sem, III, 338; İbnu'l-Esîr, III, 27-28
[1257] Belâzurî, **Ensâb,** VII, 35; Taberî, IV, 590-591; İbn A'sem, III, 330; İbnu'l-Esîr, III, 28
[1258] İbnu'l Esir'de Haccac b. Cariye olarak geçmektedir. (İbnu'l-Esîr, III, 28)
[1259] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 36; Taberî, IV, 590-591; İbnu'l-Esîr, III, 28
[1260] İbn A'sem, III, 341
[1261] Taberî, IV, 590-591; İbn A'sem, III, 341; İbnu'l-Esîr, III, 28
[1262] İbn A'sem, İbn Hurr'un Tikrit'teki görevliyi yakalayıp öldürdüğünü bildirmektedir. (İbn A'sem, III, 343)

bölgenin haracını toplamaya başladı. [1263] Mus'ab bu defa, onun üzerine 1000 kişi ile birlikte Ebred b. Kurra er-Reyahî ile Hemdânlı Cevn b. Ka'b'ı gönderdi. Ayrıca Mühelleb de yardımcı güç olarak beş yüz kişi ile birlikte Yezîd b. Muğaffel'i gönderdi. Ubeydullah, üzerine gelen Mus'ab'ın askerlerine karşı yanında bulunan 300 kişi ile birlikte iki gün süreyle çarpıştı.[1264] Bu çatışmalarda birçok atlısı ile birlikte en yakın arkadaşlarından Amr b. Cündeb el-Ezdi'yi de kaybetti. Buradan Kûfe'ye doğru hareket etti ve Keskes'e vardı, oranın beytülmalini yağmaladıktan sonra Kûfe'ye geldi. Mus'ab onun üzerine, önce Ömer b. Ubeydullah b. Ma'mer'i, daha sonra da Haccâr b. Ebcer'i gönderdi. Haccâr da bozguna uğradı. Mus'ab, Haccâr'a hakaretlerde bulunup, yanına Hemdânlı Cevn b. Ka'b ile Ömer b. Ubeydullah b. Ma'mer'i de katıp geri gönderdi. Hep birlikte onunla çarpıştılar. Ubeydullah b. Hurr'un askerlerinden çok sayıda yaralanan oldu. Atları kesildi, akşam oluncaya kadar çok şiddetli çatışmalar oldu. Birçok adamını kaybeden Ubeydullah, Kûfe'den çıkmak zorunda kaldı.[1265]

Mus'ab, Medâin'de bulunan Şeybânlı Yezîd b. Haris b. Ruveym'e mektup yazarak, Ubeydullah b. Hurr ile çarpışmasını emretti. Ubeydullah, Yezid'in, üzerine gönderdiği birlikleri dağıttıktan sonra oradan Medâin üzerine gitti. Ancak Medâin halkı, kalelerini kapatıp, savunmaya çekildi. Ubeydullah, buradan ayrıldıktan sonra, Mus'ab tarafından gönderilen birlikleri de dağıtıp, Sevâd'a yerleşti. Çevreye baskınlar yapıp, bölgenin haracını toplamaya başladı.[1266]

Ubeydullah b. Hurr, daha sonra Abdülmelik b. Mervân'ın yanına gidip, ona biat etmiştir.[1267] Abdülmelik, düşmanı Mus'a karşı faliyet gösteren Ubeydullah'a, son derece itibar göstererek ikramda bulunmuş ve kendisiyle birlikte tahta oturtmuştur. Kendisine yüz bin dirhem, beraberindekilere de pek çok mal vermiştir. Ubeydullah b. Hurr, Abdülmelik'ten Mus'ab'a karşı savaşmak için kendisine bir ordu vermesini talep ettiğinde, Abdülmelik ona "sen kendi adamlarınla git ve gücün yettiği kimseleri de sana katılmağa davet et. Sana asker yardımında bulunacağım" [1268] diyerek ona çok da fazla güvenmediğini göstermiştir.

Bunun üzerine Ubeydullah b. Hurr, arkadaşlarıyla birlikte Kûfe' ye doğru yürüdü ve Enbâr yakınlarında bir kasabada konakladı. Arkadaşları kendisinden Kûfe'ye gitmek üzere izin isteyince onlara izin verdi. Kûfe'deki diğer arkadaşlarına

[1263] Taberî, IV, 591-592; İbn A'sem, III, 343; İbnu'l-Esîr, III, 28-29
[1264] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 36-37; Taberî, IV, 591-592; İbnu'l-Esîr, III, 28-29
[1265] Taberî, IV, 591-592; İbnu'l-Esîr, III, 28-29
[1266] Taberî, IV, 592; İbnu'l-Esîr, III, 29
[1267] Belâzurî, **Ensâb,** VII, 37; Taberî, IV, 592; İbnu'l-Esîr, III, 29
[1268] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 37; İbnu'l-Esîr, III, 29

haber göndererek kendisine katılmalarını istedi. Kayslılar bunu haber alınca, İbn ez-Zübeyr'in Kûfe valisi Haris b. Ebî Rabîa'nın yanına giderek, ondan kendileriyle birlikte Ubeydullah'a karşı çarpışacak bir ordu göndermelerini istedi ve Ubeydullah'ın arkadaşlarının dağılmış olduğunu belirterek, bu fırsattan yararlanılması gerektiğini söylediler. Bunun üzerine Haris, onlarla birlikte oldukça kalabalık bir ordu gönderdi. Bu ordu yola koyulup Ubeydullah b. Hurr ile karşılaştı.[1269] Ubeydullah'ın etrafı çevirildi ve arkadaşları dağıtıldı. Kendisi de yaralı olarak orada bulunan bir kayığa bindi. Yakalanacağınını anlayınca nehre atlayıp boğuldu.[1270] Cesedi çıkarıldı ve başı alınarak Kûfe'ye, oradan da Basra'ya götürüldü.[1271] Ubeydullah b. Hurr el-Cu'fî H. 68. yılında öldürüldü. [1272] Abdulmelik Ubeydullah'ın ölüm haberini alınca çok üzülmüş ve ona asker yardımında bulunmadığı için pişman olmuştur.[1273]

[1269] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 37-38; İbnu'l-Esîr, III, 29
[1270] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 38; İbn Habib, 286; Taberî, IV, 592; İbnu'l-Esîr, III, 30
[1271] Taberî, IV, 592
[1272] Taberî, IV, 586; İbnu'l-Esîr, III, 24-25
[1273] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 39

IV. BÖLÜM

DEVLET İÇİNDE İKTİDAR MÜCADELELERİ

I. EMEVÎ HANEDANINDA TAHT KAVGALARI

Emevîler döneminde şiddete neden olan olaylarından birisi de Emevî Hanedanı içerisinde yaşanan taht kavgalarıdır. Devletin kuruluş yıllarında rastlamadığımız taht kavgaları, yönetimin Hanedan içerisinde el değiştirmesinden sonra gündeme gelmeye başlamış, birden fazla veliaht tayin edilmesinin de etkisiyle devletin son zamanlarına yakın dönemlerde daha da artmıştır. Bu kavgalar, Amr b. Said el-Eşdak'ın ihtilal teşebbüsü ile başlamış, son Halife Mervan ile bitmiştir.

1- AMR B. SAÎD EL-EŞDAK'IN İHTİLAL GİRİŞİMİ

Kureyş'in Abduşems koluna mensup ve Kureyşin ileri gelenlerinden biri olan Amr'ın babası Said b. As, annesi ise Emevî halifesi Mervan b. Hakem'in kız kardeşi Ümmül Benin'dir.[1274] Hz. Peygamber vefat ettiğinde sekiz yaşında olan Amr b. Said, avurdunu doldurarak konuştuğu için "Eşdak" lakabını almıştır. Muâviye tarafından Mekke valiliğine getirilen Amr, Yezid döneminde bir süre bu göreve devam etmiş, daha sonra yine onun tarafından Medine'ye tayin edilmiştir.[1275] 61(680-681) yılı sonuna doğru Emevî ailesi içinde cereyan eden bir entrika sonucunda görevinden alınmıştır. Medineliler 63(683) yılında isyan edip aralarında Mervan'ın da bulunduğu şehirdeki Emevîlere saldırınca, Halife Yezid Medineliler'in üzerine göndermeyi düşündüğü ordunun başına Amr'ı getirmek istemiş, o da Kureyş kanı dökmek istemediğini söyleyerek, bu görevi kabul etmemiştir.[1276]

Muviye b. Yezid'in ölümünün ardından 64(684), Abdullah b. Zübeyr'e biat etmeye hazırlandığı bir sırada Ubeydullah b. Ziyad ile Amr b. Said, Mervan b. Hakem'i halifelik için mücadele etmeye ikna ettiler. Câbiye'de toplanan halkın biatını alan Mervan, Halid b. Yezid b. Muâviye ile büyük yardımlarını gördüğü Amr b. Said'i veliaht tayin etti.[1277]

Amr b. Said, Mervan'ın halife olmasından sonrada yönetim üzerinde etkinliğini sürdürmüştü. Amr, Mervanın itirazlarına rağmen Mekke'ye, Abdullah b. Zübeyr üzerine, asker sevk etmeye devam etti. Sahabi Ebu Sureyh el-Huzâiî,

[1274] İbn Sa'd, V, 237; Taberî, IV;601- 602; İbnu'l-Esîr, III, 35
[1275] İbn Sa'd, V, 238
[1276] Taberî, IV, 371; İbnu'l-Esîr, II, 594; İbn Kesîr, V, 729; Wellhausen, 73
[1277] Ya'kubi, II, 171; Mes'ûdî, III,95

Mekke'de kan dökülmesinin haram olduğunu ifade eden hadisi hatırlatınca, bu konuyu ondan daha iyi bildiğini ve Mekke'nin hiçbir asiyi kurtaramayacağını söyleyerek ona karşı çıktı.[1278] Amr, Mervan ile Dahhak b. Kays arasında meydana gelen Merc-i Rahit savaşında büyük yararlılıklar gösterdi. Mısır seferinde de halifenin yanında yer alarak halkın Emevîlere itaatini sağladı. Mervan'ın Mısır seferine çıkmasını fırsat bilen Abdullah b. Zübeyr kardeşi Mus'ab'ı Filistin üzerine sevk edince Halife Mervan, Amr b. Said'i onun üzerine gönderdi. Amr, Mus'ab'ı Suriye topraklarına girmeden karşılayıp mağlup etti ve geri çekilmek zorunda bıraktı. Bu başarıları ve daha sonra etrafındakilere Mervan'dan sonra halife olacağını söylemesi Halifeyi kuşkulandırdı ve Hassan b. Malik'in de desteği ile Amr b. Said'i azlederek yerine sırasıyla oğulları Abdulmelik ile Abdulaziz'i veliaht tayin etti. Abdulmelik halife olunca, Amr ondan sonra kendisinin halife olması şartıyla ona biat etti.[1279]

Ancak bir süre sonra Abdulmelik'in de kendi oğullarını veliaht tayin etmek istediğini anlayınca, ihtilal planları yapmaya başladı.[1280] 69(689) yılında, Züfer b. Haris üzerine[1281] Karkîsiyâ'ya gittiği sırada Amr b. Saîd de Abdülmelik ile birlikte bulunuyordu. Amr, Habîb yakınlarına varınca beraberinde Kelbli Humeyd b. Hureys ve Kelbli Züheyr b. Ebred ile birlikte geceleyin oradan dönüp Şam'a geldi. O sırada Şam'da, Abdülmelik'in yerine vekil bıraktığı Sakîfli Abdurrahman b. Ummulhakem bulunuyordu.[1282] Abdurrahman, Amr b. Saîd'in geri döndüğü haberini alınca Şam'ı bırakıp kaçtı. Amr şehri ve oradaki hazineleri ele geçirdi,[1283] Abdurrahman'ın evini yıktı. Halk onun etrafında toplanınca bir konuşma yapıp adaletle yönetmek ve iyi maaş vermek gibi çeşitli vaatlerde bulundu.[1284]

[1278] Vâkidî, Muhammed b Ömer, **Kitâbu'l- Megâzî**, I-III, Beyrut 1984, c.II, s.845.
[1279] İbn Kuteybe, **İmâme,** II, 25
[1280] Taberî'de bulunan bir rivayete göre; Amr b. Said, Abdülmelik b. Mervân'nın Irak üzerine hareketinden önce Abdulmelik'e gelerek, babası Mevan'ın bu işi (hilafeti) kendisine vaadettiği, fakat kendisinin yerine onun geçtiğini, hiç olmazsa ondan sonra kendisine bırakmasını istedi. Her hangi bir cevap alamayınca da bu işe kalkıştı. Bkz. Taberî, IV, 596
[1281] Belâzurî, Abdulmelik'in Irak'tan Cezire'ye doğru hareket eden Mus'ab b. Zübeyr üzerine gitmek için sefere çıktığını belirtir. Bkz. Belâzurî**, Ensâb**, VI, 58-59
[1282] Taberî'de, Vakidî'den gelen başka bir rivayet daha vardır. Buna göre Abdülmelik b. Mervân, Amr b. Said b. el-As'ı yerine vekil olarak bırakmış, o sözü edilen sefere çıkınca şehri muhasara etmiştir. (Taberî, IV, 596; İbn Kesîr, VI, 67)
[1283] Belâzurî, **Ensâb,** VI, 59; Yakubî, II, 188-189; Taberî, IV, 596; İbnu'l-Esîr, III, 32; İbn Kesîr, VI, 67; Özaydın, Abdulkerim, *"Eşdak",* **DİA,** XI, 460-461
[1284] Taberî, IV, 596; İbnu'l-Esîr, III, 32; İbn Kesîr, VI, 67

Durumu öğrenince seferi yarıda bırakıp geri dönmek zorunda kalan Abdulmelik Şam'ı kuşattı. Her iki grup savaş düzeni aldı ve çatışmalar başladı. Söz konusu çatışmalar birkaç gün sürdü.[1285]

Daha fazla kan dökülmesini istemeyen taraflar, Amr'a emân verilmesi ve Amr b. Said'in Abdulmelik'ten sonra halife olması koşulu ile barış yapıp bu konuda kendi aralarında bir belge hazırladılar.[1286] Bunun üzerine Amr, adamlarıyla birlikte Abdülmelik'in yanına gitti.[1287]

Ancak Abdulmelik, ileride tekrar isyan edbileceği düşüncesiyle Şam'a girişinden dört gün sonra Amr'ı sarayına davet etti ve kendi elleri ile öldürdü.[1288]

Mervânoğulları ve yanlarında bulunan azatlıları, saraya girmeye çalışan Amr'ın kardeşi Yahya b. Said ve beraberindekileri dışarı çıkartmaya çalışınca, aralarında çatışma çıktı. Her iki tarftan da çok sayıda yaralananlar oldu. Bu arada Sakîfli Abdurrahman b. Ummulhakem gelip Amr'ın kafasını Yahya'ya verdi. Yahya da toplanan halkı tahrik için Amr'ın kafasını kalabalığın arasına attı. Bunun üzerine Abdülaziz b. Mervân kalkıp para keselerini getirdi[1289] ve bunları halkın önüne atmaya başladı. Amr'ın başını ve paraları gören insanlar, atılan paraları alıp dağıldı.[1290] Abdülmelik'in daha sonra emir verip bu paraları toplattığı ve dağıtılan bütün paraların beytülmale geri döndüğü rivayet edilmektedir.[1291]

Abdülmelik, Yahya b. Saîd yanına getirilince onun da öldürülmesini emretti. Bunun üzerine Abdülaziz b. Mervân şöyle dedi: "Ey müminlerin emîri, Canım sana feda! Sen bir gün içerisinde bütün Ümeyyeoğullarını mı öldüreceksin?" Abdülmelik bunun üzerine emir vererek Yahya'nın hapsedilmesini istedi. Abdülmelik Anbese b. Saîd'în de öldürülmesini istemiş, Abdülaziz aynı şekilde onun da bağışlanmasını dilemişti. Abdülmelik daha sonra Amr b. Saîd'in çocuklarının hapsedilmesi için emir verdi. Arkasından amcaları Yahya ile birlikte onları da hapisten çıkarttı, onlar da Mus'ab b. Zübeyr'in yanına gittiler.[1292]

[1285] Taberî, IV, 597. İbn Kesir bu çatışmaların 16 gün sürdüğünü belirtir. (İbn Kesîr, VI, 67)
[1286] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 60; Yakubî, II, 189; İbn Kesîr, VI, 67
[1287] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 59; Taberî, IV, 597; İbnu'l-Esîr, III, 32
[1288] İbn Habib, 222;Yakubî, II, 189-190; Taberî, IV;600; Mes'ûdî, III, 111; İbnu'l-Esîr, III, 34. Amr b. Said'in öldürülüşü ile ilgili geniş bilgi için bakınız Taberî, IV;597-600; İbnu'l-Esîr, III, 33-34
[1289] Dîneverî 500 kesenin olduğunu, her kesede bin dirhem bulunduğunu nakleder. Dîneverî, Ahbar, 286
[1290] Belâzurî**, Ensâb**, VI, 61; Dîneverî, 286; Taberî, IV, 600-601; Mes'ûdî, III,111
[1291] Taberî, IV;600-601; İbnu'l-Esîr, III, 35.
[1292] Taberî, IV, 601; İbnu'l-Esîr, III, 35

2-YEZİD B. VELİD'İN VELİD B. YEZİD'E KARŞI YAPTIĞI DARBE VE SONRASINDA ORTAYA ÇIKAN KARIŞIKLIKLAR

Yezid'in babası Velid b. Abdülmelik b. Mervan, annesi ise bir cariye olan Şahferîd bnt. Fîrûz b. Yezdicerd'dir.[1293] Horasan'da fetih hareketlerinde bulunan Kuteybe b. Müslim, onu cariye olarak almış ve Irak valisi Haccâc'a göndermişti. Haccâc da halife Velid b. Abdülmelik'e hediye etmişti. Yezid, Emevîlerin tarihinde bir cariyeden doğan ve halifeliğe kadar yükselen ilk Emevî halifesidir.[1294]

Kendisinden önceki halife Velid b. Yezid'in insanlara dağıttığı atiyyelerde yaptığı azaltmadan dolayı "en-Nâkıs" lakabını alan[1295]Yezid, aynı zamanda hayrı seven, mütedeyyin bir kişiliğe sahipti.[1296] Yezid, bütün bu özelliklerinin dışında Emevî halifeleri arasında Kaderî düşünceyi benimseyen ilk halife olma özelliğini taşımaktadır.[1297] O, Hişam b. Abdülmelik'in öldürdüğü[1298] Gaylan ed-Dımeşkî'nin temsil ettiği Kaderiyye mezhebine mensuptu.[1299]

A- İhtilali Hazırlayan Nedenler ve İhtilal

Emevîler döneminde gerçekleşen bu ilk ihtilal ile ilgili, başta halifenin kişiliği ile ilgili olmak üzere bir takım toplumsal ve siyasal nedenlerin olduğu görülmektedir. Bu nedenlerin her birinin çeşitli oranlarda etkili olduğu anlaşılmaktadır. Zaten toplumsal olayları tek bir nedene indirgemek sağlıklı bir sonuca ulaşmak için yeterli olmamaktadır.

İhtilali hazırlayan nedenlerden birisi, Halife Velîd'in kişisel yaşantısına dikkat etmeyerek, halifelik makamına yakışmayan davranışlarını sürdürmesi olmuştur. O, daha önce olduğu gibi halife olduktan sonra da oyun oynamayı, zevk ve sefa peşinde koşmayı, içki içmeyi, ava gitmeyi, fâsıklarla arkadaşlığı sürdürmüş, hatta daha da artırmıştır. Bu durum, halkın ve askerlerin tepkisine neden olmuştur.[1300]

İhtilali hazırlayan nedenlerden bir diğeri de, hanedan içindeki siyasi çekişmelerdir. Velid amcasının oğulları Hişâm ve Velid'e karşı kökenleri öncelere dayanan çok olumsuz bir tavır içinde olmuştur. Buna karşılık, özellikle Velid b.

[1293] Belâzurî, **Ensâb,** IX, 189**;** Taberî, V, 595-596; İbnü'l-Esir, III, 411; İbn Kesîr, VI, 522.
[1294] Belâzurî, **Ensâb**, IX, 189; Taberî, V, 595; İbn Kesîr, VI, 521; İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam fi Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem,** thk. Abdülkarir Atâ, Beyrut 1992, VII, 250.
[1295] Belâzurî, **Ensâb**, IX, 189; Taberî, V, 596; İbnü'l-Esir, III, 411-412; İbn Kesîr, VI, 521
[1296] Taberî, V, 539; İbnu'l-Esîr, III, 405
[1297] Taberî, V, 596, Câbirî, **İslam'da Siyasal Akıl,** çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 1997, s. 639-640.
[1298] İbn Kuteybe**, Mearif,** 337
[1299] Belâzurî, **Ensâb**, IX, 166.Yakubî, II, 266; İbn Kesîr, VI, 521**;** Mes'ûdî, **Mürûc** III, 234; Wellhausen, **Arap Devleti ve Sukutu,** 173-174; Dûrî, 119, 128.
[1300] Taberî, V, 538; İbnu'l-Esîr, III, 404-405

Abdülmelik'in çocukları Velid b. Yezid'e karşı, aşırı bir düşmanlık besliyordu. Aynı şekilde Hişam'ın çocukları da, Velid b. Yezid'e karşı Velid b. Abdülmelik'in çocuklarının yanında yer alıyordu. Velid'in hilafetten uzaklaştırılmasına, başta Süleyman b. Hişam olmak üzere ailesi destekte bulunmuştu.[1301] Velid de bunun sonucu olarak Süleyman'a bir takım cezalar vermişti.[1302] Velîd, Süleyman b. Hişâm'ı yakalatıp yüz sopa vurdurtmuş, saç ve sakalını kestirmişti. Daha sonra da Amman'a sürmüş ve Velîd öldürülünceye kadar da Süleyman b. Hişam hapiste kalmıştı.[1303] Yezid b. Velid de, Velid'e karşı çıkanlardandı. Çünkü Velid, onu da diğer kardeşleriyle birlikte sürgüne göndermişti[1304]. Velid'in, Yezid'i sürgüne gönderme sebebi, Hişam'ın öldürdüğü Kaderîlerin lideri Gaylân ed-Dımaşkî'nin sözlerinden etkilenmiş olmasıydı.[1305]

Velid'in, Yezid b. Velid ve Süleyman b. Hişam ailesine karşı uyguladığı bu olumsuz tavır, onların kendisine düşman olmasına, küfretmesine hatta oyuna ve eğlenceye düşkün bir yaşantısını da bahane ederek livatacılıkla suçlamasına sebep olmuştu.[1306] Velid'e karşı bütün bunlar siyasî çıkarlarına ters düşen amca çocukları tarafından yapılıyordu.[1307].

Velid'in, Hişam, Velid b. Abdülmelik ve el-Ka'ka'a ailesine yaptıklarının yanında, Kaysi bir politika izlemesi ve bu çerçevede Halid b. Abdullah el-Kasrî'yi hasmı olan Irak valisi Yusuf b. Ömer'e teslim ederek işkenceyle öldürtmesi,[1308] Yemenîlerin kendisine karşı cephe almalarına neden olmuştur.[1309] Yemeniler, kendilerine yapılan muamelelerden sorumlu tuttukları Kaysilere karşı girişecekleri harekete, yine hanedandan, insanların sevgi ve saygısını kazanmış olan Yezid'e gelerek kendisine biat etmek istediklerini belirtti. Yezid bu iş için gerçekten de uygun birisi idi. Çünkü hanedan içinde Velid'e düşmanlık bakımından en şiddetlisi, hiç şüphesiz Yezid

---

[1301] Muhammed Abdülfettah Abdüşşafi**, el-Âlemü'l-İslâmî fi'l-Asri'l-Ümevî,** Kahire 1984, s. 198; Riyad İsa, **en-Niza' Beyne Efrâdi'l-Beyti'l Ümeviyyi ve Devruhû fî Sükûti'l-Hılafeti'l-Ümeviyye,** by. 1985, s. 139.

[1302] Belâzurî, IX, 165-166; Taberî, V, 539; İbnu'l-Esîr, III, 405; İbn Kesîr, VI, 512**;** İbn Haldun, **Kitabü'l-Iber ve Dîvânü'l-Mübtede-i ve'l Haber,** nşr. Halil Şehhâde vd., Beyrut 1988, III, 129.

[1303] Taberî, V, 538; İbnu'l-Esîr, III, 404-405

[1304]Belâzurî, **Ensâb**, IX, 166; M. Seyyid Vekil, **el-Ümeviyyun Beyne'ş-Şark ve'l-Garb**, Beyrut 1995, I, 585.

[1305]Belâzurî, **Ensâb**, IX, 166.

[1306] Belâzurî, **Ensâb**, IX, 166. Taberî, V, 538-539; Mes'ûdî, **Mürûc,** III, 228-229; İbn Kesîr, VI, 512-İbn Haldun, III, 128; Vekil, s. 582-584; Abdülmünim Mâcid, **Târîhu's-Siyâsî li'd-Devleti'l-Arabiyye,** Kahire 1976, III, 299.

[1307] Belâzurî, **Ensâb**, X, 166.

[1308] Taberî, V, 563; İbnu'l-Esîr, III, 403; Abdulkerim Özaydın, "*Halid b. Abdullah el-Kasri*", **DİA**, c.15, s.282

[1309]Taberî, V, 543; İbnu'l-Esîr, III, 407; Vekil, I, 585; Nebih Âkil, **Târîhu Hılâfeti Benî Ümeyye**, Dımaşk 1975, 335; Riyad İsa, s. 139.

b. Velid idi. Ayrıca insanlar sözüne ve dinine bağlı olmasından dolayı ona meyilli idiler. Yezid de bu teklifi iyi değerlendirerek kabul etti ve Velid'e karşı insanları kendi etrafında birleşmeye çağırdı.[1310]

Yezid, öncelikle kardeşlerinin desteğini almaya çalıştı. Yezid'in ilk girişimlerini başlattığı ağabeyi Abbas b. Velid, o sırada Kastal'daydı. Yezid, onun yanına gidip durumu haber vererek onunla istişare etti. Abbas, kardeşi Yezid'e sabırlı olmasını ve ortalığı karıştırmamasını söyledi. Yezid, buna rağmen gizlice insanlardan kendisine bey'at almayı sürdürdü.[1311] Kardeşi Abbas'ın ikazlarına kulak asmayan Yezid'in durumunu haber alan Ermeniyye'de bulunan Mervan b. Muhammed, Emevîlerin ileri gelenlerinden Said b. Abdülmelik b. Mervan'a "Allah, her ev için kendisinin dayanacağı direkler ortaya koymuştur. Sen de Allah'a hamd olsun ki, ailenin direğisin. Bazı beyinsizlerin kötü işlere kalkıştıkları haberi bana ulaşmış bulunuyor. Eğer onlar böyle bir kapıyı aralarlarsa, kendilerinden pek çok insanın kanının akmasına neden olacak olan bu kapı, bir daha kapanmayacaktır. Sen onlara benden daha yakınsın. Onları tehdit et ve bu işten vazgeçir. Umulur ki Allah, onları böylesi bir işe tevessülden uzaklaştırır" şeklinde önemli bir uyarı mektubu gönderdi.[1312] Said b. Abdülmelik, Mervan'ın kendisine gönderdiği bu mektubu Abbas b. Velid'e yolladı ve duruma el koymasını istedi. Abbas, Yezid'i bir kez daha ikaz etti ve böyle yapması halinde ellerindeki devlet nimetlerinin yok olabileceğini hatırlattı.[1313]

Yezid b. Velid'in diğer kardeşi Bişr b. Velid ise Yezid gibi düşünüyordu. Abbas b. Velid'e gelerek Velid'in iktidardan uzaklaştırılması ve Yezid'in tahta geçirilmesi gerektiğini söyledi. Buna gerekçe olarak da Velid'in, oyun, eğlence ve içkiye düşkün olmasını, yani bir anlamda onun kötü yaşantısını gösteriyordu[1314]. Ancak Abbas, ona karşı da kardeşi Yezid'e takındığı tavrı sergiledi. Abbas; kardeşlerinin liderliğindeki Mervânîlerin kararlılığını görünce "Anlaşılan Allah, artık sizin helak olmanıza müsade etmiştir" diyerek endişesini dile getirdi[1315].

Yezid, halktan gizlice biat aldıktan sonra, Mizze halkının da desteğini alan Yezid, taraftarları ile birlikte bir gece Şam'a doğru harekete geçti. Yezid, taraftarlarını 126(744) yılında gece vakti Şam'ın Ferâdîs kapısı önünde topladı. Velid'in Şam valisi Abdülmelik b. Muhammed b. el-Haccâc, bütün bu olanların akabinde Şam'dan

[1310] Belâzurî, **Ensâb**, IX, 167.
[1311] Belâzurî, **Ensâb,** IX, 169; Taberî, V, 543; İbnu'l-Esîr, III, 407**.**
[1312] Belâzurî, **Ensâb**, IX, 170-171; Taberî, V, 544-545; İbnu'l-Esîr, III, 407
[1313] Belâzurî, **Ensâb**, IX, 171. Taberî, V, 545; İbnu'l-Esîr, III, 407
[1314] Belâzurî, **Ensâb**, IX, 174.
[1315] Belâzurî, **Ensâb**, IX, 171; Taberî, V, 545; İbnu'l-Esîr, III, 407

ayrıldı.[1316] Bunun üzerine, planlı bir şekilde şehre girdi.[1317] Önemli bir direnişle karşılaşmayan Yezid, Şam'a girdikten sonra Velid'in resmi görevlilerini birer birer yakaladı. Bunlar arasında Şam'dan kaçan Abdülmelik b. Muhammed de bulunuyordu.[1318]

Sabah olunca insanlar, gruplar halinde gelerek topluluğa katıldı. Öğlene doğru ise insanlar, Yezid'e biat etti.[1319] Daha sonra Mizzeliler, Sekâsik, Curşlular, Hadîseliler, Deyr-i Zekkâlılar ve Dâriyyeliler gibi kabileler ile Ya'kûb b. Muhammed b. Hânî el-Absî, İsâ b. Şebîb et-Tağlebî, Humeyd b. Habîb en-Nahaî, Rib'î b. Hâşim el-Hârsî ve Cuheyne gibi ileri gelen kişiler de adamları ile birlikte Yezid'e katıldı.[1320]

Yezid'e biat edenlerin çoğunluğunu, Kaderiyye oluşturuyordu. Şam ve diğer bölgelerden Velid'in yaşantısından hoşlanmayan, ondan; oyun, eğlence ve içkiye olan düşkünlüğünden dolayı nefret eden halk, Yezid'e biat etmişti. Yezid, Şam'ı ele geçirdiğinde beytülmalden halka bolca mal dağıttı.[1321] Bu arada Velid, Amman'a bağlı bir kasaba olan Ağdef'te bulunuyordu.[1322] Şam'da olanları haber aldıklarında Velid ve etrafındakiler, halifenin geleceğini tartışmaya başladı. Yezîd b. Hâlid b. Yezîd b. Muâviye, Velîd'e "Hıms'a kadar git ve orada kal; çünkü orası sarp ve muhkem bir yerdir. Yezîd'in üzerine de süvariler gönder" diyerek önce kendisinin korunmaya alınmasını teklif etti. Abdullah b. Anbese b. Saîd b. As ise "Bir halifeye; savaşmadan askerlerini ve kadınlarını terketmek yakışmaz. Allah Müminlerin Emîrini güçlendirir ve ona yardım eder" diyerek ihtilalcilere karşı savaşmasını önerdi. Velîd Anbese'nin görüşünü benimseyerek Buhrâ'deki Nu'man b. Beşir'in sarayına kadar geldi.[1323]

Şam'da sukuneti sağlayan Yezid b. Velid, Abdülaziz b. el-Haccâc, Mansûr b. Cumhûr, Ya'kub b. Abdurrahman b. el-Kelbî ve el-Humeyd b. Habib el-Lahmî'yi, el-Buhrâ'da bulunan Velid üzerine gönderdi.[1324] Bu arada hanedan içerisinde bu tür olayları baştan beri tasvip etmeyen Yezid'in kardeşi Abbâs b. Velîd, Velid'e mektup yazarak kendisine yardıma gelmekte olduğunu söyledi.[1325] Abdülaziz, Velîd ile karşı karşıya geldi. Abdülaziz, Ziyâd b. Husayn el-Kelbî'yi Velîd'e göndererek onu Allah'ın

[1316] Taberî, V, 545.
[1317] Belâzurî, **Ensâb**, IX, 173-174. Planın ayrıntıları hakkında geniş bilgi için bkz. Taberî, V, 545-546; İbnu'l-Esîr, III, 407**;** İbn Haldun, III, 129.
[1318] Belâzurî, **Ensâb,** IX, 173. Taberî, V, 546; İbnu'l-Esîr, III, 408
[1319] Taberî, V, 546-547; İbnu'l-Esîr, III, 408
[1320] Taberî, V, 547
[1321] Belâzurî, **Ensâb**, IX, 174-175; Vekil, I, 586. Taberî, V, 548; İbnu'l-Esîr, III, 408
[1322] Taberî, V, 549; İbnu'l-Esîr, III, 408
[1323] Taberî, V, 549; İbnu'l-Esîr, III, 409
[1324] Belâzurî, **Ensâb**, IX, 174-175; Vekil, I, 586. Taberî, V, 548; İbnu'l-Esîr, III, 408
[1325] Taberî, V, 549-550; İbnu'l-Esîr, III, 409

Kitabı'na ve Rasûlüllah'ın Sünneti'ne davet etti. Velîd'in adamları bu haberi getiren elçiyi öldürdü. Bunun üzerine Abdülaziz ile Mansur b. Cumhur Velîd ile savaştı. Aralarında çok şiddetli çatışmalar oldu.[1326]

Çatışmalar sırasında Abbâs'ın Velîd'e yardım için yola çıktığını öğrenen Abdülaziz, Mansûr b. Cumhur'u onun üzerine gönderdi. Mansûr Abbâs'ı zorla yakalayarak Abdülaziz'e getirdi. Abdülaziz, kardeşi Yezîd'e biat etmesini isteyince o da bunu kabul etti. Yakın gelecekte başlarına gelecek sıkıntıların farkında olan Abbâs'ın ifadelerinden, çok da gönüllü olarak biat etmediği anlaşılıyor. Abbas, "Biz Allah'a döneceğiz. Olanlar şeytanın hilelerinden bir hiledir, Mervânoğulları mahvoldu" diyerek hanedanın içine düştüğü sıkıntıları dile getirmiştir. Abbas'ın da Yezid'e biat ettiği haberi gelince insanlar, savaş başladıktan kısa bir süre sonra Velid'in yanından ayrılarak Abdülaziz ve Abbas'ın yanına geçti.[1327] Yanında ailesinin dışında hiç kimsenin kalmadığını gören Velid, saraya girdi ve kapıyı kapattı. Bu arada Velid, karşı taraftan ehil birisi ile görüşmek istediğini belirtti. Görüşmek üzere gelen Yezid b. Anbese ile konuşan halife Velid, adeta ona dert yandı. Kendilerine bol miktarda para dağıttığını belirtti. Ancak İbn Anbese, kendilerinin böyle bir harekete girişme amaçlarının sadece halife Velid'in Allah'ın emirlerini çiğnemesi gibi buna benzer bir takım dînî endişelerden kaynaklandığını, şahsî bir proplemlerinin olmadığını ifade etti. Velid, karşı taraf ile bir anlaşma sağlayamayınca odasına çekildi ve mushafı eline aldı. Burada kendisinin durumunu, halife Osman'ın durumuna benzettiği söylenmektedir.[1328] Orada bulunanlar, bunun üzerine duvara tırmandı. Bunlar içerisinde duvarın üzerine ilk çıkan Yezîd b. Anbese idi. Niyeti; Velîd'i yakalayıp hakkında ne yapılacağı hususunda arkadaşlarıyla müşavere yapmaktı. Ancak İbn Anbese'nin arkasından on kişi daha duvardan atlayarak Velîd'in yanına geldi. Bunlar içinde Mansûr b. Cumhur ve Abdüsselâm el-Lahmî de vardı. Abdüsselâm Velîd'in başına, Seriy b. Ziyâd b. Ebî Kebşe de yüzüne vurdu. Kısa bir süre sonra da Velid, pek çok kılıç darbesiyle öldürüldü.[1329]126(743). Öldürülen Velid'in başı, vücudundan ayrılarak Yezid'e gönderildi. Yezid, Velid'in başını görünce hemen beraberindekilerle birlikte secdeye gitti.[1330] Yezid, Velid'in başının asılmasını emrettiğinde Yezid b. Ferve ona: "Bir Haricî'nin başı asılabilir, ancak bu amcaoğlun ve halifedir. Böyle

[1326] Taberî, V, 549-550; İbnu'l-Esîr, III, 409
[1327] Taberî, V, 550; İbnu'l-Esîr, III, 409
[1328] Taberî, V, 555; İbnu'l-Esîr, III, 410; İbn Haldun, III, 130.
[1329] Yakubî, II, 265; Belâzurî, **Ensâb**, IX, 178; Taberî, V, 555; İbnu'l-Esîr, III, 410; en-Nüveyrî, XXI, 473-487.
[1330] Belâzurî, **Ensâb**, IX, 180; Taberî, V, 555; İbnu'l-Esîr, III, 410

yapman halinde ailen sana kızar ve asabiyet duyguları artar" diyerek önemli bir gerçeği hatırlatıyordu. Fakat Yezid, bütün bu tavsiyeleri dikkate almayıp, Velîd'in başını bir mızrağa takarak Şam sokaklarında dolaştırttı.[1331].

Bir yıl kadar[1332] iktidarda kaldıktan sonra 126/743 yılının Cemâziyel-Âhir ayında kırk yaşlarında öldürülen Velid,[1333] Emevî tarihinde yine Emevîler tarafından, görevi başında öldürülen ilk ve tek Emevî halifesi olmuştur.

Velid'in öldürülmesinde görüldüğü gibi Mervânîlerin yaklaşımı iki kısma ayrılmıştır: Bunlardan Hişam ve Velid b. Abdulmelik'in çocukları, intikam almak amacıyla Velid b. Yezid'e karşı çıkarken, Mervan b. Muhammed ve Abbas b. Velid gibileri de halife Velid'e destek vermiştir. Emevîlerin diğer kolu ve Emevî Devleti'nin bizzat kurucuları olan Süfyânîler de, Velid'in yanında yer almıştır.

Gerçekten Velid b. Yezid'in öldürülmesi, tehlikenin boyutunu idrak eden herkes için Emevî Devleti'nin sonu demekti. Bu olay, özellikle Emevî ailesi arasındaki bölünmeyi, kabile asabiyetinin de etkisiyle daha da hızlandırmıştır. Bölünme, başta Şam olmak üzere Horasan ve Mağrib'te de devam etmiştir. Bu da, Abbasî ihtilal hareketi olmak üzere diğer muhalefet hareketlerinin işini kolaylaştırmıştır.[1334]

B- İhtilal Sonrası Karışıklıklar

Başkentte yaşanan olayların çevreye de yansıdığını görüyoruz. Velid'in öldürüldüğü haberi, Mervanoğullarının ileri gelenlerinden Mervan b. Abdullah b. Abdülmelik'in valiliğini yaptığı Hıms'a ulaşınca bölge halkı, şehrin kapılarını kapatıp ağıtlar yaktı.[1335] Hımslılar, Ecnâd'a (Şam, Humus, Kınnesrîn, Kudüs, Filistin) mektup yazarak[1336] onları Velîd'in kanını talebe çağırdı. Onlar da bunu olumlu karşıladılar, böylece Yezîd'e muhalefette birleşmiş oldular. Kendilerine; Muâyiye b. Yezîd b. Husayn b. Nümeyr'i vali seçtiler, Mervân b. Abdullah b. Abdülmelik bu hususta muvafakat etti.[1337] Ardından Velid'in öldürülmesine katıldığı gerekçesiyle isyanlarını, Abbas b. Velid'in evine saldırarak başlattılar.[1338] Abbas b. Velîd'in evini yıkıp eşyasını

[1331] Belâzurî, **Ensâb,** IX, 181; Taberî, V, 555; İbnu'l-Esîr, III, 410; İbn Haldun, III, 131.
[1332] Belâzurî, **Ensâb**, IX, 185; Taberî, V, 555; İbnu'l-Esîr, III, 410.
[1333] Belâzurî, **Ensâb**, IX, 185; Taberî, V, 555-556**;** Isfehânî, **el-Egânî,** VII, 5-97; İbnu'l-Esîr, III, 410; İbn Kesîr, VI, 514-515
[1334]Riyad İsa, s. 142; H.Kennedy, **The Prophet and The Age of The Caliphates, The İslamic Near East from the Sixth to The Eleventh Century,** New York 1986, s. 113.
[1335] Taberî, V, 565
[1336]Taberî, V, 565; İbnu'l-Esîr, III, 413; İbn Kesîr, VI, 517
[1337] Taberî, V, 565; İbnu'l-Esîr, III, 413
[1338]Taberî, V, 565; İbnu'l-Esîr, III, 413; İbn Kesîr, VI, 517. Abbas b. Velid, Yezid'in kardeşi olmasına rağmen, kardeşinin halife Velid'e karşı girişeceği hareketi tasvip etmemiş, hatta onu azarlamış ve tehdit etmiştir. Velid'in öldürülmesi olayında da Velid'i desteklemişti. İbnu'l-Verdî, Zeynuddin

yağmaladılar, hanımlarını zorla aldılar ve kendisini de ele geçirmek istediler. Abbas kardeşi Yezîd'e gitti. Bilindiği gibi Abbas b. Velid, aslında Yezid'e karşı Velid'in yanında yer almıştı. Ne var ki, sonuçta baskı ve bir takım entrikalarla Yezid b. Velid'in yanında yer alan ve komutanlarından olan Abdülaziz b. el-Haccâc b. Abdülmelik'e katılmak zorunda kalmıştı. Abdülaziz ise, Velid'in öldürülmesi için gönderilmişti. Hıms halkı, Abbas'ın çocuklarını ele geçirerek hapsetti. Abbas, kendisini Yezid'in yanına atmakla kurtardı.[1339] Hıms halkı, itaatlerinin ancak maktül halife Velid'in iki oğlu Osman ve el-Hakem b. Velid'in veliaht atanması halinde olabileceğini belirtti.[1340] Hıms halkı bunun dışında iktidara karşı çıkışlarında önemli sayılabilecek bir sıkıntıyı da dile getirdi. O da Yezid'e, kendilerine ve çocuklarına mahrum kılınan haklarını vermeleri halinde itaatte bulunacaklarını ifade etmeleriydi.[1341] Öyle zannediyoruz ki, Hıms halkının Yezid'e karşı çıkmasının ardında yatan neden, asabiyet çekişmesi yüzünden bir takım siyasî ve ekonomik ranttan mahrum edilmeleriydi.

Hımslıların isyanını öğrenen Yezid b. Velid, olayı şiddete başvurmadan halletmek isteğiyle Yakub b. Hânî başkanlığında bir heyeti elçi olarak onlara gönderdi. Yezid, ayrıca Hıms halkından, ilk etapda kendisine biat etmelerini değil de, durumun şûrâya havale edilmesini istiyordu. Bunun üzerine Amr b. Kays es-Sekûnî, Velid'in oğlu el-Hakem'i veliaht tayin etmesi halinde olayın kapanabileceğini belirtti. Heyet, onun bu isteğini sert bir şekilde reddetti. Bunun üzerine Hıms halkı, Yezid'in gönderdiği elçileri yaralayıp şehirden kovdu.[1342] Hıms halkının yanında yer alanlar arasında, Emevî Devleti'nin kurucuları olmalarına rağmen, özellikle Câbiye toplantısı ile iktidarı kaybeden Süfyânîlerin lideri Ebu Muhammed es-Süfyânî de bulunuyordu.[1343]

Yezid, Hıms halkının heyetine karşı yaptıklarından sonra, meseleyi barış yoluyla halledemeyeceğini anlayıp, onların üzerine kardeşi Mesrûr b. Velid ve Velid b. Ravh komutasında kalabalık bir ordu gönderdi. Bu ordunun çoğunluğu, Benû Âmir kabilesindendi.[1344]

Ömer b. Muzaffer, **Tarih,** Beyrut 1996, I, 280; Şakir, Mahmut, **Târîhu'l-İslam**, Beyrut 1991, IV, 290.

[1339]Taberî, V, 565; İbnu'l-Esîr, III, 413; İbn Kesîr, VI, 517

[1340]Taberî, V, 565; İbn Kesîr, VI, 517

[1341]Taberî, V, 565;

[1342]Taberî, V, 565; İbnu'l-Esîr, III, 413; İbn Kesîr, VI, 517; Hudarî, s. 548; Hammâş, Necde, **eş-Şam fi Sadri'l-İslam,** Beyrut 1987, s. 189.

[1343]Taberî, V, 566

[1344]Taberî, V, 566; İbnu'l-Esîr, III, 413; Vekil, I, 591.

Yezid, bu olayın arkasından Velid b. Yezid tarafından sürgün edilen ve bir takım sıkıntılarla karşılaşan Süleyman b. Hişam'ı kabul etti ve ona ikramda bulundu. Velid tarafından alınan mallarını kendisine iade etti. Ardından Süleyman'ı, Mesrûr'un komutasında gönderdiği ordunun peşinden gönderdi. Ayrıca Mesrûr ve Velid b. Ravh'dan, Süleyman'ı ordunun başına geçirmelerini ve ona itaat etmelerini istedi[1345]

Hıms halkı, kendilerine taktik veren Mervan b. Abdullah'ın bir Kaderî olduğunu ve gerçekte kendilerinden olmadığını iddia ederek üzerine saldırdı ve onu öldürdü.[1346] Hımslılar, Mervan b. Abdullah'ın öldürülmesinden sonra başlarına Süfyânîlerin lideri Ebu Muhammed es-Süfyânî'yi geçirdi.[1347] Süleyman b. Hişam ile Hımslılar, Şam'a 14 mil uzaklıkta bulunan Süleymaniye'de karşılaştılar.[1348] Yezid, Abdülaziz b. el-Haccâc ve Hişam b. Mas'ad komutasında yaklaşık 5.000 civarında takviye güç gönderdi. Çok şiddetli bir savaş sonunda Hıms halkı yenildi.[1349] Ebu Muhammed es-Süfyânî ile Yezîd b. Hâlid b. Yezîd b. Muâviye esir edilerek Süleyman'a getirildi. Süleyman bunları Yezîd'e gönderdi. Yezîd de bu iki şahsı Velid'in iki oğlunun bulunduğu cezaevine koydu. Hıms halkı ve Şam halkı Yezid b. Velid'e bey'at ettirildi. Yezid, ardından Şam ve Hıms halkına atiyyelerini verdi. Ayrıca Muâviye b. Yezid b. Husayn ve es-Semt b. Sâbit'in de aralarında bulunduğu Şam'ın ileri gelenlerini mükaafatlandırdı. Bu anlamda Muâviye b. Yezid b. Husayn'ı Hıms valiliğine atadı[1350]Yezid, Hıms isyanını bu şekilde bastırdıktan sonra Ürdün ve Filistin halkının isyanlarını bastırmak için harekete geçti.

Yezid'in iktidara geçmesi ile Hıms halkından sonra Filistin ve Ürdün halkı da ayaklandı. Süleyman b. Abdülmelik'in çocukları, Filistin'de ikamet ediyordu. Velid'in öldürüldüğü haberinin ardından Filistin'de bulunan Yemenîlerin lideri konumunda olan Said b. Ravh b. Zinba', Yezid b. Süleyman'a haber göndererek Başkentte Kaysî bir ihtilal olduğunu ve halife Velid'in öldürüldüğünü söyleyip, yanlarına gelmesi halinde başlarına emir olarak tayin edeceklerini belirtti. Yezid b. Süleyman'ın bu teklifi kabul etmesiyle Yemenîlerle birlikte Filistin halkı da ona biat etti.[1351] Diğer taraftan Filistin halkı, Vali Said b. Abdülmelik'e haber göndererek başlarına kendilerinin razı oldukları

[1345] Taberî, V, 566
[1346] Taberî, V, 566; İbnu'l-Esîr, III, 413
[1347]Taberî, V, 566 İbnu'l-Esîr, III, 413; İbn Kesîr, VI, 518; İbn Haldun, III, 131.
[1348]Taberî, V, 566; İbnu'l-Esîr, III, 413; İbn Kesîr, VI, 518; İbn Haldun, III, 131.
[1349]Savaş hakkında geniş bilgi için bkz. Taberî, V, 566; İbnu'l-Esîr, III, 413-414
[1350] Taberî, V, 567-568; İbnu'l-Esîr, III, 414; İbn Kesîr, VI, 518; İbn Haldun, III, 132.
[1351] Taberî, V, 568; İbnu'l-Esîr, III, 414; İbn Kesîr, VI, 518

birisini geçireceklerini, bu yüzden bölgeyi terketmesini istedi. Sonra da Yezid b. Velid'e karşı ayaklanmayı başlattılar.[1352]

Filistin halkının isyanını haber alan Ürdün halkı da, başlarına Muhammed b. Abdülmelik'i geçirerek Yezid'e karşı ayaklandı.[1353] Yezid b. Velid, onlara karşı Süleyman b. Hişam komutasında Şam ve Hıms halklarından oluşan 84 bin kişilik büyük bir ordu gönderdi.[1354]

Yezid'in, Süleyman b. Hişam komutasında gönderdiği ordu, Filistin ve Ürdün halkını itaat altına aldı. Ardından Yezid b. Velid, kardeşi İbrahim b. Velid'i Ürdün, Zıb'ân b. Ravh'ı Filistin, Mesrûr b. Velid'i Kınnesrin ve Muâviye b. Yezid b. Husayn'ı da Hıms valiliğine atadı.[1355] Bu iki şehirden başka Yemâme halkı da Yezid'e karşı ayaklandı. Fakat Yezid, sonuçta onların isyanını da bastırmayı başardı.[1356]

Yezid, bölgedeki isyanları bastırıp da iktidara geçtikten sonra halka hitaben bir konuşma yaptı. Yezid'in halife olduğu sırada okuduğu bu hutbe, o dönemde var olan ekonomik, sosyal ve siyasal sorunların boyutunu göstermesi bakımından son derece önemlidir. Bu hutbeye, o dönemin aydınlanma hareketinin siyasi ve sosyal programı olarak bakılabilir.[1357] Yezid'in bu konuşması, adeta Hulefâ-i Râşidîn ve Emevî halifelerinden Ömer b. Abdülaziz'in konuşmalarını hatırlatmaktadır. Zaten kendisi de Ömer b. Abdülaziz'i örnek aldığını söylemektedir.[1358] Hamd ve sena ile başladığı konuşmasına neden böyle bir harekete giriştiğini açıklamakla devam etti. O'na göre, Velid'i öldürmek için başlattığı hareketin gerçek nedeni, ne dünyalık ne de hırs ve intikamdı, sadece Allah'ın dini içindi. Çünkü Allah'ın emir ve yasaklarının çiğnendiği bir ortam meydana gelmişti. Yezid, konuşmasının devamında gereksiz olarak bina yapmayacağını, saraylar inşa etmeyeceğini, kendilerinin ve eşlerinin kötü yollara sapmalarını engellemek için askerlik mükelleflerini gereğinden fazla savaş yerlerinde tutmayacağını belirtti. Ayrıca, gayr-ı müslim arazi sahiplerine, ümitsizlik ve perişanlıkla evlerini ve arazilerini terketmemeleri için ağır yükler yüklemeyeceğini, kapısının herkese açık olacağını, zayıfın hakkını koruyacağını ve herkese düzenli olarak maaşlarının verileceğini vurguladı. Ardından da kendisinin yanlış bir hareket yapması halinde önce ikaz etmelerini, eğer hatasını kabul ederse kendilerinin de itaat

[1352] Taberî, V, 568; İbnu'l-Esîr, III, 414
[1353] Taberî, V, 568;İbnu'l-Esîr, III, 414
[1354] Taberî, V, 568; İbnu'l-Esîr, III, 414; İbn Kesîr, VI, 517; M. Şakir, IV, 290
[1355]Taberî, V, 570; İbnu'l-Esîr, III, 414; İbn Haldun, III, 132; Vekil, I, 592.
[1356] İbnu'l-Esîr, III, 419-416; İbn Haldun, III, 133.
[1357] Câbirî**, İslam'da Siyasal Akıl,** 640
[1358]Takkuş, Muhammed Süheyl**, Tarihu'd-Devletil-Ümeviyye,** Beyrut 1996, s. 169; Wellhausen**, Arap Devleti ve Sükûtu,** 173; Yiğit, *"Emevîler***", DİA,** XI, 94.

etmelerini, aksi halde hal' edebileceklerini ve kendisinin yerine daha iyi birini getirdikleri durumda da ona bey'at edenin, ilk kendisi olacağını belirtti.[1359] Yezid bu konuşmasında, kanalların açılması, ekilen topraklar üzerinde kalelerin inşa edilmemesi ve ziraatçilerin topraklarını terketmeye iten yükler altında bırakılmaması konularında birtakım sözler vermiştir. Bu da, Emevî Devleti'nin, halka, özellikle de Mevâliye karşı sert bir politika izlediklerini ortaya koymaktadır. Keza, malın önce aynı bölgede dağıtılması konusunda verdiği güvence de, özellikle Mevâlîden alınan vergilerin, Araplara verildiğini göstermektedir. Yezid'in bu konuşması, çözülmekte olan bir topluma yeniden bir çeki düzen verme arzusundan başka bir şey değildir. Daha sonra insanları tekrar biata çağırarak halktan kendisi için biat aldı. Mu'tezile, Yezid'i bu konuşmasından hareketle onu, imametini tanıdıkları imamlar arasında saymışlardır. Onlara göre Yezid, imamete ehil birisiydi. Hatta onu değerlendirirken Ömer b. Abdülaziz'den daha üstün görmektedirler. Ömer'in hilafete verâsetle geldiğini, Yezid'in ise seçimle iş başına geldiğini belirtirler.[1360] Ancak Mu'tezile'nin bu görüşüne katılmamız mümkün değildir. Çünkü Yezid, seçimle değil, ihtilalle iktidara gelmiştir. Üstelik kendisine Yemenîler biat ederken, Kaysîler önce biat etmemiş, daha sonra da zorla biat ettirilmiştir.

Ancak Yezid'in konuşmalarının, yaptığı uygulamalarla uyuşmadığını görmekteyiz. Yezid, kendisini iktidara taşıyan ihtilalci Yemenîlerin tarafını tutmak zorunda kalmış[1361] ve onlara olan diyet borcunu bu şekilde ödemiştir. Bu siyasetiyle

---

[1359] Yezid'in konuşması şu şekildedir: "Ey İnsanlar! Ben kendi çıkarım, dünya sevgisi ve saltanat arzusu uğruna ortaya çıkmadım. Fakat hidayet esasları yıkılıp, takva ehlinin nuru söndürülüp, bütün haramları helal sayan ve her bid'ati işleyen inatçı zorbanın (Velid b. Yezid'i kastediyor) ortaya çıkışından dolayı, Allah ve dini adına öfke duyarak, Allah'ın Kitabı ve Rasulü'nün Sünneti'ne çağırmak için ortaya çıktım. Ben, size karşı bir taş koymama (yani bina yapmama), bir nehri akıtmama (yani su kanalları inşa etmeme), mal biriktirmeme, onu eşine veya oğluna verme, bu malı, yoksulluğunu ve ihtiyacını giderinceye kadar bir bölgeden diğerine nakletmemeye söz veriyorum. Kapımı kimseye kapamıyorum ki, güçlünüz zayıfı ezmesin. Cizye mükelleflerinize onları bölgelerinden uzaklaştıracak ve nesillerini kesecek şekilde vergi yüklemiyorum. Maaşlarınızı her yıl vereceğim, erzak yardımını her ay yapacağım ki, Müslümanlar arasında geçim rahat olsun. Şayet bunları yerine getirirsem, sizin de bana itaat, yardım ve destek borcunuz var. Eğer yerine getiremezsem, beni görevden almaya hakkınız vardır. Ancak önce tevbeye davet ederseniz, tevbe edersem bunu kabul edersiniz. Şayet benden daha faziletli ve iyi birisini görür veya bilirseniz, o da aynen benim size verdiğimi verir de ona bey'at ederseniz, ben de ona ilk bey'at edenlerden olurum. İnsanlar! Yaratıcıya isyan konusunda itaat yoktur. Ben bunu söylüyor, kendim ve sizin için Allah'tan af diliyorum". İbn Kuteybe, **Uyûnu'l-Ahbâr,** II, 248; Belâzurî, IX, 191-192; Taberî, V, 570; el-Ezdî**, Târihu'l-Mavsıl**, s. 57; İbnü'l-Esir, III, 412-413; İbn Kesîr, VI, 518; Atvan, **eş-Şûrâ fi'd-Devleti'l-Ümeviyye**, Beyrut 1990, s. 309-311; Nevin A. Mustafa**, İslam Siyâsî Düşüncesinde Muhalefet,** çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 1990**,** s. 299-300; M. Mahir Hamâde, **Dirâsetün Vesakıyyetün li't-Tarihi'l-İslâmiyyi ve Masâdirihi min Ahdi Benî Ümeyye hatte'l-Fethi'l-Osmânî li Suriye ve Mısr**, Beyrut 1988, s. 71.

[1360] Muhammed Ammârâ, **el-İslam ve Felsefetü'l-Hükm**, Beyrut 1979, s. 681.

[1361] Yiğit, "*Emevîler*", **DİA,** XI, 94.

de, tarafgir davranmama konusunda verdiği söze uymamıştır. Çünkü Irak valisi Kayslı Yusuf b. Ömer'i görevinden alarak, onun yerine Yemenli olan Mansur b. Cumhur'u;[1362] Velid'in Kuzey Afrika valisi Hanzale b. Safvân'ın yerine Abdurrahman b. Habîb'i; Basra valisi el-Kâsım b. Muhammed b. Kâsım'ın yerine Abdullah b. Abdullah b. Ümeyye'yi ve ondan sonra da Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz'i atamasıyla bunu fiiliyata dökmüştür. Bütün bu atamalarda kriterin, kabile asabiyeti ve çıkar ilişkisi olduğu gözlemlenmektedir.

C- Mervan b. Muhammed'in Yezid'e Muhalefeti

Ermeniyye ve Azerbaycan valisi Mervan b. Muhammed,[1363] 126/743 yılında Velid b. Yezid'in intikamını almak için, bölgede faliyet gösteren Velid'in kardeşi Gamr b. Yezid'e bir mektup gönderdi. Mervan mektubunda özetle, Velid'in öldürülüşünü ve ona karşı girişilen hareketin tasvip edilemeyeceğini belirtti ve Gamr'dan, kardeşinin intikamını almak gibi bir niyetinin olması halinde, kendisinin etrafında büyük bir kitlenin olacağını söyleyerek adeta onu bu hususta kışkırtıyordu.[1364] Gamr'ın olumlu cevap vermesi üzerine Mervan, 126/743 yılında Yezid'e muhalefet için Ermeniyye'den el-Cezîre bölgesine hareket etti.

Ancak Mervan'ın, tamamıyla güvenmediği Türklere karşı savunma yapmaları için, geride Kafkaslarda bıraktığı[1365] Suriyeli Yemenîler, liderleri olan Sabit b. Nuaym el-Cuzâmî[1366] idaresinde Mervan'ın yokluğundan istifade ederek ona karşı ayaklandı. Mervan, daha el-Cezîre'ye varmadan geri dönerek Sâbit'in isyanını bastırdı. Sâbit'in isyanını bastırdıktan sonra Yezid'e karşı muhalefet hareketini daha da hızlandırdı. Mervan'ın durumunu haber alan halife Yezid, Muhammed gibi güçlü bir muhalifinin karşısına çıkmak yerine, onunla anlaşma zemini aramak için bir heyet gönderdi. Yezid, Mervan'a yazdığı mektupta kendisine bey'at etmesi halinde idaresi altındaki bölgelerin valiliklerini Mervan'a vereceğini belirtiyordu. Bilindiği gibi Abdülmelik b. Mervan,

---

[1362] Taberî, V, 571; İbnü'l-Esir, III, 415

[1363] Mervan b. Muhammed hakkında geniş bilgi için bkz. Ali Delice, *Mervan b. Muhammed ve Emevî Devletinin Yıkılışı* (Basılmamış Doktora Tezi), Konya 1999.

[1364] Taberî, V, 592; İbnü'l-Esir, III, 423; Mervan'ın, Velid'in intikamını almak istemesi, tıpkı Muâviye'nin, Osman'ın kanını talep amacında olduğu gibi, tamamen politik bir oyun idi. Mervan, her tarafla ilişkilerini geliştirerek planladığı her işi mükemmel bir şekilde tamamladı. Wellhausen, **Arap Devleti ve Sukutu** s. 177.

[1365] Wellhausen, a.g.e., 178

[1366] Sâbit b. Nuaym, halife Hişam tarafından Afrika valisi Külsüm b. Iyad'ın öldürülmesinden sonra bölgeye gönderilmiş, ancak orada askerler arasında karışıklık çıkardığı için halife tarafından hapsedilmişti. Mervan, Hişam'a gelerek arabuluculuk yapmış ve serbest kalmasını sağlamıştı. Ardından da beraberinde valilik yaptığı Ermeniyye bölgesine götürmüştü. Taberî, V, 595;İbnü'l-Esir, III, 423-424; Abdülaziz es-Seâlebî, **Sükûtü'd-Devleti'l-Ümeviyye ve Kıyâmü'd-Devleti'l-Abbâsiyye**, thk. Muhammed Hamâde es-Sâhilî, Beyrut 1995.

döneminde kardeşi Muhammed b. Mervan'a, el-Cezîre, Ermeniyye, Azerbaycan ve Musul valiliklerini vermişti. Mervan, Yezid'in bu teklifini kabul ederek ona biat etti ve Harran'da kaldı.[1367] Böylece Yezid'e karşı harekete başlamış olan Mervan, bazı siyasi kazanımları elde ettikten sonra asıl hedefini belirli bir süre ertelemiştir.

3-MERVAN B. MUHAMMED'İN İBRAHİM B. MUHAMMED'E KARŞI GERÇEKLEŞTİRDİĞİ DARBE VE SONRASINDA ORTAYA ÇIKAN KARIŞIKLIKLAR

A- Mervan B. Muhammed'in Gerçekleştirdiği Darbe

126(743) yılında ihtilalle iktidarı ele geçiren Yezid b. Velid'in, iktidarda yaklaşık 6 ay[1368] gibi kısa bir süre kaldığı için fazla bir icraatı olmadı. Bu dönemi de, daha çok bölgede çıkan isyanlarla mücadele ile geçti. Kendisinden sonra iktidara geçmesi için önce kardeşi İbrahim'i, sonra da Abdülaziz b. el-Haccac'ı veliaht tayin[1369] eden Yezid, yine aynı yılda 126(743) yılının Zilhicce ayında Tâun hastalığından[1370] vefat etti.

Yezîd b. Velîd hilafete geçişinden hemen altı ay sonra ölünce Mervân, onun tarafından tayin edilip sadece Suriye'nin güneyinde tanınmış bulunan halefi İbrahim b. Velid'e karşı ilk planını tekrar ele aldı.[1371] Yerine oğlu Abdullah'ı büyük bir kuvvetle Rakka'da bırakarak, Cezire ordusuyla yola çıktı. Kınnesrîn'e varınca orada Yezid b. Velid'in kardeşi Bişr b. Velîd ile karşılaştı. Meşrûk b. Velîd de Bişr'in yanında bunuyordu. Mervân Kınnesrîn halkını kendisine biat etmeğe çağırdı. Mervanın davetini kabul eden Kınnesrîn halkı, Bişr ile kardeşi Mesrûr'u Mervân'a teslim etti. Mervân bunları hapsetti, daha sonra Kınnesrîn ve el-Cezire halkıyla birlikte Hıms'a doğru yola çıktı.[1372]

Hıms halkı, Yezîd öldükten sonra İbrahim ve Abdülaziz'e biat etmemişlerdi. Bunun üzerine İbrahim, Abdülaziz'i Şam ordusuyla bunların üzerine gönderdi. Abdulaziz Hıms halkını şehirlerinde muhasara altına aldı. Mervân'ın Hıms'a yaklaştığını gören Abdülaziz, kuşatmayı bırakıp kaçtı. Hıms halkı, Mervân'a katılarak

---

[1367] Taberî, V, 595; İbnü'l-Esir, III, 424; İbn Haldun, III, 135; Riyad İsa, s. 166; Safvet, Ahmed Zeki, **Cemheretü Resâili'l-Arab,** Beyrut 1937, II, 397; Wellhausen, **Arap Devleti ve Sukutu**, 178.

[1368] Dineverî, 350;Taberî, V, 595; İbnü'l-Esir, III, 424; İbn Haldun, III, 135; İbn Kesîr, VI, 522; Yakubî, Yezid'in 5 ay kadar hilafette kaldığını belitmektedir. (Yakubî, II, 266)

[1369] Taberî, V, 600; İbn Kesîr, VI, 520; Işş, s. 304.

[1370] Yakubî, kardeşi İbrahim'in kendisine zehir içirdiği söylentisinin olduğunu belirtir. (Yakubî, II, 266). Bahriye Üçok ise onun Ülser'den öldüğünü belirtir. Üçok, Bahriye, **Emevîler-Abbasiler**, Ankara 1979, s. 81.

[1371] Wellhausen**, Arap Devleti ve Sukutu,** 178

[1372] Yakubî, II, 267; Taberî, V, 597; İbnu'l-Esîr, III, 432

Şam'a doğru yola çıktı. Bunun üzerine İbrahim b. Velîd, Süleyman b. Hişâm komutasında bir orduyu Şam'dan yola çıkardı.[1373] İki ordu Dımeşk ve Baalbek arasında bulunan Aynu'l-Cerr'de 127 yılı Safer Ayının yedisi Çarşamba günü[1374] karşılaştı.[1375] Mervân, Halife ordusunu savaş yapmamaya ve Velid'in iki oğlu Hakem ile Osman'ı hapishaneden çıkarmaya çağırdı; ayrıca onlara Velîd'in katillerinden kimseyi istemiyeceğine dair söz verdi. Süleyman b. Hişâm'ın ordusu, Mervân'ın bu taleplerini kabul etmeyerek onunla savaşmaya karar verdi. Gün boyu süren çatışmalarda iki taraftan da çok sayıda kişi öldü.[1376] Sonuçta Süleyman'ın ordusu dağıldı. Bu çatışmalarda, daha önceki husumetlerinden dolayı Hıms halkının hiç acımadan on yedi bin kişiyi öldürdüğü, Cezîreliler ve Kınnesrîn halkının ise hiç bir kimseyi öldürmediği rivayet edilir. Mervân'a ölü sayısı kadar veya ondan biraz fazla esir getirdiler. Mervan bunlardan Velîd'in iki oğlu için biat aldı ve aralarından Velîd'in öldürülmesi olayını idare edenlerden Yezîd b. Akkâr el-Kelbi ile Velîd b. Masâd el-Kelbî hariç, hiç bir kimseyi öldürmeyip hepsini serbest bıraktı. Mervân bu iki kişiyi hapsetti, daha sonra da hapishanede öldüler.[1377]

Yezîd b. Hâlid b. Abdullah el-Kasri Süleyman ile Şam'a kaçanlardandı. Bunlar İbrahim ve Abdülaziz b. Haccâc ile bir araya gelip güç oluşturdu. Kendi aralarında "Eğer Velîd'in iki oğlu kalır da, Mervân bunları ortaya çıkarır ve hilâfet bunların eline geçecek olursa, babalarının katillerinin hepsini öldürürler. Bu durumda en doğru olan, onları öldürmektir"[1378] diyerek Velid b. Yezid'in hapisteki iki oğlu Osman ile Hakem'i öldürttüler. Ayrıca Yusuf b. Ömer'in boynunu vurdular.[1379] Mervân'ın süvarilerinin şehre girdiği haberi geldiğinde kaçtılar, İbrahim de buradan kaçarak gizlendi. Süleyman, yangından mal kaçırırcasına, beytülmali yağmalayarak taraftarları arasında taksim ettikten sonra şehirden çıkıp gitti.[1380]

Mervân'ın kuvvetleri Şam'a girdiğinde, Velid'in azatlılarından Şam'da olanlar, Abdulaziz b. Haccâc b. Abdülmelik'in evine baskın yaptılar ve buradakilerin hepsini öldürüp Yezîd b. Velîd'i kabrinden çıkararak Câbiye kapısında astılar.

[1373] Yakubî, II, 268; Taberî, V, 597, İbn Kesîr, VI, 527; Taberî, Süleyman b. Hişam'ın ordusunun Yüz yirmi bin, Mervân'ın ordusunun da seksen bin kişi olarak verir. (Taberî, V, 597)
[1374] Yakubî, II, 268
[1375] Yakubî, II, 268; Taberî, V, 598; İbnu'l-Esîr, III, 432; İbn Kesîr, VI, 527
[1376] Taberî, V, 598; İbnu'l-Esîr, III, 432
[1377] Taberî, V, 598; İbnu'l-Esîr, III, 432; İbn Kesîr, VI, 528
[1378] Wellhausen, Mervan b. Muhammed'in akıllıca bir düşünüş ile kendi namına değil, Velid'in varisleri adına ortaya atıldığını, dolayısıyla da bu hareketin, düşmanların elinde hapiste olan Velid'in iki oğlunun hayatına mal olduğunu iddia etmektedir.
[1379] Yakubî, II, 268-269; Taberî, V, 606;İbnu'l-Esîr, III, 433
[1380] Taberî, V, 606;İbnu'l-Esîr, III, 433

Mervan, Şam'a girdiğinde hiç de intikamcı gibi davranmamış, Yezid'in cesedinin çıkarılıp asılması da kendi emri ile olmamıştır. Mervân işleri yoluna koyunca Harran'daki evine döndü. Kendilerine emân verilince İbrahim b. Velîd ile Süleyman b. Hişâm gelip Mervân'a biat ettiler.[1381]

Mervan, Emevî halifeleri içinde cesareti, tecrübesi, dirayeti ile öne çıkan bir kişiliğe sahipti nevar ki onun halife olduğu dönem artık Emevîlerin yıkılma dönemiydi. Mervan, Emevî ailesini bir arada tutmak, çeşitli Emevî gruplarını bir araya getirmek için çok çalıştı. Bunun için veliaht olarak biat aldığı oğulları Ubeydullah ve Abdullah'ı Abdulmelik'in kızları ile evlendirdi. Fakat Emevî ailesindeki ayrılık o kadar derinleşmişti ki bu gibi çabaların hiçbir faydası olmadı.[1382]

Mervan'ın hâkimiyeti, II. Velid'in kanını talep etmekle işe başladığından esas olarak Kayslılara dayanıyordu. İktidara alışmış Yemenliler için bu durum hiç de hoş değildi ve kendi gelecekleri için bunu tehdit olarak algılıyorlardı. Bunun için de başta Filistin olmak üzere Suriye bölgesinde yönetime karşı ayaklanmalara başladılar. Devletin kalbi Şam'daki bu hanedan ve kabile bölünmüşlüğü devletin varlığına en büyük tehdit olmuştur. O başlangıçta bu tehlikeleri sakin bir şekilde ortadan kaldırmayı denemiştir. Hatta Filistin, Ürdün, Şam ve Hıms gibi Suriye'nin dört büyük bölgesindeki Arapları, valilerini kendileri seçmeleri konusunda serbest bırakarak onlara jest yapmıştı. Bu şekilde, Kafkasya'da kendisine karşı girişilen Suriyeli askerler isyanını idare etmiş olan Sabit b. Nuaym'ın, Filistin valiliğine seçilmesine göz yummuştur.[1383] Fakat bu kötü durum geri dönülmez bir hal almış ve Mervan, kendinden önceki halifelerin hatalarının bedelini çok ağır bir şekilde ödemiştir.[1384]

B- Darbe Sonrasında Ortaya Çıkan Karışıklıklar

Hımslılar Mervan'a biat etmişler, onunla birlikte Şam'a gelip İbrahim'i görevden almışlardı. Mervan'ın işlerini yoluna koyup Harran'a dönmesinden yaklaşık üç ay sonra Suriye halkı biatlarını bozdu. Bu işe önderlik eden Sabit b. Nuaym ile Mervan'a karşı olan diğer Yemenlilerdi. Sonuçta biatlerini bozan Hıms ahalisi, kendilerine katılmaları için Tedmür'deki Kelb kabilesinden olan kimselere haber gönderdi. Onlara el-Esbağ b. Züâle el-Kelbî ile Muâviye es-Seksekî adamları ile birlikte gelip katıldılar.[1385]

[1381] Yakubî, II, 268; Taberî, V, 607;İbnu'l-Esîr, III, 433
[1382] Taberî, V, 609;Takkuş, 174
[1383] İbn Kesîr, VI, 529; Wellhausen, **Arap Devleti ve Sukutu**, 179; Takkuş, 175
[1384] Takkuş, 175
[1385] Taberî, V, 608;İbnu'l-Esîr, III, 436

İsyancılar hep birden 127 yılı Ramazan Bayramı gecesinde şehre girdiler. Mervan ise o sırada Hıms'a otuz mil uzaklıktaki Hama'da bulunuyordu. Bayram sabahı haberi alan Mervân, yanında devrik halife İbrahim ve Süleyman b. Hişâm olduğu halde hemen yola koyuldu ve şehri kuşattı.[1386] Mervan başlangıçta barış yolu ile işi bitirmek istedi.[1387] Biatlarını neden bozdukları sorulduğunda, biat üzere ve itaatte olduklarını belirttiler. Mervân, bunun üzerine kapıyı açmalarını istedi, onlar da açtılar. Ömer b. el-Vaddâh, Vaddâhiye kabilesi askerleri arasında içeri girdi. Sayıları üç bin kadardı. Şehirde bulunanlarla savaştı. Mervân'ın süvarileri şehirde bulunanları kılıçtan geçirdi. Tedmür kapısından dışarı kaçanlar da burada bulunan Mervân'ın askerleri tarafından öldürüldü. Seksekî ve Esbağ b. Züale de öldürülenler arasındaydı. Oğlu Züale ve Fürâfisa otuzdan fazla kişi ile esir olarak getirildi. Mervân esirlerden bir grubun öldürülmesini emretti. Öldürülenlerden beş yüz ya da altıyüz kadarını şehrin etrafına astı.[1388] Şehrin surlarını da yıktı[1389]

Mervan, Hıms isyanını bastırmakla uğraşırken, Guta halkı da isyan ederek başlarına Yemenli Yezîd b. Halid el-Kasrî'yi geçirdi. Şam'ı kuşattılar. Mervân onlara Hıms'tan Ebû'l-Verd b. el-Kevser b. Züfer el-Hâris'i ve on bin kadar askerin başında Ömer el-Vaddâh'ı gönderdi. Bunlar şehre yaklaşınca hücum ettiler. Şehirdekiler bunlara karşı çıkınca tutunamayıp hezimete uğradılar. Mervân'ın askeri ordugâhlarını yağmalayıp Mizze kasabasını ve orada bulunan Yemenli köyleri yaktılar. Mizze'ye sığınan Yezîd b. Hâlid ve Ebu Alaka yakalandı ve öldürüldü. Zâmil, bunların başlarını Hıms'ta bulunan Mervân'a gönderdi.[1390] Bu çatışmalarda Yezîd ile birlikte öldürülenler arasında, abid ve ilim adamı olan Ömer b. Hânî el-Absî de vardı.[1391]

Filistinlilerin isyanı, Mervan'a karşı başlatılan en tehlikeli ayaklanma idi. Sabit b. Nuaym Suriye köylerini dolaşarak insanları Mervan'a karşı kışkırtmaya devam ediyordu. Nihayet Filistin halkını da Emevî hanedanına karşı ayaklandırmaya başladı. Bu ayaklanmada da onlara önderlik yaptı. Filistinlilerle birlikte isyan ederek, Taberîye'ye geldi ve şehri kuşattı. O sırada Taberîye'de vali olarak Abdülmelik'in kardeşinin oğlu Velîd b. Muâviye b. Mervân b. el-Hakem vardı. Taberîye halkı, isyancılarla günlerce çatıştı. Mervan b. Muhammed, Ebû'l-Verd'i onların üzerine

[1386] Dîneverî, İbrahim b. Velid ile veliahdı olan Abdulaziz b. Haccac'ın Şam'ın elegeçirilişi sırasında yakalanıp öldürüldüklerini belirtir. (Dîneverî, 351)
[1387] Takkuş, 175
[1388] Taberî, V, 608;
[1389] Yakubî, II, 271; Taberî, V, 608;İbnu'l-Esîr, III, 436-437; İbn Kesîr, VI, 529
[1390] Taberî, V, 608-609;İbnu'l-Esîr, III, 437; İbn Kesîr, VI, 529
[1391] İbnu'l-Esîr, III, 437

gönderdi. Ebu'l-Verd'in yardımlarına geldiğini öğrenen Taberîye halkı, Sâbit'in üzerine taarruz yaptı ve onu bozguna uğrattı. Yenilmiş olarak Filistin'e doğru yola çıkan Sabit'i, Ebû'1-Verd takip etti ve yetişince aralarında tekrar çatışma çıktı. Sabit geri kalan adamlarını da burada kaybetti. Üç evladı Nuaym, Bekr ve Umran, esir edilerek Mervân'a gönderildi. Mervan, onların yaralarının tedavi edilmesini emretti. Bozguna uğrayan Sabit ve oğlu Rifâa gizlendi.[1392]

Mervân'ın Filistin'e vali olarak tayin ettiği er-Rumâhis b. Abdülaziz el-Kinâni Sâbit'i ele geçirdi ve zincire vurulmuş olarak Mervân'a gönderdi. Mervân da onun ve yanındakilerin el ve ayaklarının kesilmesini ve Şam'a götürülerek Mescid'in kapısının önüne atılmasını emretti. Sonra bunları Şam kapılarında astı.[1393]

4-SÜLEYMAN B. HİŞAM B. ABDULMELİK'İN MERVAN B. MUHAMMED'E KARŞI DARBE GİRİŞİMİ

Süleyman b. Hişam b. Abdulmelik, Mervan b. Muhammed'e karşı muhalefet hareketine, İbrahim b. Velid'in Muhammed'in ilerleyişini durdurmak için bir ordu ile Aynu'l-Cerr'e göndermesi ile başladı. Süleyman b. Hişam, Mervan'a engel olamamış ve ona yenilmişti. Mervan iktidarı eline geçirince bazı Emevî ileri gelenleri ile birlikte onu da Harran'a götürdü. Bu hareketi ile her halde Suriyelilere Emevî saflarının birliğini göstermek istiyordu.[1394] Fakat hanedan içine fitne bir kere düşmüştü.

Mervan, Suriye bölgesini itaat altına aldıktan sonra, 127(744-745) yılında hala itaat altına girmemiş olan Irak üzerine Yezid b. Ömer b. Hubeyre'yi, Haricîlerden Dahhak ile savaşması için önünden Irak'a gönderdi. Kendisi de tahttan indirilmiş İbrahim b. Velid'in komutanları, Süleyman b. Hişam ve diğer bir grup hanedan üyesi ile birlikte Irak'a doğru harekete geçti. Süleyman b. Hişam yanındakilerle birlikte Rusafe'de dinlenmek için oturma izni isteyip oturdular. Mervan ise Kırkısıya doğru ilerlemeye devam etti. Daha önce Dahhak'a yetişmek için hareket etmiş olan İbn Hubeyre de burada idi. Mervan'ın Şam halkından oluşturarak İbn Hubeyre'ye katılmaları için gönderdiği on bin kişi de gelip Rusafe'de konakladı. Bu askerler, Süleyman'a, "sen insanların en çok razı olduğu kimsesin ve hilafete Mervan'dan daha

[1392] Taberî, V, 609; İbnu'l-Esîr, III, 437; İbn Kesîr, VI, 529
[1393] Taberî, V, 609, 610; İbnu'l-Esîr, III, 437; İbn Kesîr, Mervan b. Muhammed'in Sabit'i astırmasına sebeb olarak Suriyelilerin onun Mısır'a gittiği ve orayı elegeçirdiği şeklinde yanlış bir bilgiye sahip olmalarını ve dolayısıyla böyle bir durumun olmadığını göstermek için onları astırdığını nakleder. (İbn Kesîr, VI, 529) bu doğru olmasa da kendisine karşı halkı örgütlemiş ve iki defa isyan etmiş olması, hemde o günkü şartlarda böyle bir ceza vermesi için yeterli sebeb olacaktır.
[1394] Takkuş, 179

çok layıksın" diyerek Mervan'ı hilafetten düşürmeye davet etti. Mervan tarafından çok iyi muamele görmüş olmasına rağmen Süleyman, bunlara icabet etti.[1395] Kınnesrin köylerinden Husaf'ta ordugâhını kurdu ve çeşitli yerlere mektuplar yazarak insanları kendine davet etti.[1396] Şamlılar, Zekvanlılar ve diğerlerinden 70 bin asker toplanıp geldi. Haberi alan Mervan, İbn Hubeyre'ye durmasını emredip hemen Kırkısıya'dan geriye döndü.[1397] Aralarında meydana gelen çok şiddetli çatışmalarda çok sayıda kişi hayatını kaybetti. Süleyman'ın ordusu dağıldı. Mervan'ın suvarileri Süleyman'ın karargâhını yağmalayıp, kimini öldürerek kimisini de esir ederek kovaladılar. Mervan onlara köleler dışında yakaladıklarını esir etmelerini ve öldürmelerini emretti. O gün öldürülenlerin sayısı 30 bini geçiyordu. Süleyman'ın büyük oğlu İbrahim, Hişam b. Abdulmelik'in dayısı Halid b. Hişam el-Mahzumî de öldürülenler arasında idi. Esir edilen askerlerin çoğu köle olduklarını iddia etmiş, Mervan da onları öldürmeyip, yaralı askerler ile birlikte satılmalarını emretmiştir.[1398]

Süleyman, kalan adamlarıyla birlikte Hımıs'a gitti ve karargâhını burada kurdu. Mervan'ın emriyle daha önce yıkılmış olan Hıms'ın surlarını yaptırdı. Mervan, daha sonra Hıms'daki Süleyman ve adamlarının üzerine yürüdü. Süleyman ile birlikte olanlardan bir kısmı diğerlerine: "Mervan tarafından ne zamana kadar kırılacağız?" dedi ve yediyüz suvari ölüm üzerine bir birlerine söz verip yeminleştiler. Ve gece tuzağa düşürüp saldırmak üzere yürüdüler. Bunların gelmekte oldukları haberi Mervan'a ulaşınca onlara karşı korunma tedbiri aldı. İki grup sabaha doğru karşılaştılar. İkindi sonrasına kadar devam eden çarpışmalar sonrasında Süleyman'ın askerleri yenildi ve altı bine yakını öldürüldü.[1399]

Süleyman askerlerinin yenilgisini öğrenince kardeşi Said'i Hıms'ta yerine bırakarak Tedmür'e gitti ve orada ikamet etti. Mervan, Hıms'ı on ay kuşattı. Bu kuşatma sırasında Mervan, şehri taşlamak için seksen küsür mancınık kurdu. Hımslılar da hergün Mervan'a karşı çıkıp onunla savaşıyordu, bazende ordugâhının bazı bölümlerine gece baskını yapıyorlardı. Hıms halkı, sonunda Mervan'dan eman istemek zorunda kaldı. Said b. Hişam, iki oğlu Osman ve Mervan, Mervan'ın askerlerine baskın yapan Sekseki denilen bir adam ve Mervan'a söven bir Habeşî dışında herkese eman verdi. Said ve iki oğlundan söz alarak serbest bıraktı fakat Sekseki'yi öldürdü.

[1395] Taberî, V, 610, 617; İbnu'l-Esîr, III, 438; İbn Kesîr, VI, 529
[1396] Taberî, V, 617-618; İbnu'l-Esîr, III, 438
[1397] Taberî, V, 617-618; İbnu'l-Esîr, III, 438
[1398] Taberî, V, 618; İbnu'l-Esîr, III, 438-439; İbn Kesîr, VI, 530
[1399] Taberî, V, 619; İbnu'l-Esîr, III, 439; İbn Kesîr, VI, 530-531

Habeşî'yi ise Süleymoğullarına teslim etti. Onlar da onun burnunu ve diğer bazı organlarını kestiler. Mervân Hıms problemini hallettikten sonra Haricî Dahhâk'a doğru yürüdü.[1400]

Rivayetlere göre, Süleyman b. Hişâm Husâf'da yenilince kaçarak, Irak'da bulunan Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz'e gelmiş ve onunla birlikte Dahhâk'ın yanına çıkıp ona biat etmiştir.[1401] Ancak daha sonra gelişen olaylardan onun, Hıms'ın Mervan tarafından kuşatılmasından sonra İbn Ömer'e gittiği anlaşılmaktadır.

Süleyman b. Hişam'ın bu ihtilal girişiminde, askerlerin onu bu işe teşvikinde, Suriyeli birçok grubun ona katılmasında ve birçok Suriye şehrinde olaylar çıkarmalarında şüphesiz, Emevî ailesi ve toplumun kararsız halini ve aynı zamanda şahsi çıkar dışında hiçbir şekilde açıklanamaycak hanedan fertleri arasındaki mücadelenin tehlikeli boyutunu gösteren açık işaretler vardır.[1402]

5-ABDULLAH B. ÖMER B. ABDULAZİZ'İN MERVAN B. MUHAMMED'E KARŞI ÇIKIŞI

Bir tarafta Yemenî-Kaysî çekişmeleri sonucunda kabile reislerinin önderlik ettiği karşıklıklar yaşanırken, diğer tarafta hanedan içinde de sıkıntılar devam ediyor, Emevîler gelmekte olan sonlarına aldırmadan yönetimi elegeçirmek için birbirleri ile mücadeleyi sürdürüyorlardı. Yezîd b. Velîd'in Irak'taki valisi Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz, Mervan'a biat etmeyecek kadar kendini güçlü görüyordu. Bu hareketinde de Kûfe'de oturan ve Suriye'nin Kays hâkimiyetine geçmesinden sonra buralarda tutunamayan Yemenli kabilelere güveniyor ve onlara dayanıyordu.[1403] Başlangıçta, kendisi için ciddi bir endişe olarak görmediğinden bu ayaklanmaya dikkatini yöneltmeyen Mervan, daha sonra eski valinin güçlenmesi ve niyetinin iyi olmadığını anlaması üzerine harekete geçti. Kayslıların ileri gelenlerinden ve İbn Ömer'in komutanlarından olan Nadr b. Saîd el-Hareşî'yi Irak valiliğine atadı. Beklenildiği gibi İbn Ömer valiliği ona teslim etmedi. Nadr Kûfe'ye döndü. İbn Ömer de Hîre'de kaldı. İki siyasi blok arasında yaklaşık dört ay süren çatışmalar oldu.[1404] Bu çatışmalarda Mudarlılar, Nadr'ın yanında yer alırken Yemenliler İbn Ömer'i desteklemişler ve onunla birlikte Nadr'a karşı savaşmışlardı. Mudarlılar, anası Mudar'ın Kaysiyye kolundan olan Velîd'in kanını talep ederek yola çıktığı için, Mervân'ın tarafını tutarak

[1400] Taberî, V, 619-620; İbnu'l-Esîr, III, 439
[1401] Yakubî, II, 269; Taberî, V, 620; İbnu'l-Esîr, III, 439
[1402] İsa, 189; Takkuş, 179
[1403] Taberî, V, 611; Wellhausen, **Arap Devleti ve Sukutu** 182, Takkuş, 178
[1404] Taberî, V, 610, 612; İbnu'l-Esîr, III, 441

Nadr'ın yanında yer aldılar. Yemenliler ise aralarında kan bağı bulunduğu için İbn Ömer ile beraberdiler. Aynı zamanda onlar; Velîd'in katledilmesinde de, Velid'in Hâlid el-Kasrî'yi öldürtmesinden dolayı Yezîd ile iş birliği yapmışlardı.[1405] Bu karışıklıkları fırsat bilen Hariciler, Dahhak b. Kays eş-Şeybânî liderliğinde 127(744-745) yılında Irak'a gelerek Kûfe'yi kuşattıklarında,[1406] Yemenliler ve Mudarlılar İbn Ömer'in teklifi ile onlara karşı birleşerek savaştılar. Ancak Hâricîler yenilgiye uğradıktan sonra tekrar eski konumlarına dönmüşlerdir.[1407]

Abdullah b. Ömer b. Abdulaziz, tek başına bir sonuç elde edemeyeceğini anlayarak ortak düşman Mervan'a karşı mücadele eden Dahhak ile anlaşma yoluna gitti. Daha sonra Süleyman b. Hişam b. Abdulmelik ile birlikte Dahhak'a biat etti.[1408]

II. DEVLET GÖREVLİLERİNİN İSYANLARI

1- ABDURRAHMAN B. HÂZİM'İN İSYANI

Mus'ab b. Zübeyr öldürüldüğü zaman İbn Hâzim, Temîmli Bahîr b. Verkâ es-Suraymî ile Nisabur'da savaşmakta idi. Abdülmelik, İbn Hâzim'e mektup yazarak kendisine biat etmeye davet etti ve buna karşılık Horasan'ın gelirlerini yedi yıl süreyle kendisine vereceğini bildirdi. Abdülmelik bu mektubunu Numeyrli Sevra b. Eşyem ile göndermişti. İbn Hâzim kendisine yapılan teklifi kabul etmediği gibi, elçiye kötü davranıp getirdiği mektubu yedirdi.[1409]

Abdülmelik, İbn Hâzim'den olumsuz cevap alınca, İbn Hâzim'in Merv üzerindeki vekili olan Bukeyr b. Vişah'a mektup yazarak, kendisine Horasan'ı vereceğini bildirmiş, ve ona çeşitli vaatlerde bulunmuştu. Bunun üzerine Bukeyr, Abdullah b. Zübeyr'e olan biatini bozmuş, halkı Abdülmelik'e biat etmeye çağırmıştı. Mervliler onun bu davetini kabul ettiler. İbn Hâzim durumu haber alınca; Bukeyr'in üzerine gelmesinden ve böylelikle Mervliler ile Neysâburluların kendisine karşı birleşmelerinden çekinmişti. Bu bakımdan İbn Hâzim, Bahîr'i bırakıp Merv üzerine gitmiş, oğlu Yezîd'i de Tirmiz'de bırakmıştı. Bahîr ise İbn Hâzim'i takip etmiş ve Merv yakınlarında ona yetişmişti. İbn Hâzim onunla çarpıştı ve bu çarpışmada İbn Hâzim

[1405] Taberî, V, 612, 613, 615; İbnu'l-Esîr, III, 441
[1406] Taberî, V, 614; İbnu'l-Esîr, III, 441
[1407] Taberî, V, 612; İbnu'l-Esîr, III, 442; Apak, 244
[1408] Taberî, V, 616-617; İbnu'l-Esîr, III, 442
[1409] Belâzurî, **Futûh,** 584; Taberî, V, 21; İbnu'l-Esîr, III, 65. Sinan b. Mükemmil el-Ganevî ile gönderdiği de söylenmiştir. İbnu'l-Esîr'e göre mektubu getiren Sevade b. Eştem olmuştur. (İbnu'l-Esîr, III, 65)

öldürüldü.[1410] İbn Hâzim'ın başı Bükeyr'e getirildi. O da başı Abdulmelik'e gönderdi. Abdulmelik, İbn Hâzim'in başını Şam'da diktirdi.[1411]

İbn Hâzim'in öldürülmesinin hemen akabinde Bahîr, Abdülmelik'e mektup yazıp ölüm haberini bildirdi. Ancak başını göndermedi, Bahîr İbn Hâzim'in öldürülmesi sırasında Merv halkı ile birlikte Bukeyr b. Vessâc'ı da göndermiş, Bukeyr İbn Hâzim'in başını alıp Abdülmelik'e götürmek istemişse de Bahîr onu engellemişti. Bunun üzerine Bukeyr elindeki demir bir çubukla Bahîr'e vurmuş, sonra onu hapsetmiş ve başı alarak Abdülmelik'e göndermiş ve İbn Hâzim'i öldürenin kendisi olduğunu bildirmişti. İbn Hâzim'in başının gelmesi üzerine Abdülmelik, Bahîr'in elçisini çağırtarak ona: "Bu ne oluyor?" diye sorunca elçi: "Bilmiyorum, ben İbn Hâzim öldürülünceye kadar onların yanından ayrılmadım." diye cevap vermişti.[1412]

Kaynaklarınmızda yer alan rivayetlere göre İbn Hâzim, Abdullah b. Zübeyr'in öldürülmesinden sonra öldürülmüştü. Abdülmelik de ona İbn Zübeyr'in başını göndererek, kendisinin itaatine girmesini emretmiş, fakat İbn Hâzim Abdullah'ın başını yıkamış, kefenlemiş ve onu Medine halkına göndererek Abdülmelik'in mektubunu getiren elçiye mektubu yedirmiş ve "Şayet bir elçi olmasaydın seni öldürmüştüm" diye çıkışmıştı. Başka rivayetlere göre ise İbn Hâzim elçinin ellerini ve ayaklarını keserek öldürmüş ve ebediyyen Abdülmelik'e itaat etmemek üzere yemin etmişti.[1413]

2- MUTARRİF B. MUĞÎRE B. ŞU'BE'NİN İSYANI

Muğîre b. Şu'be'nin çocukları, babaları gibi kabileleri arasında ileri gelen kişilerdi. Haccac Irak'a vali olarak geldiğinde, durumları hakkında bilgi aldığı Urve'yi Kûfe'ye, Hamza'yı Hemedân'a, Mutarrif'i de Medâin'e vali olarak atadı.[1414] Bunlar gerçekten işlerini ve görevlerini en iyi şekilde yapmaya çalışan kişilerdi.[1415]

Şebîb'in 77 yılında ayaklanması sırasında Medâin valisi olan Mutarrif, Haccâc'a mektup yazıp yardım istemiş, Haccâc da, Sebre b. Abdurrahman b. Mihnef ve Abdullah b. Kunnaz'ı ikiyüzer kişilik kuvvetlerle ona yardımcı olarak göndermişti. Mutarrif'in Medâin'de bulunduğu sırada Şebîb gelip Medain'in bir kasabası olan Behurasîr'de konakladı. Kan dökmek istemeyen Mutarrif, tek geçiş yeri olan köprüyü keserek Şebîb'e haber gönderip, neye davet ettiklerini anlayıp düşünmek amacıyla

[1410] Belâzurî, **Futûh,** 585; Taberî, V, 22; İbnu'l-Esîr, III, 65-66
[1411] Belâzurî, **Ensâb**, 585
[1412] Taberî, V, 22-23; İbnu'l-Esîr, III, 66
[1413] Taberî, V, 23; İbnu'l-Esîr, III, 66
[1414] Belâzurî, **Ensâb,** VII, 397-398; Taberî, V, 106
[1415] Taberî, V, 106

arkadaşlarından bazılarını kendisine göndermesini istedi.[1416] Bu isteği üzerine Şebîb bazı adamlarını Mutarrif'e gönderdi. Mutarrif, niçin isyan ettiklerini ve insanları neye çağırdıklarını sorunca "Bizler Allah'ın Kitabı'na ve Rasûlü'nün sünnetine davet ediyoruz. Bizi bunlardan intikam almaya iten şey; onların gelen ganimet gelirlerini kendilerine ayırmaları, Allah'ın suçlar için koymuş olduğu cezaları uygulamamaları ve zorbalıkla davranmalarıdır."[1417] dediler.

Mutarrif, Şebib'in adamlarının söyledikleri ile kendi düşüncelerinin paralellik arzettiğini[1418] görünce onlara; "Sizler haktan başka bir şeye davet etmiyorsunuz ve apaçık bir zulmün intikamını almak istiyorsunuz. İşte ben size uyuyorum; birlik olabilmemiz için siz de davet edeceğim şeye ve bana tabi olunuz" deyince, Şebib'in adamları Mutarrif'e teklifini söylemesini, şayet söyleyeceklerinin doğru olduğuna inanırlar ise kabul edeceklerini bildirdiler. Bunun üzerine Mutarrif şöyle konuştu: "Ben sizleri bu zalimlerle, uydurdukları yeni bidatleri dolayısıyla savaşmaya ve onları Allah'ın Kitabı'na, Peygamber'inin sünnetine davet etmek üzere çarpışmaya çağırıyorum. Onlarla emirlik işinin Müslümanlar arasında şûra ile olması ve Müslümanların Ömer b. Hattâb'ın bıraktığı şekilde diledikleri kimseyi başlarına geçirmelerini sağlamak için çarpışacağız; çünkü Araplar şûradan maksadın Kureyşlilerin başa geçmesi olduğunu öğrenirlerse buna razı olurlar ve böylece sizin de tabileriniz ve yardımlarınız çoğalmış olur." Şebîb'in adamları ona şu cevabı verdiler: "İşte bu bizim kabul edemeyeceğimiz bir görüştür."[1419] Ayrıca, Kureyş'in bu konuda hak sahibi olduğuna inanmadıklarını, nasıl Kureyş Peygamber'in vefatından sonra en iyilerini seçti ise kendilerinin de en iyilerini seçmeleri gerektiğini vurguladılar.[1420] Görüşmelerin burada tıkandığı anlaşılıyor. Şebib'in adamları daha sonra Mutarrif'in yanından kalkıp gittiler. Dört gün süreyle birbirlerinin yanına gidip gelmelerine rağmen bir görüş etrafında birleşemeyince onu bırakıp çekildiler.[1421] İsyancılarla yaptığı görüşmelerden bir sonuç alamayan Mutarrif, kendisine samimî olarak öğüt veren ve güvendiği kimselere, Haccâc'ın ve Abdülmelik'in zulümlerinden söz etti ve hâlâ onlara muhalif olup karşı çıkmayı her şeye üstün tuttuğunu, bunun

---

[1416] Taberî'nin bildirdiğine göre Mutarrif'in elçileri arasında Süveyd b. Süleym ile Muhallil b. Vail de vardı. (Taberî, V, 108)
[1417] Belâzurî, **Ensâb,** VII, 398-399; Taberî, V, 107; İbnu'l-Esîr, III, 125
[1418] Belâzurî'nin Ebu Ebeyde'den naklettiği rivayete göre Mutarrif, Haccac'ın uygulamalarını beğenmiyor, onun düşüncelerini eleştiriyor, hatta öldürülmesinin helal olacağına inanıyordu. (Belâzurî, **Ensâb**, VII, 397-398)
[1419] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 399; Taberî, V, 108-110; İbnu'l-Esîr, III, 125
[1420] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 400
[1421] Bu görüşmelerde konuşulanların ayrıntıları için bkz. Taberî, V, 107-111

dinin bir gereği olduğunu, yardımcı bulacak olursa bu işe kalkışacağını söyledi. Ayrıca bu yakın arkadaşlarına kendisi ile Şebîb'in arkadaşları arasında geçen konuşmaları nakletti ve kendisine uyacak olurlarsa Abdülmelik'e de, Haccâc'a da itaat etmekten vazgeçeceğini ilâve ederek ne yapması gerektiği konusunda görüşlerini sordu.[1422]

Arkadaşlarından bazıları Mutarrif'e isyancılarla aralarında geçen konuşmaları ve görüşlerini gizli tutmasını önerdiler. Bazıları da bu işin gizli kalmayacağını, haberin mutlaka Haccac'a ulaşacağını, bu nedenle kendisini kurtarmanın yollarını aramasını istediler.[1423]

Dönüşü olmayan bir yola girdiğini fark eden Mutarrif, Abdulmelik'e ve Haccac'a karşı isyan etmeye karar verdi ve görüşlerini kabul edenleri kendisine itaat etmeye çağırdı. Mutarrif'in görüşü; Abdülmelik ve Haccâc'ın görevlerinden uzaklaştırılmaları, onlara yapılan biatin bozulması, buna karşılık Allah'ın Kitabına ve Peygamber'in sünnetine davette bulunulması ve Müslümanların yönetimi için başa geçecek kimsenin, istediklerini seçebilecekleri bir sistem olan şûra yoluyla belirlenmesiydi. Mutarrif ile birlikte olanların kimisi bu konu üzerinde ona biat ederken diğer kimi de onu bırakıp geri döndüler. Çevreden de insanlar gelip kendisine biat ettiler. Bunun üzerine Mutarrif, Haricîleri bırakıp Medâin'den Deskere'ye geldi.[1424]

Mutarrif, Deskere'den Hulvan'a doğru yola koyuldu. Orada Sa'dlı Süveyd b. Abdurrahman, Haccâc'ın valisi olarak görev yapıyordu. Süveyd, Haccâc'a karşı kendisini mazur göstermek gayesiyle ona karşı koymak istedi, ancak daha sonra Mutarrif'in bırakıp gitmesine fırsat verdi. Mutarrif'in isyanını öğrenen Has'amlı Haccac b. Cariye kabilesinden yaklaşık otuz kişi ile birlikte ona katıldı.[1425] Kardeşi Hamza b. Muğîre'nin bulunduğu Hemedân'a yaklaşınca Mutarrif kardeşi Hamza'ya, Muğire b. Şu'be'nin azaldı kölesi Yezid b. Ebi Ziyad ile haber gönderip durumunun iyi olmadığını, sıkıntı içinde olduğunu, yapabileceği kadar ondan mal ve silâh yardımı yapmasını istedi.[1426] Hamza da ona gizlice istediklerini gönderdi.[1427] Mutarrif Kum, Kâşân ve İsfahan'a varıncaya kadar yoluna devam etti. Bu bölgedeki şehirlere kendi amillerini atadı,[1428] ayrıca pek çok kişi de onun yanına gelip etrafında toplandı. Bunlar

[1422] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 400; Taberî, V, 108-110; İbnu'l-Esîr, III, 125
[1423] Belâzurî, **Ensâb,** VII, 400; Taberî, V, 110; İbnu'l-Esîr, III, 125
[1424] Belâzurî, Ensâb, VII, 400; Taberî, V, 111; İbnu'l-Esîr, III, 125-126
[1425] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 401; Taberî, V, 111-112
[1426] Taberî, V, 112
[1427] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 401; Taberî, V, 113; İbnu'l-Esîr, III, 126
[1428] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 401; Taberî, V, 114; İbnu'l-Esîr, III, 126

arasında Sakîfli Süveyd b. Sirhân, Neha'lı Bukeyr b. Hârûn ve Rey şehrinden de yüze yakın kişi vardı.[1429]

İsfahan valisi Berâ b. Kabîsa, Haccâc'a mektup yazarak Mutarrif'in durumunu bildirdi ve ondan yardım istedi. Bunun üzerine Haccâc ona posta binekleri ile birlikte peş peşe asker gönderdi. Ayrıca Haccâc, Rey valisi Adiy b. Vettad el-Iyâdî'ye mektup göndererek Mutarrif'in üzerine yürümesini, Berâ ile birlikte ona karşı savaşmasını emretti.[1430] Bunun üzerine Adiy altı bin kadar savaşçı ile birlikte Rey'den hareket edip, Berâ b. Kabîsa ile bir araya geldi. Diğer taraftan Hamza b. Muğîre, Haccâc'a haber gönderip kardeşine karşı savaşamayacağına dair özür beyan etti. Haccâc onu azletmek istediyse de Hamza'nın da karşı çıkacağından korktuğu için vazgeçti. Ancak daha sonra Hemedân'da Hamza'nın güvenlik kuvvetlerinin başında bulunan İcl kabilesinden Kays b. Sa'd'a mektup yazarak onu Hemedân'a vali tayin ettiğine dair kararname gönderdi ve Hamza b. Muğîre'yi yakalayıp hapsetmesini emretti.[1431]

Hemedân'da İcl ve Rebialılardan çok sayıda kişi bulunuyordu. Kays b. Sa'd, Hamza'nın yanına kendi aşiretinden bir grup kişi ile birlikte giderek Hemedân'a vali tayin edildiğine dair Haccâc'ın gönderdiği kararnameyi ve Haccâc'ın kendisinin yakalanmasını emreden mektubunu okuttu. Hamza bunu itaatle kabul ettiğini söyledi. Bunun üzerine Kays, Hamza'yı tutuklayarak hapse koydu. Böylelikle Haccâc, Mutarrif ile savaşta, Hemedân'da bulunması dolayısıyla kardeşine mal, silâh ve asker yardımında bulunacağından çekindiği Hamza'dan yana kendisini rahatlatmış oldu.[1432]

Adiy b. Vettad ile Berâ b. Kabîsa, birleşip Mutarrif'e doğru harekete geçtiler. Mutarrif'e yaklaştıklarında siperler açıp,[1433] savaş düzeni aldılar. İki taraf arasında meydana gelen şiddetli çarpışmalarda, Mutarrif'in adamları bozguna uğradı ve kendisi ile birlikte taraftarlarından pek çok kişi öldürüldü. Mutarrif'i, Fezâreli Umeyr b. Hubeyre öldürmüş, başını alarak Ümeyyeoğullarına götürmüş[1434] ve bu başarısından dolayı iyi bir mevki sahibi olmuştur.[1435] Mutarrif ile birlikte öldürülenler arasında Yezîd b. Ebî Ziyâd ve Ezdli Abdurrahman b. Abdullah b. Afif de vardı.

Mutarrif'ın karargâhında birçok kişi esir alınmıştı. Esirlerin mensup oldukları kabileleri, Adiy'e gelerek akrabaları için eman istediler. Becile kabilesi gelip Bukeyr

[1429] Taberî, V, 114; İbnu'l-Esîr, III, 126
[1430] Belâzurî, **Ensâb,** VII, 401-402; Taberî, V, 115;
[1431] Taberî, V, 114-115; İbnu'l-Esîr, III, 126
[1432] Taberî, V, 114; İbnu'l-Esîr, III, 126
[1433] Taberî, V, 116
[1434] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 403; Taberî, V, 117-118; İbnu'l-Esîr, III, 127
[1435] Taberî, V, 117-118; İbnu'l-Esîr, III, 127

b. Hârûn, Sakif kabilesi de Süveyd b. Sirhân için eman istediler. Adiy onların hepsine emân verdi. Kendisinden ayrıca Has'amlı Haccâc b. Câriye'ye[1436] de emân vermesi istenmişti. Ancak Haccâc'ın, hayatta ise kendisine gönderilmesini emreden mektubu ulaşınca Haccâc b. Câriye, Adiy görevden alınıncaya kadar gizlenip durdu. Daha sonra Hâlid b. Attâb b. Verkâ'nın emirliği sırasında ortaya çıktı.[1437]

Adiy b. Ziyâd, isyancılara karşı başarı ve gayret gösteren kimseleri Haccâc'ın yanına göndermiş, Haccâc da onları ödüllendirmiştir.[1438]

Haccâc, halk arasında itibarlı bir kişi olan Mutarrif ile mücadelesinde, her tür propaganda aracını kullanmıştır. Bu çerçevede onun güçlü nesebi üzerinde spekülasyon yaparak, onun Muğîre b. Şu'be'nin çocuğu olmadığını bile söylemekten geri durmamıştır.[1439]

Mutarrif, toplum tarafından kabul görmüş biri olmasına rağmen siyasi yönden yaptığı hatayı, hayatıyla ödemiştir. Mutarrif'in Haricilerin görüşünü paylaştığı şekilindeki iddialar doğru değildir. Onun düşüncesi, Belâzurî'nin ifadeleriyle "İbnu'l-Eş'as'ın isyanına katılan âlimlerin görüşü gibi"[1440] idi.

3- ABDURRAHMAN B. MUHAMMED B. EŞ'AS'IN İSYANI

81(701) yılında Muhammed b. Eş'as'ın oğlu Abdurrahman, beraberinde bulunan Irak ordusu ile birlikte Haccâc'a muhalefet etti ve savaşmak üzere üzerine yürüdü.[1441]

Haccâc, Abdurrahman b. Muhammed'i büyük bir ordunun başında Rutbil'in ülkesine göndermiş, Abdurrahman da Rutbîl'in ülkesinde kaleler fethedip birçok ganimet aldıktan sonra, durumu Haccâc'a iletti ve askerlerinin; bölgenin havasına alışmalarına, Rutbîl'in ülkesinde iyi bir istihbari çalışma yapıp yolları öğreninceye ve haracını toplayıncaya kadar ilerlememe görüşünde olduğunu bildirdi.[1442]

Abdurrahman'ın taleplerini içeren mektup Haccâc'a ulaşınca, Haccâc onun isteklerine şiddetle karşı çıktı. Gönderdiği mektubun, anlaşma yaparak ateşkesle dinlenmek isteyen, sayıca az ve güçsüz bir düşmana lütufkârlıkta bulunmak isteyen bir

---

[1436] İbnu'l-Esîr'de Haccac b. Harise olarak geçmektedir. (İbnu'l-Esîr, III, 127)
[1437] Belâzurî, **Ensâb,** VII, 403; Taberî, V, 118-119; İbnu'l-Esîr, III, 127
[1438] Taberî, V, 106; İbnu'l-Esîr, III, 127
[1439] Taberî, V, 106; İbnu'l-Esîr, III, 127
[1440] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 404
[1441] Halife b. Hayat, 215, Belâzurî, **Futûh,** 562; Taberî, V, 145; İbnu'l-Esîr, III, 143
[1442] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 311-312; İbn A'sem, IV, 85; Taberî, V, 145; İbnu'l-Esîr, III, 143; Wellhausen, **Arap Devleti,** 110

kimsenin mektubunu andırdığını, oysa bu düşmanların Müslümanların kanını döktüğünü, dolayısıyla emrettiği şekilde ülkelerinin içlerine doğru ilerleyerek, kalelerini yıkmasını, savaşçılarını öldürmesini ve çoluk çocuklarını esir almasını emretti. Arkasından başka bir mektup daha göndererek emrini yerine getirmemesi durumunda görevini kardeşi İshak b. Muhammed'e bırakmasını emretti.[1443]

Bunun üzerine Abdurrahman, askerleri toplayıp onlara hitap ederek; kendilerinin iyiliğini istediğini, onlar için faydalı olanı yapmaya çalıştığını, bu çerçevede düşüncelerini Haccâc'a yazılı olarak bildirdiğini belirtti. Ancak aldığı cevapta, Haccac'ın kendisini güçsüz ve zavallı olmakla itham ettiğini ve alelacele kendilerini alarak daha dün kardeşlerinin helak olup gittiği düşmanın ülkesinin içlerine doğru ilerlemesini emrettiğini söyledi. Daha sonra da kendisinin onlardan biri olduğunu; yollarına devam edecek olurlarsa onlarla geleceğini, istemeyecek olurlarsa, kendisinin de ileri gitmeyi kabul etmeyeceğini vurguladı.[1444]

Bu konuşma üzerine herkes ayaklanarak "Allah'ın düşmanının dediğini kabul etmiyor ve itaat etmiyoruz" diye bağırdılar. Askerler, Haccac'ın olumsuz tutumlarını, onun kendilerini ölüme gönderdiğini dile getirdikten sonra Haccac'a olan itaatlerini bozup, Haccâc'ı görevden alıp Irak'tan sürmek ve kendisine sürekli olarak yardımcı olmak üzere Abdurrahman'a biat ettiler.[1445] Ancak burada Abdülmelik'e itaattan çıkmaları ile ile ilgili hiç bir söz söylemediler.[1446]

Abdurrahman; Büst'e Şeybânlı İyâd b. Himyân, Zerenc'e Temîmli Abdulah b. Âmir'i tayin edip Rutbîl ile de "galip gelecek olursa, kendisi kaldığı sürece kendisinden ebediyyen haraç almamak, bozguna uğrayacak olursa Rutbîl'i korumak üzere" barış yaptıktan sonra Irak'a dönmek üzere yola koyuldu.[1447] Fâris'e geldiklerinde askerler bir araya toplanıp birbirlerine: "Abdülmelik'in vali olarak tayin ettiği Haccâc'a karşı çıkmakla Abdülmelik'e de karşı çıkmış oluruz" diyerek Abdurrahman'ın yanında toplandılar. Burada çok azı dışında Abdülmelik'e olan biatlerini bozup[1448] Abdurrahman'a "Bizler Allah'ın Kitabı, Peygamber (s.a.v.)'inin sünneti üzerine dalâlet

[1443] Belâzurî, **Ensâb,** VII, 312-313; Taberî, V, 146; İbnu'l-Esîr, III, 143-144
[1444] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 313; İbn A'sem, IV, 85; Taberî, V, 146; İbnu'l-Esîr, III, 144
[1445]Belâzurî, **Ensâb**, VII, 314; Taberî, V, 146-147; İbnu'l-Esîr, III, 144. İbn A'sem'in bildirdiğine göre, isyan etmeye karar verdiğinde İbnu'l-Eş'as, ordusunda bulunan ileri gelen bazı komutanlarını Haccac'a karşı kışkırtmak için, Haccac'ın ağzından onların öldürülmeleri için mektuplar yazmış ve bunları onlara okutturmuş ve onların isyanına katılmalarını kolaylaştırmıştır. (İbn A'sem, IV, 86)
[1446] Halife b. Hayat, 215; Belâzurî, **Ensâb**, VII, 314; Taberî, V, 147; İbnu'l-Esîr, III, 144. İbn A'sem'de, isyancıların Abdulmelik'i hal ettiklerine dair bilgiler varsa da, olayın gelişimine bakarak henüz bu aşamada bu konuda bir düşüncelerinin oluşmadığı anlaşılmaktadır.
[1447] Taberî, V, 147; İbnu'l-Esîr, III, 145
[1448] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 319; Taberî, V, 148; İbnu'l-Esîr, III, 145; Wellhausen, **Arap Devleti,** 110

sahipleriyle cihat ederek onları görevden almak ve yasakları çiğneyenlerle savaşmak üzere bey'at ediyoruz"[1449] diyerek yeniden biat ettiler. Yolda rastladıkları herkes onlara katılıyordu. Wellhausen'i ifadeleri ile "sanki her şeyi berabrinde sürükleyen bir çığ" harekete geçmişti.[1450]

Haccâc durumu haber alınca Basra'ya geldi ve Abdülmelik'e mektup yazarak durumu bildirip[1451] kendisine acele asker göndermesini istedi.[1452] Abdurrahman'ın durumunu haber alan, toplumun psikolojisini iyi okuyan ve o sırada Horasan'da bulunan Mühelleb,[1453] önce Abdurrahman'a mektup yazıp onu kalkışacağı hareketin tehlikesi konusunda uyardı, sonra da Haccâc'a mektup yazarak bazı tavsiyelerde bulundu. O, Iraklıların ilk çıkışlarında bir kızgınlıkları, çocuklarına ve hanımlarına özlemleri olduğunu, bu yüzden ailelerinin yanına gidinceye, çocuklarının kokusunu alıncaya kadar onlara ilişmemesi gerektiğini ve ailelerinin yanındayken üzerlerine saldırmasını tavsiye etti. Haccâc Mühelleb'in bu mektubunu okuyunca ona hakaret ederek "bu görüşüyle benim iyiliğimi gözetmedi. O amcasının oğlunu korumak istiyor" [1454] diyerek onu suçladı.

Haccâc'ın mektubu ulaşınca Abdülmelik, bu durumdan oldukça endişelendi ve Hâlid b. Yezîd b. Muâviye'yi çağırarak ona mektubu okuttu. Hâlid "Ey Mü'minlerin emîri! Eğer bu olay Sicistân'dan başlamış geliyorsa bundan korkma, ancak Horasan'dan gelirse ben bundan korkarım" diyerek endişelerini dile getirdi.[1455] Abdülmelik Haccâc'a göndermek üzere bir ordu hazırladı. Haccâc her gün Abdülmelik'e, Abdurrahman'ın durumunu bildirmek üzere mektuplar gönderiyordu.[1456]

Haccâc Mühelleb'in tavsiyesine uymayarak Abdurrahman ile karşılaşmak üzere Basra'dan yola çıkarak Tüster'e kadar geldi. Düceyl'e kadar bir öncü kuvvet gönderdi. Bu öncü kuvvetler Düceyl Nehri yakınlarında Abdurrahman'ın atlıları ile karşılaştılar. Burada meydana gelen şiddetli çarpışmalardan sonra Haccâc'ın öncü kuvvetleri bozguna uğradı ve Haccâc'ın adamlarından pek çok kişi öldürüldü. [1457] Bu olay 81 yılının Kurban Bayramı'nın birinci (M. 24 Ocak 701) günü oldu. Bozgun haberini alan Haccâc, Basra'ya geri döndü. Abdurrahman'ın askerleri de onu takip

[1449] Taberî, V, 148; İbnu'l-Esîr, III, 145
[1450] Wellhausen, **Arap Devleti,** 110
[1451] İbn A'sem, IV, 92-93; Taberî, V, 148-149; İbnu'l-Esîr, III, 145-146
[1452] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 321
[1453] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 319
[1454] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 320-321; Taberî, V, 148-149; İbnu'l-Esîr, III, 145-146
[1455] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 321; İbn A'sem, IV, 93-94; Taberî, V, 149; İbnu'l-Esîr, III, 146
[1456] Taberî, V, 149; İbnu'l-Esîr, III, 146
[1457] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 322-324; İbn A'sem, IV, 95-96; Taberî, V, 150; İbnu'l-Esîr, III, 146

ettiler, onlardan bazı kişileri öldürdüler ve ağırlıklarının bir kısmını ellerine geçirdiler. Haccâc Zâviye'ye kadar gelip konakladı. Burada yiyecek topladı ve Basra'yı Irak halkına bıraktı. Daha sonra askerlere yüz elli milyon dirhem dağıttı.[1458]

Bu arada Abdurrahman, Basra'ya kadar ilerlemesine devam etti. Abdurrahman Basra'ya 82 yılının Zilhicce ayının son günü (14 Şubat 701) girdi.[1459] Zimmîlerin Müslüman olup şehirlere yerleşmesi nedeniyle harac gelirleri düşünce Haccac, onlardan cizye almak için herkesi zorla köylerine geri göndermiş, onların maruz kaldıkları bu zulmü gören herkes, Haccâc'a karşı kin beslemeye başlamıştı.[1460] Haccac'ın özellikle mevaliye karşı uyguladığı politikalardan rahatsız olan başta kurrâlar ve yaşlılar olmak üzere bütün Basralılar, Haccâc ve onunla birlikte bulunan Suriyelilerle savaşmak üzere Abdurrahman'a biat ettiler.[1461]

Haccâc, karargâhının etrafına siperler kazdı. Abdurrahman da Basra'nın etrafında siperler kazdı.[1462] Karşılıklı hazırlıklar yapıldıktan sonra bu yılın Muharrem (Şubat-Mart 701) ayında Haccâc'ın askerleri ile Abdurrahman b. Eş'as'ın askerleri arasında Zaviye'de oldukça şiddetli bir çarpışma olmuş[1463] ve yine Muharrem ayında defalarca birbirlerinin üzerine yürüyüp hücum etmişlerdi. Muharremin son günlerinde aralarındaki çarpışma tekrar şiddetlenmiş, Haccâc'ın Kureyş ve Sakifli askerleri yenilerek yanına varıncaya kadar gerilemişler ve siperlerinin önünde gırtlak gırtlağa çarpışmışlardı.[1464] Başlangıçta üstün olan Abdurrahman'ın askerleri ilerleyen saatlerde geri çekildiler ve Abdurrahman ile birlikte Kûfe'ye doğru gitmeye başladılar. Abdurrahman ile birlikte Basra'nın ileri gelen suvarileri de Kûfe'ye gittiler.[1465] Basralılar ile Haccâc arasındaki çatışmalar, Abdurrahman'ın ayrılmasından sonra birkaç gün daha devam etti.[1466] Bu şiddet olaylarında Ezdli Ukbe b. Abdülgâfir, Harisli Abdullah b. Razzam ve Munzir b Carud ile ilim adamlarından bir topluluğun da bulunduğu pek çok kimse öldürüldü.[1467] Burada dikkat çeken bir gelişme olmuştur. Kendine karşı isyan etmiş olmalarına rağmen Haccâc, Basralıları yenilgiye uğrattığında, çoğunluğu Suriyelilerden oluşan askerlerini, yağma ve değişik şekillerde

[1458] Taberî, V, 150; İbnu'l-Esîr, III, 146
[1459] Taberî, V, 151; İbnu'l-Esîr, III, 146
[1460] Belâzurî, **Ensâb,** VII, 320; Taberî, V, 182; İbnu'l-Esîr, III, 146
[1461] Taberî, V, 151; İbnu'l-Esîr, III, 146
[1462] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 325; Taberî, V, 151; İbnu'l-Esîr, III, 146
[1463] Halife b. Hayat; 216; Taberî, V, 151-152; İbnu'l-Esîr, III, 147
[1464] Taberî, V, 151-152; İbnu'l-Esîr, III, 147
[1465] Taberî, V, 152; İbnu'l-Esîr, III, 147
[1466] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 328
[1467] Taberî, V, 152; İbnu'l-Esîr, III, 147

zulum yapmalarından korktuğu için şehre sokmamış, her hangi bir kadının evine giren askeri de ölümle cezalandıracağını açıklamıştır.[1468]

Haccâc, Hakem b. Eyyüb'ü Basra'ya tayin edip Abdurrahman'ın peşine düştü. Haccâc Basra'ya giderken Abdurrahman b. Abdullah b. Âmir el-Hadramî'yi Kûfe'de vekil bırakmıştı. Abdurrahman ile Haccâc arasında devam eden şiddet olaylarını fırsat bilen Haccâc'ın Medâin valisi Matar b. Nâciye, Kûfe üzerine yürüdü. Haccac'ın baskıcı tutumundan bıkmış olan Kûfeliler de Matar ile birlikte ayaklanarak İbnü'l-Hadramî'yi ve onunla birlikte bulunan dört bin Suriyeliyi Kûfe'den çıkardılar.[1469]

İbnü'l-Eş'as Kûfe'ye vardığında Kûfe halkı çıkıp İbnü'l-Eş'as'ı karşıladılar. İbnü'l-Eş'as saraya gidince Matar b. Naciye, beraberinde bulunan Temîmoğullarına mensup kişilerle birlikte ona karşı koymak istedi ise de Abdurrahman'ın adamları tarafından yakalandı. Abdurrahman Matar'ı önce hapsetti, daha sonra serbest bıraktı. Abdurrahman Kûfe'de hâkimiyetini sağlayınca başta Basralılar olmak üzere herkes onun etrafında toplanmaya başladı.[1470]

Haccâc Abdurrahman b. Muhammed ile çarpışmak üzere Basra'dan Kûfe'ye yürümüş ve "Deyr Kura" denilen yerde konaklamıştı. Abdurrahman ise "Deyru'l-Cemâcim"de yerleşmişti.[1471]

Haccâc'a olan kızgınlıklarından dolayı ona karşı savaşmağa karar veren Kûfeliler, Basralılar, ilim adamları ve diğer silâhlı kişiler Deyru'l-Cemâcim'e gelerek Abdurrahman'ın etrafında toplandılar. Yalnız maaşlı askerlerin sayısı yüz bin kişi idi. Mevaliden de[1472] bir o kadar vardı. Diğer taraftan Haccâc'a da Şam'dan yardımcı kuvvetler gelmiş ve bunlarla birlikte Deyr Kura'ya vardı.[1473]

Durum o kadar ciddi bir hal aldı ki, başkentte halife ve ileri gelen yöneticiler Haccac'ın geleceğini tartışmaya başladılar. Kureyşli ve diğer ileri gelenler gerekirse Haccac'ı görevden almasını önerdiler. Tartışmalar sonunda Abdülmelik ile Şamlılar, "Iraklılarla savaşmaktansa Haccâc'ı almak onlarları razı edecek ise onu azletmek daha kolaydır, böylelikle kan dökülmesini de önlemiş oluruz" kararına vardılar.[1474] Abdülmelik, oğlu Abdullah ile Musul bölgesinde bulunan kardeşi Muhammed b. Mervân'ı oldukça kalabalık birer ordu ile birlikte gönderdi. Onlara isyandan ve şiddet

[1468] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 329
[1469] Belâzurî, **Ensâb,** VII, 331; Taberî, V, 154; İbnu'l-Esîr, III, 148
[1470] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 332-333; Taberî, V, 154-155; İbnu'l-Esîr, III, 148
[1471] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 335; Taberî, V, 156; İbnu'l-Esîr, III, 148
[1472] Taberî, V, 156
[1473] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 336; Taberî, V, 156; İbnu'l-Esîr, III, 148
[1474] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 336; Taberî, V, 156; İbnu'l-Esîr, III, 148-149

olaylarından vazgeçmeleri karşılığında Iraklılara Haccâc'ın azledilmesini ve Şamlılara verildiği şekilde bunlara da maaşlarının verilmesini, Abdurrahman b. Muhammed'in Irak'ta istediği yere gidip yerleşmesini, yerleşeceği yerde kendisi hayatta, Abdülmelik de halife olarak kaldığı sürece vali olarak kalmasını teklif etmelerini söyledi. Irak halkı bu teklifi kabul edecek olursa Abdülmelik Haccâc'ı Irak valiliğinden azledecek, Muhammed b. Mervân Irak valisi olacaktı. Şayet Irak halkı bu teklifi kabul etmeyecek olursa Haccâc, kendileri de dâhil olmak üzere hepsinin emîri ve savaşı idare edecek komutan olacak, Muhammed b. Mervân ile Abdullah b. Abdülmelik onun emri altında kalacaklardı.[1475]

Haccâc, bu güne kadar kendisine bundan daha çok ağır gelen hiç bir durumla karşılaşmamıştı, çünkü Iraklıların kendisinin azledilmesini kabul edeceklerinden ve dolayısıyla azledilmekten korkuyordu. Haccac Abdülmelik'e, teklifinin yanlış olduğunu, Irak halkına kesinlikle güvenilemeyeceğini, eğer kendisini azlederse kısa süre sonra halifenin kendisine de muhalefet edip üzerine yürüyeceklerini söyledi.[1476]

Ancak Abdülmelik Irak halkına Haccâc'ın görevden alınması teklifinin yapılmasından başka bir çözüm kabul etmiyordu. Irak'a gelen Abdullah ile Muhammed, Iraklılara Abdülmelik'in teklifini ilettiler. Iraklılar da düşünmek ve karar vermek için süre istediler. Iraklılar İbnü'l-Eş'as'ın huzurunda toplandılar. Başlangıçtan beri Halife'ye karşı ihtilali düşünmeyen İbnü'l-Eş'as, düşmanı Haccac'ın görevden alınması ve kendisine teklif edilen valilik ile istediğini almış olacağından, onlara Halife'nin teklifini kabul etmeleri yönünde bir konuşma yaptı. Kalabalık olmaları nedeniyle kendilerinden emin olan Iraklıların her biri bir taraftan atılarak onların sıkıntı, açlık, azlık ve zillet içerisinde bulunduklarını, buna karşılık kendilerinin sayıca fazla, malları ve malzemelerinin çok olduğunu belirterek böle bir teklifi kabul etmeyeceklerini söylediler ve Abdülmelik'e olan biatlerini tekrar bozdular.[1477]

Bunun üzerine her iki taraf çarpışmak üzere meydana çıkıp savaş düzeni aldılar.[1478] Haccâc sağ kanadına Kelbli Abdurahman b. Süleym'i, sol kanadına Lahmli Umâre b. Temîm'i, süvarilerin başına Kelbli Süfyân b. Ebred'i, piyadelerin başına ise Hakemli Abdullah b. Hubeyb'i geçirirken Abdurrahman b. Muhammed ise sağ kanadına Has'amlı Haccâc b. Hârise'yi, sol kanadına Temîmli Ebred b. Kurra'yı, süvarilerin başına Haşimî Abdurrahman b. Abbâs b. Rabîa'yı, piyadelerin başına

[1475] Belâzurî, **Ensâb,** VII, 336; Taberî, V, 156; İbnu'l-Esîr, III, 148-149
[1476] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 337; Taberî, V, 156; İbnu'l-Esîr, III, 149
[1477] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 337-338; Taberî, V, 157; İbnu'l-Esîr, III, 149
[1478] Taberî, V, 157; İbnu'l-Esîr, III, 150

Muhammed b. Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı, yan destek kuvvetlerinin başına Hârisli Abdullah b. Rizâm'ı, âlimlerin başına Cebele b. Zahr b. Kays el-Cu'fî'yi getirdi ki bu ilim adamları arasında Saîd b. Cübeyr, Âmir eş-Şa'bî, Taylı Ebu'l-Bahterî[1479] ve Abdurrahman b. Ebî Leylâ gibileri de vardı[1480]

Her iki taraf her gün karşılıklı olarak birbirlerinin üzerine yürüyor ve çarpışıyorlardı. Iraklılara gerekli yiyecek maddeleri Kûfe'den ve çevresinden geldiğinden bolluk içerisinde bulunuyorlardı. Şamlılar ise darlık ve sıkıntı içerisinde olup yiyecek maddelerinin fiyatları yükseliyor ve âdeta bir kuşatma altıdaymışcasına bir çok yiyecekten mahrum kalıyorlardı. Bu durumda olmalarına rağmen sabah akşam çarpışmalarına devam ediyorlardı.[1481]

Haccâc'ın üç ayrı birliği Abdurrahman'ın Cebele b. Zahr komutasındaki Kurrâ Birliği üzerine hamle yapınca, ilim adamları birliğe karşı yaptıkları konuşmalarıyla hem onları savaşa teşvik etmişler hem de Emevî yönetimine karşı bakışlarını net bir şekilde ortaya koymuşlardır. Fakih Abdurrahman b. Ebî Leyla konuşmasında "Ey Kurrâ topluluğu! Kaçmak bütün insanlar arasında en çok sizin için çirkindir, çünkü ben Ali b. Ebî Tâlib'in Şam halkıyla karşılaştığımızda şöyle dediğini işittim: "Ey Müminler! Kim yapılmakta olan bir haksızlık veyahut da yapması teklif edilen bir kötü iş görür de onu kalbiyle reddederse o kurtulmuş ve bundan uzak olmuş olur. Bunu diliyle reddeden kimse ecir kazanır ve bir öncekinden daha faziletlidir. Kim de Allah'ın kelâmının en yüksek, zalimlerin sözünün ise en alçak olması için o münkere karşı kılıcıyla çıkarsa işte bu kimse hidayet yolunu bulmuş ve kalbini yakîn nuru ile doldurmuş olur." Haydi siz de bu, haramı helâl kabul eden, İslâm'da olmadık şeyleri uyduran, hakkı bilmeyen ve tanımayan, bid'atçi ve düşmanlıkla hareket edip bu türlü davranışlara asla karşı çıkmayan bu kimselerle çarpışınız"[1482] demiştir. Ebû'l-Bahterî de şöyle dedi; "Ey insanlar! Sizler bunlarla hem dininiz, hem de dünyalığınız için savaşınız." Şa'bî ise şöyle konuştu; "Ey insanlar! Bunlarla savaşınız. Bu konuda hiç bir tereddüde düşmeyiniz. Allah'a yemin ederek söylüyorum, ben yeryüzünde bunlardan daha çok zulüm uygulayan, verdikleri hükümlerde daha çok haksızlık yapan hiç bir

[1479] Ebu'l-Bahteri, aslen arap olmayıp Tay kabilesinin mevâlisindendir. Kûfeli, Fakih ve muhaddistir. Bu savaşta ilim adamlarının, kendisini başlarına kumandan tayin etmek istediklerinde bu görevi, kendisinin Arap olmadığını hatırlatarak Araplardan birine vermenin daha isabetli olacağını söyleyerek reddetmiştir. Bu savaşta ya da İbnu'-Eş'as ile birilkte iken Düceyl savaşında ölmüştür. (İbn Sa'd, VI, 292) (Ayrıca bkz. Eskicioğlu, Osman, "*Ebu'Bahteri, Said b. Firuz"* **DİA,** c.10, s.296-297)

[1480] Halife, 221; Belâzurî, **Ensâb,** VII, 338; Taberî, V, 158; İbnu'l-Esîr, III, 150. Bu çatışmalara katılan ilim adamlarının isimleri için Halife b. Hayyat'a bakılabilir.

[1481] Taberî, V, 158; İbnu'l-Esîr, III, 150

[1482] Taberî, V, 163; İbnu'l-Esîr, III, 154

kesim bilmiyorum."[1483] Saîd b. Cubeyr de benzeri sözler söyledi. Sonra Cebele şunları ekledi; "Bunların üzerine son derece kararlı bir hamle yapınız, onları kendi saflarına geri püskürtünceye kadar asla bırakmayınız."[1484]

Gerçekten onların üzerine oldukça kararlı bir hamle yaptılar. Gelen birliklerle çarpıştılar, sonunda onları yerlerinden geri püskürtüp dağıttılar. Saflarının içlerine dalıncaya kadar ileri gittiler ve yerlerinden uzaklaştırdılar. Bu çatışmalarda komutanları olan Cebele b. Zahr öldürüldü.[1485] Bu çatışmalarda birçok ilim adamı hayatını kaybetti. [1486]

Cebele'nin başı Haccac'a getirilince onu mızrağa takıp Suriyelilere göstermiş ve bunun zaferin başlangıcı olduğunu söyleyerek onları savaşa teşvik etmiştir.[1487] Bu çatışmalarda akrabalar farklı taraflarda yer almak durumunda kalmıştır. Abdurrahman b. Avf er-Ruâsî ortaya atılarak teke tek çarpışmak için bir rakip istediğinde Suriyelilerden bir kişi onun önüne geldi ve birbirleriyle vuruşmağa başladılar. Birbirlerine kim olduklarını sorduklarında her ikisi de "Ben Külâblıyım" deyince amca çocukları olduklarını anladılar ve birbirlerini bıraktılar.[1488]

İki grup arasındaki çatışmalar yüz gün devam etti.[1489] Çatışmaların son günlerinde oldukça şiddetlene çarpışmada, Abdurrahman ile birlikte olanlar Haccâc'ın askerlerine karşı üstünlük sağladılar. Sağladıkları bu üstünlük ile Haccâc'ın askerlerinin bozguna uğrayacağından ve kesin bir şekilde yenileceklerinden emindiler. Tam bu sırada Haccâc'ın sağ kanadının komutanı olan Süfyân b. Ebred Abrurrahman'ın sol kanadında bulunan Temîmli Ebred b. Kurra üzerine hamle yaptı. Ebred b. Kurra söz edilmeğe değmeyecek şekilde basit bir direniş gösterdikten sonra geri çekilip bozguna uğradı. Herkes Ebred b. Kurra'nın, beraberindekilerle bozguna uğraması için anlaşmış olduğunu zannetti. Ebred bu şekilde yenilince onun tarafındaki saflar dağıldı ve her iki taraf birbirine karıştı. Abdurrahman, askerlerini yanına çağırdı. Bir grup etrafında toplandı. Suriyeliler yanına yaklaşıncaya kadar yerinde kaldı. Kendisiyle birlikte bulunanlarla Suriyelilere karşı direnmeye çalıştıysa da Suriyeliler karargâhına kadar girdiler.[1490]

[1483] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 339-340; Taberî, V, 163;
[1484] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 340; Taberî, V, 164; İbnu'l-Esîr, III, 154
[1485] Taberî, V, 164; İbnu'l-Esîr, III, 155
[1486] Belâzurî, **Ensâb,** VII, 340; Taberî, V, 167; İbnu'l-Esîr, III, 156
[1487] Taberî, V, 165
[1488] Taberî, V, 166; İbnu'l-Esîr, III, 155
[1489] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 340; İbnu'l-Esîr, III, 156
[1490] Taberî, V, 168; İbnu'l-Esîr, III, 156

Arkadaşlarının tavsiyesi üzerine[1491] Abdurrahman ve beraberindekiler karargâhı terk edip yanında İbn Ca'de b. Hubeyre ve ailesi ile birlikte Felluce'deki İbn Ca'de'nin köyüne kadar geldiler. Burada göz yaşarlı içerisinde ailesi ile vedalaşıp Kûfe topraklarından ayrıldı.[1492]

Daha sonra Haccâc Kûfe'ye geri döndü, Muhammed b. Mervân Musul'a, Abdullah b. Abdülmelik de Şam'a geri döndüler. Haccâc da Abdurahman ile birlikte savaşa katılmış olanlardan biat almağa başladı.[1493] Haccâc, biat alırken Iraklıları küçük düşürmek ve yaptıkları işin ne kadar kötü olduğunu göstermek için çok farklı bir yöntem uygulamıştır. Biat aldıklarından, öncelikle bu yaptıklarıyla kâfir olduklarına dair şahitlik etmelerini istemiş, şahitlik edenlerden biat almış, kâfir olduğunu kabul etmeyenleri ise öldürmüştür. Haccac'a her iki tarafta da yer almamamış olan Has'amlı bir adam getirildi. Haccâc ona durumunu sorunca o da her iki taraftan da ayrı ve uzak olduğunu bildirdi. Bunun üzerine Haccâc ona, "sen o zaman uygun fırsat bekleyen birisisin. Kâfir olduğuna şahitlik ediyor musun?" deyince adam ona "o zaman ben çok kötü bir insanım demektir. Seksen yıl Allah'a ibadet edeyim, sonra da kâfir olduğuma şahitlik edeyim ha!" Bu sefer Haccâc ona; "Etmezsen seni öldürürüm" deyince adam da "öldürecek olsan bile etmem" diye cevap verdi. Haccâc da onu öldürdü. İster Şamlılardan, isterse Iraklılardan olsun, bu kişiye acımayan olmadı.[1494]

Haccac, Basra'yı ve Kûfe'yi yeniden itaat altına aldıktan sonra, soruşturma başlatmış ve Abdurrahman ile ile birlikte şiddet olaylarına adı karışanları sorguya çekmiştir. Haccâc'ın sorguya çektiği kişilerden birisi de Kümeyl b. Ziyâd'dır. Sorgudan sonra Haccâc emir verdi ve Kümeyl öldürüldü.[1495] Aynı şekilde öldürülenler arasında Tufeyl b. Hakîm et-Taî, Kays b. Mesud, İmran b. Isam el-Anberî[1496] ve A'şa Hemdan gibi ilerigelen kişiler de vardı.[1497]

Kûfe'de kaldığı bir aylık süre içinde Haccâc, halkın kin ve nefretine neden olacak başka bir uygulama daha başlatmıştır. Suriyelileri askerleri Kûfelilerin evlerine yerleştirmiştir. Böylelikle o, askerleri başkalarının evine yerleştiren ilk kişi

[1491] Taberî, V, 168; İbnu'l-Esîr, III, 156
[1492] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 342; Taberî, V, 168-169
[1493] Taberî, V, 169; İbnu'l-Esîr, III, 156
[1494] Taberî, V, 169; İbnu'l-Esîr, III, 156
[1495] Taberî, V, 170; İbnu'l-Esîr, III, 157
[1496] İbn A'sem, IV, 107-109
[1497] İbn A'sem, IV, 107; Taberî, V, 178-180; İbnu'l-Esîr, III, 162-164.

olmuştur.[1498] Ancak daha sonra meydana gelen olumsuz bazı olaylar nedeniyle bu uygulamadan vaz geçip Suriyelileri Kûfe evlerinden çıkarmıştır.[1499]

Abdurrahman bozguna uğrayıp Kûfe'den kaçtıktan sonra Basra'ya geldi. Bozguna uğrayıp kaçan birçok kişi gelip tekrar onun etrafında toplandı. Bunlar arasında Kureyşli Ubeydullah b. Abdurrahman b. Semura b. Habîb b. Abdüşems de vardı. Haccac Medain'de bulunan Sa'd b. Ebi Vakkas''ın oğlu Muhammed üzerine yürüyünce o da Abdurrahman'ın yanına gitti. Abdurrahman, son bir hamle için aralarında Şeybânlı Bistâm b. Maskala b. Hubeyre'nin bulunduğu yanında toplanan büyük bir kalabalıkla Haccâc'a doğru yürüdü. Çok kişi ona ölüm üzere biat etmişti. Abdurrahman ve beraberindekiler Meskin'de toplandılar.[1500]

Horasan'dan Hâlid b. Cerîr b. Abdullah Kûfe askerlerinden bir grup ile birlikte Abdurrahman'ın üzerine geldi. Şaban (Eylül 702) ayında on beş gün boyunca birbirleriyle son derece şiddetli bir şekilde çatıştılar. Bu çatışmalarda Haccâc'ın silâhlı askerlerinin başında bulunan Kaynlı Ziyâd b. Gaysem öldürüldü. Onun ölümü Haccâc için de, arkadaşları için de bir yıkım oldu. Haccâc geceyi askerleri savaşa teşvik etmekle geçirdi. Askerlerine kendilerinin Allah rızası için düşmanlarının ise dünyalık için çarpıştıklarını söyleyerek Allah'ın yardımının mutlaka kedilerine geleceğini söylüyordu. Sabah olunca erkenden çatışmaya başladılar ve bu, aralarındaki en şiddetli çarpışma oldu. Abdurrahman ve beraberindekiler bozguna uğradılar. Fakîh Abdurrahman b. Ebî Leylâ ve Taylı Ebû'l-Bahterî öldürüldüler. Bistâm b. Maskala b. Hubeyre Kûfe ve Basralılardan kahramanlıklarıyla tanınan dört bin atlı ile birlikte kılıçlarının kınlarını kırarak harekete geçtiler. Bunun üzerine Haccâc okçuları çağırarak onlara ok atışı yapmalarını emretti. Herkes etraflarını sardı ve bir kaç kişi hariç hepsi öldürüldü. Abdurrahman b. Eş'as da Sicistân'a doğru gitti[1501] ve daha sonra Rutbîl ile birlikte onun ülkesine gitti.[1502]

Abdurrahman'ın Rutbil'in yanında olduğunu öğrenen Haccâc'ın mektupları Rutbîl'e peş peşe geliyor ve Haccâc Abdurrahhmanı göndermesi için ona baskı yapıyordu. Baskılara daha fazla dayanamayan Rutbil, Abdurrahman ve beraberindekileri tutuklayıp Haccac'ın bölge valisi Umâre b. Temim'e gönderdi. Ancak Abdurrahman yolda öldü. Bunun üzerine başını alıp diğerleriyle birlikte

[1498] İbnu'l-Esîr, III, 157
[1499] Taberî, V, 170
[1500] Belâzurî, **Ensâb,** VII, 347; Taberî, V, 170; İbnu'l-Esîr, III, 157
[1501] Taberî, V, 170-171; İbnu'l-Esîr, III, 157-158
[1502] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 347; İbn A'sem, IV, 114; Taberî, V, 173-174; İbnu'l-Esîr, III, 159-160

Umare'ye ulaştırdılar. Umare de diğerlerini de öldürüp başlarını Haccac'a, o da halife Abdulmelik b. Mervan'a gönderdi. [1503]

İbnu'l- Eş'as'ın 81(701)'den 84-5(704)'e kadar süren isyanı, Emevîlerin tüm zamanlarının en tehlikeli isyanı olmuştur. Bu harekete Basralısı-Kûfelisi, âlimi-mevâlisi ve genci-yaşlısıyla bütün Iraklılar katılmışlar ve Hacac'ı oldukça zor durumda bırakmışlardır. Öyleki merkezi hükümet isyancıların taleplerine boyun eğmeyi bile düşünmeye başlamıştır. Bu kadar büyük bir isyanın çıkşında ve bu kadar geniş bir taban bulmasında elbette bir takım nedenlerin rolü vardır. Wellhausen, isyanın asıl sebebini, Suriye ile Irak arasındaki iktidar mücadelesine bağlamaktadır. Haccâc'ın sert idaresinden genellikle bir hoşnutsuzluk vardı ve soyları ile övünen Kureyş ve ötekileri, onu, Sakîf kabilesine mensubiyetinden dolayı hakîr görüyorlardı. Bu çerçevede Arap ileri gelenleri, devlet kudretinin temsilcisi olan Suriyeli halk tabakasının ezici ve küçük düşürücü tavrına karşı harekete geçmişti.[1504] Diğer bir ifadeyle isyan, Iraklıların Haccac'ın şahsında odaklanan Suriye boyunduruğunu atmak için giriştikleri bir hareketti.[1505] Ayrıca, Kûfe ve Basra mevalisi, hâkim sınıf Araplarla hak ve hukuk bakımından eşit olmak, onlar gibi maaş defterlerine kaydedilmek ve cizyeden kurtulmak gibi düşüncelerle isyana geniş bir katılım sağlamışlardır. İbnu'l Eş'as, hareketine dînî herhangi bir dayanak sunmamış olmasına rağmen, askerlerin zafere ulaştıklarında, "kâfir" olduklarını ikrar etmiş olan mahkûmları bağışlamaları ve kelâmî ve diğer dînî tartışmalarda şöhret kazanmış ilim adamlarının desteğini alması harekette az da olsa dini bir yönün bulunduğunu göstermektedir.

4- ÖMER B. EBİ'S-SALT'IN İSYANI

Haccâc'ın Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as'a karşı muzaffer olmasından sonra Abdurrahman'la yenilgiye uğrayanlardan pek çok kişi, bu karışıklıklar içerisinde Rey'i eline geçirmiş bulunan Ömer b. Ebi's-Salt'ın etrafında toplandı. Yenilgiye uğrayanlar bu şekilde Rey'de toplanınca üzerlerinden Cemâcim'in kötü etkisini kaldıracak bir iş yapmak istediler. Ömer'e, Haccâc'a ve Kuteybe'ye karşı isyan etmesini telkin ettiler. Ömer bunu kabul etmeyince babası Ebi's-Salt'a bu konuda ısrar etmesini söylediler. Baskılara daha fazla dayananamayan Ömer, babasının da isteğiyle isyan bayrağını açtı.[1506]

[1503] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 352-57; İbn A'sem, IV, 114-115; Taberî, V, 188-190; İbnu'l-Esîr, III, 170
[1504] Wellhausen, **Arap Devleti,** 115-116; Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri,** 86
[1505] Yıldız, Hakkı Dursun, *"İbnu'l-Eş'as, Abdurrahman b. Muhammed",* **DİA,** c, XXI, s. 32-33
[1506] Taberî, V, 180; İbnu'l-Esîr, III, 166

Durumu haber alan Horasan valisi Kuteybe isyancıların üzerine harekete geçti. Kuteybe'nin üzerine geldiği haberini alan Ömer, onunla savaşmak üzere hazırlıklarını yaptı. Karşı karşıya gelen gruplar arasında şiddetli çatışmalar oldu. Ancak çoğunluğu Temîmli Ömer'le birlikte olanlar verdikleri sözde durmadılar. Ömer yenilgiye uğrayıp kaçarak[1507] Taberîstân'a gitti. Taberîstân Asbahbez'i onu alıp himaye etti, izzet ve ikramda bulundu.[1508]

Kuteybe Rey şehrine girdikten sonra Haccâc'a Ömer'in durumunu ve Taberîstân'a kaçışını bildirdi. Bunun üzerine Haccâc Asbahbez'e şöyle bir mektup yazdı: "Ya kendilerini veya kellelerini bana gönder, aksi takdirde hiç kimse seni benden koruyamaz." Bunun üzerine Asbahbez onları yemeğe davet etti. Ömer'i öldürdü, babasını da esir olarak Haccâc'a gönderdi. Her ikisini de öldürüp kellelerini gönderdiği de söylenmiştir.[1509]

5- KUTEYBE B. MUSLİM'İN İSYANI

Velîd b. Abdülmelik, kardeşi Süleyman'ı veliahtlıktan alıp yerine oğlu Abdulaziz'i getirmeyi istediğinde, Irak valisi Haccâc ile Horasan valisi Kuteybe bu düşüncesine destek vermişler, hatta Abdulaziz'e biat edilmesi için çalışmışlardı.[1510] 96(715) yılında Velîd'in ölümü üzerine Süleyman halife olunca Kuteybe, Süleyman'ın Yezîd b. Mühelleb'i Horasan'a vali yapmasından korkmaya başladı.[1511] Çünkü daha önce Haccac'ın döneminde Kuteybe Mühelleb ailesinin mallarına el koymuştu.[1512] Kuteybe hilâfetini tebrik için Süleyman'a bir mektup yazdı. Bu mektupta kendi önemini, Abdülmelik'e olan bağlılığını, kendisini Horasan'daki görevinden azletmediği takdirde aynı bağlılığı kendisi için de sürdüreceğini dile getirdi.[1513] Yazdığı ikinci mektupta, yaptığı fetihlerden, Acem meliklerinin gözündeki değerinden, gücünden, onların içerisine nasıl korku düşürdüğünden bahsediyor ve Mühelleb aşiretini kötüleyerek, Horasan'a Yezîd'i tayin etmesi halinde ona baş kaldıracağından

[1507] Taberî, V, 180; İbnu'l-Esîr, III, 166
[1508] İbnu'l-Esîr, III, 166
[1509] İbnu'l-Esîr, III, 166
[1510] Belâzurî, **Futûh,** 594. Süleyman halife olunca Kuteybe, "Ahmak birisi halife oldu " diye bunu halka duyurmuştu.
[1511] Taberî, V, 273; İbnu'l-Esîr, III, 234
[1512] İbn A'sem, IV, 188
[1513] İbn A'sem, IV, 188; Taberî, V, 274; İbnu'l-Esîr, III, 234

bahsediyordu. Kuteybe üçüncü bir mektup daha yazarak, bunda da kendisine baş kaldırdığından hilâfetini kabul etmediğinden bahsediyordu.[1514]

Süleyman, Kuteybe ile uğraşmak istemediğinden, elçisine Kuteybe'yi Horasan'da bırakacağına dair bir ahit verdi. Ancak, elçinin geri dönüşünü beklemeden isyan ettiğini açıkladı.[1515] Halkın kendisine katılacağını düşünen Kuteybe, halka yaptığı konuşmada halka yaptığı icraatlardan ve iyi işlerden bahsetti[1516] ve Süleyman'ı azlettiğini açıklayıp onları kendi görüşüne katılmaya davet edince hiç kimse, Kuteybe'nin bu davetini kabul etmedi.[1517]

Bunun üzerine umduğunu bulamayan ve şoka giren Kuteybe çok kızdı ve özellikle Beni Temim, Beni Bekr b. Vail ve Ezdlilere sövüp saymaya ve onları ihanetle suçlamayıp hakaret etmeye başladı. [1518]

Bu arada Süleyman'ın Kuteybe'yi vali tayin ettiğini bildiren mektubu geldi. Mektubunda ayrıca hapsetmiş olduğu kimseleri serbest bırakmasını, askerlere atıyyelerini vermesini ve memleketine dönmek isteyenlere izin vermesini istiyordu. Aslında askerleri de bunu bekliyorlardı. Bunun üzerine Kuteybe ayağa kalktı ve "Ey insanlar! Süleyman sizlere, sivrisineğin kollarının inciğini ihsan etmiştir. Sizler, yakın bir zamanda, kestiği hayvan etinin yenilmesi helal olmayan bir çocuğa biat etmeye çağrılacaksınız!"[1519] Bu sırada askerler, onun kendilerine sövüp sayıp hakaret etmiş olmasından dolayı ona kırgındılar. Bundan dolayı Kuteybe özür diledi ve sözlerine şöyle devam etti: "Ben çok sinirlenmiştim; ne söylediğimi bilmiyordum. Sizlerin hayır ve iyiliğinden başka bir şey istemedim."

Bunun üzerine askerler kendi aralarında konuştular ve eğer memleketimize dönmeye izin verirse onun için hayırlı olur; izin vermediği takdirde kendisinden başkasına kızmasın!" dediler. Askerlerin bu sözlerini öğrenen Kuteybe, onlara bir

---

[1514] İbn A'sem, IV, 191; Taberî, V, 274; İbnu'l-Esîr, III, 234. Rivayetlere göre bu üç mektubu Bâhile soyundan bir adamla Süleyman'a gönderdi ve "İlk mektubu önce ver. Eğer Yezid yanındaysa ve mektubu okuduktan sonra ona verirse, ikinci mektubu ver. Eğer yine aynı şekilde davranırsa bu defa üçüncü mektubu ver. Fakat birinci mektubu okuyup Yezîd'e vermezse, diğer iki mektubu verme" diye tembih etti. Kuteybe'nin elçisi geldi, Süleyman'ın huzuruna çıktı. O sırada Yezîd de Süleyman'ın yanında hazır bulunuyordu. Elçi Kuteybe'nin yazdığı ilk mektubu verdi. Süleyman mektubu okuyup Yezîd'e verdi. Elçi ikinci mektubu sundu, Süleyman bunu da okuyup Yezîd'e verdi. Elçi bu defa üçüncü mektubu verdi. Bunu okuyunca Süleyman'ın rengi birden bire değişti. Bu üçüncü mektupta şunlar yazılıydı; "Eğer beni görevimde bırakmazsan ve teminat vermezsen, seni hilâfetten azlederim, sana isyan eder ve pek çok insanı sana karşı kışkırtırım." (İbn A'sem, IV, 191; Taberî, V, 274.)

[1515] İbn A'sem, IV, 191-192; Taberî, V, 274; İbnu'l-Esîr, III, 235

[1516] Konuşmasının ayrıntıları için bakz. Taberî, V, 275

[1517] Belâzurî, **Ensâb**, 594; Taberî, V, 275; İbnu'l-Esîr, III, 235

[1518] İbn A'sem, IV, 193-194; Taberî, V, 276; İbnu'l-Esîr, III, 236

[1519] Belâzurî, **Futûh,** 594

konuşma yaptı; kendilerine yaptığı iyilikleri saydı; kendisine karşı vefasızlıklarını ve muhalefetlerini kötüledi. Ayrıca onları, kendilerine karşı Arap olmayan askerlerden yardım istemekle tehdit etti. Ancak askerler onunla savaşmayı kararlaştırdılar ve onun teklifini kabul etmediler. [1520] Halk da bu duruma kızdı ve Süleyman'ın azlini iyi görmedi. Aksine Kuteybe' yi azletmeğe ve ona karşı çıkmağa karar verdiler.[1521] Hudayn b. el-Münzir'in başlarına geçmesini istediler. O bunu kabul etmeyip kendilerine Temimli Veki' b. Hassan b. Kays'ı tavsiye etti ve ondan başkasının bu işi yapamayacağını söyledi. Bunun üzerine askerler Veki' b. Hassan b. Kays'a gittiler. Askerlerin teklifini kabul etmesi üzerine ona biat ettiler.[1522]

O sırada Horasan'da, başlarında Hudayn b. Munzir'in olduğu Basra ve Âliye halkından dokuz bin, Bekr soyundan yedi bin savaşçı vardı.[1523] Dırar b. Husayn ed-Dabbi liderliğinde Temimden on bin kişi, Abdullah b. Ulvân kumandasında Abdü'l-Kays soyundan dört bin kişi, Abdullah b. Huzan önderliğinde Ezdlilerden on bin kişi vardı. Ayrıca, Cehm b. Zehr veya Ubeydullah b. Ali liderliğinde Kûfe'den yedi bin kişi bulunuyordu. Mevâlî ise yedi bin civarındaydı, bunlara da Deylem'den olan Hayyân kumanda ediyordu. [1524] Kays Aylanlıların dışında[1525] bu grupların her biri Kuteybe'ye karşı Vekî'in etrafında toplandılar.[1526] Halkın Veki'in etrafında toplanmaları İbn Kuteybe'yi daha da şaşırtmış, devamlı evinde yiyip içtiğinden bahsederek ilk önce buna inanamamıştı.[1527]

Kuteybe'nin etrafında ise sadece Kays Aylanlılar[1528] ailesi, ileri gelen arkadaşları ve güvendiği kimseler vardı.[1529] Kuteybe halkı kendi tarafına çekmek istediyse de bunda başarılı olamadı.[1530] Halk Kuteybe'ye karşı ayaklanmıştı. Kuteybe kardeşi Salih'i ikna için halkın içine gönderdi. Burada olaylar şiddete dönüştü ve Dabbeoğullarından birisi Salih'i okla başından vurarak öldürdü ve olaylar iyice büyüdü. Sonra Kuteybe'ye hücum ettiler ve onu mescidine kıstırdılar. Kuteybe orada bir süre mahsur kaldı. Sokaklarda tansiyon iyice yükselmeye başladı. Kuteybe'nin kardeşi Abdurrahman onlara doğru yönelince, çarşıda bulunanlar kendisine saldırıp

[1520] Belâzurî, **Ensâb**, 595; Taberî, V, 277; İbnu'l-Esîr, III, 236
[1521] Taberî, V, 276; İbnu'l-Esîr, III, 236
[1522] Belâzurî, **Ensâb**, 595; İbn A'sem, IV, 197-198; Taberî, V, 277; İbnu'l-Esîr, III, 236
[1523] Belâzurî, **Ensâb**, 594-598; Taberî, V, 277-278; İbnu'l-Esîr, III, 236
[1524] İbn A'sem, IV, 199; Taberî, V, 277-278; İbnu'l-Esîr, III, 236;
[1525] İbn A'sem, IV, 199
[1526] Taberî, V, 278; İbnu'l-Esîr, III, 237
[1527] İbn A'sem, IV, 199
[1528] İbn A'sem, IV, 199
[1529] Belâzurî, **Futûh,** 596;Taberî, V, 279; İbnu'l-Esîr, III, 237
[1530] Belâzurî, **Ensâb**, 596; Taberî, V, 279-280; İbnu'l-Esîr, III, 237

linç edip öldürdüler. Kontrolden çıkmış olan halk, Kuteybe'nin develerinin ve diğer hayvanlarının bulunduğu yeri yakıp yıktılar. Halk Kuteybe'nin çadırına kadar geldi ve iplerini kestiler. Kuteybe pek çok yerinden yaralandı. Cehm b. Zahr b. Kays'ın emriyle Sa'd Kuteybe'nin başını gövdesinden ayırdı. Kuteybe öldürüldüğünde 55 yaşındaydı. Kuteybe ile birlikte kardeşlerinden Abdurrahman, Abdullah, Salih, Husayn, Abdülkerim, Müslim ve oğullarından da pek çoğu öldürüldü.[1531]

Kuteybe öldürüldüğünde Vekî'in minberden yaptığı konuşma, olayın toplumsal ve psikolojik boyutunu bizlere göstermek açısından oldukça önemli ipuçları içermektedir. O ayrıca, bu konuşmada ortaya çıkan sonucun haklılığını ortaya koymak ve muhtemel reaksiyonları engellemek için ekonomik bazı taahhütlerde de bulunmakta ve fiyatların yükseltilmiş olduğunu söyleyip indirime gideceğini vurgulamak durumunda kalmıştır.[1532]

Veki', daha sonra Kuteybe'nin başını içlerinde Temim soyundan bir kişinin bile bulunmadığı bir grupla Selit b. Atiye el-Hanefi ile Süleyman'a gönderdi.[1533] Vekî' bundan sonra kendisine destek veren liderlere diyet borcunu ödemiştir.[1534] Kuteybe'nin öldürülmesi Horasan halkında derin izler bırakmıştır.[1535]

Veki' b. Sûd, Kuteybe'ye karşı gerçekleştirdiği halk hareketi ile Horasan'a yerleşip orayı hâkimiyeti altına alınca Süleyman kendisini oraya vali tayin etmek istedi. Ancak ona, Veki'i oraya tayin etmesi durumunda, bedeviliğinden ve kabalığından dolayı halkın ona karşı tutumunun farklı olacağı ve sonunda kargaşalık çıkacağı söylendi. O dokuz ay valilikte kaldıktan sonra Yezid b. Mühelleb vali olarak geldi. [1536]

Kuteybe'nin isyanı, çok tehlikeli bir boyuta ulaşmadan kabile çekişmeleri nedeniyle başlamadan bitmiş oldu. Bunda Kuteybe'nin daha önceki uygulamalarının da elbette etkisi olmuş, halk kendisini yalnız bırakmıştır. Eğer Horasan'da iç mücadele olmasaydı, olaylar çok daha farklı bir şekilde seyredebilir, merkezi yönetim için çok tehlikeli sonuçlar doğurabilirdi. Zaten Süleyman'ın böyle bir durumda onun üzerine asker gönderme ihtimali de çok fazla yoktu.

[1531] Taberî, V, 280-281; İbnu'l-Esîr, III, 238. Olayın ayrıntıları için bkz.. İbn A'sem, IV, 200-204
[1532] Taberî, V, 281-282; İbnu'l-Esîr, III, 238-239
[1533] Belâzurî, **Ensâb**, 597; İbn A'sem, IV, 205; Taberî, V, 282; İbnu'l-Esîr, III, 239
[1534] Taberî, V, 282; İbnu'l-Esîr, III, 239
[1535] Taberî, V, 284; İbnu'l-Esîr, III, 240
[1536] Belâzurî, **Futûh,** 597; İbn A'sem, IV, 206-208

6- YEZİD B. MUHELLEB'İN İSYANI

Süleyman b. Abdulmelik, Yezid b. Mühelleb'i önce Irak'a, karışıklıkların yatışmasından sonra da Horasan'a vali olarak göndermişti.[1537] Süleyman b. Abdülmelik, Yezîd b. Abdülmelik'in akrabaları olan Ebû Âkiloğullarını toplayıp sorguya çekmiş, ardından mallarını temize çıkarmaları için Yezîd b. Mühelleb'e teslim etmişti. Yezîd de onlara işkence etmişti.[1538]

99(117) yılında Süleyman'ın ölümü ile yerine geçen Ömer b. Abdulaziz, Yezid b. Mühelleb'i, devlet mallarını zimmetine geçirdiği gerekçesiyle Horasan'dan azledip hapse attı.[1539] Ömer b. Abdülaziz'in hastalığı iyice artıncaya kadar hapiste kalan İbn Mühelleb, Yezîd b. Abdülmelik'ten korktuğu için hapisten kaçarak, azadlıları ve taraftarları ile Irak'a doğru yola çıktı.[1540] Çok geçmeden halife öldü.

Ömer b. Abdulaziz'den sonra Yezid b. Abdulmelik'e biat edilinceYezîd, Basra ve Kûfe'de görevli olan Abdülhamid b. Abdurrahman ve Adiyy b. Ertât'a kendisine muhalif olan Yezîd'in kaçtığını ve Irak'a doğru hareket ettiğini bildirerek, gelen asiye karşı gereken tedbirleri almalarını istedi.[1541] Ayrıca Adiyy'e ilk tedbir olarak, İbn Mühelleb'e yardım ve yataklık edebilecek olan Basra'daki Mühelleb soyundan olanları yakalamasını söyledi. Adiyy, aralarında Mühelleb'in oğulları Mufaddal, Habîb ve Mervân'ın da bulunduğu bazı Mühellebîleri yakalayıp hapsetti. Yezîd Kutkutâne'ye kadar geldi. Abdülhamid bunlar üzerine Hişâm b. Müsâhik el-Kureşi komutasında Kûfe ehlinden oluşan bir ordu gönderdi. Bunlar Üzeyb denilen yere kadar gelip konakladılar. Yezîd onların yakınından geçmesine rağmen üzerine gidemediler.[1542] Yezîd Basra'ya doğru yürüyüşüne devam etti. Bu arada Adiyy b. Ertât Basra halkını Yezîd'e karşı toplamıştı. Fakat Yezid'in şehre girşini engellemek için askerî bir operasyona girişemediği görülüyor. Yezîd'i şehre girişte, yolda ailesi, kavmi, kendisine katılan taraftarları ve mevalisiyle kardeşi Muhammed b. Mühelleb'in bulunduğu kalabalık bir grup karşıladı.[1543]

Yezîd gelip evine yerleşince, daha önceki muhalif hareketlerde olduğu gibi yönetime karşı olan insanlar yanına gelip gitmeğe başladılar. İbn Mühelleb bir taraftan Yezid b. Abdulmelik'e mektup yazıp ondan eman isterken, diğer yandan Adiyy'e

---

[1537] Belâzurî, **Ensâb**, 597; İbn A'sem, IV, 187; Taberî, V, 286-287; İbnu'l-Esîr, III, 242
[1538] Belâzurî, **Ensâb,** V, 287; İbnu'l-Esîr, III, 265
[1539] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 290-292; Taberî, V, 312-313; İbnu'l-Esîr, III, 259-260
[1540] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 293; Taberî, V, 317; İbnu'l-Esîr, III, 265
[1541] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 295; Taberî, V, 328-329;İbnu'l-Esîr, III, 274-275
[1542] Belâzurî, **Ensâb,** VIII, 296; Taberî, V, 328-329;İbnu'l-Esîr, III, 274-275
[1543] Taberî, V, 328-329;İbnu'l-Esîr, III, 274-275

haber göndererek niyetinin kendisine karşı çarpışmak olmadığını, kardeşlerini serbest bırakması durumunda barış yapabileceklerini teklif etti. Fakat Adiyy bunu kabul etmedi.[1544]

Bu arada Yezid b. Mühelleb, ayaklanmasına dini ve sosyal nitelikte bir çıkış ve çekicilik noktası kazandırmaya çalıştı. O, sadece kendi soyundan gelen Yeminileri değil diğer Arap grupları ve hatta mevaliyi de işin içine katmak için bazı söylemler geliştirdi. Yezîd, Basralıları Allah'ın kitabı ve Hz. Peygamber'in Sünneti adına biat isteyip onları Suriyelilere karşı cihada davet etti. Bunun yanında yanına gelenlere altın, gümüş ve çeşitli hediyeler dağıtarak insanların gönüllerini kazanmaya çalıştı ve birçok taraftar topladı.[1545] Ancak, Yezid b. Mühelleb'e şehirde bulunan bütün kabileler, İbn Eş'as'a yaptıkları gibi toplu destek vermemişler, Basralı Ezd ve Bekrîler Yezid'e taraf olurlarken Mudarîlerin çoğunluğu ise kendilerine yakın politika takip eden Emevîlerin Basra valisi Adî b. Ertat el-Fezarî'nin yanında yer almışlardır.[1546] Hatta ilim adamları da ona destek vermediler.

Hükümet yanlıları ile muhalifler arasındaki gerginlik daha sonra şiddete dönüştü. Yeteri kadar taraftar topladığını düşünen Yezîd, harekete geçme zamanının geldiğine karar verip taraftarlarını topladı. Yönetimin yanında yer alan Kays, Temim ve Suriyeliler Yezid'e karşı çıkınca iki tarf arasında çatışma çıktı. Bu ilk çatışmalarda Yezîd ve arkadaşları hükümet yanlılarını hezimete uğrattılar ve onları hükümet konağına kadar kovaladılar. Şiddet olayları burada ve sokak aralarında da devam etti.[1547] Bu olaylar sırasında dükkânların yakılıp yıkıldığı belirtilmektedir.[1548] Bunun üzerine Adiyy, Yezîd'in karşısına kendisi de çıktı ve çatışmalar daha da şiddetlendi. Bu çatışmalarda, Musa b. Vecih Himyerî ve Haris b. Musarrif Ezdî gibi bir çok kişi öldürüldü. Çok kayıp veren Adiyy'in taraftarları hezimete uğradılar. Yezid b. Mühelleb'in taraftarları hükümet konağını ele geçirip buraya sığınan Adiyy'i yakaladılar. Bu arada halk hapiste olan Yezîd'in kardeşlerini kurtardı.[1549]

Yezîd 101(720) yılında Basra'yı ele geçirince Mâlik b. Münzir başta olmak üzere, yönetim taraftarı olan Temim ve Kays kabilesinin reisleri ülkenin çeşitli yerlerine kaçtılar. Bunlardan bir kısmı Kûfe'ye, bir kısmı da Şam'a gitti.[1550]

[1544] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 293; Taberî, V, 329; İbnu'l-Esîr, III, 275
[1545] Taberî, V, 330; İbnu'l-Esîr, III, 275
[1546] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 298-300; Taberî, V, 328-343; İbnu'l-Esîr, III, 274-286; Apak, 243
[1547] Taberî, V, 331; İbnu'l-Esîr, III, 276
[1548] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 298-303
[1549] Belâzurî, **Ensâb,** VIII, 307; Taberî, V, 331; İbnu'l-Esîr, III, 276
[1550] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 308; Taberî, V, 332; İbnu'l-Esîr, III, 276

Basra'da yaşanan olayları haber alan Kûfe emiri Abdulhamid b. Abdurrahman, Kûfe'de bulunan ve henüz olaylardan habersiz olan Hâlid b. Yezîd b. Mühelleb ve Hamal b. Zehr'i yakalayıp Şam'a gönderdi. Yezîd b. Abdülmelik de bunları hapsettirdi. Ölünceye kadar hapiste kaldılar.[1551]

Basra'nın asilerin eline geçtiği haberini alan halife Yezid b. Abdulmelik, kardeşi Mesleme b. Abdülmelik ve kardeşinin oğlu Abbâs b. Velîd b. Abdülmelik'in komutasında Suriye ve el-Cezîre halkından oluşan büyük bir orduyu Suriye'den yola çıkardı. [1552] Bu ordunun yetmiş bin ya da seksen bin kişiden oluştuğu rivayet edilir.[1553]

Mesleme ve Suriyelilerin geldiğini haberini alan İbn Mühelleb'in tarftarları gelen ordunun büyüklüğünden korkuya kapıldılar. Bunun üzerine İbn Mühelleb, halka karşı bir konuşma yaparak gelen orduya karşı onlara moral vermeye ve cesaretlendirmeye çalıştı. Yezid halkı yönetime karşı kışkırtmaya devam ederek onlara "Allah onları takbih etsin. Rasûlüllah (s.a.v.)'ın yasakladıklarını helâl kılan bunlar değil midir? Hem de bunları ipekli giyen ve haram çiğnemekten kaçınmayan Nabatileri ve Kıptîleri için mubah kılmışlardır. Ka'be'ye yürümüş ve yıkmışlar, sonra da taşları ve örtüleri arasında ateş yakmışlardır. Allah'ın laneti ve ahiretin kötülüğü onların üzerine olsun"[1554] diyerek onları Allah'ın kitabına ve Resulünün sünnetine davet edip hükümet güçleriyle mücadele etmenin kutsal bir görev olduğunu söyleyerek onları cihada teşvik etti.[1555] Ona göre Şamlılar ile savaşmak Türk ve Deylemlilerle ile savaşmaktan daha sevaptı. Bu konuşmalardan sonra Basralıların çoğunun Yezîd b. Mühelleb'in yardımına koştuğu belirtilir.[1556]

Ancak, bu halk hareketinin yeni şiddet olaylarına neden olmasından, dolaysıyla yine çok kan akmasından korkarak bu konuşmalara ve halkın harekete geçmesine karşı çıkanlar da vardı. Bunlardan biri olan ve İbn Mühelleb'in konuşmasını dikkatli bir şekilde dinleyen Hasan el-Basri, konuşmanın sonunda sesini yükselterek onun görüşlerine şiddetle karşı çıkarak onu kınamıştır. Hasan'ın sözlerine tehammül edemeyen Yezîd'in arkadaşları hemen Hasan el-Basrî'nin ağzını kapatıp oturttular.[1557] Hasan el-Basri daha sonra bayraklarını dikmiş Yezid'in emirlerini bekleyen halkın arasına karışıp onları gireşecekleri hareketten vaz geçirmeye çalıştı. Yezid'in daha

[1551] Taberî, V, 329; İbnu'l-Esîr, III, 276-277
[1552] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 310; Taberî, V, 329; İbnu'l-Esîr, III, 276-277
[1553] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 310; İbnu'l-Esîr, III, 276
[1554] Taberî, V, 336; İbnu'l-Esîr, III, 278
[1555] Taberî, V, 334-335; İbnu'l-Esîr, III, 277
[1556] Taberî, V, 334-335; İbnu'l-Esîr, III, 277
[1557] Taberî, V, 335-336; İbnu'l-Esîr, III, 278

düne kadar, bu halkın boynunu vurduğunu ve bunları rızalarını kazanmak için Mervânoğullarına gönderdiğini hatırlatıp, şimdi ise çıkarları ters düşünce onlara karşı savaşa hazırlandığını söyleyip onun emellerine alet olmamalarını istedi. Ayrıca kendisinin Yezid'e muhalefet ettiğini belirtip insanları da ona muhalefete çağırdı.[1558]

Yezîd Basra'ya kardeşi Mervân b. Mühelleb'i bırakarak, etrafına toplanan halk ile hareket edip hükümet güçlerini karşılamak üzere 16 bin kişi ile Vâsıt'a geldi. Yezîd b. Mühelleb oğlu Muâviye'yi burada bırakarak Vâsıt'tan ayrıldı. Beytülmali ve esirleri de onun yanında bıraktı.[1559] Kardeşi Abdülmelik b. Mühelleb'i Kûfe'ye doğru gönderdi. Onu Abbâs b. Velîd, Basra'dan gelmiş olan Temîm ve Kayslıların da bulunduğu kuvvetlerle Sûrâ'da karşıladı. İki grup arasında çıkan çatışmalarda Abdülmelik'in askerleri onları dağıtıp geri çekilmek zorunda bıraktılar. Bu arada Suriyeliler Abdülmelik'in ordusuna saldırdılar. Abdülmelik'in ordusu hezimete uğradı ve Yezîd'in yanına dönmek zorunda kaldı. Mesleme'nin komutasındaki ana kuvvetler de o sırada Yezid b. Mühelleb'in yakınına kadar geldi. Kûfe'den ve sınır boylarından pek çok insan Yezîd'e gelip katılmaya devam ediyordu. Kendisine katılan Kûfe ve Medineliler üzerine Abdullah b. Süfyân b. Yezîd b. Mugaffal Ezdî'yi, Mezhic ve Esedlilere Nu'man b. İbrahim b. Eşter'i, Kinde ve Rabîa kabilesine Muhammed b. İshâk b. Eş'as'ı, Temim ve Hemedân'a da Hanzala b. Attab b. Verkâ Temîmî'yi görevlendirdi. Bunların hepsini Mufaddal b. Mühelleb'in komutası altında topladı. İbn Mühelleb'in kuvvetleri yüz yirmi bin olarak sayıldı. Yezîd b. Mühelleb burada son kez arkadaşlarını savaşa teşvik etti.[1560]

Bu sırada Kûfe emiri Abdulhamid b. Abdürrahman Nuhayle'de karargâh kurmuş, suları bölmüş, İbn Mühelleb'e katılmasınlar diye Kûfe'ye gözcüler koymuştu. Mesleme'ye, başlarında Seyf b. Hani el-Hemedani'nin bulunduğu Kûfelilerden oluşan bir birlik göndermiş,[1561] Mesleme buna sevinmiş fakat bunların az olduğunu belirtince Abdulhamid, Sebre b. Abdurrahman b. Mihnef' el-Ezdi ile beraber bir bölük daha gön-dermişti.[1562]

Yezîd b. Mühelleb ile Mesleme b. Abdülmelik'in orduları nihayet karşı karşıya geldi. Her iki grupta savaş düzeni aldı.[1563] Çatışma önce teke tek çarpışmalarla

[1558] Belâzurî, **Ensâb,** VIII, 298-300; Taberî, V, 336; İbnu'l-Esîr, III, 278
[1559] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 317; Taberî, V, 336-337; İbnu'l-Esîr, III, 278
[1560] Taberî, V, 337-339**;** İbnu'l-Esîr, III, 279-280. Askerlerine irad ettiği hutbe için bkz. Taberî, V, 339
[1561] Belâzurî, **Ensâb,** VIII, 319; Taberî, V, 339**;**
[1562] Taberî, V, 339-340**;** İbnu'l-Esîr, III, 279-280
[1563] Taberî, V, 341; İbnu'l-Esîr, III, 281

başladı.[1564] Çatışmanın ileriki saatlerinde, Yezid'in askerleri fazla bir mukavemet göstermeden yenildiler.[1565] Sonunda Suriyeli süvariler Yezîd ve arkadaşlarına hücum edip Yezîd ve Muhammed b. Mühelleb'i öldürdüler. Safer 102(Ağustos 720) [1566]

Mesleme, Yezid'in ve ileri gelen arkadaşlarının başlarını Yezîd b. Abdülmelik'e gönderdi. [1567]

Yezîd katledildiği sırada Mufaddal b. Mühelleb Suriyelilerle savaşmaya devam ediyordu.[1568] Bir müddet böyle savaştılar. Bu sırada Mufaddal'a, Yezîd ve Muhammed'in çoktan öldürüldüğü haberi gelince insanlar etrafından dağıldı, bunun üzerine o da Vâsıt'a çekildi.[1569]

Mesleme bu çatışmalarda ele geçirdiği 2800[1570] esiri Kûfe'ye gönderdi, orada hapsettirdi. Yezîd b. Abdülmelik'in mektubu Muhammed b. Amr b. Velîd'e geldi. Yezîd esirlerin boyunlarının vurulmasını emrediyordu. Emniyet teşkilatının başında bulunan Uryân b. Heysem'e esirleri yirmi yirmi, otuz otuz çıkarmasını söyledi. Uryân bunları çıkartıp boyunlarını vurdurdu.[1571]

Yezîd'in hezimet haberi Vâsıt'a gelince oğlu Muâviye otuz iki esiri çıkarıp boyunlarını vurdurdu. Bunlar arasında Adiyy b. Ertât, Muhammed b. Âdiyy b. Ertât, Misma'ın iki oğlu Mâlik ve Abdülmelik de vardı. Sonra Basra'ya geldi. Yanında mal ve hazineleri bulunuyordu.[1572] Mühelleb'in ailesi Basra'da toplanınca mallarını gemilere yükleyip Kirman'a doğru yola çıktılar.[1573] Onların ayrılması ile Mühelleb ailesinin evleri yakılp yıkıldı.[1574] Mesleme b. Abdülmelik'in Müdrik b. Dabb komutasında gönderdiği adamları Akabe'de onlara yetişip üzerlerine saldırdılar. Mufaddal ile birlikte adamlarından pek çoğu burada öldürüldüler.[1575]

Mühelleb'in yakınları ve adamlarından geriye kalanlar Kandâbil'e geldiler. Mesleme, Müdrik b. Dabb Mühelleb soyundan olanların takip görevinden alıp yerine Hilâl b. Ahvez Temîmî'yi gönderdi. Hilâl bunlara Kandâbil'de yetişti. Mühelleb ve adamları oraya girmek istemiş, fakata daha önce Yezid b. Mühelleb tarafından buraya

[1564] Taberî, V, 342; İbnu'l-Esîr, III, 281
[1565] Taberî, V, 342; İbnu'l-Esîr, III, 281-282
[1566] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 321-323; Taberî, V, 343; İbnu'l-Esîr, III, 282
[1567] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 324; Taberî, V, 343-344; İbnu'l-Esîr, III, 282
[1568] Taberî, V, 344; İbnu'l-Esîr, III, 282-283
[1569] Taberî, V, 344; İbnu'l-Esîr, III, 283
[1570] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 324. Ebu Mihnef'den gelen rivayete göre 300 esir alınmıştır. (Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 330; Taberî, V, 345; İbnu'l-Esîr, III, 283)
[1571] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 330. Taberî, V, 345; İbnu'l-Esîr, III, 283
[1572] Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 323; Taberî, V, 345-346; İbnu'l-Esîr, III, 283-284
[1573] Taberî, V, 346-347; İbnu'l-Esîr, III, 284
[1574] Belâzurî, **Ensâb,** VIII, 333
[1575] Taberî, V, 346-347; İbnu'l-Esîr, III, 284

atanmış olan Vedda' b. Humeyd buna engel olmuştu. Hilâl b. Ahvez onları teslim olmaya çağırınca insanlar Mühelleb soyundan olanları terk edip ayrıldılar. Mervân b. Mühelleb bunu görünce kadınlara dönüp onları öldürmek istedi, fakat Mufaddal buna izin vermedi. Kılıçlarını çekip yürüdüler ve öldürüldüler. Öldürülenlerin arasında Mühelleb'in oğulları Mufaddal, Abdülmelik, Ziynd ve Mervân, ayrıca Muâviye b. Yezîd b. Mühelleb, Minhâl b. Ebî Uyeyne b. Mühelleb, Kabisa b. Mühelleb'in iki oğlu Amr ve Mıığîre de vardı. Öldürülenlerden ileri gelenlerin her birinin kulağına ismi yazılı bir parça takılarak başları götürüldü. Hilâl b. Ahvez Mühelleb soyunun kadınlarını, kesik başları ve diğer esirleri Hîre'de bulunan Mesleme'ye gönderdi. Mesleme bunları Yezîd b. Abdülmelik'e, o da Haleb'de bulunan Abbas b. Velîd'e gönderdi. Abbas bu başları sırıklara takıp diktirdi. Mesleme çocuk ve kadınları satmak istedi. Ancak bunları Cerrah b. Abdullah Hakemi yüz bin dinar karşılığında satın alıp serbest bıraktı.[1576] Yezid b. Abdülmelik'e getirilen diğer onüç esir öldürüldü.[1577]

Yezid b. Mühelleb'in isyanı, aslında İmaduddin Halil'in de belirttiği gibi bağnazlık ve intikam arzusundan başka bir şey değildi. Allah'ın kitabına, Peygamber'in sünnetine iki büyük halifenin yoluna davet etmesi ise hareketine meşruiyet kazandırmak için giriştiği bir yoldu.[1578] Nitekim Hasan el-Basrî gibi ileri gelenler onun bu niyetini ve amacını anlayıp ona karşı halkı bilinçlendirmeye çalışmışlardır. Bu duruma rağmen, bu ayaklanma, daha az yaygın olmasına rağmen, İbnu'l-Eş'as'ın isyanı gibi, Emevîleri tenkîd eden dindar şahısları, ayaklanmaya katılmak veya hükümeti desteklemeye devam etmek hususlarında karar vermeye zorlaması[1579] bakımından oldukça önemlidir.

Önde gelen ailelerden Mühelleb ailesinin bu şekilde ortadan kaldırılması, Yemen Araplarının içlerinde sakladıkları kabile asabiyetini yeniden canlandırmasının yanında, Emevî yönetimine karşı kin ve nefretlerini de körükledi. Bu dönemden itibaren Yemen kökenli Araplar, Emevî devletini tehdit eden büyük bir tehlike haline gelmişlerdir.[1580]

[1576] Taberî, V, 347-348; İbnu'l-Esîr, III, 284
[1577] İbnu'l-Esîr, III, 286
[1578] Halil, İmaduddin, **İslam Tarihi Bir Yöntem Araştırması,** çev; Ubeydullah Dalar, İstanbul 1985, s.80
[1579] Watt, Teşekkül Devri, 86-87
[1580] Hasan, İ, II, 291

8-HARİS B. SÜREYC'İN İSYANI

İlk defa Türklerin isyanını bastırmak için bölgeye gönderilen ordularda kumandan olarak görev yapan Hâris, daha sonra Buhara ve Hârizm bölgelerine düzenlenen seferlere de kumandan olarak katılmıştır. Haris b. Süreyc daha sonra Emevî yönetiminin İslamı kabul eden yerli halktan cizye almaya devam etmesine ve Arap olmayan Müslüman unsura ikinci sınıf insan muamelesi yapmasına karşı çıkarak mevalinin hakkını korumak için harekete geçti.[1581] Hâris ve arkadaşlarının temel hedefleri, Araplarla mevali arasında eşitliği sağlamaktı. Bu çerçevede isyan hareketine sadece mevali grupları değil, Emevî yönetimi ve valilerin olumsuz uygulamalarından etkilenen Arap kabilelerinden Ezd ve Temim kabileleri de destek vermişlerdir.

Bu ideal hedeflerini hayata geçirmek için 116(734-735) yılında Merv'de Suğran denilen sınır bölgesinde ayaklanan Haris, Horasan'a vali olarak atanan Asım b. Abdullah el-Hilâlî'nin bölgeye gelmesinden sonra, yanına aldığı İranlı dihkanlar ve yerli halk ile birlikte önce Fâryâb'a gitti. Asım, hutbelerinde Haris'in kötülüklerinden bahsederken, o ise, her yerde insanları Allah'ın kitabına, Rasûlünün sünnetine ve kendisine biat etmeğe çağırıyordu.[1582] Faryab'dan dört bin kişilik kuvvetiyle Belh'e geçen Haris, Belh valisinin askerlerini dağıtarak şehre girdi. Buraya amil atadıktan sonra önce Cüzcân'a, ardından Tâlekân ve Merv er-Rûz'a ve Herat valilerini mağlup edip bütün Toharistan bölgesine hâkim oldu ve bölgenin vergilerini toplayıp adamları arasında dağıttı.[1583]

Riyayete göre, elegeçirdiği şehir halklarının yanı sıra, bölgedeki Ezdliler, Temimliler, Berkliler ve Türklerin desteğini de alan Haris, yaklaşık altmış bin kişiyle Merv'e doğru harekete geçti. İki grup arasında çok şiddetli çatışmalar meydana geldi ve çok sayıda kişi hayatını kaybetti. Haris b. Süreyc, bu çatışmalar sonucunda Asım b. Abdullah karşısında hiç beklemediği bir yenilgiye uğradı.[1584]

117(735) yılında Hişâm b. Abdülmelik, Âsim b. Abdullah'ı Horasan valiliğinden azledip yerine Halid b. Abdullah el-Kasrî'yi tayin etti, Hâlid de kardeşi Esed b. Abdullah'ı gönderdi.[1585]

Asım, Esed'in gelmekte olduğunu ve öncü kuvvet olarak da Muhammed b. Mâlik Hemdânî'yi gönderdiğini öğrenince Haris b. Süreyc ile anlaşma yoluna gitti.[1586]

[1581] Welhausen, **Arap Devleti,** 221; Özkuyumcu, Nadir, *"Haris b. Süreyc"*, **DİA**, c.XVI, s.201
[1582] Taberî, V, 428-429; İbnu'l-Esîr, III, 344
[1583] Taberî, V, 428-429; İbnu'l-Esîr, III, 344
[1584] Taberî, V, 429-431; İbnu'l-Esîr, III, 344-345
[1585] Taberî, V, 432;İbnu'l-Esîr, III, 345

Ancak daha sonra araları açıldı ve aralarındaki mücadele yeniden şiddete dönüştü. Haris b. Süreyc Merv'in yukarı tarafında Kindelilere ait bir köyde olan Âsim'ın üzerine yürüdü. Aralarında meydana gelen çatışmalarda çok sayıda kişi hayatını kaybetti. Savaşı kaybeden taraf yine Haris b. Süreyc oldu. Adamlarından pek çoğu esir edildi. Merv-i Rûz'un başı Abdullah b. Amr Mâzenî de esirler arasındaydı. Asım esirleri öldürttü.[1587] Asım ile tutuştuğu ikinci savaşı da kaybeden Hâris, bir süre sonra etrafında kalan adamları ile bölgenin önemli şehirlerinden Tirmiz'i kuşattı. Haris önceleri Tirmizlileri hezimete uğrattı.[1588] Daha sonra Tirmiz halkı tekrar Hâris'e saldırarak hezimete uğrattılar ve pek çok kişiyi öldürdüler. İkrime, Bişr b. Curmuz ve Ebû Fâtıma el-Iyadi öldürülenler arasındaydı.[1589]

Bölgede bozgunculuk çıkaran Haris'ten kurtulmak isteyen Esed, Haris b. Süreyc'in üzerine yürüdü. Maveraunnehr'e geçerek onu mağlup etti ve elindeki şehirleri geri aldı.[1590] Bu yenilgi ordusundaki askerlerin arasında ayaklanmaya sebep oldu. Haris az sayıdaki taraftarıyla Toharistan'daki Tebuşkân kalesine sığınmak zorunda kaldı. Esed kendisi Belh'de konaklayarak Ezd kabilesine mensup Cüdey' el-Kirmânî'yi Haris'in üzerine gönderdi. Adamları teslim olması için Haris'e baskı yaptılarsa da bunu kabul etmedi. Kirmanı burayı muhasara edip adamlarını kılıçtan geçirdikten sonra orada bulunan Arap, mevâli, çoluk çocuk herkesi esir ederek Belh pazarında açık artırma ile satmıştır.118 (736) [1591] Sığındığı Tebüşkân kalesinden kaçmak zorunda kalan Hâris, Doğu Toharistan'a giderek Türgiş Hakanına sığındı.[1592]

120(738) yılında ölen Esed b. Abdullah'ın yerine Nasr b. Seyyar Horasan valisi olarak tayin edildi. Bölgede faliyet gösteren ve giderek geniş bir taraftar kitlesiyle ortaya çıkan Cüdey' b. Ali el-Kirmânî tehlikeli olmaya başlayınca 126-127(743) yılında Vali Nasr, onun bu gücünü kırmak için halife Yezid b. Velid'den aldığı izinle, uzun süredir Türklere sığınmış olan Hâris b. Süreyc'e eman verip Horasan'a dönmesini sağladı.[1593] Nasr'ın amacı, hem Haris'in muhtemel saldırılarının önüne geçmek, hem de onun gücünden faydalanarak Cudey' b. Ali el-Kirmanî ve diğer muhalifleri ortadan

---

[1586] Taberî, V, 434; İbnu'l-Esîr, III, 346
[1587] Taberî, V, 435-436; İbnu'l-Esîr, III, 346
[1588] Taberî, V, 436-437; İbnu'l-Esîr, III, 346-347
[1589] Taberî, V, 437-438;İbnu'l-Esîr, III, 347
[1590] Taberî, V, 438;İbnu'l-Esîr, III, 347
[1591] Taberî, V, 440;İbnu'l-Esîr, III, 352
[1592] Taberî, V, 441;İbnu'l-Esîr, III, 353
[1593] Taberî, V, 591-592, 293; İbnü'l-Esir, III, 422-423

kaldırmaktı.[1594] Hâris, Nasr'ın davetini şartlı olarak kabul edip Merv'e geldi.127(745). Bir müddet sonra anlaşmazlığa düştüler. Hâris, Nasr'dan Allah'ın Kitabı ve Rasulü'nün Sünneti'ne uymayı ve bir takım görevlilerin azledilmesini istiyordu. Bunlar ise, Nasr'ın hoşuna gitmiyordu.[1595] Ayrıca, 128 (745-746) yılında Mervan b. Muhammed tarfından Irak'a atanan İbn Hubeyre de Nasr'ı görevinde bırakmış, Nasr da Mervan b. Muhammed'e biatını bildirmişti. Haris b. Süreyc ise kendisine Yezid'in eman verdiğini, Mervan'ın ise Yezid'in emanını tanımadığını, dolayısıyla Mervan'a güvenmediğini söyleyerek tekrar isyan hareketine başladı. Böylece Nasr ile araları açılmış oldu. Nasr'ın birliğe davet ve tefrika ve düşmanlığı bırakmayı ihtiva eden çağrılarına olumsuz cevap veren Haris, asker toplamaya başladı. İlk iş olarak Nasr'a emirlik işini şuraya havale etmesini teklif etti. Haris'in etrafında kalabalığın artmasından sonra, daha önce istediği gibi yeniden başta emniyet âmiri Salim b. Ahvez olmak üzere öemli bürakratlarını görevden alıp yerlerine kendilerinin de razı olacağı kimselerin atanmasını istedi. Bu istekleri kabul etmeyen Nasr, Haris'e Maveraunnehr'e vali tayin etmeyi teklif etti. Bunu kabul etmeyen Haris, harekete geçerek adamları ile birlikte şiddetli çatışmalardan sonra Merve girdi ve Salim b. Ahvaz'ın konağına kadar ilerledi. Salim'in de karşılık vediği bu çatışmalarda birçok kişi hayatını kaybetti. Bu arada Nasr Kirmani'yi yanına çekmeye çalıştı ise de başarılı olamadı. Bu defa Haris Kirmânî ile anlaşarak[1596] ikisi birlikte Nasr'ın üzerine yürüdü ve çıkan çatışmalarda Nasr'ın askerleri yenildiler. Bu iki asi ile başa çıkamayacağını anlayan Nasr Merv'den çıkmak zorunda kaldı.[1597]

Nasr-Hâris çatışmasından Kirmânî yararlanmış, Nasr'ın Merv'den çıkmasından sonra şehre hâkim olmuştur. Zafer kazanmış Yemeniler, Haris b. Süreyc'e destek veren Mudariler üzerine saldırıp onların evlerini tahrip edip malları yağmaladılar. Haris onun bu yaptıklarını hoş karşılamadı ve Kirmânî ile araları bozuldu.[1598] Hâris, bu sefer şehri elegeçiren Kirmânî'ye, emirlik işini şuraya havale etme teklifinde bulundu. Kirmânî bunu kabul etmeyince Merv şehrine saldırdı ve bu saldırıda adamları ile birlikte öldürüldü.[1599]

[1594] Taberî, V, 591-592, 293; İbnü'l-Esir, III, 422-423; Özkuyumcu, Nadir, *"Haris b. Süreyc"*, **DİA**, c.XVI, s.201
[1595] Taberî, V, 605;İbnu'l-Esîr, III, 436; İbn Haldun, III, 135.
[1596] Taberî, VI, 8; İbnu'l-Esîr, III, 446
[1597] Taberî, VI, 8; İbnu'l-Esîr, III, 446
[1598] Taberî, VI, 10; İbnu'l-Esîr, III, 447
[1599] Taberî, VI, 11; İbnu'l-Esîr, III, 447

On yıldan fazla süren ve yerel kuvvetlerle bir türlü bitirelemeyen Hâris'in isyanı, Horasan'da devlet otoritesine ciddi bir şekilde zarar vermiş, birçok can ve mal kaybına neden olmuştur. Hâris'in isyanı, bugünün demokratik söylemlerine benzer ideal görüşlere sahip olmasına rağmen, liderin zaman zaman Müslüman olmayan Türgeş Hakanı ile birlikte hareket etmek durumunda kalması ve isyanın çok uzun yıllar sonuç vermeden sürmesi yüzünden zamanla taraftar kaybına yol açarak başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ancak bu isyan, Horasan'da güçlü bir muhalefet cephesinin oluşmasına yol açarak, Ebu Müslim hareketinin başarısında önemli bir rol oynamıştır.

V. BÖLÜM

ŞİDDET OLAYLARINA KARŞI UYGULANAN POLİTİKALAR VE ŞİDDET OLAYLARININ ETKİLERİ

I. ŞİDDET OLAYLARINA KARŞI EMEVİLERİN UYGULADIĞI POLİTİKALAR

Bir yönetim için en önemli hususun, toplumsal huzur ve istikrar olduğunda şüphe yoktur. Çünkü bu durum hem yönetilen toplumun huzuru hem de yönetimin kendi iktidarının devamı için hayati önem arzetmektedir. Tarih boyunca idareciler, kendi ve devletlerinin devamında hayati önem arzeden istikrarı sağlamak için, içinde aşırı gücü de barındıran bütün yöntemlere başvurmuşdur. Emevî yöneticileri de toplumun huzurunu ve iktidarlarının devamını sağlamak için varlıklarını tehdit eden şiddet eylemleri karşısında yerine ve zamanına göre çeşitli yöntemler uygulamıştır. Bu konuda devletin kurucusu Muâviye b. Ebi Süfyan'ın "paranın iş gördüğü yerde konuşmaya, konuşmanın yettiği yerde kırbaca, kırbacın yettiği yerde kılıca gerek olmadığı, eğer çaresiz kalırsa kılıca başvurmak gerektiği"[1600] prensibi, daha sonraki halifeler tarafından da çoğu kez uygulanan bir yöntem olmuştur.

1-BASKI VE ŞİDDETLE MUHALEFETİN SİNDİRİLMESİ

Emevî yönetimi, devletin kuruluşundan itibaren maruz kaldığı karşıt grupların muhalif hareketlerine karşı, genelde baskıcı bir yönetim sergilemiştir. Söz konusu muhalif gruplar, faaliyetlerini sürekli bir şekilde devam ettirmiş ve toplumsal destek sağladıklarını düşündükleri her fırsatta ayaklanmaya çalışmıştır. Emevîler, bu tür olayları engellemek için çoğunlukla baskıcı bir yönetim ortaya koymuştur.

Şiddet olaylarının yoğun olarak görüldüğü Irak, Hicaz ve Horasan bölgeleri valileri, olaylar karşısında genellikle sert tedbirlere başvurmuştur. Muğire b. Şu'be dışındaki Sakifli Irak valilelerinden Ziyad b. Ebih, Ubeydullah b. Ziyad, Haccac b. Yusuf ve Yusuf b. Ömer, idare ettikleri Irak bölgesini adeta olağanüstü hal kanunlarıyla yönetmiş, Irak halkına karşı oldukça sert davranmıştır.[1601] Onların bu uygulamaları biraz da şartların zorladığı bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Muâviye'nin iktidarı ele alır almaz H.41 yılında, Kûfe'ye atadığı eniştesi Muğire b. Şu'be, asayiş ve siyasi kutuplaşma gibi problemleri olan bir yerde

[1600] İbn Kuteybe, **Uyûnu'l-Ahbâr,** I, 9; Aycan, **Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebi Süfyan**, 141
[1601] Aycan, İrfan, "*Emevî İktidarının Devamında Sakif Kabilesinin Rolü",* **AÜİFD**, Ankara 1997, c.XXXVI, s.125-126

musamahalı bir yönetim ortaya koymuş, ancak Haricîler bu durumu kötüye kullanarak örgütlenmeye ve her fırsatta ayrımcılık yapmaya çalışmıştır.[1602] Muğire b. Şu'be'nin, Kûfe'de vali olduğu dönemde özellikle Haricî menşe'li anarşi ve terör olayları hep olagelmiştir. Muğire'in, Kûfe'de patlak veren anarşinin önlenebilmesi için başvurduğu yol ise devlet güçlerinden ziyade kabilelerin devreye sokularak, onlardan yardım istenmesi ve daha da ileri gidilerek Hz. Ali taraftarlarının bu işe görevlendirilmesi şeklinde olmuştur.[1603]

Muâviye'nin, karizmatik kişiliğinden faydalanmak için nesebine geçirildiği ve uzun zamandır asayişin kalmadığı Basra'ya atadığı Ziyad b. Ebih, Muğire'nin aksine oldukça sert bir yönetim uygulamıştır. O, Basra'ya geldiğinde, mescitte okuduğu meşhur hutbesinde, meydanı boş bulup ortaya çıkan ve otorite boşluğundan meydana gelen zararlı hareketleri yok edeceğini sert bir şekilde belirterek, özellikle Muâviye'nin muhaliflerinden el ve dillerini idare üzerinden çekmelerini istemiş ve şehirde yatsı namazından sonra sokağa çıkma yasağı ilan etmiştir.[1604] Şehirde uygulanan sıkıyönetim kurallarına uymayan, özellikle Hz. Ali taraftarları da, takibata uğrayarak cezalandırılmıştır.

Muğire'nin 50(670) yılında ölümünden sonra Kûfe, Ziyad'a bağlandı. Ziyad, Basra'da uyguladığı sert tedbirleri burada da uygulamaya koydu. Diğer valilerin silah olarak kullandığı ekonomik baskıyı O, döneminde cezalandırma yöntemi olarak kullandı. Uyarılara uymayanlar öldürüldü. Bütün bunlar Muâviye ve Emevî iktidarı adına otoritenin yerleştirilmesi için yapılıyordu. O, bu yolda ashabtan Hucr b. Adiy'i önce yakalattı, sonra da şehirde asayişi bozduğu gerekçesi ile aleyhinde bir iddianame hazırlatıp, Hucr ile birlikte Muâviye'ye gönderdi. O da Hucr ve arkadaşlarını idam

---

[1602] Belâzurî, **Ensâb,** V, 175-176; Taberî, IV, 138; İbnu'l-Esîr, II, 459; Aycan, a.g.m, 126-127

[1603] Taberî, IV, 143-144; İbnu'l-Esîr, II, 461; Aycan, a.g.m, 127

[1604] Taberî, IV, 165-167; İbnu'l-Esîr, II, 472-474. Gerçekten de Ziyad, yatsı namazını biraz tehir ederek kılar ve sonra birisine Bakara suresini veya ona benzer bir sureyi tertil ile okumasını emreder, sonra da bir adamın şehrin bir ucundan öbür ucuna gideceği bir müddet kadar daha beklerdi. Emniyet kuvvetlerine şehre dağılmalarını ve bu saatten sonra yolda gördükleri kimseyi öldürmelerini emretmişti. Bir gece emniyet güçleri Ziyad'a bir bedevi getirdiler. Ziyad bedeviye, gece sokağa çıkma yasağı ilanlarını hatırlatarak neden uymadığını sordu. Bedevi de ilanları duymadığını, şehre süt getirdiğini, karanlık çökünce bir köşeye çekilip uyuyarak sabahlamak istediğini söyledi. Bunun üzerine Ziyad, doğru söylediğini tahmin ettiğini, fakat öldürülmesinin bu ümmet için daha hayırlı olduğunu düşündüğünü belirterek öldürülmesini emretti ve öldürüldü. (İbnu'l-Esîr, II, 474-475)

ettirdi.[1605] Ziyad'ın Basra'daki vekili Semure b. Cündüb, Ziyad'ın yokluğunda onu aratmayacak sert tedbirler aldı ve birçok kişiyi öldürttü.[1606]

Ziyad b. Ebih, genel olarak sert ve acımasız bir yönetim sergilemiş olmasına rağmen, düşünce planında kalmak şartıyla değişik görüşte olan insanların Basra'da barınabildiğini görmekteyiz. Fakat bu düşünce sahipleri harekete geçerek devlete ve toplumsal düzene zarar vemeye başladığı anda onları yok etmekten de çekinmemiştir. Bu konuda, Harcîlerin öldürdükleri gibi öldürülmeleri, Harcîlikten vazgeçenlerin de para veya elbise gibi mükâfatlarla ödüllendirilmeleri Ziyad'ın şiddete karşı takip ettiği bir yoldu.[1607]

53(6729) yılında Ziyad'ın ölümü ile Basra valiliğine tayin edilen Ubeydullah b. Ziyad, önceleri babasına oranla daha yumuşak bir politika izlemeye çalıştı. Ancak onun bu tutumundan cesaret alan muhalifler, gizli faliyetlerini bırakıp meydanlarda ya da belirli alanlarda toplanmaya ve propagandalarını açıktan yapmaya başladı. Bu mitinglerde açıktan açığa yönetim ve Muâviye aleyhinde konuşmalarda bulunuyorlardı. Bunun üzerine Vali Ubeydullah da babasının politikasına dönüp onların üzerine şiddetle gitti. Muhaliflerin bu şekilde meydanlara inmesi ile gelmekte olan tehlikenin farkına varan Ubeydullah, Basra'da toplanıp kendi propagandalarını yaparak görüşlerini yaymaya çalışan bir grup Harcîyi tutukladı.[1608] Ubeydullah daha da ileri giderek tutuklu Harcîlerden bir birlerini öldürmelerini, arkadaşını öldürenin serbest bırakılacağını söyledi. Onlardan 12 kişi söyleneni yapıp arkadaşlarından birer kişi öldürdü. Tavaf b. Allâk ve Evs b. Ka'b da Ubeydullah'ın teklifini kabul edip arkadaşını öldürenlerdendi. Fakat daha sonra arkadaşlarıyla büyük pişmanlık duydular. Kendilerini affettirmek için öldürdükleri kişilerin velilerine diyet ödemeyi veya kısas edilmelerini istediler. Velileri bu teklifi kabul etmediler. Tavvaf el-Hashas b. Sevr es-Sedûsî adlı bir arkadaşıyla karşılaşmış ve ondan tövbe yolu göstermesini istedi. O da "Sonra Rabbin, işkencelere uğratıldıktan sonra hicret edip, ardından da sabrederek cihad edenlerin yardımcısıdır… Rabbin şüphesiz bundan sonra da bağışlar ve merhamet eder"[1609] ayetini hatırlattı. Bunun üzerine Tavvaf 58(678) yılında,

---

[1605] İbn Sa'd, VI, 219;İbn Kuteybe, **Meârif**, 230; Dîneverî, 224; Taberî, IV, 205; İbnu'l-Esîr, II, 497; Bozkurt, Nebi, ***"Hucr b Adi",* DİA**, XVIII, s.277

[1606] İbnu'l-Esîr, II, 481; Aycan, 150; İbn Sirin'in rivayetine göre 8 bin kişiyi öldürdü. Ebu Sevvar el-Adevi, kendi kabilesinden Kur'an'ı tam olarak bellemiş 47 kişiyi bir günde öldürdüğünü zikreder. (İbnu'l-Esîr, II, 481)

[1607] Belâzurî, **Ensab,** V, 181; Aycan, **Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebi Süfyan**, 162

[1608] Belâzurî, **Ensâb**, V, 186

[1609] Nahl 16/110

arkadaşlarını Ubeydullah'ı öldürmek üzere isyana davet etti. Bu davete, Abdikaysoğullarından 70 kişi icabet etti.[1610]

Ubeydullah, muhaliflere baskı yapmada çok ileri gitti ve itham veya zan altında olanları da öldürmekten geri durmadı.[1611] Hatta O, töhmet altında kalan veya durumu şüpheli olan 900 kişiyi öldürmüştü.[1612]

Emevî valileri içinde şiddete en çok başvuran sertliğiyle meşhur Haccac b. Yusuf es-Sekafî'dir. Haccac b. Yusuf, Mekke'yi kuşatarak Hicaz, Mısır ve Irak'ta dokuz yıl hüküm sürerek Emevîlere zor anlar yaşatan İbn Zübeyr'i ortadan kaldırdıktan sonra Hicaz, Yemen ve Yemâme valiliğine getirilmişti. Haccac'ın Medine'ye ilk gelişinde gerçekleştirdiği uygulamalar, onun bundan sonraki yönetimi için ipuçları vermiştir. Haccac Medine'de kaldığı süre içinde "Müminlerin Emiri Osman'ın düşmanları sizlersiniz" diyerek Medine halkına kötü davrandı. Bununla da yetinmeyip Sahabeyi küçük düşürmek için ellerini ve boyunlarını mühürleyerek, onurlarını kırıcı muamelede bulundu. Cabir b. Abdullah elinden, Enes b. Malik ise boynundan mühürlenenlerdendi.[1613] Haccac aynı şekilde Sehl b. Sa'd'ı yanına çağırmış, "Mümünlerin Emiri Osman'a yardım etmekten seni alıkoyan ne idi" diye sormuş ve "yardım ettim" demesine rağmen yalancılıkla suçlayıp kurşunla boynunu mühürlemiştir.[1614] Medine'den ayrılırken söyledikleri ise yaptıklarının ötesinde düşüncelere sahip olduğunu göstermektedir. "Beni buranın ahalisi arasından çıkartan Allah'a hamd olsun. Buranın ahalisi, Mü'minlerin Emirini en çok aldatan ve Allah'ın nimetleri dolayısıyla onu en çok kıskananlardandır. Allah'a yemin ederim, şayet onlar hakkında Mümünlerin emiri bana mektuplar yazmış olmasaydı, burayı eşek karnına benzetirdim. Onlar burayı çürümüş ve harabe haline gelmiş gibi görecekler, Rasulullah'ın mimberi ile kabrinin bile nerede olduğunu tanımayacaklardı."[1615]

Halife Abdulmelik, kardeşi Bişr b. Mervan'ın ölümü üzerine 75(694-695) yılında Haccâc b. Yûsuf'u stratejik ve isyan merkezi olan Irak valiliğine getirdi.[1616] Haccac Irak'ı çok sert tedbirler alarak yönetti. O'nun, seleflerinden Ziyad b. Ebih'in tutumundan daha sert olan yönetim anlayışının ilk işaretlerini, Kûfe'ye girdiğinde

[1610] Belâzurî, **Ensâb**, V, 186-187; İbnu'l-Esîr, II, 516
[1611] İbn Kuteybe, II, 28
[1612] Dîneverî, 270
[1613] Yakubî, II, 191; Taberî, V, 35.
[1614] Taberî, V, 35. İbnu'l-Esîr, III, 75
[1615] İbnu'l-Esîr, III, 75; İbn Kesîr, VI, 115
[1616] İbn Kuteybe, **İmame**, II, 48; Yakubî, II, 192; Taberî, V, 40-41; İbnu'l-Esîr, III, 85; Aycan, *"Haccac b. Yusuf es-Sekafi"*, **DİA**, c.XIV, s.427

besmelesiz okuduğu hutbesinde görmek mümkündür.[1617] "Ben aydınlığın oğluyum" diyerek başladığı sözlerine "Allah'a yemin ederim, muhakkak kötülüğü yerinde yakalayacak ve onun peşini adım adım takip edeceğim. Kötülüğü işleyeni, işlediği gibi cezalandıracağım. Olgunlaşmış ve koparılma zamanı gelmiş kelleleri sarıklar ile sakallar arasında kanları akarken görür gibiyim. Fitneler sanki eteklerini yukarı kaldırıp bacaklarını dışarıya çıkarmış gibidir" diyerek sürdürdü. Daha sonra onların bozgunculuklarını, bölücülüklerini, iki yüzlülüklerini ve azgınlıklarını ortaya koymuş ve "ya dosdoğru hak üzere yürürsünüz yahut da sizleri öyle bir kılıçtan geçiririm ki kadınlar dul, çocuklar yetim kalır. Batıldan vazgeçinceye ve bu işleri bırakıncaya kadar ben de böyle devam ederim" diyerek onları tehdit etmişti.[1618]

Haccac, yönetime karşı isyan eden grupları şiddet kullanarak kanlı bir şekilde bastırmıştır. O, bu isyanlara katılanları da şiddetle cezalandırmıştır. Haccac'ın bu çok sert yönetiminden kaçanlar, ya silaha sarılıp muhalif hareketlere katılmış ya da Hicaz Valisi Ömer b. Abduaziz'e sığınmıştır.[1619]

Mekke'yi muhasarası ve Kâbe'yi taşa tutması, Medinelilere yaptığı zulüm, Kûfe ve Basra'daki uygulamaları ve emirlerine uymayanları anında cezalandırması, Haccac'ın akıllardan hiç çıkmayan şiddet içeren uygulamaları olarak tarihteki yerini almıştır.

Yönetimde şiddet uygulayan diğer bir Emevî valisi de 120(738) yılında Irak valiliğine atanan[1620] Yusuf b. Ömer es-Sekafî'dir. Dehası ve tecrübesiyle uzun süre sukunet içinde Irak'ı yöneten Halid b. Abdullah el-Kasrî'nin yerine göreve gelen Yusuf b. Ömer, yönetimdeki beceriksizliğini şiddet kullanarak gidermeye çalışmıştır.[1621] O'nun bu uygulamaları ve yönetime hâkim olamayışı, Yemenî-Kaysî düşmanlığını yeniden canlandırmış ve muhalif gruplar arasında isyanlar çıkmıştır. Valinin bunlara karşı sert ve acımasız davranışları, halkın büyük tepkisini almıştır. Ali b. Hüseyin isyanı onun döneminde ortaya çıkmış, [1622] bu olayı şiddetle bastırdıktan sonra[1623] Halifeden Kûfe'yi yerle bir etmek için izin istemiş fakat Halife bunu reddetmiştir.[1624]

[1617] Bu hutbe için bkz. Müberred, I, 192-193; Taberî, V, 40-43; İbnu'l-Esîr, 85-88
[1618] Müberred, II, 192; Yakubî, II, 192-193; Taberî, V, 41-42; İbnu'l-Esîr, III, 85-87
[1619] Taberî, V, 256; İbnu'l-Esîr, III, 220-221; Aycan, *"Haccac b. Yusuf es-Sekafi"*, **DİA**, c.XIV, s.427
[1620] Taberî, V, 477; İbnu'l-Esîr, III, 366
[1621] İbnu'l-Esîr, III, 369-370; Atçeken, 55
[1622] İbn Kuteybe, **Meârif,** 149; Belâzurî, **Ensâb,** III, 446
[1623] Belâzurî, **Ensâb**, III, 446; Taberî, V, 504; İbnu'l-Esîr, III, 383
[1624] Zetterstéen, K.V., "*Yusuf b. Ömer",* **İA,** XIII, 440

Devlet gücünü elinde bulunduran iktidarlar için olaylar karşısında en kolay yol, şiddete karşı şiddet yöntemidir. Fakat bu yöntem, çoğu zaman istenilen sonucu vermemiş, olayları geçici bir süre yatıştırsa da, insanlar arasında kin ve nefret tohumları ekerek, şiddet ve etki alanı daha yoğun olaylara neden olmuştur. Emevî yöneticilerinin şiddet olaylarına karşı en çok uyguladıkları politikaların başında hiç şüphesiz şiddete karşı şiddet politikası gelmektedir. Muhaliflerin yönetimekarşı katı davrandıkları kadar, iktidardakiler de onları şiddetli şekillerde cezalandırmışlardır. Halife ve valiler, kendilerine karşı harekete geçerek isyan eden muhaliflerini şiddet kullanarak yok etmekten asla çekinmemişler, zaman zaman da şiddette aşırı gitmişlerdir.

A- Hucr b. Adiy ve Arkadaşlarının Öldürülmesi

Kinde kabilesine mensup olan Hucr b. Adiy, Kardeşi Hani ile birlikte Hz. Peygamber'e elçi olarak gelmiş ve Hz. Peygamber'in sağlığında Müslüman olmuştu. Hz. Ebu Bekir zamanında Suriye'nin bazı bölgelerinin fethine iştirak etmiş, Hz. Ömer zamanında Kadisiyye'ye katılmıştır.[1625] Cemel ve Sıffin savaşlarında Hz. Ali'in komutanları arasında yer alan[1626] Hucr, Hz. Ali'nin şehit edilmesinden sonra Kûfe'ye yerleşmiştir.

Kûfe'ye tayin edilen valilerin Hz. Ali ve taraftarları hakkında söyledikleri, Hz. Ali ile uzun zaman birlikte olmuş ve kendisine büyük bir sevgi ile bağlı olan, aynı zamanda Emevîlerin saltanatını bir türlü içlerine sindiremeyen Hucr ve arkadaşlarını rahatsız ediyordu. Kûfe valisi Muğire b. Şu'be'nin, Muâviye'nin emir ve tavsiyeleri doğrultusunda hutbelerinde Hz. Ali ve taraftarlarına ağır bir dille sövmesine ve Hz. Osman'ı överek onun katilini kınayan konuşmalar yapmasına dayanamayan Hucr, bir defasında sesini mescidin dışındakiler duyacak şekilde yükselterek Muğire'nin söylediklerine karşı çıktı.[1627] Ayrıca uzun zamandır maaşlarını alamadıklarını da söyleyen Hucr, maaşlarının ödenmesi için talimat vermesini de istedi. Bu arada Mescitte bulunanların çoğu, ayağa kalkıp Hucr'un maaşlar konusunda söylediklerine katıldıklarını belirttiler.[1628] Zamanın en tecrübeli diplomatlarından olan Muğire b. Şu'be, bu muhalefete karşı sert davranmaktan çekinerek evine kapanmış[1629] olmasına rağmen, yine de saygısız bir direnişçinin dilinin sebep olduğu belalardan, kendisini

[1625] İbn Sa'd, VI, 217; İbn Kuteybe, **Meârif**, 230
[1626] İbn Sa'd, VI, 217; İbn Kuteybe, a.g.e., 230; Dîneverî, 146
[1627] Dîneverî, 223; Yakubî, II, 139-140; Taberî, IV, 188-189; İbnu'l-Esîr, II, 489
[1628] Belazurî, **Ensâb,** V, 252; Taberî, IV, 188-189; İbnu'l-Esîr, II, 489
[1629] Dîneverî, 223; Taberî, IV, 188-189; İbnu'l-Esîr, II, 489

korumasını da bilmiştir.[1630] Hucr'un bu düzen bozucu hareketlerine karşı Muğire'nin, ona bir miktar para gönderdiği, karşılığında da sesini çıkarmamasını istediği belirtilmektedir.[1631]

Muğire'nin vefatından sonra, Basra ile birlikte Kûfe'ye de vali tayin edilen Ziyad selefi gibi ilk hutbelerinde, Hz. Ali ve taraftarlarına kötü söz söylemeye devam etti.[1632] Hucr Muğire'ye yaptığını ona da yaparak Ziyad'ın söylediklerine karşı çıktı.[1633] Muhalefetin yayılmasından korkan Ziyad; Hucr'u çağırtarak kendisinin de Hz. Ali'yi sevdiğini, ancak şartların değiştiğini, Muâviye'ye karşı duyduğu kin ve nefretin sevgi ve dostluğa dönüştüğünü söyledi.[1634] Hucr'a otoritesini sarsacak söz ve davranışlardan kaçındığı takdirde bütün ihtiyaçlarının karşılanacağını bildirdi.[1635] Ziyad daha sonra yerine Amr b. Hureys'i vekil bırakarak Basra'ya gitti.

Ziyad'ın şehirden ayrılmasından sonra Kûfe'deki Hz. Ali taraftarları, Mescitte Hucr'un etrafında toplanmaya ve Muâviye'ye sövüp Ziyad'ı tenkit etmeye başadı. Kalabalık, şehrin ileri gelenleriyle birlikte mescide gelip mimbere çıkarak onları yatıştırmaya çalışan Amr b. Hureys'i sarayına girinceye kadar taşa tuttu.[1636]

Durumu haber alır almaz hemen Kûfe'ye dönen Ziyad, [1637] Hucr'un getirilmesini emretti. Hucr, kendini tutuklamaya gelenlere sövüp, sert bir şekilde karşılık verince elleri boş döndüler. Bunun üzerine Ziyad, Kûfe eşrafına çatarak kendisini yeterince desteklemediklerini, bir elleri ile sevindirip diğeri ile üzdüklerini, bedenlerinin kendisi ile, ama gönüllerinin ahmak Hucr ile olduğunu söyledi.[1638] Bu tehditler üzerine Kûfe eşrafı, Hucr'un taraftarları arasında bulunan akrabalarını ikna edip geri çekince onun yanında az sayıda adam kaldı.[1639]

Bu durumu gören Ziyad, Emniyet Müdürü Şeddad b. el-Heysem'e, zorla da olsa Hucr'u gitirmesini emretti.[1640] Emniyet güçlerinin yeterli olmadıklarını görünce Mezhic ve Hemdan kabileleriyle birlikte diğer Yemenli kabileleri de görevlendirdi.[1641] Durumun iyi olmadığını, gelenlerle baş edemeyeceğini ve adamlarını

[1630] Laoust, 33
[1631] Belazurî, **Ensâb**, V, 252; Taberî, IV, 188-189; İbnu'l-Esîr, II, 489
[1632] Yakubî, II, 140
[1633] Taberî, IV, 189-190
[1634] Yakubî, II, 140
[1635] Bozkurt, Nebi, *"Hucr b Adi",* **DİA,** XVIII, s.277
[1636] Belazurî, **Ensâb**, V, 254; Dîneverî, 223
[1637] İbn Sa'd, VI, 218; Dîneverî, 223
[1638] Belazurî, **Ensâb,** V, 255; Taberî, IV, 191; İbnu'l-Esîr, II, 489
[1639] Taberî, IV, 191; İbnu'l-Esîr, II, 489-490
[1640] Taberî, IV, 191-192; İbnu'l-Esîr, II, 490
[1641] Taberî, IV, 193-194; İbnu'l-Esîr, II, 490-491

koruyamayacağını anlayan Hucr, etrafındakilerden yanından ayrılmalarını istedi. Bu arada taraflar arasında çatışma çıktı. Bu çatışmada Kays b. Yezid yakalandı, diğerleri ise kaçtı.[1642] Hucr'un adamları dağıldı. Yalnız kalan Hucr, önce Selim b. Yezid'in evine, onun güçlük çıkarması üzerine Abdullah b. el-Haris'in evine, sonra da Rebia b. Nacid el-Ezdi'nin evine sığındı.[1643] Kurtuluşun olmadığını anlayan Hucr, Muâviye'ye gönderilmek üzere Ziyad'dan eman istedi.[1644]

Ziyad, Hucr b. Adiy'in teslim olup hapsedilmesinden sonra, hareketin diğer ileri gelenlerini aratmaya başladı.[1645] Bunun üzerine Amr b. el-Hamık el-Huzâî yanına Rifâe b. Şeddad'ı da alarak Musul'a doğru kaçtı[1646] oradaki dağlarda gizlendi. Bunların Musul civarında gizlendikleri, Musul Valisi Abdurrahman b. Abdillah b. Osman es-Sekafi'ye bildirilince Vali adamlarını onların üzerlerine gönderdi, Rifâe kaçtı Amr ise yakalandı.[1647] Amr Valinin yanına getirildi. O da mektup yazıp durumu Muâviye'ye sordu. Muâviye, " O, Osman'ı elindeki mızrakla dokuz yerinden yaraladığını söyleyenlerdendir. Sen de aynı şekilde onu öldür" diye cevap verdi, bu emir üzerine Vali Abdurrahman, Amr'ı öldürdü.[1648]

Ziyad, Hucr'un adamlarını sürekli takip ettirmiş, yakaladıklarını öldürmüş ancak onlar da sürekli kaçıp durmuştu. Kabisa b. Dubey'a b. Harmele el-Absi eman ile yakalanıp hapse atıldı.[1649] Onun arkadaşlarından Sayfi b. Fesyel eş-Şeybânî yakalanıp getirildiğinde Ziyad, İbn Feysel'e Hz. Ali ile ilgili görüşlerini sordu, iyilikle andığı için gözünü çıkarmakla tehdit edip işkence etmiştir.[1650]

Ziyad, Adiy'in arkadaşlarından 12 kişiyi hapsetti. Daha sonra, Hucr ve arkadaşlarını silahlı ayaklanma ile suçlayan bir iddianame hazırlayıp, Kûfe'nin ileri gelenlerinden yaklaşık yetmiş kişiye imzalattı. [1651] Hucr'un aleyhine şahitlik yapanların yazılı ifadeleri de alındı. Şahitliğine başvurulanlar arasında bulunan Kadı

[1642] Taberî, IV, 194; İbnu'l-Esîr, II, 491
[1643] Taberî, IV, 194-195; İbnu'l-Esîr, II, 491
[1644] Belazurî, **Ensâb**, V, 259; Dîneverî, 223; Taberî, IV, 196; İbnu'l-Esîr, II, 491
[1645] Dîneverî, 223; Taberî, IV, 197; İbnu'l-Esîr, II, 492
[1646] Yakubî, II, 140; Taberî, IV, 197; İbnu'l-Esîr, II, 492
[1647] Yakubî, II, 141; Taberî, IV, 197; İbnu'l-Esîr, II, 492. Amr'ın başı mızrağa takılıp dolaştırılmıştır. İslamda bu şekilde dolaştırılan ilk baş Amr b. Hamık'ın başıdır. (Yakubî, II, 141-142)
[1648] Taberî, IV, 197; İbnu'l-Esîr, II, 492
[1649] Taberî, IV, 197-198; İbnu'l-Esîr, II, 492
[1650] Taberî, IV, 198; İbnu'l-Esîr, II, 492. Rivayetlere göre bu kişi, Kays b. Ubbad el-Eş'as ile birlikte çarpışmalara katılmış, arkasından Kûfe'ye gelip orada yerleşmişti. Havşeb bir gün Haccac'a gelip Ali taraftarı olan, İbnu'l-Eş'as ile birlikte isyan eden ve Irak'ta meydana gelen bütün karışıklıklarda parmağı bulunan ve şimdi de gelip burada oturan biri olduğunu söyleyerek onu şikâyet etti. O da hemen onu getirtip öldürdü. (İbnu'l-Esîr, II, 493)
[1651] İbn Sa'd, VI, 219; Belazurî, **Ensâb,** V, 262-263; Taberî, IV, 201; İbnu'l-Esîr, II, 496. Şahitlik yapanların bir kısmının isimleri için bakınız: Taberî, IV, 200-201

Şüreyh ile Hz. Ali'nin talebelerinden fakih Şüreyh b. Hani, Hucr'un ibadete düşkün bir kimse olduğunu söyleyerek öldürülmemesi gerektiğini ima etti.[1652]

Ziyad, Hucr ve arkadaşları hakkında hazırladığı iddianameyi, ileri gelenlere imzalattıktan sonra, [1653] Hucr ve arkadaşları ile birlikte Muâviye'ye gönderdi.[1654] Tutuklular Muâviye'nin huzuruna çıkarılmadan, Hucr'un bizzat fethinde bulunduğu[1655] Şam yakınlarındaki Merc Arza'da hapsedildiler.[1656] Muâviye, Ziyad'ın Hucr ve arkadaşlarını bir daha Kûfe'ye göndermemesini talep eden mektubunu alınca[1657] altı kişinin salıverilmesine, [1658] Hucr'un ve geri kalan arkadaşlarının da Hz. Ali'yi lanetledikleri ve ondan teberri ettiklerini söyledikleri takdirde serbest bırakılmalarına, aksi takdirde öldürülmelerine karar verdi.[1659] Bu teklifi kabul etmeyen üzerine Hucr ve altı[1660] arkadaşı öldürüldü.[1661] Sıra Abdurrahman b. Hayyan el- Anezi ve Kerim b. Afif el-Has'ami'ye gelince, bunlar kendilerinden istenenleri Muâviye'nin karşısında söyleyeceklerini belirttiler. Kerim b. Afif el- Has'ami, Ali'nin görüşlerinden beri olduğunu belirtti ve bir daha Kûfe'ye girmemek üzere serbest bırakıldı. Abdurrahman b. Hayyan ise Hz. Ali'yi övücü sözler söylemeye burada da devam etti. Bunun üzerine Muâviye, onu Ziyad'a geri gönderip en kötü şekilde cezalandırmasını emretti. Bunun üzerine Ziyad'ın, Hayyan'ı diri diri toprağa gömdürdüğü nakledilir.[1662]

Aynı zamanda sahabeden olan Hucr b. Adiy'in öldürülmesinde Muâviye'yi bizzat kınayan sadece Hz. Aişe olmuştur.[1663] Hatta O, Hucr ve adamlarının Muâviye'ye gönderildiğini duyunca, Abdurrahman b. el-Haris el-Mahzumi'yi

---

[1652] Belazurî, **Ensâb**, V, 264; Taberî, IV, 203; Bozkurt, Nebi, *"Hucr b. Adi",* **DİA,** c.18, s.277

[1653] Onat, orada olmayan bazılarının da listede adlarının yer alması nedeniyle bu iddianamenin sonundaki imzalar hakkında bazı şüphelerin olduğu kanaatindedir. Onat, 55

[1654] İbn Sa'd, VI, 219; Belazurî, a.g.e., V, 265; Dîneverî, Ahbar, 224; Yakubî, II, 140; Taberî, IV, 202; İbnu'l-Esîr, II, 496

[1655]İbn Sa'd, VI, 217

[1656] İbn Sa'd, VI, 217; Belazurî, a.g.e., V, 265; Yakubî, II, 140; Taberî, IV, 201; İbnu'l-Esîr, II, 497

[1657] Belazurî, **Ensâb**, V, 265; Taberî, IV, 203

[1658] Belazurî, **Ensâb**, V, 265-266; Affedilen altı kişi; Kerim b. Afif el-Has'amî, Asım b. Avf el-Becelî, Verka b. Suma el-Becelî, Erkam b. Abdullah el-Kindî, Utbe b. Ahnes ve Said b. Nimran el-Hemadanî'dir. (Taberî, IV, 207)

[1659] Taberî, IV, 205; İbnu'l-Esîr, II, 497

[1660] Yakubî yedi kişinin öldürüldüğünü belirtir fakat öldürülen altı kişinin ismini zikreder: Hucr b. Adiy, Şerik b. Şeddad el-Hadrami, Sayfi b. Fesyel eş-Şeybani, Kabisa b. Dubey'a el-Absi ve Muhriz b. Şihab et-Temimi, Keddam b. Hayyan el-Anezi (Yakubî, II, 141). Taberî ve İbnu'l-Esîr ise yedinciyi Abdurrahman b. Hassan el-Anezi olarak verirler. Ona göre bu sonuncusunu Ziyad diri diri toprağa gömmüştür. (Taberî, IV, 207; İbnu'l-Esîr, II, 498)

[1661] İbn Sa'd, VI, 219;İbn Kuteybe, **Meârif**, 230; Dîneverî, 224; Taberî, IV, 205; İbnu'l-Esîr, II, 497. Hucr, öldürülmeden önce abdest alıp iki rekat namaz kılmış, (İbn Kuteybe, **Uyunu'l-Ahbar**, I, 147), üzerindeki zincirlerin çözülmemesini ve kanının yıkanmadan defnedilmesini vasiyet etmiş, (İbn Sa'd, VI, 219; Taberî, IV, 190-191, 206; İbnu'l-Esîr, II, 500) böylece zulmen öldürüldüğünü ve şehit sayılacağını anlatmak istemiştir. (Taberî, IV, 190; Bozkurt, Nebi, ***"Hucr b Adi", DİA***, c.18, s.277)

[1662] Belazurî, **Ensâb,** V, 266-267; Taberî, IV, 206; İbnu'l-Esîr, II, 498, Onat, 54-58

[1663] İbn Sa'd, VI, 219; Belazurî, **Ensâb**, V, 276; Taberî, IV, 208;

Muâviye'ye göndererek onların serbest bırakılmalarını istemiş, [1664] fakat Abdurrahman, Muâviye'ye geldiğinde Hucr ve adamları çoktan öldürülmüştü.[1665]

Hucr'un ve arkadaşlarının ölümü karşısında Kûfeliler çok üzülmüş, [1666] ancak tepkileri Dîneverî'nin de ifade ettiği gibi, hareketsiz bir üzüntüden öte geçmemiştir.[1667]

Bu olayın tarihi ile ilgili 51, [1668] 52 [1669] ve 53[1670] yılları gibi değişik rivayetler vardır. Hucr b. Adiy hareketini hazırlayan sebeplerin başında, ekonomik ve dini nedenler yanında, Kûfe valileri tarafından yürütülen Hz. Ali ve taraftarlarını kötüleme kampanyasının geldiği görülmektedir.[1671]

Hucr b. Adiy ve arkadaşları, Hz. Ali'nin yanında yer alan, sonra da istemeseler bile diğer Müslümanlar gibi, Muâviye'ye biat eden insanlardır. O dönemdeki toplumsal ve siyasi şartlar onları böyle bir harekete sürüklemiştir. Ancak hareketin her hangi bir plan dâhilinde gerçekleştiğini ve bir siyasi hedefe yönelik olduğunu söylemek mümkün değildir.[1672]

Hucr'un öldürülmesi olayı, Emevîler'in farklı düşünen kişilere yönelik tutumları açısından da oldukça önemli bir gösterge olmuştur. Sonuçta, ağır tahriklere rağmen şiddete başvurmamış kişilerin idam edilmesi, Muâviye idaresinin gücünü ıspat için girişilmiş baskı ve şiddet içeren bir olay olmuştur. Uzun bir kovalamacanın ardından, gelecekte kendilerine tehlike olabilecek, potansiyel bir gücü harekete geçirebilecek olan Hucr'un ortadan kaldırılması, kendi tayin ettikleri Kadı'nın olumsuz görüşüne rağmen, [1673] tamamen siyasi bir kararla yerine getirilmiştir. İşlenen bu cinayet, beklenildiği kadar tasvip görmemiş, aksine uzun zamandan beri Muâviye'nin hizmetinde olan Yemenli kabileler arasında bile tepki ile karşılanmıştır. Bu olay, özellikle Hz. Ali'ye sevgi besleyen Iraklılar ile tarfsızlığı seçip Medine'de oturan sahabe ve sahabe çocukları arasında nefretle karşılanmıştır.[1674]

[1664] İbn Sa'd, VI, 219; Taberî, IV, 208; Onat, 58
[1665] İbn Sa'd, VI, 220; Taberî, IV, 208; İbnu'l-Esîr, II, 499
[1666] Taberî, IV, 208, İbnu'l-Esîr, II, 499
[1667] Dîneverî, 224; Onat, 58
[1668] Taberî ve İbnu'l-Esîr bu olayı H.51 yılı olayları içinde verirler.
[1669] Yakubî, II, 141
[1670] İbn Kuteybe, **Meârif**, 230
[1671] Sarıçam, **Emevî-Haşimi İlişkileri**, 293
[1672] Onat, 58-59
[1673] Taberî, IV, 203; Bozkurt, Nebi, *"Hucr b. Adi",* **DİA**, c.18, s.277
[1674] Aycan, **Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebi Sufyan,** 151

B- Urve b. Udeyye ve Ebu Bilâl Mirdas'ın Öldürülmesi

Basra'da kümelenen Haricîler, Ziyad b. Ebih'ten sonra oğlu Abdullah b. Ziyad tarafından büyük bir baskı altında tutuldu. Ubeydullah, önleyici tedbirlerle Haricîler'e karşı sert bir tutum takip ederek şiddet politikası uyguladı. Yönetime karşı tehlikeli gördüklerini şüphe üzerine tutuklayıp hapsetti.[1675] Hatta bu operasyonda, İbn Kuteybe'nin ifadesiyle "insanları zan ile tutuklayıp şüphe ile öldürmüştür."[1676] Ubeydullah, bu çerçevede 58(678) yılında Haricîlere karşı büyük bir temizlik operasyonu başlattı ve onlardan çoğunu öldürttü.[1677] Öldürülenlerin arasında Ebu Bilâl b. Mirdas b. Udeyye'nin kardeşi Urve b. Udeyye de vardı.[1678]

Urve b. Udeyye, Nehrevan savaşına katılıp sağ kurtulanlardandı. Kaynaklarımızda Urve'nin öldürülüşü ile ilgili farklı rivayetler nakledilmiştir. Bu rivayetlerden birine göre Urve, bir at yarışını seyreden Ubeydullah'a yaklaşıp bazı kötü icraatlarını söylemiş, bunun üzerine vali, bu sözleri Urve'nin tek başına söylemeye cesaret edemeyeceğini düşünüp bir ayaklanmanın başladığını düşünerek meydanı terk etmiştir.[1679] Oradakiler bu davranışından dolayı İbn Ziyad'ın onu öldürebileceğini, dolayısıyla kaçıp gitmesini tavsiye etti. Bunun üzerine kaçarak Kûfe'ye gitti fakat yakalanmaktan kurtulamadı. Urve'nin elleri ve ayakları kesildikten sonra Ubeydullah son düşüncesini sorduğunda Urve, "sen benim dünyamı mahvettin, ben de senin ahiretini" cevabını verdi. Bu sözler üzerine Ubeydullah onu öldürmekle yetinmeyip kızını da getirtip öldürtdü.[1680] İbn Kuteybe, Urve'nin Sıffin'de ilk hakemlik yapanlardan olduğunu, Ubeydullah b. Ziyad'ın onu yakalatıp öldürdüğünü ve Basra'da Beni Hısn mezarlığında astığını bildirir.[1681]

Belâzurî'nin naklettiği başka bir rivayette ise Urve'nin öldürülüşü 61(780-1) olayları içerisinde anlatılır. Buna göre, Urve'nin öldürülüşü Ebu Bilâl'i ve adamlarını öldüren Ubeydullah'ın komutanı Abbad b. el-Ahdar'ın, öç almak amacıyla Haricîler tarafından düzenlenen bir suikast sonucu hayatını kaybetmesinden sonra meydana gelmiştir. Abbad öldürüldüğünde Ubeydullah Kûfe'de bulunuyordu. Vekili olan Ubeydullah b. Ebi Bekre'ye Haricîleri takip ederek yakalamasını emretti. Ebu Berke, yakaladıkları Harcîlerden kendisine kefil bulanı teminat karşılığında bıraktı, kefili

[1675] Wellhausen, **Muhalefet Partileri**, 37-38
[1676] İbn Kuteybe, **İmâme,** II, 28
[1677] Taberî, IV, 231;Takibatın H. 61 senesinde yapıldığı, bu takibat sırasında Urve b.Udeyye'nin de yakalanıp elleri ve ayaklarının kesildikten sonra asıldığı rivayet edilir. İbnu'l-Esîr, II, 518
[1678] Taberî, IV, 231; İbnu'l-Esîr, II, 517
[1679] Taberî, IV, 232; İbnu'l-Esîr, II, 517; Welhausen, **Muhalefet Partileri**, 39
[1680] Taberî, IV, 232; İbnu'l-Esîr, II, 517 Demircan, 152
[1681] İbn Kuteybe, Meârif, 282

olmayanı ise İbn Ziyad gelinceye kadar hapiste tuttu. İbn Ziyad Basra'ya gelince hapistekileri öldürdü ve kefillerden de kefil oldukları şahısları getirmelerini istedi. Urve'nin kefili bizzat İbn Ebi Bekre idi. Onu aratıp getirtti, ellerini ayakalarını keserek öldürdü. İbn Ziyad, Urve'yi Ebu Bilâl Mirdas'ı isyana teşvik etmekle de suçlamış ancak bu iddia Urve tarafından reddedilmiştir.

Ubeydullah'ın Basra'da mücadele edip öldürdüğü ilk önemli Haricî olan Urve'nin[1682] kardeşi Ebu Bilâl Mirdas, Haricîler arasında önemli bir yeri olan âlim, ibadetine düşkün bir kişi idi.[1683] Sıffîn savaşında Hz. Ali'nin yanında yer almış, ancak Hakem olayını redderek Nehrevan'da Haricîlere katılmıştı. Haricîlerin hepsi ona son derece itibar ederdi. O, sorgusuz sualsiz kimseyi öldürmeyi kabul etmiyor, kadınların isyan etmelerini haram sayıyor ve "biz ancak bizimle savaşanlarla savaşır ve korumadığımız kimselerden haraç toplamayız" diyordu.[1684] Bu nedenle kendisi ile birlikte isyan eden Sebca ismindeki kadını geri çevirmişti.[1685]

58(678) yılında Ubeydullah b. Ziyad'ın Harcîlere karşı yaptığı temizlik operasyonu sırasında Ebu Bilâl Mirdas da tutuklanmış ve kardeşi Urve'nin öldürülmesinden önce hapse atılmıştı.[1686] Hapiste kaldığı süre içinde zâhid bir insan olduğunu ve ibadete düşkünlüğünü gören gardiyan geceleri onu bırakıyor, güneş doğarken dönmesine göz yumuyordu. Haricîlerden birinin güvenlik görevlilerinden birini öldürmesi üzerine Ubeydullah, daha da ileri giderek hapisteki Haricîleri öldürmeye karar verdi.[1687] Hapisteki Haricîleri öldürüp sıra Ebu Bilâl'e gelince Ubeydullah'ın sütkardeşi olan gardiyan onu kendisine bağışlamasını istedi, Ebu Bilâl böylece öldürülmekten kurtuldu.[1688]

Hapisten kurtulan Bilâl, hemen harekete geçmemiştir. Onun hareketinden önce gerçekleşen bir olayın bu hareketinde etkili olduğu anlaşılmaktadır. Yerbu'oğullarından müctehid bir kadın olan el-Beşca, sürekli halkı Ubeydullah b. Ziyad'ın aleyhine kışkırtıyor, onun zorbalığını ve kötü yaşayışını anlatıp duruyordu. Sonunda Ubeydullah b. Ziyad, onu yakalayıp ellerini ve ayaklarını keserek öldürdü.[1689]

Kardeşinin öldürülüşü, takibatlar, hapisler ve son olarak da el-Beşca'nın feci bir şekilde katledilişi, birçok insan gibi Ebu Bilâl'i de derinden etkilemiştir. Ebu Bilâl,

---

[1682] Şehristânî, 109; Bağdâdî, 55
[1683] Belâzurî, **Ensâb,** V, 188-189; Müberred, II, 129; İbnu'l-Esîr, II, 517
[1684] Belâzurî, **Ensâb**, V, 189; İbnu'l-Esîr, II, 517
[1685] Belâzurî, **Ensâb**, V, 189
[1686] Müberred, II, 129; Taberî, IV, 232; İbnu'l-Esîr, II, 517
[1687] Müberred, II, 129; Taberî, IV, 232; İbnu'l-Esîr, II, 518
[1688] Taberî, IV, 232; İbnu'l-Esîr, II, 518
[1689] Belâzurî, **Ensâb**, V, 189-190; Müberred, II, 129; İbnu'l-Esîr, II, 517

bu zulme daha fazla katlanamayacağını, bu baskı rejimi altında Basra'da daha fazla kalamayacağını düşünerek kırk kadar arkadaşıyla birlikte Ahvaz'a gitti.[1690] Anlaşıldığına göre Ebu Bilâl, önceleri iktidara savaş açmaktan çok, zalim iktidarın hükmü altından kaçmak istiyor ve "bizimle savaşmayanla biz savaşmayız" diyerek isyanı düşünmüyordu.[1691] Ebu Bilâl'in isyan etmesinin en önemli gerekçesi, Ubeydullah b. Ziyad'ın muhaliflerine karşı uyguladığı baskı olmalıdır.

Ebu Bilâl ve arkadaşları, aslî ihtiyaçlarını gidermek için yolda rastladıkları kervana baskın yapıp, İbn Ziyad'a götürülmekte olan mallardan kendilerine yetecek kadar alıp geri kalanını bıraktı.[1692] Ebu Bilâl ve arkadaşlarının bu tür faliyetlere devam ettikleri anlaşılıyor. Ubeydullah, Mirdas ve arkadaşlarının kaçtıklarını ve faliyetlerini haber alınca Elsem b. Zur'a el-Kilâbî komutasında iki bin kişilk askeri bir birliği onların üzerine gönderdi. Elsem b. Zur'a Mirdas'la karşılaştığında Mirdas ona, kan dökmek niyetinde olmadıkları için kendileri ile savaşmamalarını istedi. Elsem ise onları cemeate davetti. Mirdas ve arkadaşlarının, fasık Ziyad'ın yanına gitmek istemediklerini belirtmeleri üzerine Eslem'in adamları, onların üzerine saldırarak çatışmayı başlattılar. Kendileri ile savaşmayanlarla savaşmayı uygun görmeyen Ebu Bilâl, arkadaşlarına çatışmayı onların başlattığını söyleyerek üzerlerine şiddetli bir şekilde saldırmalarını istedi. Sonunda Elsem ve adamlarını ağır bir yenilgiye uğrattı.[1693]

Askarlerinin yenildiği haberini alan Ubeydullah, Abbad b. Ahdar komutasında dört bin[1694] kişiyi bunların üzerine gönderdi. Tevvec denilen yerde yakalayıncaya kadar Mirdas ve adamlarını takip etti.[1695] Ebu Mihnef'in haberine göre iki taraf karşılaştığında üzerlerine gelen ordunun büyüklüğünü gören ve artık ölümün kaçınılmaz olduğunu anlayan Ebu Bilâl, arkadaşlarından dünyalık için çıkmış olanların geri dönebileceğini, ama ahiret için bu işe kalkışmış olanların ise kendisi ile

---

[1690] Belâzurî, **Ensâb,** V, 190; Taberî, IV, 232; İbnu'l-Esîr, II, 518; Wellhausen, **Muhalefet Partileri**, 39

[1691] Müberred, II, 130. Müberred'in anlattıklarına göre o isyan etmemiş, İbn Ziyad'ın zulmünden kaçmıştır. Hatta Horasan'a girmekte olan İbn Ziyad'ın adamlarından bir grup onlarla Asek'te karşılaştılar. Bilâl onlara kendileri ile çatışmak için gelip gelmediklerini sordu. Horasan yolcuları olduklarını öğrenince onlara, rastladıkları herkese, isyan etmediklerini, yeryüzünde bozgunculuk çıkarmak istemediklerini, kimseyi korkutmak istemediklerini, sadece zulümden kaçtıklarını, kendileri ile savaşmayanlarla savaşmadıklarını ve fey'den de sadece atıyyelerini aldıklarını söylemelerini istedi. (Müberred, II, 130)

[1692] Belâzurî, **Ensâb**, V, 191; Müberred, II, 130

[1693] İbn Kuteybe, **Uyûnu'l-Ahbâr**, I, 163; Belâzurî, **Ensâb**, V, 191-192; Müberred, II, 131; Taberî, IV, 232, 360.

[1694] Belâzurî, **Ensâb,** V, 192; Müberred, II, 131

[1695] Taberî, IV, 361; İbnu'l-Esîr, II, 582-583

kalmalarını istedi. Kendisinden kimse ayrılmadı ve hepsi öldürülünceye kadar savaştı.[1696] Müberred'in naklettiği rivayete göre ise olay, daha farklı gelişmiştir. İki grup Cuma günü karşılaşmıştı. Cuma vakti girince Ebu Bilâl namaz kılma teklifinde bulundu. Çatışmalara araverilip namaza duruldu. Haricîler namaza devam ederken İbn Ahdar, namazı bitirir bitirmez ya da yarıda keserek hemen onlara saldırdı. Saldırıya kimi kıyamda, kimi rukuda, kimi secdede yakalandı. Hiçbir tepki göstermediler ve hepsi öldürüldüler. Ebu Bilâl'in kafası kesilip alındı.[1697]

Haricîlerin, Ebu Bilâl'in öcünü almaları uzun sürmedi. Onlar, Abbad'ı küçük çocuğuyla bineğinin üzerindeyken yolda durdurarak öldürdü. Abbad'ın kardeşi Ma'bed Mazinlerden bir grupla gelerek öclerini almak için Haricîlerle çatışmış ve Ubeyde b. Hilal dışında hepsi öldürülmüştür.[1698]

Zühdü, takvası ve cesareti ile muhaliflerinin bile takdirini kazanan Ebu Bilâl'in öldürülmesi değişik zümrelerce büyük bir üzüntü ile karşılandı.[1699] Onun öldürülmesi Basra Haricîlerinin kızgınlığını en üst noktaya çıkardı. Bununla beraber makamını koruduğu sürece Ubeydullah'ın baskıcı yönetmi altında, hiçbir şey yapamadılar.[1700]

C- Kerbela Olayı ve Hz. Hüseyin'in Şehit Edilmesi

Yezid b. Muâviye, Hicaz bölgesinin ileri gelenlerinden ve henüz kendisine biat etmemiş olan Hüseyin b. Ali, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Ömer ve Abdurrahman b. Ebi Bekr'in biatlarını alarak hâkimiyetini pekiştirmeyi düşünüyordu. Bu amaçla Medine Valisi Velid b. Utbe'den, halktan ve özellikle yukarıda adı geçen kişilerden biat almasını ve bu konuda asla musamahalı davranmamasını, [1701] biat etmeyenin boynunu vurmasını istedi.[1702] Medine valisi Velid b. Utbe, Halifenin talebini ilettiğinde Hz. Hüseyin, fasık birine asla biat etmeyeceğini söyledi.[1703] Hilafeti silah zoruyla ele geçirmiş olan Muâviye'ye kerhen biat etmiş olan bu ileri gelenlerin, ondan sonra Yezid'in halife olmasını kabullenememiş olduğu görülmektedir.

[1696] Taberî, IV, 361

[1697] İbn Kuteybe, **Meârif,** 281; Belâzurî, **Ensâb**, V, 192-193; Müberred, II, 132; Taberî, IV, 361. İbnu'l-Esîr de aynı rivayeti nakletmekte fakat o Cuma namazı yerine ikindi namazı zikretmektedir. İbnu'l-Esîr, II, 583

[1698] Müberred, II, 133; Taberî, IV, 361; İbnu'l-Esîr, II, 583

[1699] Fığlalı, Ethem Ruhi*, "Haricîler",* **DİA**, XVI, 171

[1700] Wellhausen, **Muhalefet Partileri**, 40

[1701] Ebu Mihnef, Lut b. Yahya*,* **Maktelu'l-Huseyn,** Bağdat 1977, s. 11; Belâzurî, **Ensâb**, III, 368; Dîneverî, 227; Yakubî, II, 154; Taberî, IV, 250; İbnu'l-Esîr, II, 529; Yıldız, Hakkı Dursun, "*Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm"*, **DİA**, I, 145

[1702] Yakubî, II, 154; İbn A'sem, Ebu Muhammed Ahmed, **el-Futûh,** I-IV, Beyrut 1986, c.III, s.9; İbnu'l-Esîr, II, 529

[1703] Ebu Mihnef, 12; Yakubî, II, 154-155; İbn A'sem, III, 23; Taberî, IV, 252-253; Sarıçam, 307-308

Velid b. Utbe, Hz. Hüseyin'in biat etmediğini Yezid'e bildirince Yezid Velid'den, Medine halkından ikinci defa biat almasını, bu sırada Hüseyin yine biat etmezse Hüseyin'inin başını kendisine göndermesini istedi. Ancak bu baskılara karşı Vali Velid, Yezid kendisine dünyanın tamamını verse dahi Rasulullah'ın torununu öldüremeyeceğini söyleyerek şiddet kullanmayacağını belirtti.[1704] Bunun üzerine Velid görevden alındı.[1705]

Yezid'e biat konusunda yoğun bir baskı altında olan Hz. Hüseyin, daha fazla dayanamayarak 28 Recep 60(4 Mayıs 680)[1706] gecesi, böyle bir harekette bulunmasının şu ortamda yanlış olduğunu söyleyen baba bir kardeşi Muhammed b. Hanefiyye dışında bütün aile fertlerini alıp Mekke'ye doğru yola çıktı.[1707]

Hz. Hüseyin, Mekke'ye geldikten sonra Mekkelilerin büyük teveccühü ile karşılaştı. Gün boyunca halk gelip onun etrafında toplanıyor, umre için taşradan gelenler de mutlaka onu ziyarete geliyordu.[1708] Hz. Hüseyin'in Yezid'e biat etmeyip Mekke'ye gittiğini haber alan Emevî yönetimini, içlerine sindiremeyen başta Şebes b. Rib'i, Süleyman b. Surad ve Said b. Abdullah gibi bazı ileri gelen Kûfeliler, Süleyman b. Surad'ın evinde toplanarak, [1709] onu hilafete getirmek için kendisine davet mektupları yazmaya karar verdi.[1710] Mektuplar bir birini takip etti. Bu mektuplarda, Yezid'in ümmetin rızası olmadan halkın başına geçtiğini belirterek, onun yerine kendisine biat edeceklerini, Ümeyyeoğullarına karşı kendisine yardımcı olacaklarını ve vali ile birlikte Cuma namazı kılmadıklarını, Kûfe'ye gelmesi durumunda valiyi buradan kovacaklarını belirtiyorlardı.[1711] Daha sonra Ebu Abdullah el-Cedelî başkanlığında bir de heyet gönderdiler. Bu arada Hz. Hüseyin, Kûfeliler'in yanı sıra Basra halkı ile de mektuplaşıyordu. Basra'ya mektup götüren şahıs, Ubeydullah b. Ziyad'a, damadı Munzir b. el-Carut tarafından ihbar edildi. Ubeydullah, Hz. Hüseyin'inin elçisini yakalatarak boynunu vurdurdu.[1712] Bu olay daha sonra meydana gelecek kanlı olayların başlangıcı oldu.

Hz. Hüseyin, durumu yerinde incelemesi için amcasının oğlu Müslim b. Akil'i Kûfe'ye gönderdi. 5 Şevval 60 (9 Temmuz 680) şehre ulaşan Müslim, Muhtar b. Ebu

[1704] İbn A'sem, III, 19
[1705] Taberî, IV, 254; İbnu'l-Esîr, II, 532;
[1706] Taberî, IV, 286
[1707] Taberî, IV, 252-253, İbnu'l-Esîr, II, 530-531
[1708] Belâzurî, **Ensâb**, III, 368; Taberî, IV, 254, İbnu'l-Esîr, II, 531, 533
[1709] Dîneverî, 229; Taberî, IV, 261; İbnu'l-Esîr, II, 533
[1710] Belâzurî, **Ensâb**, III, 368; Dîneverî, Ahbar, 229; Taberî, IV, 258, 261-262; İbnu'l-Esîr, II, 533
[1711] Ebu Mihnef, 17-18; Belâzurî, **Ensâb**, III, 368-370; Yakubî, II, 155; Taberî, IV, 261-263
[1712] Dîneverî, Ahbar, 231-232; Taberî, IV, 266; İbnu'l-Esîr, II, 535-536

Ubeyde'nin evine yerleşti[1713] ve Hz. Hüseyin için biat almaya başladı. İlk aşamada 20 bin kişiden biat aldı.[1714] Müslim'in bu faaliyetlerini öğrenen Yezid, "bana karşı şiddet kullanmayana şiddetle karşılık vermem" diyerek daha yumuşak bir politika izleyen ve gelişen olaylara seyirci kalan Kûfe Valisi Nu'man b. Beşir el-Ensari'yi görevden alarak, yerine Basra valisi Ubeydullah b. Ziyad'ı tayin etti ve ondan Müslim'i şehirden çıkartmasını veya öldürmesini istedi. Ubeydullah, yerine kardeşi Osman b. Ziyad'ı bırakarak Basra'nın ileri gelenleri ile birlikte Kûfe'ye geldi.[1715] Ubeydullah'ın Kûfe'de Hz. Hüseyin taraftarlarına karşı sert tedbirler alması üzerine, Müslim daha nüfuzlu bir kişi olan Hani b. Urve el-Muradî'nin evine yerleşti.[1716] Ubeydullah kısa sürede onun yerini tespit etti ve Hani'den Müslim'i kendisine vermesini istedi; ancak bunu kabul etmeyen Hani'yi tutukladı.[1717] Bu arada Hani'nin öldürüldüğü şeklinde bir haber yayıldı. Bu haber, infial yaratarak Hani'nin kabilesi Mezhiclilerin valiliğin önünde toplanmalarına neden oldu. Ubeydullah, olayların şiddete dönüşmemesi için polisiye tedbirlere başvurmayıp, şehrin hatırlı kişisi olan Kadı Şüreyh'ten kalabalığın dağıtılması için yardım istedi. Kadı Şüreyh'in araya girip, Hani'nin sağ olduğunu söylemesi üzerine insanlar dağıldı.[1718] Bu ilk topluluğun olaysız bir şekilde dağılmasının ardından, Hani'nin öldürüldüğü şeklindeki haber Müslim'e ulaştı. Müslim, Hz. Hüseyin adına kendisine biat eden halkı ayaklanmaya çağırdı ve Ubeydullah'ın valilik binasını kuşattı. Ancak Ubeydullah'ın safında yer alan ileri gelen Kûfelilerin nasihat[1719] ve tehditleri üzerine, ayaklanan halk dağılmaya başladı ve geceye doğru Müslim'in yanında kimse kalmadı. Bunun üzerine tek başına kalan Müslim, Kindeli bir kadının evine sığındı ve bir ihbar üzerine yakalanarak Ubeydullah'a getirildi. Ubeydullah, Müslim'i halkın birlik ve beraberliğini bozmakla suçladı. Müslim ise, şehir halkının, kendilerini davet ettiklerini, bunun üzerine adaletle hükmetmek, Kitap ve sünnete davet etmek için geldiğini söyledi. Bunun üzerine Ubeydullah, vilayet konağının damında insanların gözü önünde boynunun vurulmasını

[1713] Belâzurî, **Ensâb**, II, 334; Dîneverî, 231; Taberî, IV, 264; Mes'ûdî, III, 64; İbnu'l-Esîr, II, 535
[1714] Dîneverî'ye göre 18 bin, (Dîneverî, 241) Taberî'nin bildirdiğine göre ise 12 bin kişi biat etmiştir. (Taberî, IV, 265)
[1715] Belâzurî, **Ensâb**, II, 335; Dîneverî, , 231; Taberî, IV, 265-266; İbnu'l-Esîr, II, 535-536
[1716] Belâzurî, **Ensâb**, II, 336; Dîneverî, , 236; Taberî, IV, 258, 269; İbnu'l-Esîr, II, 537
[1717] Belâzurî, **Ensâb**, II, 338; Taberî, IV, 258-259, 274; İbnu'l-Esîr, II, 540
[1718] Dîneverî, 236; Taberî, IV, 274-275; İbnu'l-Esîr, II, 540
[1719] İnsanlar gelip çocuklarını, amca çocuklarını ve yakınlarını ayaklanmadan vaz geçirmeye çalışmışlar; hatta kadınlar gelip eşlerinin kollarından çekerek onları topluluktan ayırıncaya kadar uğraşmışlardır. (Dîneverî, 239). Belâzurî'nin verdiği bilgilere göre ise ileri gelenler halka Ubeydullah adına çeşitli maddi vaatlerde bulunmuşlardır. (Belâzurî, **Ensâb**, II, 338)

emretti ve öldürüldü.[1720] (8 veya 9 Zilhicce 60/9 veya 10 Eylül 680). Müslim, Kûfelilerden biat aldığını daha önce mektupla haber verdiği[1721] Hz. Hüseyin'e, onların sözlerinden döndüğünü ve bunlara güvenmemesi gerektiğini bildiremedi.[1722] Müslim'in öldürülmesinden sonra, kendisini getiren Muhammed b. Eş'as'ın bağışlaması yönündeki tüm ısrarlarına rağmen Ubeydullah, Hani'nin boynunu çarşıda vurdurttu.[1723]

Ubeydullah, Müslim'in cesedini Kûfe'de astı; Beni Haşim'den, cesedi asılan ilk şahıs olan Müslim ile ona yardımcı olan Hani b.Urve'nin başları Yezid'e gönderildi. Yezid memnuniyetini belirten mektup yazıp valiye teşekkür etti.[1724]

Yeni gelişen olaylardan haberi olmayan Hz. Hüseyin, Kûfe'ye hareket etmeye karar verdi. Her ne kadar ileri gelenler ona, Kûfelilerin babasına ve ağabeyine yaptıklarını hatırlatıp sözünde durmayan bu insanların davetine uymamasını[1725] ve Abdullah b. Abbas'ın eğer Mekke'de durmayı istemiyorsa Yemen'e gidip orada Müslim'in hâkimiyet kurmasını beklemesinin daha iyi olacağını söylediyse de Hz. Hüseyin kararından dönmedi.[1726] Hz. Hüseyin 8 Zilhicce 60(9 Eylül 680)[1727] tarihinde umresini tamamladıktan sonra[1728] ailesi ve bazı taraftarları ile birlikte Kûfe'ye hareket etti.

Hz. Hüseyin'in bu kararlılığında, aldığı tehditler nedeniyle Mekke'de de kendini güvende hissetmemesi etkili olmuş olmalıdır. Onun önceden Müslim'i göndermesi de gözü kara hareket etmediğini göstermektedir. Ailesini yanında götürmesi ise bu yolculuğun onun için geri dönüşü olmayan bir hareketin başlangıcında olduğunu göstermesi olarak değerlendirilebilir.

Hz. Hüseyin'in Kûfe'ye doğru yola çıktığını haber alan Ubeydullah, Emniyet amiri Husayn b. Numeyr'i dört bin kişilik bir süvari birliği ile yola çıkararak Kûfe

---

[1720] Belâzurî, **Ensâb**, II, 339-340; Dîneverî, 241; Taberî, IV, 275-283; Mes'ûdî, III,69; İbnu'l-Esîr, II, 540-544. Taberî, bu olay sırasında yakalanıp Ubeydullah'a getirilen Abdula'la el-Kelbi ile Ammara İbn Salhab el-Ezdi'nin de öldürüldüğünü zikreder. (Taberî, IV, 284-285). Fakat daha sonraki olaylarda onlardan hiç bahsedilmez.
[1721] Dîneverî, 243; İbnu'l-Esîr, II, 543
[1722] Sarıçam, 314-316
[1723] Belâzurî, **Ensâb**, II, 340; Taberî, IV, 284; İbnu'l-Esîr, II, 544. Dîneverî, Hani'nin Müslim'den önce öldürüldüğünü bildirmektedir. Dîneverî, Ahbar, 236.
[1724] Dîneverî, Ahbar, 242; Taberî, IV, 285-286; İbnu'l-Esîr, II, 545
[1725] Belâzurî, **Ensâb**, III, 373-374; Dîneverî, 243; Taberî, IV, 2287; İbnu'l-Esîr, II, 545-546
[1726] Taberî, IV, 288; Mes'ûdî, III,64
[1727] Taberî, IV, 286
[1728] Taberî, IV, 287

yakınında bulunan Kadisiye köyünde beklemesini ve Hüseyin ile irtibat kurmak isteyen kimselere izin vermemesini istedi.[1729]

Bu arada yola devam eden Hz. Hüseyin, yolda karşılaştığı şair Ferezdak'a Kûfe'deki son durumu sordu. Ferezdak'ın "Halkın kalbi seninle, kılıçları Beni Ümeyye iledir" cevabını vermesine rağmen yolculuğuna devam etti.[1730] Bu sırada Müslim'in öldürüldüğünden habersiz yolda Müslim'e haberci olarak sütkardeşi Abdullah b. Buktur'u gönderdi. Abdullah yolda Husayn b. Numeyr'in askerleri tarafından yakalanıp Ubeydullah'a gönderildi. Hz. Hüseyin'e sempatisi olan halka gözdağı vermek isteyen Ubeydullah, onu da valilik konağının damından attırıp öldürttü.[1731]

Hz. Hüseyin, daha sonra Sa'labiyye'de karşılaştığı iki yolcudan, Kûfelilerin biatlarından döndüğü, Müslim b. Akil ile Hani b. Urve'nin öldürüldüğü ve cesetlerinin şehrin sokaklarında sürüklendiği haberini alınca durumun ciddiyetini anlayıp geri dönmek istedi. Fakat bu defa da öldürülen Müslim'in oğulları ve kardeşlerinin "Müslim'den sonra yaşamanın anlamı yok, ya intikamımızı alır ya da öldürülürüz" diye ısrarlar etmeleri üzerine yola devam etmek zorunda kaldı.[1732] Bu arada Hz. Hüseyin taraftarlarına isteyenlerin kafileden ayrılabileceğini söyledi, onlar da ayrıldılar; yanında sadece aile fertleri ile birlikte yaklaşık yetmiş kişi kaldı. Böylece sayısı azalan kafile, yolculuğa devam ederek Kûfe yakınlarındaki Kerbela'ya vardı.(2 Muharrem 61/2 Ekim 680)[1733]

Ubeydullah'ın emri ile uzun süredir bin kişilik kuvveti ile kafileyi yakın takibe alan Hurr b. Yezid, Hz. Hüseyin'in Kerbela'ya ulaştığını valiye bildirdi.[1734] Vali kafilenin sarp ve mustahkem yerlere sığınmasına engel olunmasını, susuz ve savunmasız bir yerde konaklamaya mecbur edilmesini istedi.[1735] Ubeydullah bu arada Rey valliğine atanmış olan ve henüz yola çıkmamış olan Ömer b. Sa'd b. Ebi Vakkas'a, görevine başlamadan önce Hz. Hüseyin'in üzerine gitmesini ve bu sorunu halletmesini emretti. Ömer b. Sa'd önce bu görevi kabul etmek istemediyse de yoğun

[1729] Dîneverî, 243; Taberî, IV, 302-303
[1730] Belâzurî, **Ensâb**, III, 376; Dîneverî, 245; Taberî, IV, 290; İbnu'l-Esîr, II, 547
[1731] Belâzurî, **Ensâb**, III, 379; Taberî, IV, 300; İbnu'l-Esîr, II, 549
[1732] Belâzurî, **Ensâb**, III, 379; Dîneverî, 247; Taberî, IV, 299-300; İbnu'l-Esîr, II, 549
[1733] Dîneverî, 253; İbnu'l-Esîr, II, 543
[1734] Hur b. Yezid ile Hz. Hüseyin karşılaştıklarında, namaz vakti gelince hep birlikte Hz. Hüseyin'in arkasında namz kıldıkları rivayet edilir. (Dîneverî, Ahbar, 247-249; Taberî, 303)
[1735] Belâzurî, **Ensâb**, III, 385; Dîneverî, 251; Taberî, 308; İbnu'l-Esîr, II, 555

ısrar ve görevden alınma tehdidi karşısında kabul edip dört bin askerle kafilenin üzerine yürüdü.[1736]

Ubeydullah, Ömer b. Sa'd'ı Hz. Hüseyin'in üzerine gönderince, Hz. Hüseyin'e herhangi bir yardım gitmemesi için Kûfe halkından buluğ çağına ermiş olan herkesin Nuhayle'de toplanması ve şehirde kimsenin kalmamasını istedi. Bu iş okadar ciddiye alındı ki bir miras sorunu için Kûfe'ye gelen Suriyeli birisi, yakalanarak Ubeydullah'a götürüldü ve derhal boynu vuruldu. [1737]

Hz. Hüseyin, Ömer b. Sa'd'dan, ya geldiği yere geri dönmesi, [1738] ya Yezid'e gitmesi ya da cihat etmek üzere sınır boylarına gitmesine izin verilmesini istedi. Ömer b. Sa'd onunla çarpışmak istemediği için, kabul edilebileceği ve böylece kendisinin de bu sıkıntılı işten kurtulacağı ümidiyle teklifi Ubeydullah'a bildirdi.[1739]

Ubeydullah, onun Yezid'e gitmesini kabul etmek istedi. Ancak Sıffın'de Hz. Ali'nin yanında savaşanlardan Şemir b. Zi'l-Cevşen ona önemli bir fırsatı kaçırmış olacağını hatırlatarak, ümitsizlik içindeki Hüseyin'i istediğine boyun eğdirmesinin kolay olacağını belirtip, eğer kabul etmez ise cezalandırmasının uygun olacağını söyledi. Ancak bunu da Hz. Hüseyin kabul etmedi. Ömer b. Sa'd, Hz. Hüseyin ile savaşmakta çekingen davranınca Şemir ile birlikte Ömer'e bir mektup göndererek Hüseyin'in doğrudan kendisine teslim olmasını sağlamasını, bunu başaramazsa onunla savaşmasını, [1740] onu öldürüp cesedini atlara ezdirmesini, [1741] aksi takdirde kumandayı Şemir'e bırakmasını;[1742] Şemir'e de ona saldırmasını, boynunu vurup başını kendisine göndermesini emretti.[1743] Şemir karargâha 9 Muharrem Perşembe günü ulaştı.[1744] Ömer b. Sa'd kumandayı, dolayısı ile kazandığı dünyalığı elden kaçırmamak için[1745] bu görevi yerine getireceğini söyledi.[1746] Günlerdir susuz kalan Hz. Hüseyin ve yanındakiler o geceyi dua, namaz ve istiğfarla geçirdi.[1747]

[1736] Belâzurî, **Ensâb**, III, 385; Dîneverî, 253; Taberî, 309-310; İbnu'l-Esîr, II, 555-556
[1737] Belâzurî, **Ensâb**, III, 386-387; Dîneverî, 254-255
[1738] Dîneverî, 253-254
[1739] Belâzurî, **Ensâb**, III, 390; Dîneverî, 254; Taberî, 310-311; (Ubeydullah bunu kabul etmediği gibi Ömer'e yazdığı mektupta su ile arasına girilmesini ve onların susuz bırakılmasını istedi. Ömer de su kaynağının bulunduğu yere beş yüz atlısını göndermiş, su ile kafilenin yolunu kestirmiştir. Taberî, 311-312; İbnu'l-Esîr, II, 557)
[1740] Belâzurî, **Ensâb**, III, 390-391; Dîneverî, 255; Taberî, 314
[1741] Taberî, 314; İbnu'l-Esîr, II, 558
[1742] Belâzurî, **Ensâb**, III, 391; Dîneverî, 254; Taberî, 314
[1743] Belâzurî, **Ensâb**, III, 391; Taberî, 314; İbnu'l-Esîr, II, 557
[1744] Taberî, 315
[1745] Fığlalı, Ethem Ruhi, "*Hüseyin***", DİA,** c.XVIII, s.519-520
[1746] Taberî, 315
[1747] Taberî, 317, 319; İbnu'l-Esîr, II, 560

Ubeydullah b. Ziyad'a teslim olmayı kesinlikle kabul etmeyen Hz. Hüseyin,[1748] Kûfe ordusuna beliğ bir konuşma yaptı. Bu konuşmada Kûfelilerin daveti üzerine buraya geldiğini, kendisinin Peygamberin torunu, Hz. Hamza'nın da babasının amcası olduğunu hatırlattı. Hz. Peygamber'in kendisi ve kardeşi Hasan hakkındaki sözlerini dile getirdi. Kanının akıtılmasının büyük vebal doğuracağını hatırlattı.[1749] Ancak onun bu sözleri Kûfe ordusunun komutan ve askerleri üzerinde hiçbir etki etmedi. Sadece Hurr b. Yezid'in bu konuşmadan etkilenerek[1750] Hz. Hüseyin'in tarafına geçtiği[1751]ve onunla birilkte savaştığı[1752] ve bu savaşta öldürüldüğü[1753] rivayet edilir.

10 Muharrem 61/10 Ekim 680[1754] gününde Ömer b. Sa'd'ın gelip ilk oku atması ile başlayan sıcak temas, kısa sürede denk olmayan kuvvetler arasında bir çatışmaya dönüştü ve tam bir vahşet şeklinde devam etti.[1755] Hz. Hüseyin'in çatışmaya başlarken otuz iki süvari ile kırk piyadeden oluşan askerleri[1756] birer birer öldürüldü. Çatışmanın sonlarında artık sıcak ve susuzluktan bitkin hale düşen bu az sayıdaki insanın başında piyade olarak cesaretle dövüşen Hz. Hüseyin'e, işi bitirmekte sabırsızlanan Şemil b. Zi'l-Cevşen'in emri ile her taraftan hucum edildi. Zür'a b. Şerik et-Temimi, Hz. Hüseyin'in sol eline ve omzuna darbelerde bulundu, Sinan b. Enes en-Nehaî mızrağı ile saldırarak onu yere düşürdü, sonra atından inerek saçlarını ve daha sonra da başını gövdesinden ayırdı.[1757] Orada bulunanlar da cesedini soyup her şeyini aldı, ardından da çadırlarını yağmaladı. Karargâhta bulunan develer, yiyecekler ve elbiseler talan edildi. Kadınların yüzüklerine varıncaya kadar üzerlerinde ne varsa alındı. Bu arada Hz. Hüseyin'in hasta yatağındaki oğlu Ali b. Hüseyin öldürülmek istendiyse de Ömer b. Sa'd buna engel oldu.[1758] Hz. Hüseyin'in cesedinin

[1748] Dîneverî, 254; İbnu'l-Esîr, II, 562
[1749] Dîneverî, 254; Taberî, 322-323
[1750] Fığlalı, E. Ruhi, "*Hüseyin*", **DİA,** c.XVIII, s.519-520
[1751] Dîneverî, 256; Taberî, IV, 324-325
[1752] Taberî, 321; İbnu'l-Esîr, II, 565
[1753] İbnu'l-Esîr, II, 568
[1754] Taberî, IV, 301. Hz. Hüseyin'in öldürüldüğü tarih, onun taraftarlarınca bir yas günü ilan edilmiş ve her yıl o günde matem tutulmuştur. Aşûre gününe denk gelen bu tarihteki matem törenleri ve yönetimlerin tutumları hakkında geniş bilgi için bkz. Eyüp Baş, "*Aşûre Günü, Tarihsel Boyutu ve Osmanlı Dinî Hayatındaki Yeri Üzerine Düşünceler"*, **AÜİFD,** c. XLV/1 (2004), s.167-190
[1755] Belâzurî, **Ensâb**, III, 398-399; Taberî, IV, 320
[1756] Taberî, IV, 320
[1757] Dîneverî, Ahbar, 256-258; Yakubî, II, 158; Taberî, IV, 324-346; İbnu'l-Esîr, II, 564-572. Taberî ve İbnu'l-Esîr'de vahşetin ayrıntıları detaylı bir şekilde verilmektedir.
[1758] Dîneverî, 260; Taberî, IV, 347; İbnu'l-Esîr, II, 573. Ömer, kadınların çadırlarına girilmesini ve bu yaralı çocuğa dokunulmasını yasaklamış, onlardan alınan eşyaların geri verilmesini istemiş, fakat alınan hiçbir şey geri verilmemişti. (Taberî, IV, 347; İbnu'l-Esîr, II, 573)

Ubeydullah'ın daha önce verdiği talimat üzerine atlara çiğnetildiği[1759] ve Hz. Hüseyin'in vucudunda 33 mızrak ile 34 kılıç yarası tesbit edildiği rivayet edilir.[1760]

Ömer b. Sa'd, kendi ordusundan öldürülen 88 kişinin namazını kılarak defnetti. Hz. Hüseyin ve arkadaşlarından öldürülenlerin sayısı 72 kişi idi. Bunların cesetleri ise ertesi gün, yakında bulunan Benî Esed'den Gâdiriyye köylüleri tarafından defnedildi.[1761] Bu katliamdan Hz. Hüseyin'in yanında bulunan erkeklerden Ali b. Hüseyin ile henüz dört yaşında bulunan Ömer b. Hüseyin; Esedli Murakka b. Sümame[1762] ve Ukbe b. Sim'an adlı bir köleden başka kurtulan olmadı.[1763]

Hz. Hüseyin'in ve diğerlerinin kesik başları, Hz. Hüseyin'in kızları, kız kardeşleri ve diğer sağ kurtulanlar Kûfe'ye götürülüp Ubeydullah b. Ziyad'ın huzuruna çıkarıldı.[1764] Hz. Hüseyin'in başı huzuruna geldiğinde Ubeydullah, elindeki değnekle dişlerine dokunmaya başladı, bunu gören sahabi Zeyd b. Erkam, onun bu hareketine şiddetle tepki göstererek "Hüseyin'in ağzına mı vuruyorsun? Ben Rasulullah'ın o ağzı öptüğünü görmüştüm" dedi.[1765] Ubeydullah, Ali b. Hüseyin'i öldürmek istediyse de Zeyneb bnt. Ali buna engel oldu.[1766] Daha sonra Ubeydullah, Hz. Hüseyin'in ve diğerlerinin kesik başlarını, Hz. Hüseyin'in kızları, kız kardeşleri ve diğer sağ kurtulanları Şam'a gönderdi.[1767]

Hz. Hüseyin'in kesik başı[1768] Şam'a gönderildiğinde Yezid sözde[1769] üzülmüş ve Hüseyin'i öldürtmesi sebebiyle Ubeydullah b. Ziyad'a lanet etmiştir.[1770] Fakat tepkisi bununla sınırlı kalmıştır.[1771] Onun bu üzüntüsünde samimi olduğunu söylemek

---

[1759] Taberî, IV, 346
[1760] Taberî, IV, 346-347; İbnu'l-Esîr, II, 574
[1761] Belâzurî, **Ensâb**, III, 411; Dîneverî, 260; Taberî, IV, 347-348; İbnu'l-Esîr, II, 574
[1762] Taberî, IV, 347
[1763] Sarıçam öldürülen kişilerden 26 'sının ismini vermektedir. (Sarıçam, **Emevî-Haşimi İlişkileri,** 324-325)
[1764] Belâzurî, **Ensâb**, III, 411; Dîneverî, 259-260; Yakubî, II, 158; Taberî, IV, 348-349; İbnu'l-Esîr, II, 574
[1765] Dîneverî, 259-260; Taberî, IV, 349; İbnu'l-Esîr, II, 574
[1766] Taberî, IV, 350; İbnu'l-Esîr, II, 575
[1767] Dîneverî, 260; Taberî, IV, 351; İbnu'l-Esîr, II, 576. Ubeydullah'ın, Hz. Hüseyin'in başını Kûfe'de dolaştırdığı rivayet edilmektedir. (Taberî, IV, 351)
[1768] Hz. Hüseyin'in başının nereye gömüldüğü ise ihtilaflıdır. Medine'de Bâki mezarlığına, Necef'te babasının yanına, Kerbela'da cesedinin yanına gömüldüğü şeklinde rivayetler vardır. Fığlalı, bunlardan birincisini daha güçlü bir ihtimal olarak görmektedir. (Fığlalı, Ethem Ruhi, *"Hüseyin",* **DİA**, c.XVIII, s. 520)
[1769] Yezid'in Hüseyin'in başına gelenleri dinleyince ağladığı rivayet edilir. (Dîneverî, Ahbar, 261; Taberî, IV, 352)
[1770] Bu konuda başka rivayetler de vardır. Hz.Hüseyin'in başı huzuruna geldiğinde Ubeydullah'ın yaptığı gibi ağzına elindeki değnekle vurmaya başlamış, bunu gören Ebu Berze el-Eslemî onun bu hareketine şiddetle tepki göstererek "Hüseyin'in ağzına mı vuruyorsun? Ben Rasulullah'ın o ağzı öptüğünü görmüştüm" (Yakubî, II, 159) diyerek Yezid'i kınamıştır.
[1771] Takkuş, 49

mümkün değildir. Çünkü gerçekten üzülmüş olsaydı Ubeydullah, Şemir ve diğerlerini hiç değilse görevlerinden alması gerekirdi. Ayrıca öldürme emrini bizzat kendisinin verdiği rivayetleri de vardır.[1772] Yezid açısından her ne kadar Hz. Hüseyin'in öldürülmesi üzücü olmuş ise de güçlü Haşimi rakibinin siyasi arenadan kaldırılmış olması onu rahatlatmıştır.[1773]

Yezid'in karşısına kelepçeli olarak getirilen Ali b. Hüseyin ile giriştikleri tartışmadan, ortaya çıkan trajediden Hz. Hüseyin'i sorumlu tuttuğunu görüyoruz. Yezid, Allah'ın mülkü dilediğine vereceğini, bu anlamda hilafeti kendisine bahşettiğini, Hüseyin'in de buna razı olmayarak milletin birliğine ve kendisine karşı haksız yere isyan ettiğini, dolayısıyla kendisi ile siyasi mücadeleye girenin Hz. Hüseyin olduğunu belirtmektedir.[1774] Şam'da bulundukları sürece tutsaklara ikramda bulunan Yezid, onlara hediyeler vererek bir muhafız birliğiyle Medine'ye gönderdi.[1775]

Kerbela olayı, başta Hz. Hüseyin olmak üzere öldürülenlerin toplumdaki konumları dikkate alındığında, Emevîler tarihinin en talihsiz; şiddetin ve devlet gücünün en yoğun olarak kullanıldığı bir olay olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha sonra olacak olayların tamamına yakınının referans kaynağı bu olay olmuştur. 65(684-685)'de Tevvâbun ve ondan sonra Muhtar es-Sekafi hareketi bunlar arasında önemli bir yere sahiptir. Kerbela katliamının intikamını almak Muhtar'a nasip olmuş ve 66(685) yılında bu olaya adı karışanların hepsi onun tarafından öldürülmüştür.[1776]

Kerbela'dan sonra, bastırılmış ve yıldırılmış olduklarından, Hz. Hüseyin'in torunlarından Zeyd b. Ali'nin 122(740) yılındaki ayaklanmasına kadar geçen yarım asırlık bir zamanda Beni Haşim'in önderliğinde bir isyana rastlanmamaktadır.

D- Harre Olayı ve Medine'nin Yağmalanması

Yezid b. Muâviye döneminde Kerbela'dan sonra devlet şiddetinin kendini yoğun bir şekilde gösterdiği ikinci önemli olay Harre olayı ve arkasından Medine'nin yağmalanmasıdır.

Hz. Hüseyin'in aşırı şiddet kullanılarak trajik bir şekilde ortadan kaldırılması Irak'da olduğu gibi, asıl doğup büyüdüğü yer olan Hicaz'da da derin bir etki bırakmış ve insanların Emevî yönetiminden soğumalarına neden olmuştur. Bunun yanında Yezid b. Muâviye döneminde valilerin sık sık değiştirilmesi Medineliler'in Emevî

[1772] Dîneverî, 284-285; Yakubî, II, 156
[1773] Takkuş, 49
[1774] Taberî, IV, 352-353; İbnu'l-Esîr, II, 578
[1775] İbn Kuteybe, **İmâme,** II, 10-11; Dîneverî, 261; Taberî, IV, 353; İbnu'l-Esîr, II, 578
[1776] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 408-409; Taberî, IV, 529-530; İbnu'l-Esîr, II, 681

hilafetine karşı muhalefetini daha da artırmıştır. 62(682) yılında genç ve yeteneksiz olan Osman b. Muhammed Ebi Sufyan vali tayin edilince, merkezi hükümetle Medine arasındaki soğukluğu gidermek ve bir takım talepleri iletmek amacıyla, içlerinde Abdullah b. Hanzala el-Gâsil el-Ensari, Abdullah b. Ebi Amr b. Hafs el- Muğire el-Mahzûmî ve Münzir b. ez-Zübeyr'in de bulunduğu eşraftan bir heyet Şam'a gönderildi.[1777] Yezid, bu heyete ikramda bulunarak bol miktarda bahşiş ve hediyeler verdi. Ancak gösterilen bu ilgiye rağmen heyette bulunananlar geri döndüklerinde, Yezid'in hiçbir dindarlık yönünün olmadığını; şarap içip, tanbur çalarak cariyelerle oynaşan ve köpeklerle oynayıp geceleri hortumcularla sohbet eden biri olduğunu söyleyerek ona olan biatlarını geri çektiklerini belirttiler.[1778] Yezid'in zevku sefasına dair heyetin getirdiği haberler, [1779] başta dindarlar olmak üzere Medinelileri oldukça rahatsız etti.

Medine'de başlayan muhalefetin dini yönü yanında ekonomik boyutu da vardı ve bu boyut Muâviye dönemine kadar uzanıyordu. Medineliler Valiye gidip, "Muâviye atıyye konusunda başkalarını bize tercih etti, bir dirhem bile artış yapmadı" diyerek hoşnutsuzluklarının sebebini açıklamıştı. Bununla birlikte Emevî iktidarı ile birlikte başta Muâviye olmak üzere iktidar ailesine mensup kişilerin şehirde sahip odukları mal miktarı, Medinelileri rahatsız edecek kadar çoğalmıştı. Bu siyasetin sonucunda üretim azalmış, enflasyon yükselmiş, insanlar geçimlerini sağlamakta zorluk çekmiş, haklarını alamamış ve ellerindeki malları iktidar ailesi mensuplarına satmak zorunda kalmıştı. Bunun yanında savâfî olarak bilinen sahipsiz arazilerden sorumlu İbn Mina'nın, toprak gelirlerini toplamak için gittiği Belharis b. Hazrec kabilesi mensupları Kureyş ve Ensarla birlik olarak ödeme yapmayı redetmiş, [1780] vali de bunu zor kullanarak tahsil etmek istemiş, fakat bir sonuç alamamıştı.

Medine'deki bu rahatsızlığın yanında, özellikle Hz. Hüseyin'in öldürülmesinden sonra Abdullah b. Zübeyr'in Mekke'de muhalefetin lideri konumuna gelmesi, Hicaz'da Emevî iktidarına karşı ciddi bir tehlike oluşmaya başladığını gösteriyordu.

Medine'de olup bitenleri haber alan Yezid b. Muâviye, şehir halkını tehdit eden bir mektup yazarak valiye bunu mescitte okumasını emretti. Ancak mektup halkın

[1777] Taberî, IV, 368; İbnu'l-Esîr, II, 588.
[1778] Taberî, IV, 368
[1779] Taberî, IV, 368; İbnu'l-Esîr, II, 588
[1780] Yakubî, II, 164

öfkesini daha da artırdı.[1781] Tehditle bir sonuç alamayacağını anlayan Yezid, muhalefet hareketini uzlaşma ile kırmayı denedi ve Emevî yönetiminde görev almış olan tek Ensârî olan Nu'man b. Beşir'i aracı gönderdi. Ancak Nu'man'ın tekliflerini kabul etmeyen[1782] Medineliler, muhalefetlerini bir adım daha ileri götürek Valiyi ve gıyabında Yezid'i görevinden alarak Ensar'dan Abdullah b. Hanzale el-Gâsil'e biat ettiler. Fakat bu seçim, Ensar'a üstünlük kazandırması sebebiyle rahatsızlık meydana getirdi ve bu rahatsızlık ancak Kureyş ile mevâlisinin başına Abdullah b. Muti'in, Muhacirlerin başına da Ma'kıl b. Sinan'ın getirilmesi ile giderildi. Böylece Abdullah b. Hanzale yerinde kaldı. Hareket her ne kadar Ensarî bir karakter taşıyorsa da Kureyş mensupları ve Muhacirler, buna her hangi bir zorlama olmadan katıldı. Ali b. Hüseyin, Zeynelabidin ve Muhammed b. Hanefiyye gibi ileri gelen Haşimiler ile Abdullah b. Ömer, olaylarda çekimser kalmıştı.[1783]

Mescitte alınan bu karardan sonra Medineliler'in davranışları, şehirdeki Emevîler'e ve taraftarlarına karşı saldırgan bir hale dönüştü. Medineliler, Yezid'in valisini kovup, Emevîler ile müttefiklerinin oluşturduğu yaklaşık bin kişilik bir grubu Mervan b. Hakem'in evinde gözetim altına aldı.[1784] Medineliler'in bu hareketini öğrenen Abdullah b. Zübeyr'in, onları kendisine biata çağırdığı, fakat olumlu bir cevap alamadığı belirtilir. Fakat Medinelilerin ayaklanması ile İbn Zübeyr'in hareketi arasında organik bir bağ yoktur.[1785]

Yezid b. Muâviye, yönetim aleyhine Hicaz'da meydana gelen olayları haber alınca, 63(682–683) yılında bölgeye bir ordu göndermeye karar verdi. Önce Medine'deki ateş söndürülecek, ardından gerçek hedef olan Abdullah b. Zübeyr'in üzerine gidilecekti. Kutsal yerlere yapılacak bu sefere, kumandan bulmak sorun oldu.[1786] Sonunda Gatafan kabilesinden Emevîlere aşırı derecede bağlılığı ile tanınan Muslim b. Ukbe, hasta olmasına rağmen ordunun başına getirildi.[1787] Toplanan askerlerin sayısı hakkında 5.000'den 29.000'e kadar bir birini tutmayan rakamlar verilmektedir. Ya'kubi 5000 rakamını verir.[1788] İbn Kuteybe ordunun seçkin

[1781] İbn Kuteybe, **İmâme,** I, 327
[1782] Taberî, IV, 369; İbnu'l-Esîr, II, 589
[1783] İbn Kesîr, V, 729
[1784] Taberî, IV, 370; İbnu'l-Esîr, II, 593;İbn Kesîr, V, 729. Yakubî, Medinelilerin onlara saldırdığını, taşlayarak kovaladıklarını ve şehirden çıkardıklarını kaydeder. (Yakubî, II, 164)
[1785] Küçükaşçı, Mustafa Sabri, *"Harre Savaşı",* **DİA,** c.XVI, s.245
[1786] Taberî, IV, 371; İbnu'l-Esîr, II, 594; İbn Kesîr, V, 729
[1787] Dîneverî, 264; Yakubî, II, 165; Taberî, IV, 371; İbn Kesîr, V, 729
[1788] Yakubî, II, 165. Yakubî'nin haberine göre bin kişi Filistin'den, bin kişi Ürdün'den, bin kişi Şam'dan, bin kişi Hıms'dan ve bin kişi de Kınnesrin'den gelip toplanmıştır. (Yakubî, II, 165).

suvarilerden oluştuğunu, yirmi yaşından küçük ve elli yaşından büyüklerin alınmadığını kaydeder.[1789]

Yezid, Müslim b. Ukbe'ye; Medinelileri üç kez itaata davet etmesini, itaat etmedikleri takdirde onlarla savaşmasını, onlara karşı galip gelirse Medine'yi üç gün süreyle mubah saymasını ve onları öldürmesini, süre dolduktan sonra da insanlardan el çekmesini emretti.[1790]

Şam ordusunun geldiğini haber alan Medineliler, tedbir olarak Mervan'ın evinde gözetim altında bulunan kişileri şehirden uzaklaştırdı.[1791] Medine'den kovulup Şam'a doğru yola çıkan Emevîler, Vadi'l-Kura'da Müslim'in ordusuyla karşılaştı.[1792] Bir kısmı yola devam ederken, aralarında Abdulmelik b. Mervan'ın da bulunduğu diğer kısım orduya katıldı.[1793] Kumandan Müslim, Abdulmelik'in tavsiyesi üzerine şehre doğudan girdi ve Harre'de karargâh kurdu. Abdulmelik, savaş boyunca da Müslim'e Medine hakkında stratejik bilgiler vererek yardımda bulundu.[1794] Ağır silahları olmayan Medineliler, şehirde kalarak savunma yapmayı tercih etti.[1795] Hendek savaşından kalma hendekleri derinleştirip, gereken yerlere yenilerini ekleyerek ve çevrelerine iyi atış yapan okçuları yerleştirerek[1796] şehrin etrafını emniyete aldılar.[1797] Medine ordusunun sayısı hakkında da 2000'den 10.000'e kadar farklı rivayetler bulunmaktadır.[1798]

Müslim b. Ukbe Medineliler'e, Yezid'in emri uyarınca üç gün süre tanıdı ve ekonomik sıkıntılarını giderecek bazı tekliflerde bulundu.[1799] Ancak olumlu cevap alamayınca savaşı başlattı. Emevî kuvvetleri şehri dört bir taraftan kuşatma altına almalarına rağmen, içeri giremedikleri için, başlangıçta her şey Medinelilerin istediği şekilde devam ediyordu.[1800] Çatışmalar bu şekilde devam ederken, Mervan b. Hakem'in Beni Haris'in savunduğu bölgeye giderek onlarla anlaşması sonucunda, durum Medinelilerin aleyhine döndü ve buradan şehre giren Müslim'in ağır askerleri

---

[1789] İbn Kuteybe, **İmâme,** I, 330
[1790] İbn Kuteybe, a.g.e., I, 330; Taberî, IV, 372; İbnu'l-Esîr, II, 594; İbn Kesîr, V, 730
[1791] İbn Sa'd, V, 66; Taberî, IV, 372; İbnu'l-Esîr, II, 595; İbn Kesîr, V, 730-731
[1792] Taberî, IV, 373; İbnu'l-Esîr, II, 595-596; İbn Kesîr, V, 731
[1793] İbn Kuteybe, a.g.e., I, 331
[1794] Taberî, IV, 373; İbnu'l-Esîr, II, 595-596; İbn Kesîr, V, 731
[1795] İbn Kuteybe, a.g.e., I, 331
[1796] Yakubî, II, 165; İbnu'l-Esîr, II, 596
[1797] Taberî, IV, 374; İbn Kesîr, V, 731; İbnu'l-Esîr, II, 596
[1798] İbnu'l-Esîr, II, 598; İbn Kesîr, V, 733
[1799] İbn Kuteybe, a.g.e., II, 12-13. Yılda bir defa verilen maaşların bundan sonra yaz ve kış olmak üzere iki defa verileceği, buğday fiyatlarının Suriye'deki fiyatlarla aynı olcağı söylenmiştir. (İbn Kuteybe, a.g.e., II, 12-13)
[1800] Taberî, IV, 374-375; İbnu'l-Esîr, II, 596-597

kısa sürede her tarafı ele geçirdi.[1801] (27 Zilhicce 63/ 27Ağustos 683). Bu çatışmalarda Medine Kadısı Amr b. Hazm el-Ensari ile Medinelilerin başında bulunan Abdullah b. Hanzale başta olmak üzere her iki tarafın ileri gelenlerinden pek çok kimse öldü.[1802]

Kureyş'in lideri olan Abdullah b. Muti'[1803] kaçarak Abdullah b. Zübeyr'in yanına sığındı. Şehir elegeçtikten sonra da sokaklarda çatışmaların bir süre daha devam ettiği belirtilir.

Medineliler'in savaştaki kayıpları konusunda da 300'den 10.000'e kadar farklı rivayetler bulunmaktadır. Bu savaşta Ensar ve Kureyş'ten, sayıları kaynaklarımızda 180 ile 700 arasında verilen çok seçkin kişiler ölmüş, hatta bunların arasında 80 sahabinin bulunduğu belirtilmiştir. İbn Kuteybe bu olaydan sonra Bedir ehlinden kimsenin kalmadığını bildirir.[1804]

Medine ele geçirildikten sonra, Yezid'in talimatı doğrultusunda şehir üç gün mubah kılınmış, [1805] Suriyeli askerler tarafından insanların canlarına ve mallarına kastedilerek yağmalamalar olmuş, tecavüzler sonucu babası belli olmayan çocuklar dünyaya gelmiş[1806] ve bu çocuklara da "Evlâdü'l-Harre" denilmiştir.[1807]

Kaynaklarımız, Müslim'in Medine'de gerçekleştirdiği şiddetle ilgili değişik bilgiler vermektedir. Medâinî, Müslim b. Ukbe'nin, Medine'yi üç gün süreyle mubah saydığını, saygınlığını hiçe saydığını ve bu süre içinde askerlerinin rastladıkları herkesi öldürüp mallarını yağmaladıklarını, Müslim'in askerlerinin Medineli kadınlara tecavüz ettiğini, öyleki o günlerde 1000 kadar kadının evlilik dışı hamile kaldığını aktarmaktadır.[1808] Medainî, ayrıca aralarında Cabir b. Abdullah'ın da bulunduğu önde gelen sahabelerin Müslim b. Ukbe'nin askerlerinden kaçarak gizlendiklerini de rivayet etmektedir.[1809] Mescid-i Nebevi'de cemaatle namaz kılınmayan üç günden birinin, bu hadisenin meydana geldiği gün olduğu kabul edilir.[1810]

Emevî askerlerinden Muhammed b. Umare, Hz. Peygamber zamanında dünyaya gelen ve adıyla künyesi onun tarafından konulan Muhammed b. Amr b.

[1801] İbn Kuteybe, **İmâme** I, 333; Dîneverî, Ahbar, 265; Yakubî, II, 165
[1802] Taberî, IV, 377; İbnu'l-Esîr, II, 598;İbn Kesîr, V, 731
[1803] İbn Kesîr Abdullah b. Muti'in de öldürülenlerin arasında olduğunu kaydetmektedir. (İbn Kesîr, V, 731)
[1804] İbn Kuteybe, a.g.e., I, 342
[1805] Dîneverî, Ahbar, 265; Taberî, IV, 377; İbnu'l-Esîr, II, 598; İbn Kesîr, V, 731;
[1806] Yakubî, II, 165; Taberî, IV, 377-378; İbn Kesîr, V, 731
[1807] İbn Kuteybe, a.g.e., I, 336
[1808] Taberî, IV, 377; İbnu'l-Esîr, II, 598; İbn Kesîr, V, 732
[1809] Taberî, IV, 377-378; İbnu'l-Esîr, II, 598; İbn Kesîr, V, 732
[1810] Mescid-i Nebevi'de cemaatle namaz kılınmayan diğeriki gün ise, Hz. Osman'ın öldürüldüğü gün ve Ebu Hamza el-Haricî'nin şehri işgal ettiği gündür.

Hazm'ı öldürdükten[1811] sonra pişman olarak ailesine gidip kısas ve diyet teklif etmiş, fakat kabul ettirememiştir.[1812]

Müslim b. Ukbe, savaşın dördüncü[1813] günü Kuba'da Medineliler'den "Yezid'in kulu ve kölesi olarak" biat aldı.[1814] İnsanları Halifenin tasarruf ve mülkiyetine sokan bu alışılmışın dışındaki biat şekline karşı çıkan ve ilk iki halife zamanında olduğu gibi "Allah'ın kitabı ve Rasul'ünün sünneti üzerine biat ederim" diyen bazı kişiler öldürüldü.[1815] Müslim, Mekke'nin fethinde kabilesinin sancağını taşıyan sahabi ve yaşlı bir arkadaşı olan, olay sırasında da Muhacirlere liderlik yapan Ma'kıl b. Sinan'ı da idam ettirdi. Müslim, Halifeye giden heyetin içinde olup, Medine'ye geldikten sonra onun içki içen biri olduğuna şahitlik edenlerden birisi olan Muhammed b. Ebi'l-Cehm b. Huzeyfe el-Adevi'yi de öldürdü.[1816]

Harre olayı, H.63 senesinin Zilhicce Ayının bitimine üçgün kala meydana geldi.[1817] Yakuî ise H. 62 yılında olduğunu bildirir.[1818]

Olup bitenleri ayrıntılı bir şekilde Başkent'e bildiren Müslim, [1819] Medine'de kısa bir süre kaldıktan sonra Mekke'ye gitmek üzere yola çıktı.[1820] Harre'deki acımasız tutumu, insanların hafızasından uzun süre çıkmamıştır. Bu tutumu nedeniyle Müslim'e "müsrif" lakabı verilmiştir.[1821]

Yezid, Müslim b. Ukbe ile askerlerinin Harre'de yaptıklarını duyunca çok sevinmişti. İbn Sa'd'ın bildirdiğine göre çatışmalar sırasında Abdullah b. Hanzale'yi öldüren iki kişi Müslim b. Ukbe tarafından Yezid'e gönderildi. Yezid, bunlara büyük ödüller vererek divanda iyi bir yere kaydettirdi.[1822]

Harre Olayı, Emevîler'in siyasi hayatları boyunca yaptıkları veliahtlık ihdası, Kerbela olayı ve Mekke kuşatması gibi büyük hatalardan biri olarak tarihe

---

[1811] İbn Kuteybe, **İmâme,** I, 340-341
[1812] İbn Kuteybe, a.g.e., I, 341; İbnu'l-Esîr, II, 600
[1813] Dîneverî, Ahbar, 265
[1814] Dîneverî, Ahbar, 265; Yakubî, II, 165; Mes'ûdî, III,78-79
[1815] İbn Kuteybe, a.g.e., I, 338; Dîneverî, Ahbar, 265; Yakubî, II, 165; İbnu'l-Esîr, II, 598. Bu şekilde öldürülenlerden biri Hz. Peygamber'in eşi Ümmü Seleme'nin torunu Yezid b. Abdullah b. Rebia b. Esved, (İbn Kuteybe, a.g.e., I, 338; Dîneverî, Ahbar, 265), bir diğeri de Yezid b. Vehb'dir. (İbnu'l-Esîr, II, 599)
[1816] Dîneverî, Ahbar, 266; İbnu'l-Esîr, II, 598;
[1817] İbn Kuteybe, a.g.e., I, 342; Taberî, IV, 376; İbnu'l-Esîr, II, 600
[1818] Yakubî, II, 165
[1819] Müslim'in zaferini müjdeleyen mektubunun ayrıntıları için bakınız; İbn Kuteybe, a.g.e., I, 342-344
[1820] Dîneverî, 267
[1821] İbn Sa'd, V, 68; İbnu'l-Esîr, II, 599
[1822] İbn Sa'd, V, 68

geçmiştir.[1823] Bu olaydan sonra Medineliler sindirilmiş ve bir daha muhalefet olarak ortaya çıkamamıştır. Özellikle Medine'nin üç gün boyunca yağmalanması, İbn Kesir'in de belirttiği[1824] gibi çok büyük ve fahiş bir hata olmuştur.

E- Mekke'nin İlk Muhasarası ve Kâbe'nin Yakılması

Abdullah b. Zübeyr, Hz. Hüseyin gibi Yezid'e biat etmeden Medine'den kaçıp Mekke'ye gelmişti. Kerbela faciasından sonra Yezid'e karşı muhalefetin lideri konumuna gelen İbn Zübeyr, Yezid'in halifeliğini kabul etmemekle birlikte, başlangıçta ona açıkça cephe almayıp beklemeyi tercih etti.[1825] O, "ben itaat üzereyim, fakat kimseye biat etmiyorum, ben Allah'ın evine sığınıyorum" diyordu.[1826] Yezid, kendisine biat etmeyerek Mekke'ye giden ve burada aleyhinde ileri geri konuşan Abdullah b. Zübeyr'in, biatını almak hususunda kararlı idi. Onun biatını almak için Numan b. Bişr başkanlığındaki bir heyeti Mekke'ye göndermiş; heyet bir sonuç alamadığı gibi, İbn Zübeyr de Yezid hakkında ağır hakaretlerde bulunmuştu.[1827]Bu arada İbn Zübeyr, halkı kendine biata çağırdı.[1828] Fakat Abdullah b. Abbas ve Muhammed b. Hanefiyye, İbn Zübeyr'e biat etmediler.

Yezid çabalarının bir sonuç vermeyeceğini anlayınca Hicaz valisi Amr b. Said'e, Abdullah b. Zübeyr üzerine bir ordu göndermesini istedi. Vali, Abdullah b. Zübeyr'e karşı en fazla düşmanlık besleyen kişi olarak Medine Emniyet Müdürü ve Abdullah b. Zübeyr'in kardeşi Amr b. Zübeyr'i çoğunluğu mevâliden oluşan askeri bir kuvvetle onun üzerine gönderdi.[1829] İki grup arasında meydana gelen çatışmalarda Medineliler yenildi. Amr b. Zübeyr yakalnıp hapse atıldı ve hapiste öldü.[1830] Hz. Hüseyin'in vefat ettiği günlerde gerçekleşen bu olaydan sonra, yönetime muhalif olanların gözünde, Abdullah b. Zübeyr'in itibarının daha da arttığı, dolayısıyla merkezi hükümeti daha ciddi tedbirler almaya sevk ettiği görülmektedir. Zira İbn Zübeyr, bu olaydan sonra Yezid ve Emevî iktidarı aleyhindeki faliyetlerini daha da artırdı. Özellikle Yezid'i kınayan konuşmalarıyla Hicazlıları devlet aleyhine kışkırttı.[1831] Daha

---

[1823] Küçükaşçı, Mustafa Sabri, *"Harre Savaşı,"* **DİA,** c.XVI, s.247
[1824] İbn Kesîr, V, 734
[1825] Yıldız, Hakkı Dursun, "*Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm"*, **DİA**, I, 145. Mekke'nin ilk muhasarası ve olayın ayrıntıları ile ilgili olarak bkz. Aycan, **Zübeyrîler,** 58-64
[1826] Dîneverî, Ahbar, 262
[1827] Halife, 193-194; Dîneverî, 263; Taberî, IV, 365
[1828] Dîneverî, 264
[1829] İbn Sa'd, V, 185; Taberî, IV, 255. Amr b. Sai'd'in Mekke'ye asker gönderme kararını öğrenen Mervan b. Hakem gibi bazı ileri gelenler bunun hiç hoş bir durum olmadığını belirtmişlerdir. (Taberî, IV, 255)
[1830] İbn Habib, 221; İbn Sa'd, V, 186; Taberî, IV, 256; İbnu'l-Esîr, 533
[1831] Dîneverî, 264, Taberî, IV, 378

da ileri giden İbn Zübeyr, kendisini Mekkeliler tarafından halife ilan ettirip, "Emiru'l-Mü'minîn" ünvanıyla biat almaya başladı.[1832] İnsanların Kerbela ve Harre olaylarının da etkisiyle onun davetini kolaylıkla kabul ettiği görülmektedir.

Yezid, kan dökmenin Müslümanlarca hoş karşılanmayacağı mukaddes Mekke'ye ve Kâbe'ye sığınmış olmasından dolayı Abdullah b. Zübeyr'in üzerine ciddi olarak gidememişti.[1833] Hicaz'da durumun ciddileşmesi üzerine, Hz. Hüseyin'in öldürülmesinden sonra uyguladığı yumuşak politikadan vazgeçen Yezid, asıl hedefi Mekke olan, fakat daha önce Medine'deki karışıklığı halletmekle görevlendirdiği ordusunu, Müslim b. Ukbe komutasında yola çıkardı. Müslim b. Ukbe, Yezid'in talimatları doğrultusunda Medine'deki isyanı kanlı bir şekilde bastırıp, isyancı şehri üç gün talan ettikten sonra, yerine Cüzamlı Ravh b. Zinba'ı[1834] vekil bırakıp, Hicaz bölgesi halkının biat ettiği asıl hedef olan İbn Zübeyr tehdidini ortadan kaldırmak üzere Mekke'ye doğru yola çıktı.[1835] Fakat hasta olan Müslim, istemediği halde, Yezid'in emri üzerine yine Husayn b. Numeyr'i tayin etti ve çok geçmeden yolda, Müşellel[1836] denilen yerde öldü.

Müslim'in ölümünden sonra Husayn b. Numeyr, askerlerin başına geçerek yoluna devam etti[1837] ve 64(683) yılının Muharrem Ayının son günlerinde[1838] Mekke'ye ulaştı. Abdullah b. Muti' gibi Medine'den kaçanlar da gelip İbn Zübeyir'e katılmıştı. Ayrıca Haricîlerden Necde b. Amir el-Hanefi de[1839] bir grup Haricî ile birlikte İbn Zübeyir'in yanına gelmişti.[1840] İbn Zübeyr'e yardım etmeye gelenlerin arasında Habeş Necaşisi tarafından gönderilen, mızrak kullanmakta usta 200 kişinin de olduğu rivayeti vardır. İbn Zübeyr, yanına kardeşi Münzir'i de alarak, gelen Hükümet kuvvetlerini karşılamak üzere şehir dışına çıktı. Muharrem ayının son günlerinde karşılıklı taarruzlarla başlayan şiddetli çarpışmalarda Münzir, Misver b. Mahreme ve

---

[1832] Dîneverî, 264; M. Seligsohn, *"Abdullah b. Zübeyr",* **İA**, I, 45
[1833] Wellhausen, **Arap Devleti ve Sukutu***,* 69-70
[1834] Taberî, IV, 381, İbnu'l-Esîr, II, 601.
[1835] Taberî, IV, 381, İbnu'l-Esîr, II, 601.
[1836] Mekke yakınlarında bir dağdır. Yakut, Mu'cem, V, 159.
[1837] Belâzurî), Taberî, IV, 382; İbnu'l-Esîr, II, 601
[1838] Vakidi'nin bildirdiğine göre Muharrem ayının bitimine yedi gün kala Müşellel'den çıkmışlar, dört gün kala Mekke'ye ulaşmışlardır.(Taberî, IV, 383)
[1839] Haricîlerin Mekke'ye gelme sebepleri asıl olarak Kabeyi korumak değildir. Ebu Hilal'in öldürülmesinden sonra İbn Ziyad'ın üzerlerindeki baskıyı artırması üzerine Nafi b. Ezrak'ın önderliğinde bir araya gelen Haricîler, Mekke'de ayaklanan İbn Zübeyr'in yanına gitmeye, eğer aynı görüşü paylaşıyor ise onunla birlikte mücadeleye devam etmeye, kendilerinden farklı düşünüyorlarsa onu Beytullah'tan uzaklaştırmaya karar verdiler.(Taberî, IV, 436-437; İbnu'l-Esîr, II, 628-629) Tam da bu sırada Yezid, İbn Zübeyr üzerine asker göndermişti. Bir bakıma Haricîler, kendilerini bir anda olayın içinde bulmuşlardır. Zaten Yezid ölüp kuşatma kaldırılınca farklı görüşte olduklarını anlayıp Mekke'den ayrıldılar. .(Taberî, IV, 437; İbnu'l-Esîr, II, 629)
[1840] Taberî, IV, 382; İbnu'l-Esîr, II, 601; İbn Kesîr, V, 738; Wellhausen, **Muhalefet Partileri**, 40-41

Mus'ab b. Abdurrahman b. Avf başta olmak üzere birçok kişi hayatını kaybetti.[1841] Mekkelilerin dağılmasına rağmen Abdullah b. Zübeyr, savunmaya devam etti. Yaklaşık bir buçuk aylık bir kuşatmadan sonra Husayn b. Numeyr, Rebiulevvel ayının üçüncü gününden itibaren[1842] Ebu Kubeys dağına kurdurduğu mancınıklardan attırdığı taşlarla, Kâbe'de bulunan Mekkelileri teslime zorladı.[1843] Bu arada Kâbe'de yangın çıktı.[1844]

Kâbe'nin Suriyeli askerler tarafından mı, yoksa Abdullah b. Zübeyr'in taraftarları tarafından mı yakıldığı konusunda çeşitli rivayetler vardır. İbn Kuteybe'nin bildirdiğine göre, Kâbe'ye atılan taşlar nedeniyle insanlar Kâbe'yi tavaf edemiyordu. Abdullah b. Zübeyr, hem gölgesinde tavaf yapılmasını sağlamak hem de atılan taşlardan Kâbe'yi korumak için Kâbe'nin üzerine örtüler, tahtalar ve saclar koydurmuş, ayrıca yaralıların tedavi edilip dinlenmesi için de avluya çadır kurdurmuştu. Ancak kuşatma sırasında çıkan yangında hem bu eşyalar hem de Kâbe yanmıştır. [1845]

Halife b. Hayat ve Belâzurî'nin bildirdiğine göre Kâbe, Suriyeli askerlerin mancınıklarla attıkları ziftli paçavralar ve neft gibi yanıcı maddelerle yakıldı. Atılan bu malzemeler, Kâbe'nin etrafına konan ahşap gibi yanıcı eşyaları tutuşturdu ve buradan Kâbe'nin örtüsüne sıçrayan ateş Kâbe'nin yanmasına neden oldu.[1846]

Bu rivayetlerin aksine Vakidî'den gelen haberlere göre ise Kâbe'nin etrafında ateş yakan Mekkeli askerlerden birinin elinde taşıdığı meşaleden rüzgârın etkisi ile kopan bir kıvılcım, Kâbe'nin örtüsünün tutuşmasına ve dolayısıyla da Kâbe'nin yanasına sebep olmuştur.[1847] Bu iki farklı rivayetin dışında yangının, bizzat İbn Zübeyr'in mızrağının ucunda taşıdığı ateşten çıkan bir kıvılcım nedeni ile çıktığı da rivayet edilmiştir.[1848] Sorumlusu kim olursa olsun, sonuçta Müslümanların en kutsal yeri olan Kâbe, bu olaylar sırasında talihsiz bir şekilde yanmıştır. Öte yandan İbn Zübeyr, Kâbe'nin yanmasını çıkarları için kullanmış, yangını söndürmek isteyenlere,

---

[1841] İbn Kuteybe, a.g.e., II, 20; Taberî, IV, 382; İbnu'l-Esîr, II, 601-602; İbn Kesîr, V, 738
[1842] Taberî, IV, 383; İbnu'l-Esîr, II, 602
[1843] İbn Kuteybe, **İmâme,** II, 20; Dîneverî, 267-268; Taberî, IV, 383; Mes'ûdî, III,81; İbnu'l-Esîr, II, 602
[1844] Taberî, IV, 383; İbnu'l-Esîr, II, 602
[1845] İbn Kuteybe, a.g.e., II, 20
[1846] Halife, 193; Belâzurî, **Futûh**, 62-63; Yıldız, Hakkı Dursun, "*Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm"*, **DİA**, I, 145; Taberî'de Avane'den gelen bir rivayette de ayrıntıya girilmeden Suriyeli askerlerin mancınıklarla attıkları yakıcı maddelerin sebep olduğu bildirilir. (Taberî, IV, 383)
[1847] Taberî, IV, 383; İbnu'l-Esîr, II, 602; İbn Kesîr, V, 738
[1848] İsfehani, **Egâni,** III, 277, İbn Kesîr, V, 738

insanların Yezid'e kin beslemelerine ve ordusuna karşı daha bir hırsla çarpışmalarına sebep olacağı düşüncesiyle izin vermemiştir.[1849]

Kâbe'nin yanmasına rağmen ara verilmeyen kuşatma, Yezid'in ölüm haberi üzerine kaldırıldı.[1850] Kuşatma 64 gün sürmüştür.[1851]

Yezid döneminin çok önemli isyanlarından biri olan bu olayda, tarafların ne kadar kayıp verdikleri konusunda kaynaklarımızda fazla bilgi yoktur. İslam Peygamberinin doğup büyüdüğü, ilk vahyin geldiği ve ortak kıblegah olan Kâbe'nin bulunduğu yer olması nedeniyle, tüm Müslümanlar için en kutsal yer olan Mekke'nin kuşatılması, Kâbe'nin yakılması ve birçok kimsenin ölmesi ile sonuçlanan bu şiddet olayı, insanların zihinlerinde derin izler bırakmıştır. Hayvan ve otların bile zarar görmesinin yasak kılınarak "Harem" adını alan bu Bölge, aynı ırk ve dine mensup insanlar tarafından kullanılan mancınıklardan atılan taşlarla, öldürülen insanlarla ve akıtılan kanlarla tam bir bir savaş alanı haline getirilmiştir. Dengesiz ve aşırı güç kullanmak surtiyle kutsal yerlerde kan akıtanlar kadar, o yerleri siyasi emellerini gerçekleştirmede sığınak olarak kullanıp, şiddete neden olanlar da bu olaylardan sorumlu olmalıdır.

F-Mekke'nin İkinci Muhasarası ve Abdullah b. Zübeyr'in Öldürülmesi

Muhtar'ın Mus'ab tararafından siyasi arenadan kaldırılmasından sonra, İslam dünyasının liderliği yarışında Abdulmelik ile İbn Zübeyr kaldı. Abdulmelik'in Irak ve diğer doğu vilayetlerinde, çözülmesi gereken iç ve dış sorunlardan dolayı başlangıçta İbn Zübeyr'e karşı bir mücadeleye girişme gücü yoktu. Ancak problemlerini belirli oranda halleden Abdulmelik, artık rahatlıkla İbn Zübeyr'in üzerine gidebilirdi. O, İbn Zübeyr'in gücünü borçlu olduğu ve yine kendisi için her yönüyle cazip ve verimli olan Irak'ın ele geçirilmesi ile İbn Zübeyr'in daha rahat halledileceğini düşünüyordu. Bu yüzden önce Mus'ab'ın üzerine, Irak'a yürüdü ve onu ortadan kaldırdı.[1852]

[1849] Yakubî, II, 166; İbnu'l-Esîr, II, 602

[1850] İbn Kuteybe, a.g.e., II, 17, 20; Belâzurî, **Ensâb**, 63; Müberred, II, 143-144; Taberî, IV, 383; İbnu'l-Esîr, II, 602; İbn Kesîr, V, 738

[1851] Taberî, IV, 383; İbnu'l-Esîr, II, 602; İbn Kesîr, V, 738; Wellhausen, **Arap Devleti ve Sukutu,** 78; Aycan, **Zübeyrîler**, 61.

[1852] Takkuş 79-80. Abdulmelik, İbn Zübeyr'in hacılılardan biat aldığı gerekçesi ile Suriyelilerin hacca gitmesini yasaklamıştır. Bu durum insanların tepkisine neden oldu, Allah'ın üzerimize farz kıldığı bir ibadeti yasaklıyor diye Halife'yi eleştirmeye başladılar. Bunun üzerine Abdulmelik İbn Şihab ez-Zühri'nin Rasulullah'dan şöyle bir hadis rivayet etmiştir; "(Ziyaret için) sadece üç mescide seyahat edilir: Mescid-i Haram, Mescid-i Rasulullah, Mescid-Aksa". Mescid-i Aksa Mescid-i Haram'ın yerine geçer. İşte bu da Peygamberin ayaklarını basıp semaya yükseldiği taş. Bu da Kabe'nin yerine geçer diyerek onun üzerine kubbe yaptırdı. İnsanlar Emevîlerin iktidarı boyunca bu taş (Kubbetu's-Sahra)'ının etrafında Kabedeki gibi tavaf yaprlardı.(Yakubî, II, 177-178) Bu hadis Buhari, *Fedâilu's-Salât* 6, Hacc 26, *Savm* 67; Müslim, *Hacc* 288 (827); Tirmizi, *Salât* 243 (326)' de yer almıştır.

Abdülmelik, Mus'ab'ı öldürüp Kûfe'ye girdikten sonra, Hicaz hariç bütün bölgelerde Emevîler'in egemenliği tekrar kurulmuş oldu. Abdulmelik, hiç vakit kaybetmeden, Kûfe'den Sakîfli Haccâc b. Yusuf'u iki ya da üç bin[1853] Suriyeli ile birlikte Abdullah b. Zübeyr'in üzerine gönderdi. Ayrıca Haccac'a, itaat ettikleri takdirde İbn Zübeyr'e ve beraberindekilere verilmek üzere bir de emân belgesi verdi. Haccâc, H. 72 yılının Cemâziyelevyel (M. 30 Eylül - 29 Ekim 691) ayında yola koyuldu. Medine'ye her hangi bir müdahalede bulunmadan doğduğu yer olan Tâif'e geçip orada konakladı.[1854]

Haccac daha sonra Abdulmelik'e mektup yazarak, Harem'e girmek ve İbn Zübeyr'i muhasara etmek için izin istedi.[1855] Ayrıca İbn Zübeyr'in güçsüzlüğünü, beraberinde bulunanların dağınıklığını bildirerek, kendisine yardımcı kuvvetler göndermesini de talep etti. Bunun üzerine Abdülmelik, bölgede faaliyet gösteren ve Medine valisi Tarık b. Amr'a mektup yazarak Haccâc'a katılmasını emretti.[1856]

Hac mevsiminin gelmesiyle Mekke'ye doğru hareket eden Haccâc, Zilkade ayında Mekke'ye ulaşmış, haccetmek için ihrama girerek "Bi'r Meymûn" denilen yerde konaklamıştı. Hatta o yıl Hac Emirliğini Haccâc'ın kendisi yapmıştı. Bütün bu gelişmelerden, İbn Zübeyr'in, Haccac'ın Mekke'ye kadar gelişine karşı çıkacak gücünün olmadığı anlaşılıyor. Zira O, Haccac'ı sadece Kâbe'yi tavaftan alıkoyabilmiştir. Buna karşılık İbn Zübeyr ve taraftarları da Arafe'de vakfede bulunmadıkları ve Cemre'leri taşlayamadıkları için o yıl haccedemedi.

Haccâc; İbn Zübeyr'i muhasaraya başlayınca, Ebû Kubeys tepesine mancınık kurdu ve onunla Kâ'be'yi taşlamaya başladı.[1857] Abdülmelik, Yezîd b. Muâviye

---

[1853] Yakubî bu sayıyı 20 bin olarak verir. (Yakubî, II, 185)

[1854] İbn Kuteybe, **Meârif,** 272; Dîneverî, 314; Taberî, V, 20; İbnu'l-Esîr, III, 68. Haccac'ın diğerleri arasından bu iş için seçilmesinin sebebi, Haccâc'ın Abdülmelik'e söylediği şu sözler olmuştu: "Ben rüyamda Abdullah b. ez-Zübeyr'i yakaladığımı ve derisini yüzdüğümü gördüm. Onun için beni onun üzerine gönder ve onunla savaşmak görevini bana ver." (İbn Kuteybe, a.g.e., 271-272; İbn Kuteybe, **İmâme,** II, 45; Taberî, V, 20; İbnu'l-Esîr, III, 68). Tabi onun bu görevi istemesinin ve görevin ona verilmesinin asıl nedeni, daha önce İbn Zübeyer'e karşı bir sefere katılıp yenilmiş olması ve dolayısı ile intikam duygusudur. Zira o, Sakif kabilesinden olması hasebiyle doğruca kendi kabilesinin bulunduğu Taif'e gitmiş, İbn Zübeyr'e biat etmiş olan Sakiflilerden bir tepki gelmemiştir. (Aycan, "*Emevî İktidarının Devamında Sakif Kabilesinin Rolü",* 134)

[1855] İbn Kuteybe, **Meârif,** 272; Dîneverî, 314; Taberî, V, 20; İbnu'l-Esîr, III, 68

[1856] Taberî, V, 21; İbnu'l-Esîr, III, 69

[1857] İbn Kuteybe, **İmâme,** II, 45; Dîneverî, 314; Yakubî, II, 185; İbnu'l-Esîr, III, 69. Rivayetlere göre Kabe'ye mancınıkla ilk taş atıldığında gök gürlemiş, şimşek çakmış ve göğün gürültüsü taşların gürültüsünü bastırmıştı. Suriye'den gelenler bunu büyük bir olay olarak değerlendirmiş ve bu işten ellerini çekmilerdi. Bu sefer Haccâc bizzat taş alarak kendi elleriyle mancınığa yerleştirdi ve onlarla birlikte taş atmağa başladı. Sabah olunca yıldırımlar inmeye başladı ve Suriyelilerden on iki kişinin ölümüne sebep oldu. Bunun üzerine Suriyeliler bu işten tümüyle ellerini çektiler. Bu defa Haccâc şöyle dedi: "Ey Şâm halkı! Sizler bu işi olmaz gibi görmeyin. Ben Tihâmeli birisiyim, bunlar da buranın normal olabilecek yıldırımlarıdır. İşte zafer yakınlaşmış bulunuyor, müjdeler olsun".

zamanında bu mancınıkla taşlamayı uygun görmemiş, fakat daha sonra kendi saltanatı döneminde bunun yapılmasını emretmişti. O bakımdan halk "Bu adam dinini terk etti" demeye başladı.[1858]

O yıl İbn Ömer de hacdaydı. Dünyanın çeşitli yerlerinden gelen hacı adaylarının mancınıklarla atılan taşlar yüzünden hacc görevlerini yapamadıklarını gören İbn Ömer devreye girdi. Haccâc'a haber gönderip; Allah'tan korkmasını, zira haram bir ayda ve haram bir beldede bulunduğunu, çeşitli yerlerden binbir zahmetle gelmiş insanların atılan taşlar yüzünden ibadetlerini yapamadıklarını; hiç değilse hacc bitinceye kadar taşlamayı bırakmasını rica etti. Bu isteği dikkate alan Haccac, Müslümanlar Arafat'ta vakfelerini yapıp tavaf ve sa'ylerini bitirinceye kadar taşlamayı durdurdu. İbn Zübeyr de hacıları tavaf ve sa'y yapmaktan men etmedi. Ziyaret tavaflarını yapan hacılara Haccâc, ülkelerine dönmesini söyledi.[1859] Ancak, bu kutsal mekânın taşlanmasından rahatsız olan hacıların büyük bir kısmı İbn Zübeyr'in safında savaşmak için Mekke'de kaldıve çatışmalar yeniden başladı.[1860]

Kuşatmanın uzaması ve çarpışmaların sürekli olarak devam etmesinden dolayı İbn Zübeyr'in tarafında fiyatlar oldukça yükseldi, herkes çetin bir açlıkla karşı karşıya kaldı. Öyle ki İbn Zübeyr'in atını kesip etini arkadaşlarına dağıtmak zorunda kaldığı rivayet edilir. Bir tavuk 10 dirheme, bir ölçek darı 20 dirheme satılmaya başlandı.[1861]

Öldürülmesinden kısa bir süre önce İbn Zübeyr'in etraftadakiler dağıldı ve emân alarak Haccâc'ın yanına gitti. Ayrılanlar arasında kendileri için emân almış bulunan iki oğlu Hamza ile Ubeyd de vardı.[1862]

İbn Zübeyr; son hareketini yapmadan önce annesi Esma bnt. Ebu Bekir'in yanına gidip onunla vedalaştı. Annesine, yanında çok az sayıda adamının kaldığını ve kendisini kuşatanların dünyalık olarak istediklerini vermeye hazır olduklarını söyledikten sonra, ne yapması gerektiğiyle ilgili annesinin fikrini sordu. Annesi ise, eğer hak üzere olmak ve insanları hakka çağırmak için yola çıkmışsa bu yolda devam etmesini tavsiye etti ve "hiç bir zaman Ümeyyeoğullarının senin boynunla

---

Ertesi gün yine yıldırım düştü ve İbn Zübeyr'in arkadaşlarından bir kaç kişiye isabet etti. Bunun üzerine Haccâc şöyle dedi: "Görmüyor musunuz? Onlar yıldırıma hedef oluyorlar. Ve sizler itaat üzeresiniz, onlarsa ayrılık yoluna sapmış bulunuyorlar." (Yakubî, II, 185; Taberî, V, 30; İbnu'l-Esîr, III, 69)

[1858] İbnu'l-Esîr, III, 69

[1859] İbnu'l-Esîr, III, 69

[1860] Yıldız, "*Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm*", **DİA**, I, 145

[1861] İbnu'l-Esîr, III, 70

[1862] Taberî, V, 30; İbnu'l-Esîr, III, 70; İbn Kesîr, VI, 94

isteyecekleri şekilde oynamalarına imkân verme" diye ekledi.[1863] Teslim olmayı reddeden İbn Zübeyr, annesiyle vedalaştıktan sonra tekrar Suriyelilerin üzerine yürüdü. Suriyeliler, artık Harem'in kapılarına kadar yaklaşmış ve Mescidin her bir kapısına ayrı şehirden kimseleri dikmişlerdi.[1864] İbn Zübeyr, onlarla şiddetli bir şekilde çarpıştı. Bir kaç kişi birbirleriyle yardımlaşarak onu 73 yaşındayken H.73 yılında Cemâziyelâhir'in (M. Ekim-Kasım 692) Salı'ya rastlayan bir gününde öldürdüler[1865]ve başını alıp Haccâc'a götürdüler. Haccâc, İbn Zübeyr'in başı önüne konulunca secdeye kapandı.[1866] Abdullah b. Zübeyr ile Haccac arasındaki çatışmalar Mekke'de altı ay, on yedi gün sürmüştür.[1867]

İbn Zübeyr öldürülünce, Suriyeliler sevinçlerinden dolayı tekbir getiriyordu. Bunu gören İbn Ömer, onun doğumunda Müslümanların sevinçlerinden dolayı tekbir getirdiklerini, ancak şimdi ise öldürüldüğü için Suriyelilerin sevinip tekbir getirdiklerini hayretle izlemiş[1868] ve bunu yüksek sesle ifade etmekten kendini alamamıştır.

Abdullah b. Zübeyr ile Abdullah b. Safvân ve Umâre b. Amr b. Hazm'ın başları Medine'ye, oradan da Abdülmelik b. Mervân'ın yanına götürüldü.[1869] Haccâc, Abdullah'ın cesedini Hacûn'daki "es-Seniyetu'l-Yümnâ"da astı.[1870] Annesi Esma oğlunu kefenleyip defnetmek için izin istediyse de Haccâc bunu kabul etmedi. Daha sonra Abdülmelik'e mektup yazıp onu astığını bildirdi. Abdülmelik Haccac'ın bu yaptığını uygun görmedi ve İbn Zübeyr'in cesedini annesine teslim etmesini istedi. Bunun üzerine Haccâc annesine izin verdi, o da oğlunu alıp defnetti.[1871]

İbn Zübeyr, hareketinin başalangıcında her şey kendi lehine olmasına rağmen, uyguladığı yanlış politiklarla sonunu kendisi hazırlamıştır. Kendini halife olarak ilan ettiğinde İslam âleminde başka halife yoktu. Ürdün bölgesi dışında bütün şehirler ona biat etmişti. Bu durumda Suriye ve Irak'a hareket etmesi gerekirken o kendisinin hareket kabiliyetini kısıtlayan Mekke'den ayrılmamayı tercih etti.

[1863] İbn Kuteybe, II, 47; Yakubî, II, 185-186; Taberî, V, 30-31; İbnu'l-Esîr, III, 70-71; İbn Kesîr, VI, 94; İbn Zübeyr'in annesi ile arasında geçen konuşmanın ayrıntısı için bkz. Taberî, V, 31
[1864] Taberî, V, 32; İbnu'l-Esîr, III, 72; İbn Kesîr, VI, 95-96
[1865] Dîneverî, 315; İbnu'l-Esîr, III, 73. Dîneverî'de Cemaziyelahir'in 17. günü öldürüldüğü bildirilmektedir. (Dîneverî, 315)
[1866] İbnu'l-Esîr, III, 73; İbn Kesîr, VI, 97.
[1867] Taberî, V, 29
[1868] İbnu'l-Esîr, III, 73
[1869] İbn Kuteybe, **İmâme**, II, 48; Taberî, V, 33; İbnu'l-Esîr, III, 73-74; İbn Kesîr, VI, 97
[1870]İbn Kuteybe, **Meârif,** 272; İbnu'l-Esîr, III, 74
[1871] İbnu'l-Esîr, III, 73-74

Başlangıçta Emevîlere muhalif olan grupların sempatisini kazanmıştı fakat daha sonra Haşimîleri hapsetmesi gibi siyasi hatalarla, karşı çıktığı Emevîler gibi davranmaya başalyınca, bu grupların tepkisini çekmeye başladı. Diğer taraftan İbn Zübeyer'in siyasi merkezi olan Hicaz, siyasi çekişmelerden nisbeten uzak olması avantajının yanında, kaynakarının kıt ve sınırlı olması nedeniyle, ekonomik olarak Suriye ve Irak'a her zaman ihtiyaç duymuştur.[1872] Bunların yanında Haricîler ve Hz. Ali taraftarlarının muhalefeti de onu fazlası ile yıpratmıştır.

Bu kanlı kuşatmadan sonra Abdullah b. Zübeyr'in ortadan kaldırılması ile İslam topraklarında siyasi birlik tekrar sağlanmış, Hicaz halkı tamamen sindirilerek Emevîler için sorun olmaktan çıkmıştır. Bu olaylarda, "bir kişiyi öldürmenin bütün insanlığı öldürmüş" gibi kabul edildiği bir toplumda; aynı dine, aynı kıbleye sahip ve aynı dili konuşan insanlar, en kutsal yerlerde ve en kutsal günlerde insanların ibadetleri engellenmiş ve insanlar birbirlerinin kanını oluk oluk akıtmıştır. Hiçbir dini ve siyasi neden bu vahşeti haklı çıkarmak için yeterli değildir.

G- Âlimlere Uygulanan Baskı ve Şiddet

Emevî yönetimi, âlimlere karşı genelde hoşgörülü davranmış, özellikle kendileri gibi düşünen ve yönetimleri konusunda kendilerine yardımcı olan ilim adamlarını desteklemiş ve çeşitli hediyeler vererek çalışmalarını teşvik etmiştir. Ancak, siyasi alan ile ilgili kendi düşüncelerine ters düşen, bu anlamda kendilerine karşı halkın zihnini bulandıran âlimlere karşı, aşırıya kaçan ve şiddete varan tepkiler göstermekten kaçınmamıştır. Emevî yönetimi, bunlardan bazılarını sadece uyarmış, bazılarını da öldürmüştür. Muâviye'den itibaren Emevîler, hem iktidara gelişlerini hem de iktidardaki icraatlarını Allah'ın takdiri olarak gösteriyorlardı. Emevî yönetimi, bu genel tezlerinin dışında insan sorumluluğunu savunan veya bu anlama gelen düşüncelere şiddetle karşı çıkmışlardır.

Yaptıkları zulmü, "bu Allah'ın kaderidir" görüşünü ileri sürerek meşru göstermeye çalışan Emevî yöneticilerine karşı sistemli ve tutarlı ilk eleştiri, Ma'bed b. Halil el-Cühenî'den gelmiştir.[1873] O, kader konusunda "Kader yoktur, iş yeniden olucudur" diyerek kader konusunda konuşan ilk kişi olmuştur.[1874] Ona göre halka yapılan zulmü Emevîler yapmaktadır. Allah böyle bir şey emretmemiştir. Ma'bed, yukarıdaki düşüncesi ile Emevîlerin zulümlerinin Allah tarafından takdir olunduğu

[1872] Takkuş, 82–83
[1873] Şehristânî, 49; Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, 104; Gölcük, 41
[1874] İbn Kuteybe, **Meârif,** 337;, s.407

hususunu kabul etmemiştir.[1875] Emevîler için bu çok tehlikeli bir düşünceydi. Halkın mevcut düzene boyun eğmesini önleyecek olan söz konusu görüşü, toplumdan söküp atmak lazımdı.[1876] Ma'bed el-Cühenî'nin, dini tahrip edilmesini önlemek ve şer'i teklifleri savunmak için insan sorumluluğunu kaldıran kader anlayışını reddetmesi, sonradan onun küfre düştüğünün delili olarak ileri sürülmüştür. Oysa Ma'bed, insan sorumluluğunu esas almıştı. Daha sonra Ma'bed, Hasan el-Basri'nin meclisinde bulunmuştur. Basralılar onun kader konusundaki görüşlerinden etkilenmiş, siyasi yönetim de bu durumdan oldukça rahatsız olmuştur. Emevî Halifesi Abdulmelik b. Mervan, Vali Haccac'a, Ma'bed'in öldürülmesi için emir verdi. 80(699-700) yılında Ma'bed el-Cühenî, kader konusundaki görüşlerinden dolayı öldürüldü.[1877] Watt ise onun İbnu'l- Eş'as'a katıldığından ve 85(704) yılında öldürüldüğünden bahseder. Ona göre Ma'bed, 82(701)'de umumî dinî harekete mensup benzer görüşlü bir takım insanlara, İbnu'1-Eş'as'ın isyanına katılmıştır. Ma'bed, isyan bastırıldığı zaman isyanda yer alışından dolayı, muhtemelen 85/704'de idam edilmişti.[1878] Ahmed Emin de onun İbnu'l-Eş'as isyanına katıldığını ve bu yüzden Haccac tarafından öldürüldüğünü belirtir.[1879] Bu durumda o, fikirlerinden dolayı değil de siyasi nedenlerden dolayı öldürülmüş olmaktadır.

Ma'bed'in öldürülmesinden sonra, onun gibi düşünen Gaylan ed-Dimeşkî[1880] ve arkadaşı Yunus el-Esvarî de kader ve irade hürriyeti konusundaki düşünceleri nedeniyle öldürülmüştür.[1881] Kaderiyye içindeki ikinci önemli isim ve tabiîn dönemi âlimlerinden olan Gaylân'ın babası, Halife Hz. Osman'ın azadlı kölelerindendi. Kendisi de Şam'daki Emevî yönetiminde kâtip olarak memurluk yapıyordu.[1882] Gaylan'a göre hayır da şer de kuldandır.[1883] Bu düşüncenin temelinde, Emevî yönetimine karşı, halkın kaderini yine kendisinin tayin etmesi ilkesi yatmaktaydı. Bu ise siyasi iradeye isyan anlamına gelmekte idi.[1884] O imamet konusunda da farklı görüşteydi. O'nun

---

[1875] Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, 103
[1876] Watt, **Free Will and Predestination in Early İslam**, London 1948, s.47
[1877] Akbulut, Ahmet, **Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelami Problemlere Etkileri**, İstanbul 1992, s.285-286
[1878] Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, 103-104
[1879] Emin, 407
[1880] Gaylan'ın hayatı ile ilgili geniş bilgi için bkz. Tunç, Cihat, *"Gaylan ed-Dımaşkî",* **DİA,** c.XIII, 414-415
[1881] İbn Kuteybe, **Meârif**, 337; İbn Murtaza, Ahmed b. Yahya, **Tabakâtu'l-Mûtezile**, Beyrut 1961, s. 26; Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, 105; Akbulut, 287
[1882] Atvan, Hüseyin, **el-Fıraku'l-İslâmiyye fî Bilâdi'-Şâm fi'l-Asri'l-Umevî**, Beyrut 1986, s. 34-35; Watt, a.g.e., 104; Tunç, a.g.m, **DİA,** c.XIII, 414
[1883] Şehristânî, 129
[1884] Akbulut, 286

imamet hakkındaki düşüncesi Emevîlere yönelik siyasî muhalefet ile aynı çizgidedir. Buna göre imamet, Kitab ve Sünneti bilmesi ve ümmetin icmâsı ile verilmesi kaydıyla, Kureyş kabilesine mensub olmayan her hangi bir kimseye tevcih olunabilir.[1885] Gaylân'ın Emevî yönetimine yönelik muhalefetinin, daha Ömer b. Abdilaziz'in hilâfetinin ilk zamanlarında (99-102/717-720) başlamış olduğu görülmektedir. Onun Halifeye, muhtemelen kendini belli "reformlar" yapması için zorlayıcı, tenkitçi bir uslupla ve siyasi muhalefet mesajları içeren bazı mektuplar yazdığı söylenir.[1886] Kaderiyye inancının koyu bir karşıtı olarak tanınan Ömer'in, Gaylân'ı yanına çağırtıp görüşünü sorduğu ve onu bu inancın tehlikesinden dolayı ikaz ettiği; ayrıca diğerlerini de Gaylân'ın kader düşüncesine inanmamaları hususunda uyardığı rivayet edilir. Halife, onun görüşlerini kabul etmemiş, ancak Gaylan'ı hoş karşılamıştır.[1887] Gaylan'ın görüşleri, Hişâm'ın hilâfetinde (106-126/724-43) kendisini zor duruma düşürdü. Bu yüzden, arkadaşı ile Ermenistan'a kaçmak zorunda kaldı. Fakat Hişam onları getirterek hapsetti.[1888] İbn Murtaza onların feci bir şekilde öldürüldüğünü anlatır. Sonra onlar hapisten çıkartıp ellerini ve ayaklarını kestirdi. Hişam, Gaylan'a "Rabbinin sana yaptığını nasıl buluyorsun?" diye sordu. Gaylan O'a dönerek, "bunu bana yapana Allah lanet etsin" diye cevap verdi. Hişam bunun üzerine, Gaylan'ın dilini de kestirdi. Gaylan ve arkadaşı bu işkence sonucunda öldü.[1889] İbn Kuteybe, Hişam'ın Gaylan'ın cesedini Şam'ın kapısına astığını belirtir.[1890]

Kaderi inkâr etmesi, halka bu fikrini açıklayıp onları yönetime karşı kışkırtması, Emevîlerin hilafet görüşünü ve maliye politikalarına karşı çıkması gibi iddiar, onun ölüm sebebini oluşturmaktadır.

Fikirlerinden dolayı öldürülen diğer bir ilim adamı da Cebrî düşünceyi sistemleştiren[1891] Ca'd b. Dirhem olmuştur. Ona göre insan yaptığını yapmaya mecburdur. Aslında bu düşünce şekli, zulümlerine Allah'ın kaderini gerekçe gösteren Emevî yönetimince de desteklenmişti. Ca'd'ın bu düşüncesi, Emevîler tarafından kabul görürken bir başka görüşü olan Allah'ın sıfatlarını nefyetmesi onları çileden çıkarmaya yetmiştir. Bu düşüncesinden dolayı Ca'd, Allah'ın kelamının, dolayısıyla

---

[1885] Şehristânî, 129. Şehristânî, Gaylan'ın imametin icma ile gerçekleşeceği görüşünü garipsemektedir. Ona göre Hilafetin Kureyş'e ait olması konusunda ümmetin icması vardır. (eş-Şehristânî, 129.)
[1886] İbn Murtaza, 25; Watt, a.g.e., 104; Tunç, a.g.m., **DİA,** c.XIII, 414-415
[1887] İbn Murtaza, 26; Akbulut, 286
[1888] Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, 105; Akbulut, 287
[1889] İbn Murtaza, 26; Watt, a.g.e., 105
[1890] İbn Kuteybe, **Meârif**, 337
[1891] Akbulut, 289

Kur'an'ın, 'mahlûk' olduğu sonucuna varmıştır.[1892] Ca'd'ın, Kur'an'ın 'yaratılmış' olduğu görüşü ise 'olayların kader ve Allah'ın takdiri ile olduğunun inkârı' anlamına geliyordu. Bu düşünce Emevî iktidarının meşruiyetini temelinden sarsan bir düşünceydi. İşte bu noktada Ca'd, Emevî yönetimi ve diğer düşünce sahipleri tarafından zındıklık ve ilhadla suçlandı. Bu fikirleri nedeniyle Ca'd, öldürülmek üzere Halife Hişam b. Abdulmelik tarafından Irak valisi Halid b. Abdullah el-Kasrî'ye gönderildi. Ca'd, bir Kurban Bayramı günü Halid tarafından öldürüldü.[1893]

Ca'd'ın fikirlerini devam ettiren öğrencisi Cehm b. Safvân da hocası ile aynı akıbeti paylaşmaktan kurtulamadı. O da, insanın fiillerinde mecbur olduğunu, yaratıkların hiçbirine kudret, fiil ve yaratma sıfatı verilemeyeceğini savunuyordu.[1894] Cehm de hocası gibi Allah'ın sıfatlarını nefyetti.[1895] Cehm bu düşüncelerin yanı sıra Horasan'da Haris b. Süreyc'in Nasr b. Seyyar'a karşı ayaklanmasına da katıldı.[1896] Çatışmalar sırasında yakalandı ve fikirlerinden dolayı[1897] Selm b. Ahvez tarafından 128 (745-746) yılında öldürüldü.[1898]

Âlimlere karşı en şiddetli davranan ise Haccac olmuştur. Haccac, İbn Eş'as ile birlikte olup, kendisine karşı çıkan âlimlerden esir edilenleri öldürmüş, kaçanlara ise aradan yıllar geçmiş olmasına rağmen yakalayıp, en şiddetli cezalar vermiştir. Haccac'ın bu ilim adamlarını dinî görüşlerinden dolayı değil, siyasî düşüncelerle kendine karşı ayaklandıkları için cezalandırmıştır.

Haccac'ın bu şekilde öldürdüklerinden birisi Abdurrahman b. Ebi Leyla'dır. 17(638) veya 18(689) yılında Medine'de dünyaya gelen ve Evs kabilesine mensup olan İbn Ebi Leyla[1899] daha sonra babası ile birlikte Kûfe'ye yerleşmiş, burada hadis, fıkıh ve kıraat ilimlerinde, başta Hz. Ali olmak üzere birçok sahabeden dersler almış ve birçok sahabeden de hadis rivayetinde bulunmuştur.[1900] Hadis, Fıkıh ve Kıraat konularında dönemin ileri gelen kişilerinden olan İbn Ebi Leyla, Cemel, Sıffin ve Nehravan savaşlarında Hz. Ali'nin yanında yer almıştır. Haccac b. Yusuf zamanında

---

[1892] İbn Kesîr, VI; 525; Akbulut, 289-290; Öz, Mustafa, "*Ca'd b. Dirhem*", **DİA,** VI, 543, Atçeken, 129
[1893] İbnu'l-Esîr, III, 395; İbn Kesîr, VI; 525; Akbulut, 290; Öz, a.g.m, **DİA,** VI, 543, Atçeken, 130
[1894] Bağdâdî, 156; eş-Şehristânî, 79
[1895] Şehristânî, 79; Gölcük, Şerafettin, *"Cehm b. Safvân",* **DİA**, c.VII, 234; Akbulut, 291
[1896] Taberî, VI, 6; Bağdâdî, 157; İbnu'l-Esîr, III, 446
[1897] Taberî, VI, 6
[1898] Taberî, VI, 6; Bağdâdî, 157; Şehristânî, 79; İbnu'l-Esîr, III, 446; Gölcük, a.g.m., **DİA**, c.VII, 233-234; Akbulut, 291
[1899] Abdurrahman b. Ebi Leyla'nın hayatı için bakınız; Aydınlı, Abdullah, "*İbn Ebu Leyla, Abdurrahman*", **DİA,** c.19, s.435-436
[1900] İbn Sa'd, VI, 109

kısa bir süre Kûfe kadılığında da bulunmuştur. İbn Ebi Leyla, Hz. Ali ve taraftarlarına kötü söz söylemesi için Haccac'ın yaptığı baskı ve işkencelere rağmen isteneni yapmamıştır.[1901] 82(701) yılında Haccac'a karşı ayaklanmada, birçok ilim adamı gibi[1902] o da İbnu'l-Eş'as'ın yanında yer almıştır.

İbn Sa'd, Ebi Leyla'nın bu sırada meydana gelen çatışmaların birinde öldüğünü söylerken, [1903] İbn Kesir ise onun çatışmalarda yakalanarak, elleri ve ayakları bağlı bir şekilde Haccac'a getirildiğini ve bu şekilde boynunun vurulduğunu bildirmektedir.[1904]

Haccac'ın öldürdüğü diğer bir ilim adamı da fakih ve şair Hemdânlı A'şa'dır.[1905] O da diğer aydınlar gibi Haccac'a karşı İbnu'l-Eş'as ile birlite hareket etmiş ve Deyrulcemacim'e katılmıştı. Bu savaşta İbnu'l-Eşas'ı hem şiirleriyle hem de bilfiil destekledi. İbnu'l-Eşas'ı öven ve Haccac'ı yeren şiirler söyledi. Burada Haccac'ın askerleri tarafından elegeçirilerek Haccac'ın huzuruna çıkarıldı. Haccac ona "Ey Allah'ın düşmanı!" diye hitab ederek onun aleyhinde söylediği şiirleri hatırlatıp bunları tekrar okumasını istedi. A'şa bağışlanma ümidiyle irticalen ona bir methiye söyledi. Ancak Haccac ondan, kendisini hicveden şiirlerini tekrar okumasını istedi. A'şa, İbnu'-Eş'as'ın taraftarlarını teşvik için okuduğu şiirleri tekrar okuyunca boynunu vuruldu.[1906]

Haccac'ın öldürdüğü meşhur şahsiyetlerden biri de Basralı ilim adamlarından İmran b. İsam ed-Dabiî'dir. İmran, esir olarak Haccac'ın huzuruna götürüldü. Haccac ona, kendi kâfirliğine şahitlik etmesi durumunda serbest bırakacağını söyledi. Ancak o, iman ettiğinden beri Allah'ı inkâr etmediğini belirterek kâfir olmayı gerektirecek bir fiil işlemediğini belirtti. Bunun üzerine Haccac'ın emri ile İmran'ın boynu vuruldu.[1907]

Haccac'ın kılıcından kurtulamayan diğer bir ilim adamı da tefsir, fıkıh ve çeşitli ilimlerde imam mertebesine yükselmiş[1908] olan Saîd b. Cübeyr'dir. O, uzun süre Haccac'dan kaçtıktan sonra 94(712-713) yılında yakalanarak öldürülmüştür.[1909] Haccâc, İbnu'l-Eş'as'ı doğuya sefere gönderdiğinde, Esedoğullarının mevlası olan[1910] Saîd b. Cubeyr'i de askerlerin maaşlarının sorumlusu olarak

[1901] İbn Sa'd, VI, 112-113; Belâzurî, **Ensâb**, VII, 383
[1902] Taberî, V, 182; İbnu'l-Esîr, III, 146
[1903] İbn Sa'd, VI, 113; Belâzurî, **Ensâb**, VII, 383
[1904] İbn Kesîr, VI, 172
[1905] A'şa'nın hayatı hakkında geniş bilgi için bakınız; Kılıç, Hulusi "*A'şa Hemdan*", **DİA.** c.3, s.545
[1906] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 385; İbn A'sem, IV, 107; Taberî, V, 178-180; İbnu'l-Esîr, III, 162-164.
[1907] İbn Kesîr, VI, 172
[1908] İbn Kesîr, VI, 223
[1909] İbn Sa'd, VI, 266; Belâzurî, **Ensâb**, VII, 363-370; İbn A'sem, IV, 115; Taberî, V, 260; İbnu'l-Esîr, III, 221; İbn Kesîr, 223-224
[1910] İbn Sa'd, VI, 256

görevlendirmişti. İbnu'l-Eş'as, Haccâc'a karşı ayaklanınca Saîd de onunla birlikte hareket etti. İbnu'l-Eş'as yenilip doğuya doğru kaçmak zorunda kalınca, Saîd de Isbahân'a, oradan da Azerbaycan'a gitti. Uzun bir süre burada gizlenmek zorunda kalan Said, hem dolaşmaktan, hem de ilim ortamından uzak olmaktan rahatsız olup üzülmeye başladı.[1911] Burada daha fazla kalamayacağını anlayan Said, Mekke'ye gitti. Mekke'de kendisi gibi Haccac'ın zulmünden kaçarak oraya yerleşmiş bulunan bazı kimselerle birlikte, Vali Ömer b. Abdulaziz'in de göz yummasıyla, kimliğini gizleyip[1912] ilimle uğraşmaya devam etti. Böylece on iki seneye yakın bir süre Haccac'ın gözünden uzak kalmayı başardı.[1913]

Ömer b. Abdulaziz Haccac'ın da baskısıyla Mekke'den azledilip yerine Hâlid b. Abdullah vali tayin edilince Saîd'e, yeni valinin oldukça sert bir kişi olduğu söylenerek Mekke'den başka bir yere gitmesi tavsiye edildi. Saîd çok kaçtığını, artık yorulduğunu ve Allah'tan utanmaya başladığını, zaten Allah'ın takdirinin mutlaka kendisine isabet edeceğini belirterek, her hangi bir yere gitmeyi düşünmediğini söyledi. Bu arada Velîd, Haccac'ın talebi üzerine Halid'e mektup yazarak, oradaki Iraklıları Haccâc'a göndermesini emretti. Bunun üzerine yeni vali Mekke'ye sığınmış olan Iraklıların, derhal şehri terk etmesini istedi. Bunların bir kısmını da kendisi yakalayıp Haccac'a gönderdi.[1914] Bu şekilde zincirlere bağlı olarak gönderdikleri arasında Saîd b. Cübeyr, Mücâhid ve Talk b. Habîb de vardı. Talk yolda öldü, [1915] Mücâhid ile Said Kûfe'ye götürüldü. Mucahid, Haccâc'ın ölümüne kadar hapiste kaldı.[1916]

Daha sonra Said'i Kûfe'ye getirip evine yerleştirdiler. Kaynaklarımız onun evine getirilişi ile ilgili dramatik bilgiler vermektedir. Onun Kûfe'ye geldiğini öğrenen Kûfe'nin ilim adamları, hemen yanına gidip gelmeye, Said de onlara hadis rivayet etmeye başladı. Kısa bir süre sonra da Haccâc'ın huzuruna çıkarıldı. Haccac onu karşısına aldığında, biraz da oradakilere karşı Hâlid'i kastederek "Allah o Hristiyan kadının oğluna lanet eylesin!" deyip onun yaklanıp kendisine gönderilişini sanki hoş görmemiştir. Ancak buna rağmen Haccac, Said'i sorguya çekip

[1911] İbn Kuteybe, **İmâme,** II, 75; Taberî, V, 260; İbnu'l-Esîr, III, 221; İbn Kesîr, 223-224
[1912] İbn Sa'd, VI, 263; İbn Kuteybe, a.g.e., II, 75; Taberî, V, 260; İbnu'l-Esîr, III, 221; İbn Kesîr, 223-224
[1913] İbn Kesîr, VI, 224
[1914] İbn Sa'd, VI, 263; Taberî, V, 260-261; İbnu'l-Esîr, III, 221; İbn Kesîr, VI, 227
[1915] İbn uteybe, **Meârif,** 326; Taberî, V, 260-261; İbnu'l-Esîr, III, 221; İbn Kesîr, VI, 227
[1916] Taberî, V, 260-261; İbnu'l-Esîr, III, 221; İbn Kesîr, VI, 227

öldürttü.[1917] Haccac'ın Saîd'i öldürdüğüne pişman olduğu ve günlerce bu yüzden uyuyamadığı bildirilmektedir.[1918] Zaten çok geçmeden kendisi de ölmüştür.

Haccac, İbnu'l-Eş'as'ın isyanını bastırınca, bir ferman çıkararak, o sırada Rey bögesine gönderdiği Kuteybe b. Müslim'in yanına savaşmaya gideceklere eman verildiğini açıkladı. Bu ilanı duyan, aralarında ilim adamlarının da bulunduğu, birçok kimse Kuteybe'ye katılmak üzere yollara düşmüştür. Bunların arasında önemli ilim adamlarından biri olan İmam Şa'bi de vardır. İmam Şa'bi bir yandan Haccac'ın zulmünden kurtulmak diğer yandan da bu karışık ortamdan kaçmak için Rey'e, Kuteybe b. Müslim'in yanına gitti. Daha sonra geri dönen Şa'bi, Haccac tarafından affedilmiş[1919] o da siyaseti bırakıp sadece ilimle uğraşmya devam etmiştir.

Emevîler, siyasi alan ile ilgili kendi düşüncelerine ters düşen, bu anlamda kendilerine karşı halkın zihnini bulunduran âlimlere karşı, aşırıya kaçan ve şiddete varan tepkiler göstermekten kaçınmamıştır. Ayrıca fikirlerini eyleme dönüştüren âlimleri de affetmemişler, çoğunlukla ölümle cezalandırmışlardır.

H- Suikast ve İşkence

Emevî yöneticilerinin, bazı muhalif ve muhtemel güç odaklarına karşı dikkatli oldukları ve tehlikeli boyutlara ulaşmadan, bunları çeşitli yöntemlerle ortadan kaldırdıkları anlaşılmaktadır. Başta Muâviye olmak üzere bazı halifeler, kendileri ve yönetimleri için tehlikeli gördükleri nufuzlu bazı kişileri çeşitli şekillerde etkisiz hale getirmişlerdir. Bu durum zaman zaman tepkilere yol açmış ise de, çoğunlukla toplumsal boyutta sorunlara neden olmamıştır.

Muâviye'nin, gelecekte muhtemel tehlike olarak gördüğü ve ortadan kaldırdığı önemli kişilerden birisi Halid b. Velid'in oğlu Abdurrahman b. Halid b. Velid'dir. Abdurrahman'ın Suriye'de kendisine teveccüh gösterilen biri olması Muâviye'yi rahatsız etmiş ve bu nedenle de onu öldürtmüştür. Babasının Suriye halkı üzerindeki etkisinden dolayı kendisi de çok sevilen Abdurrahman b. Halid, Anadolu'da gerçekleştirdiği seferlerde elde ettiği başarılar ve elde ettiği birçok mal-mülk nedeniyle Suriye halkının gözünde değerini artırmış ve önemli bir şahsiyet haline gelmişti. Abdurrahman, bölgede Şam'a ihtiyaç hissetmeden faliyetlerde bulunabilecek kadar güçlenmişti.[1920] Bu durumdan endişelenen Muâviye, Hıristiyan olan İbn Usal adındaki

[1917] İbn Sa'd, VI, 265; Taberî, V, 262;Müberred, I, 250-251; İbn Kesîr, VI, 224
[1918] Taberî, V, 262; İbnu'l-Esîr, III, 222
[1919] İbn Sa'd, VI, 249; İbn Kuteybe, **İmâme,** II, 75-76; Yakubî, II, 200; İbnu'l-Esîr, III, 165-166
[1920] Taberî, IV, 171; Wellhausen, **Arap Devleti ve Sukutu**, 65; Aycan, **Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebi Süfyan**, 148-149

birine, çeşitli vaadlerde bulunmak suretiyle 46(666) yılında Abdurrahman'ı zehirletmiştir.[1921] Fayda, Abdurrahman'ın ortadan kaldırmasının nedenlerinden birisi olarak, Muâviye'nin hilafet meselesinde oğluna rakip olmasından korkmasını da zikreder.[1922] Ancak Aycan'ın da belirttiği gibi[1923] o yıllarda henüz Yezid'in veliahtlığı gündemde yoktur.

Kaynaklarımızda yer alan bilgilere göre, 28 Safer 49 (7 Nisan 669) 'da vefat eden Hz. Hasan, Yezid b. Muâviye ile evlendirilmek vaadiyle kandırılan Hanımı Ca'de bnt el-Eş'as b. Kays el-Kindi'ye zehirletilmiştir.[1924]

74(683-684) yılında Mekke'de vefat eden[1925] Abdullah b. Ömer'in ölümü ile ilgili de çeşitli rivayetler vardır. Bu rivayetlere göre onun ölümünde bir takım şüpheler vardır. İbn Sa'd'ın bildirdiği haberler bu şüphelere ışık tutarak, olayın bir suikast sonucu olduğu izlenimini vermektedir. Hz. Hüseyin ve İbn Zübeyr'in ortadan kaldırılmasından sonra Hicaz bölgesinde Emevî yönetimi açısından dikkat çeken ve hayatta kalan diğer bir isim, Hz. Ömer'in oğlu ve Hz. Peygamber'in kayın biraderi seksen yaşını geçmiş olan Abdullah b. Ömer'dir. İbn Ömer, Muâviye'nin, oğlu Yezid'e mutlaka biatını almasını ve dikkat etmesini vasiyet ettiği kişilerden biriydi.[1926] Yezid, babasının ölümünden sonra, onun vasiyeti üzerine Hüseyin b. Ali, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Ömer ve Abdurrahman b. Ebi Bekr'in biatlarını almak istedi. Bu amaçla Medine Valisi Velid b. Utbe'ye bir mektup yazarak, halktan ve bu kişilerden biat almasını ve bu konuda asla musamahalı davranmamasını, [1927] biat etmeyenin boynunun vurulmasını istedi.[1928] İbn Zübeyr ile Hz. Hüseyin Mekke'ye kaçarken, İbn Ömer herkes biat ettikten sonra bağlılığını bildirdi.[1929]

Muâviye'nin, kurduğu rejim için çok önceden tehlike olarak gördüğü Hz. Hüseyin Yezid b. Muâviye döneminde, İbn Zübeyr ise Abdulmelik döneminde Haccac'ın eliyle ortadan kaldırıldıktan sonra, bu listeden sadece Abdullah b. Ömer hayatta kalmıştı. Daha İbn Zübeyr'in cesedi daha darağacında asılı iken, Abdullah b.

[1921] Taberî, IV, 171; İbnu'l-Esîr, II, 476; Wellhausen, a.g.e., 65; Fayda, Mustafa, *"Abdurrahman b. Halid b. Velid"* **DİA,** c., I, s. 162-163; Aycan, a.g.e., 148-149
[1922] Fayda, a.g.m., 162-163
[1923] Aycan, a.g.e, 149
[1924] İbnu'l-Esîr, II, 480; Fığlalı, Ethem Ruhi, "*Hasan",* **DİA,** c.XVI, s.283
[1925] İbn Sa'd, IV, 185; İbnu'l-Esîr, III, 77-78; İbn Kesîr, VI, 119
[1926] Dîneverî, 227; Yakubî, II, 154; Taberî, IV, 250; İbnu'l-Esîr, II, 529
[1927] Ebu Mihnef, 11; Dîneverî, 227; Yakubî, II, 154; Taberî, IV, 250; İbnu'l-Esîr, II, 529
[1928] Yakubî, II, 154; İbn A'sem, Ebu Muhammed Ahmed, **el-Futûh,** I-IV, Beyrut 1986, c.III, s.9; İbnu'l-Esîr, II, 529
[1929] İbnu'l-Esîr, III, 77-78; Kandemir, M.Yaşar, *"Abdullah b. Ömer. Hattab",* **DİA**, c.1, s.126

Ömer'in onun hakkında övücü sözler sarfetmesi[1930] Haccac'ı oldukça sinirlendirmişti.[1931] Bölgenin valiliğine atanan genç Haccac'ın, İbn Sa'd ve İbnu'l-Esir'in haberlerine göre Abdullah b. Ömer ile aralarında bazı anlaşmazlıklar vardı. Bu anlaşmazlıklar her fırsatta su yüzüne çıkmaktaydı. Haccac konuşmalarının birinde Abdullah b. Zübeyr'i, Kur'an-ı Kerim'i tahrif etmekle suçlamış, bu itham karşısında dayanamayan İbn Ömer, Valiye sert tepki göstererek; "Yalan söylüyorsun. Bunu ne o yapardı, ne de böyle bir şey yapmaya senin gücün yeter" diye çıkışmış O da on "sus, sen aklı gitmiş yaşlı birisin" diyerek bunaklıkla itham etmiştir.[1932] Yine bir defasında İbn Ömer, uzun konuşmasıyla ikindi namazını geciktiren Haccac'ı "Güneş seni beklemez" diye uyarmıştı.[1933] Rivayetlere göre İbn Ömer'in bu ikazı Haccac'ı çok öfkelendirmiş, hatta bu yüzden ona karşı suikast hazırlamaya bile teşebbüs etmişti.[1934] Bu rivayetlere göre, 73(693) yılı hac mevsiminde, İbn Ömer Mina'da bulunduğu sırada, Haccac'ın emri ile Suriyeli askerlerden biri elindeki zehirli mızrağı onun ayağına düşürüp yaralanmasına sebep olmuştu. Daha sonra hasta yatağında kendisini ziyarete gelen ve olaya neden olan kimseyi ele geçirdiği takdirde öldüreceğini söyleyen Haccac'a İbn Ömer, silah taşıması yasak olan Harem bölgesine silah sokulmasına izin vermek suretiyle bu olaya kendisinin sebep olduğunu söylemiştir.[1935] İbn Ömer İbn Zübeyr'in vefatından üç ay sonra vefat etmiştir. Vefatı sırasında seksen üç veya seksen dörtyaşındaydı.[1936]

102(720-721) yılında, ileride sıkıntı doğuracağı düşünülen ve komutan olarak Horasan'da başarılı faliyetlerde bulunmuş olan Hayyân Nabatî, Vali Said Huzeyne tarafından zehirletilerek öldürülmüştür.[1937]

Emevî yönetiminin şiddet uygulamalarından birisi de çok sık kullanılmamakla birlikte işkencedir. İşkence, özellikle daha önce çeşitli devlet kademelerinde görev yapmış ve yeni görevlilerin kendilerine karşı tehlike olarak gördükleri kişilere uygulanmıştır. Bu işkence sonucunda madurlar çoğunlukla hayatlarını kaybetmiştir.

Uzun yıllar Haricîlerle mücadele eden Horasan valisi Mühelleb b. Ebi Sufra'nın 82(701) yılında ölümü üzerine Haccac, oğlu Yezid b. Mühelleb'i onun

[1930] Yakubî, II, 187; Müslim, *Fedâilu's-Sahbe* 229; İbnu'l-Esîr, III, 84
[1931] Müslim, *Fezailu's-Sahabe* 229.
[1932] İbn Sa'd, IV, 184
[1933] İbn Sa'd, IV, 159
[1934] Kandemir, M.Yaşar, *"Abdullah b. Ömer b. Hattab",* **DİA,** c.1, s.127
[1935] İbn Sa'd, IV, 185; Buhâri, *Kitabu'l-Ideyn* 9, İbnu'l-Esîr, III, 77-78
[1936] İbn Sa'd, IV, 185; İbn Kesîr, VI, 119
[1937] Taberî, V, 357; İbnu'l-Esîr, III, 292

yerine vali tayin etmişti.[1938] Haccac, Irak'ta İbn Eş'as tehlikesini ortadan kaldırıp bölgesindeki problemleri hallettikten sonra, uzun zamandır Horasan bölgesinde idareci olan, halk ve halife Abdulmelik tarafından da destek gören Mühelleb ailesini, kendine karşı muhtemel bir tehlike olarak algılamaya başladı. Halifeye mektup yazarak Yezid b. Mühelleb'i görevden almak istediğini belirtti. Onların İbn Zübeyr taraftarı olduğu gibi değişik gerekçeleri de mektubuna ekledi. Abdulmelik, Yezid'in görevden alınmasına karşı çıktıysa da Haccac gibi bir valisini kırmayıp, isteğini kabul etti. Haccac Yezid b. Mühelleb'i görevden alırken, bu ailenin tepkisini en aza indirmek için önce Yezid'in kardeşi Mufaddal'ı bu göreve atadı. 85(704)[1939] Dokuz aylık valilikten sonra onu da görevden alıp yerine Kuteybe b. Müslim'i getirdi.[1940] Haccac Kuteybe'ye, Mühelleb ailesini tutuklayıp kendisine göndermesini emretti.[1941] Haccac, getirilen Mühelleb ailesini hapse attı. 86(705)[1942] Haccac, hapisteki Mühelleboğularından altı milyon dirhem istedi ve bu parayı almak için onlara işkence yaptırdı.[1943] Ebu Mihnef, bu işkencenin şeklini ayrıntılı bir şekilde anlatır. Buna göre Yezîd, gördüğü işkencelere karşı sabırla direniyor, bu ise Haccâc'ın Yezîd'e olan kızgınlığını daha da artırıyordu. Haccâc'a, Yezîd'in bacağında bir ok yarasının bulunduğundan ve buraya dokunulduğunda çok acı çekip feryat ettiğinden söz edilince Yezîd'e bacağından işkence yapılmasını emretti. Gerçekten de bacağından işkence yapılmaya başlanınca Yezid bağırmağa başladı. Bu feryatları duyan Yezid'in kız kardeşi ve Haccâc'ın eşi olan Hind, ağlamaya ve bağırmaya başladı, bu yüzden Haccâc Hind'i boşadı.[1944]

Haccâc, doğuyaki isyancılar üzerine asker göndermek amacıyla Rustakâbâz'a gittiğinde de Yezîd b. Mühelleb ile kardeşleri Abdülmelik ve Mufaddal'ı yanında götürmüştür. Ebu Mihnef'in rivayetlerine göre işkence burada da devam etmiştir. Bu sırada kardeşi Habîb'e de Basra'da işkence yapılmaktaydı.[1945] Mühelleb ailesi, işkencelerden ancak 90(708-709) yılında Haccâc'ın hapishanesinden kaçıp Ürdün'deki Süleyman b. Abdulmelik'in yanına gitmekle kurtulabilmiştir.[1946]

[1938] Taberî, V, 161-162; İbnu'l-Esîr, III, 152-153
[1939] Taberî, V, 191-94; İbnu'l-Esîr, III, 170-172; İbn Kesîr, VI, 176
[1940] Taberî, V, 215; İbnu'l-Esîr, III, 184; İbn Kesîr, VI, 176
[1941] Yakubî, II, 208
[1942] Yakubî, II, 210; Taberî, V, 216
[1943] Yakubî, II, 210; Taberî, V, 230-231; İbnu'l-Esîr, III, 197-198; İbn Kesîr, VI, 201
[1944] Taberî, V, 230-231; İbnu'l-Esîr, III, 197-198; İbn Kesîr, VI, 201
[1945] Taberî, V, 231; İbnu'l-Esîr, III, 198
[1946] Yakubî, II, 210-211; İbn A'sem, V, 211; Taberî, V, 230-231; İbnu'l-Esîr, III, 197-198; İbn Kesîr, VI, 201

Mesleme b. Abdulmelik, kardeşi Yezid b. Abdulmelik tarafından Kûfe, Basra ve Horasan'ın valiliğine getirilmişti. Mesleme, Horasan'a damadı Said b. Abdulaziz b. Haris'i vali olarak gönderdi. Said, Yezîd b. Mühelleb tarafından çeşitli görevlere tayin edilen Cehm b. Zehr el-Cu'fî, Abdülaziz b. Ömer b. Haccâc ez-Zebîdî, Münteci' b. Abdurrahman el-Ezdî'nin de aralarında olduğu sekiz kişiyi zimmetlerine mal geçirdikleri bahanesiyle hapsetti. Cehm b. Zehr, bir eşeğe bindirilerek halk arasında dolaştırıldı ve kendisine yüz değnek vuruldu. Cehm b. Zehr, Abdülaziz ve Munteci' işkenceyle öldürüldü. Ka'kâ'a ve diğerlerine de değişik işkenceler yapıldı.[1947]

Ancak Said de işkence görmekten kendini kurtaramadı. Said, Irak'ın yeni valisi Ömer b. Hübeyre'yi hafife alıyor, onun emirlerini dinlemiyor, ona "Emîr" diye hitab etmiyor, "Ebû Müsennâ şöyle dedi, Ebû Müsennâ şöyle yaptı" diye konuşuyordu. Hatta İbn Hübeyre ona, hapiste bulunan birinin serbest bırakılmasını emretti. Anvcak Saîd onu dinlemedi ve adamı öldürdü. Said daha da ileri giderek İbn Hübeyre'nin gönderdiği müfettişi de öldürmeye kalkıştı.[1948] Müfettiş, Ömer b. Hübeyre'ye, durumun bildiğinden daha tehlikeli olduğunu, Said'in onu kendi âmili olarak gördüğünü rapor etti. Bunun üzerine İbn Hübeyre Said'i azletti 104(72-723). İbn Hubeyre, Said'e işkence etti ve vücuduna karınca koydurttu. Kendisinden istenen malları ödeyinceye kadar işkence devam etti.[1949]

Süleyman b. Abdülmelik hilâfete geldiği zaman, Ebû Âkiloğullarını toplayıp sorguya çekti ve mallarını temize çıkarmaları için Yezîd b. Mühelleb'e teslim etti. Yezîd onlara işkence etti ve Haccâc b. Yusuf'un hazinelerinin ve iyâlinin bulunduğu Şam'ın Belkâ bölgesine gönderdi.[1950]

116(734-735) yılında Hişâm b. Abdülmelik, Cüneyd b. Abdurrahman el-Merri'yi, Yezîd b. Mühelleb'in kızı Fâzıla ile evlendiği gerekçesi ile Horasan valiliğinden azlederek yerine Âsim b. Abdullah b. Yezîd'i tayin etti. Hişâm, Asım'ı Horasan'a tayin ettiğinde, Cüneyd'i ölmek üzere bulsa dahi öldürmesini emretti. Ancak Cüneyd'in karnı su topladı ve Asım Horasan'a gelmeden öldü. Asım, Cüneyd'in Horasan'a vekil bıraktığı amcasının oğlu Umâre b. Hüreym'e ve Cüneyd'in diğer görevlilerine işekence etti.[1951]

[1947] Taberî, V, 351; İbnu'l-Esîr, III, 287
[1948] Taberî, V, 369; İbnu'l-Esîr, III, 303
[1949] Taberî, V, 369; İbnu'l-Esîr, III, 303
[1950] Taberî, V, 317; İbnu'l-Esîr, III, 265
[1951] Taberî, V, 427; İbnu'l-Esîr, III, 343

Hişam b. Abdulmelik iktidara geçtiğinde, Halid b. Abdullah'ı Irak valiliğine atamıştı. İbn A'sem'in bidirdiğine göre azledilen vali İbn Hubeyre, elleri kolları bağlı bir şekilde Halid'in huzuruna getirildi ve önüne atıldı. Halid, İbn Hubeyre'yi hapsetti. Halid ona işkence ediyor, Irak'tan aldığı malları geri istiyordu. İbn Hubeyre işkence şiddetlendiğinde "Ey Hişâm! Halid'in azabından beni kurtar" diye bağırıyordu.[1952]

İşkencenin doruğa çıktığı anlardan biri de hiç şüphesiz, uzun yıllar Emevî yönetimine hizmet etmiş olan Irak ve Horasan valiliklerinde bulunan Halid b. Abdullah el-Kasri'nin, 126(743-744) yılında baskı ve işkence ile öldürülmesi olmuştur.

120(737-738) yılında Hişam b. Abdulmelik, bölgede 15 yıldır görev yapan Hâlid'i Irak ve Horasan valiliğinden alarak yerine Yusuf b. Ömer'i atadı.[1953] Hemen Irak'a giden Yusuf b. Ömer, onu yakalayarak önce Vasıt'ta daha sonra da Hire'de kardeşi İsmail, oğlu Yezîd b. Halid ve kardeşinin oğlu Münzir b. Esed ile birlikte on sekiz ay hapiste tuttu. Yusuf, Hişam'dan Halid'e işkence etmek için izin istiyor, [1954] ancak Hişam bunu reddediyordu. Harac gelirlerini azalttığı ve devletin mallarını kaçırdığı gerekçesi ile ona işkence etmekte ısrar edince[1955] Hişâm bir defalığına Yusuf'a izin verdi, ancak: "Eğer Hâlid'i öldürürsen ben de seni öldürürüm" diye yemin etti. Bunun üzerine Yusuf, Hâlid'i insanların gözü önünde dövdü, ona hakaret ve işkence etti ve sonra yeniden hapishaneye gönderdi.[1956] Malını musadere etti.[1957] İbnu'l-Esir'in bildirdiğine göre Yusuf, Hâlid'e çok ağır işkence yapmıştır.[1958]

Halid b. Abdullah, çocukları ile birlikte 18 ay hapiste kaldıktan sonra serbest bırakılınca Şam'a gelip yerleşti. Fakat kini ve nefreti dinmemiş olan Yusuf b. Ömer, Halid'i orada da rahat bırakmadı. Bu sırada Zeyd b. Ali b. Hüseyin isyan etmiş[1959] ve öldürülmüştü.[1960] Yusuf b. Ömer, Hişâm'a mektup yazarak; Hâlid'in valiliği sırasında Haşimoğullarına bolca ihsanda bulunduğunu ve Zeyd'in, Hâlid'in görüşleri nedeniyle ortaya çıktığını bildirerek, Halid'i bu işin sorumlusu olarak göstermeye çalıştı.[1961] Yusuf'un Hişâm'dan, Yezid b. Hâlid b. Abdullah'ı talep eden mektupları bir birini

---

[1952] İbn A'sem, IV, 264-265
[1953] Taberî, V467; İbnu'l-Esîr, III, 366; İbn Kesîr, VI, 523. Halid'in azlinin nedenleri hakkında çeşitli rivayetler vardır. Ayrıntılı bilgi için bakınız. (Taberî, V, 468-471)
[1954] Taberî, V, 557; İbnu'l-Esîr, III, 401-402
[1955] Taberî, V, 557
[1956] Taberî, V, 558; İbnu'l-Esîr, III, 402
[1957] İbn Kesîr, VI, 523
[1958] İbnu'l-Esîr, III, 402
[1959] Taberî, V, 483-489; İbnu'l-Esîr, III, 372-378
[1960] Taberî, V, 504; İbnu'l-Esîr, III, 383
[1961] Taberî, V, 558; İbnu'l-Esîr, III, 402

takip etti.[1962] Hişam ölünceye kadar Halid ile arasını açmak için elinden geleni yaptı. Hişâm ölüp Velîd halife oluncaya kadar Hâlid Şam'da kaldı.

Velîd, Hâlid'i elli milyon karşılığında Yusuf b. Ömer'e teslim etti. Yusuf, Hâlid'in elbisesini çıkardı, bir aba giydirdi ve şiltesiz bir tahtırevana bindirerek işkence etti[1963] Daha sonra onu Kûfe'ye götürdü. Hâlid'in ayakları üzerine odun parçaları kondu ve üzerine de adamlar çıkartıldı. Ayaklarının ezilmesine ve bacaklarının kırılmasına rağmen Hâlid, hiç bir şey söylemedi.[1964] Yusuf bu işkencelerden sonra Halid'in göğsünü bir testere ile keserek öldürdü. Bu vahşi olay 126 yılının Muharrem ayında gerçekleşti (Kasım 723).[1965] Sonuçta Halid, aşırı işkence altında can vermiştir. Bu olay neticede daha büyük gruplaşmaların ve daha büyük olayların meydana gelmesine neden olmuştur.

Bu işkence ve cinayetler, aslında Halifeler ve kabileler arasındaki mücadelelerin dışa yansıması olarak algılanabilir. Bir kabilenin desteği ile iktidara gelen halife, öncelikle kendisini iktidara taşıyan kabilelerin isteği doğrultusunda valileri değiştirmişler, sonraki vali bir önceki validen bir bakıma intikam almak istemiştir. Bütün bunlar, hem kabileler arasındaki düşmanlığı körüklemiş, hem de halifelerle valiler arsında güvensizliğe ve husumete neden olmuştur. Çok önemli hizmetler yapan ve çoğunlukla halk tarafından sevilen bu insanların işkencelerle öldürülmesi, toplumda da devlete karşı güvensizlik oluşturmuş, bütün bunların sonucunda devlete karşı girişilen ciddi hareketlere destek vererek devletin sonunun gelmesine yardımcı olmuştur.

2- ŞİDDET'E KARŞI PARA / MAL DAĞITMA

Şidet olaylarını engellemek ya da ortaya çıkan çatışmaları durdurmak için Emevî halife ve valileri, muhaliflere zaman zaman çeşitli maddi imkânlar verme yoluna gitmişlerdir.[1966] Muâviye, bu yöntemi devleti daha ilk kurarken uygulamaya başlamıştır. Muâviye, 41(661) yılında Hz. Hasan'ın hilafeti bırakması ve bir daha bu gibi taleplerde bulunmaması karşılığında bir miktar para vermiştir.[1967] Bundan sonra da Muâviye, Haşimoğullarına, halifeliği kendilerinden aldığı için, hakkında

[1962] Taberî, V, 560; İbnu'l-Esîr, III, 402-403
[1963] Taberî, V, 562; İbnu'l-Esîr, III, 403
[1964] Taberî, V, 563; İbnu'l-Esîr, III, 403; Özaydın, Abdulkerim, "*Halid b. Abdullah el-Kasrî*", **DİA**, c.15, s.282
[1965] Taberî, V, 563; İbnu'l-Esîr, III, 403;
[1966] Vloten, 46
[1967] İbnu'l-Esîr; II, 445-446; İbn Kesîr, V, 498, Aycan, **Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebi Süfyan**, 139-140; Sarıçam, **Emevî –Haşimi İlişkileri,** 284-285

besledikleri düşmanlık ve intikam duygularını sakinleştirmek veya değiştirmek için bolca ihsanda bulunarak paralar vermeye devam etmiştir.[1968] Hatta onlara verilen bu paralar karşısında Muâviye'nin yakınındaki insanlar hayretlerini gizlememiş, Muâviye de onlara "bir savaş bundan daha fazlasına mal olur" demiştir.[1969]

Kûfe valisi Muğire b. Şu'be'nin, Hucr b. Adiyy'e, başta Hz. Ali'ye karşı yapılan olumsuz propagandalara itirazı olmak üzere, huzur bozucu hareketlerine son vermek için ona bir miktar (beş bin dirhem) para gönderdiği, karşılığında ise idare aleyhine sesini çıkarmamasını istediği belirtilmektedir.[1970] Ancak bu yöntem, Hucr'a engel olamamış, Hucr faliyetlerine devam etmiştir.

Muâviye, Hucr'un öldürülmesinden sonra da, muhtemel daha büyük tepkileri önlemek için, Hucr'u kendisi için bağışlamasını isteyen[1971] Hucr'un amcasının oğlu Malik b. Hubeyre es-Sekûnî'ye100 bin dirhem göndermiştir.[1972]

Irak valisi Ziyad b. Ebih; genel olarak sert ve acımasız bir yönetim sergilemiş olmasına rağmen, Haricîlikten vazgeçenleri para veya elbise gibi mükâfatlarla ödüllendirmesi onun şiddete karşı takip ettiği yollardan birisi olmuştur.[1973]

Amr b. Said el-Eşdak, 69(688-689) yılında Abdulmelik b. Mervan'a karşı başarısız bir ihtilal girişiminde bulunmuştu.[1974] Ancak Abdulmelik b. Mervan, isyanı bastırdıktan sonra, [1975] ileride tekrar isyan edebileceği düşüncesiyle Amr b. Said'i, Şam'a girişinden dört gün sonra, sarayına davet edip, kendi elleri ile öldürmüştü.[1976] Haberi alan Amr b. Said'in taraftarları ve yakınları, Şam'da yoğun bir şekilde protestoya başladılar ve emniyet güçleri ile çatışmaya giriştiler. Amr'ın kardeşi Yahya b. Said, Amr'ın kesik başını göstericilere atıp halkı kışkırtmaya çalışsa da, Abdulmelik b. Mervan, içi para dolu keseleri halka atmaya başlayınca, başı ve parayı gören eylemciler paraları alıp dağıldılar.[1977] Abdulmelik b. Mervan böylelikle muhtemel daha büyük bir şiddeti para dağıtarak önlemiş oldu.

[1968] Zeydan, Corci, **İslam Uygarlıkları Tarihi,** I-II, çev, Nejdet Gök, İstanbul 2004, I, 129-130; Sarıçam, 297-288
[1969] Lammens, H., *"Muâviye",* İA, VIII, 440; Sarıçam, 288
[1970] Dîneverî, 223
[1971] Taberî, IV, 204; İbnu'l-Esîr, II, 497
[1972] Taberî, IV, 208-209; İbnu'l-Esîr, II, 498-499
[1973] Belâzurî, **Ensâb,** V, 181; Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebi Süfyan*, 162
[1974] Yakubî, II, 188-189; Taberî, IV, 596; İbn Kesîr, V, 66-67
[1975] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 60; Yakubî, II, 189; İbn Kesîr, VI, 67
[1976] İbn Habib, 222;Yakubî, II, 189-190; Taberî, IV;600; İbnu'l-Esîr, III, 34; Wellhausen, **Arap Devleti ve Sukutu,** 89; Özaydın, a.g.m., 460-461. Amr b. Said'in öldürülüşü ile ilgili geniş bilgi için bkz. Taberî, IV;597-600; İbnu'l-Esîr, III, 33-34
[1977] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 61; Dîneverî, 286; Taberî, IV;600-601; İbnu'l-Esîr, III, 35

126 (743-744) yılında Halife Yezîd b. Velîd, istikrarsız bir bölge olan Irak'tan Vali Mansûr b. Cumhûr'u azlederek yerine, Ömer b. Abdulaziz'in oğlu olması nedeniyle Iraklıların memnun olacağını düşündüğü Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz'i tayin etti.[1978] Irak'a gelen yeni valinin yaptığı ilk icraat, yönetime karşı hoşnutsuzluğu bulunan halka, çeşitli mal ve bahşişler vermek oldu. Hatta bu duruma Suriyeli komutanlar, "düşmanlarımıza bizim hakkımız olan ganimetleri veriyorsun" diye itirazda bulundular.[1979]

Para dağıtma yöntemi her zaman istenen neticeyi vermemiş, aksine zaman zaman karışıklıklara da neden olmuştur. Nitekim Abdullah b. Ömer'in, Mudar ve Rabia kabilelerine bolca ihsanda bulunmasına karşılık Rabia kabilesinden Ca'fer b. Nâfi' b. Ka'kâ b. Şûr ez-Zühlî ile Teymü'l-Lât b. Sa'lebe'den Osman b. Hayberî'ye ise bir şey vermemesi, onları çok kızdırmıştır. Bunun üzerine, Hîre'de Abdullah b. Ömer'in yanından çıkıp Kûfe'ye gelmişler ve burada halkı kışkırtmaya başlamışlardır. Daha sonra Rabia kabilesi toplanıp bağırmaya başlamış, [1980] Abdullah b. Ömer ise yine aynı yönteme başvurarak olayların daha da büyümemesi için, Ömer b. el-Gadbân'a yüz bin dirhem gönderip, kabilesi Hemmâm b. Mürre b. Zühel eş-Şeybânîoğulları arasında dağıtmasını istemiştir. Abdullah b. Ömer aynı şekilde Sümâme b. Havşeb'e de yüz bin dirhem göndermiş, o da bunları kabilesi arasında dağıtmıştır. Ca'fer b. Naif'e ve Osman b. el-Hayberi'ye de bir miktar mal gön-dermiştir.[1981] Abdullah b. Ömer, böylece büyümesi muhtemel bir isyanı çeşitli mal ve hediyeler dağıtarak daha başında önlemiş oldu.

Irak valisi Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz, bölgeye gelerek[1982] Hz. Ali propagandası yapan ve daha sonra isyan edecek olan, Hz. Ali'nin torunu Abdullah b. Muâviye ve kardeşlerine de ikramda bulunup, çeşitli hediyeler vermiş, ayrıca bunlara her gün için üç yüz dirhem tahsis etmişti. Abdullah b. Ömer b. Abdulaziz, Yezîd b. Velîd ölünceye kadar durumu bu şekilde kontrol etmeyi başarmıştır.[1983] Ancak halife Yezid b. Velid öldükten sonra çıkacan karışıklıklarda Abdullah b. Muâviye isyan ederek Kûfe'yi ele geçirmişti. [1984]

[1978] Taberî, V, 583; İbnu'l-Esîr, III, 419; İbn Kesîr, VI, 519
[1979] Taberî, V, 601; İbnu'l-Esîr, III, 434
[1980] Taberî, V, 601; İbnu'l-Esîr, III, 434
[1981] Taberî, V, 601; İbnu'l-Esîr, III, 434
[1982] Taberî, V, 599; İbnu'l-Esîr, III, 434
[1983] Taberî, V, 600; İbnu'l-Esîr, III, 434
[1984] İbn Kuteybe, **Meârif**, 288; Taberî, V, 602-604; İbnu'l-Esîr, III, 435

Yine 126 (743-744) yılında, Horasan'da halk arasında karışıklık çıkınca, Vali Nasr b. Seyyar, beytülmalde bulunan paralar ile Velîd için hazırladığı altın ve gümüşleri bahşiş olarak halka dağıtmış[1985] ve olayların önüne geçmeyi başarmıştı.

O yıl Horasan'da ayrıca, Yemenîlerle Kaysîler arasında Emevî devletinin yıkılışına kadar devam edecek olan asabiyet çekişmesi baş göstermiştir. Yemenîlerin lideri olan ve Kirmânî olarak bilinen Cüdey' b. Ali el-Ezdî, Kaysîlerin ve devletin temsilcisi konumunda olan Vali Nasr'a karşı isyan etmişti. Her iki grup da kendi kabilesini etrafında topladığında[1986] Vali durumu kontrol altına almak için Kirmânî'ye emân vermiş ve taraftarlarına bolca bahşişler dağıtmıştır. Bu olaydan sonra Kirmânî Nasr'a gelerek bağlılığını ifade etmişti.[1987]

3- EYLEME DÖNÜŞMEYEN FİKİRLERİ HOŞ GÖRME

Emevî halifeleri, tehlike boyutuna gelmemiş fikirlerin, zamanla bir takım kimseler tarafından dillendirilmesine izin vermiş ve bu şekilde toplumsal patlamaları engelleme yoluna gitmişlerdir. Ancak bu yöntem, hiçbir zaman genel bir uygulama olmamış, toplumsal destek görmeye başalayan fikirler baskı altına alınarak şiddetle cezalandırılmıştır.

Muâviye, sözle yetinen muhalefete karşı bir ölçüde liberal bir siyasî tutum sergilemiştir.[1988] O, eyleme dönüşmeyen fikirleri belirli ölçülerde hoş karşılamış, şiddet kullanıp, onları fiili muhalefete itmek yerine, çeşitli hediyeler vererek onları kazanma yoluna gitmiştir. Onun belirlediği, uyguladığı ve genel olarak Emevî halifelerinin de izlediği temel ilke, "stediğinizi söyleyin. Ancak sözünüzün eyleme dönüştüğünü gördüğümde, müdahale ederim" tavrı olmuştur. Muâviye bunu kendi sosyal hayatında da uygulamıştır. Zira kendisine kaba davranan bir adama o yumuşak davranmış hemen cezalandırmamıştı. Muâviye'ye "Bunu bağışlıyor musun?" diye sorulunca o, "Bizim iktidarımıza dil uzatmadıkları sürece insanların sözlerine müdahale etmem"[1989] diye karşılık vermiştir. Muâviye, Hz. Ali taraftarları ve öteki siyasî muhalifleriyle de görüşüyor, arasıra saldırıya dönüşen eleştirileri de dinliyordu. Bununla birlikte, onları sakince savuşturuyor, hatta bolca ihsanda bulunuyordu.

[1985] Taberî, V, 601; İbnu'l-Esîr, III, 434
[1986] Dîneverî, 351-355; **Taberî, V, 577**
[1987] Taberî, V, 589; İbnu'l-Esîr, III, 422
[1988] Câbirî, **İslamda Siyasal Akıl,** 486. Corci Zeydan, bunun aksini savunmaktadır. Ona göre başta Muâviye olmak üzere Emevîler, kişisel özgürlük ve fikir hürriyetine karşı baskıcı bir yönetim sergilemiştir. (Zeydan, V, 105-106) Ancak, her nekadar baskı olmuşsa da bunu genellemek doğru olmasa gerekir. Zira birçok kelamî ve mezhebî görüşlerin temeli bu dönemde atılmıştır.
[1989] İbn Kuteybe, **Uyûnu'l-Ahbar,** I, 9; Câbirî, a.g.e., 467

Kimseyle ilişkiyi koparmak istemiyor, aksine muhalifleri ile kendi arasındaki kabilevî ve siyasî ilişkilerin sürmesini istiyordu. Bir gün şöyle demişti; "Sopamın yettiği yere, kılıcımı koymam. Dilimin yettiği yere sopamı koymam. İnsanlarla aramdaki ilişkiyi, kıl kadar bile olsa kesmem." Kendisine "Nasıl olur?" diye sorulunca şu cevabı vermiştir; "Onu uzattıklarında bırakırım, bıraktıklarında uzatırım."[1990]

Muâviye'nin 41(661) yılında iktidarı ele alır almaz Kûfe'ye atadığı eniştesi Muğire b. Şu'be, burada hoşgörülü bir yönetim ortaya koymuştur. Asayiş ve siyasi kutuplaşma gibi problemleri olan bir yerde, birden bire çok serbest bir yönetim anlayışı bazı sakıncalar doğurabilirdi. Muğire ise düşüncelerini eyleme dönüştürmedikçe bazı kimselerin Haricîler'den veya Hz. Ali taraftarlarından olmasını tehlike kabul etmiyor, aksine fikirlerin farklı olmasını normal karşılayıp, insanların ihtilaf ettikleri konularda Allah'ın karar vereceğine inanıyordu. O bu inancı sebebiyle fikirlerinden dolayı kimseyi takibata almamıştır.[1991] Muâviye'nin talebi doğrultusunda, onun Hz. Ali ve taraftarlarını karalama, Hz. Osman ve taraftarlarını yüceltme faliyetleri, devletle halkın çatışmasına yol açıyordu. Hucr b. Adiy ile camide sık sık tartışmaları bunun en somut örneğiydi.[1992] O bu karşı çıkışlara rağmen Hucr ve onun gibi düşünenlere dokunmamıştır.[1993]

Irak valisi Ziyad b. Ebih, genel olarak sert ve acımasız bir yönetim ortaya koymasına rağmen, düşünce planında kalmak şartıyla değişik görüşte olan insanların onun döneminde Basra'da barınabildiğini görmekteyiz. Fakat bu düşünce sahipleri, harekete geçerek devlete ve toplumsal düzene zarar vemeye başladıkları zaman, onları yok etmekten de çekinmemiştir.[1994]

Hişam b. Abdulmelik ve özellikle de Irak valisi Halid b. Abdullah el-Kasrî'nin, Hz. Ali taraftarları ve Harcîlere karşı musamahalı bir politika izlemeleri nedeniyle onların döneminde bölgede fazla olayın meydana gelmediği belirtilmektedir.[1995]

Ömer b. Abdulaziz ise fikirlere enfazla saygılı olan halifeydi. O, kendi fikirlerine en aykırı görüşte olan kişilerle görüştüğü gibi,[1996] eylem halinde olan

---

[1990] İbn Kuteybe, a.g.e., I, 9
[1991] Aycan, "*Emevî İktidarının Devamında Sakif Kabilesinin Rolü",* **AÜİFD,** 126-127
[1992] Aycan, a.g.m., 127
[1993] Dîneverî, 223; Taberî, IV, 188-189; İbnu'l-Esîr, II, 489
[1994] Belâzurî, Ensab, V, 181; Aycan, **Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebi Süfyan,** 162
[1995] Atçeken, 69
[1996] İbn Murtaza, 25; Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, 104; Tunç, Cihat, *"Gaylan ed-Dımaşkî",* **DİA,** c.XIII, 414-415

Harcîlerle bile diyalog kurmuştu.[1997] Onun bu hoş görülü davranışları karşılıksız kalmamış ve döneminde çok fazla şiddet olayı meydana gelmemiştir.

Fakat Emevîler döneminde bu her zaman böyle olmamıştır. Kitleleri etkileyerek eyleme dönüşme ihtimli beliren düşünceler şiddetle cezalandırılmıştır. Gaylan ed-Dımeşkî ve diğer ilim adamlarının öldürülmesi bunun en somut örneğidir.

4- ŞİDDET OLAYLARINA KARŞI İKNA YÖNTEMİ

Emevî yönetimi şiddet olaylarına karşı, pek fazla işe yaramamış olsa da çoğunlukla ikna yöntemini kullanmıştır. Bu uygulamaya genellikle olaylar başlamadan önce başvurulmuş, eylemler başladıktan sonra ise güç kullanılmış ve eylemciler şiddetle cezalandırılmıştır.

41(661) yılında Hz. Hasan'ın hilafetten vaz geçmesi üzerine Kûfe'ye gelip burada halktan biat alan ve henüz Kûfe'den ayrılmamış olan Muâviye'ye karşı, ilk tepkiler Harcîlerden gelmiş ve yine ilk harekete geçen onlar olmuştu.[1998] Nehrevan'da Hz. Ali tarafından affedildikten sonra Ferve b. Nevfel el-Eşcai liderliğinde beşyüz kişilik bir grup ile Şehrizur'a giden Haricîler, harekete geçerek Kûfe yakınlarındaki en-Nuhayle'ye vardı. Buradaki Haricîler üzerlerine gönderdiği birliğin yenilmesi üzerine Muâviye, Kûfelilere seslenerek kendi içlerinden çıkan ayrılıkçıların, yine kendileri tararfından ortadan kaldırılmasını istedi.[1999] Bunun üzerine bazı kabileler, Muâviyenin hedefi olmamak için Harcîlerin arasında bulunan adamlarını gruptan koparmak için harekete geçtiler. Eşca'oğulları, kendilerine mensup olan Feve b. Nevfel'e gelerek ikna etmeye çalışmış, fakat ikna edemeyince onu zorla[2000] alıp Kûfe'ye getirmişti.[2001]

Bundan sonra Haricîler; başlarına Tay kabilesinden Abdullah b.el-Havsa'yı geçirip Kûfelilerle çatışmaya girişti.[2002] Çatışmalarda İbn Ebi'l-Havsa ile birlikte Harcîlerin çoğu öldürüldü.[2003] Harilcîler, İbn Ebi'l Havsa'dan sonra, Muâviye henüz Kûfe'den ayrılmadan önce, tekrar toparlanıp başlarına Havsere b.Veda' el-Esedi'yi geçirdi.[2004] Muâviye, bölge halkından oluşan ve Kûfeli her birinin yakınlarının bulunduğu bu asilere karşı silah kullanmadan önce, hareketi neticesiz bırakmak amacıyla, ayrılıkçı lider Havsere'nin babasını Havsere'ye göndererek, isyandan

[1997] İbn Sa'd, V, 357-358; Taberî, V, 310
[1998] Belâzurî, **Ensâb** V, 169; Taberî, IV, 126; İbnu'l-Esîr, II, 449; İbn Kesîr, V, 505
[1999] Taberî, IV, 126; İbnu'l-Esîr, II, 449; İbn Kesîr, V, 505
[2000] İbnu'l-Esîr, II, 449
[2001] Belâzurî, **Ensâb**, V, 170; Taberî, IV, 126–127; İbnu'l-Esîr, II, 449
[2002] Belâzurî, **Ensâb**, V, 170; Taberî, IV, 126-127; İbnu'l-Esîr, II, 449
[2003] Halife, 153; Belâzurî, **Ensâb**, V, 180; İbnu'l-Esîr, II, 449
[2004] Belâzurî, **Ensâb**, V, 171; İbnu'l-Esîr, II, 450

vazgeçirmeye çalıştı. Babası, oğlunun yanına gitti ve onu bu işten vazgeçirmek için "şimdi sana oğlunu getirsem, onu gördüğünde ayrılmayı gerçekten hoş karşılar mısın?" diyerek ona içinde bulunduğu psiklojik durumunu anlatmaya çalışarak bu işten vazgeçmesini istedi. Havsere ise "bir kâfirin mızrağı ile yaralanıp da yerde bir saat kıvrandıktan sonra ölmek, oğluma olan şevkat ve muhabbetimden benim için çok daha tatlıdır" diyerek bu işte ne kadar kararlı olduğunu ve asla geri dönmeyeceğini belirtti. İkna çabalarının sonuç vermemesi üzerine Muâviye, onlara karşı askeri bir birlik gönderdi. Çıkan çatışmalarda ayrılıkçılar kılıçtan geçirildi.(Cemaziyelahir 41/Ekim 661)[2005]

Muâviye'den sonra halife olan oğlu Yezid b. Muâviye de "ikna yöntemi"ni kullanmıştır. Zira 63(682–683) yılında Medineliler Yezid'e karşı muhalefet etmeye başlamışlardı. Medine'de olup bitenleri haber alan Yezid b. Muâviye, şehir halkını tehdit eden bir mektup yazarak Vali'ye bunun mescitte okunmasını emretti. Ancak mektup halkın öfkesini daha da artırdı.[2006] Tehditle bir sonuç alamayacağını anlayan Yezid, muhalefet hareketini uzlaşma ile kırmayı denedi ve Emevî iktidarında görev almış olan tek Ensarî olan Nu'man b. Beşir'i aracı olarak gönderdi. Ancak Nu'man'ın teklifleri kabul görmedi. Medineliler, muhalefetlerini bir adım daha ileri götürdüler ve Vali'yi, gıyabında da Yezid'i görevinden uzaklaştırarak Ensar'dan Abdullah b. Hanzale el-Gasil'e biat ettiler.[2007]

69(688-689) yılında Amr b. Saîd, Abdülmelik b. Mervân'a karşı ihtilal girişiminde bulunarak Şam'ı ele geçirmişti.[2008] Abdulmelik b. Mervan, isyanı haber alır almaz Irak seferini yarıda kesip Başkente dönmüş ve Amr'ı ikna etmeye çalışmıştı. Neticede, müzakereler olumlu geçmiş, Amr b. Said'in kendinden sonra halife olması şartını[2009] bile kabul etmiş ve olaylar daha fazla kan dökülmeden sona ermişti. Ancak O'nun bu görüşmelerdeki amacının sadece olayları sona erdirmek olduğu, bu amaçla her türlü yönteme başvurabileceği ortaya çıkmıştır. Zira çok kısa bir süre sonra Abdulmelik b. Mervan, Amr'ın tekrar böyle bir harekete geçme ihtimaline karşı onu saraya çağırıp öldürmüştür.[2010]

[2005] Halife, 153; Belâzurî, Ensab, V, 171; Bağdadi, 59; İbnu'l-Esîr, II, 450;
[2006] İbn Kuteybe, **İmâme,** I, 327
[2007] Taberî, IV, 369; İbnu'l-Esîr, II, 589
[2008] Yakubî, II, 188-189; Taberî, IV, 596; İbn Kesîr, V, 66-67
[2009] Belâzurî**, Ensâb**, VI, 60; Yakubî, II, 189; İbn Kesîr, VI, 67
[2010] İbn Habib, 222;Yakubî, II, 189-190; Taberî, IV;600; İbnu'l-Esîr, III, 34; Wellhausen, 89; Özaydın, *"Eşdak"* **DİA**, XI, 460-461

76(695-696) yılında Şebib'in Kûfe'ye saldırısında da Haccâc, çeşitli vaatlerin yanı sıra kendilerine sığınacak kişilerin emniyette olacaklarını söyleyerek, Şebib'in askerlerini iknaya çalışmıştır. Haccac, bu şekilde bazı kişilerin Şebîb'ten ayrılmalarını sağlamıştı.[2011]

Ömer b. Abdulaziz de şiddet olaylarını engellemek için genelde ikna yolunu seçmiştir. O, silahlı kuvvetleri harekete geçirmeden önce, eylemcileri itaate davet etmiş, ancak ikna edemediği takdirde kuvvete başvurmuştur. O'nun döneminde, 100(718-719) yılında, Irak bölgesinde Haricîlerden bir kısmı isyan etmişti. Ömer b. Abdulaziz, Irak valisi Abdulhamid b. Abdurrahman b. Zeyd el-Hattab'tan isyancıları Allah'ın kitabı ve Rasulullah'ın sünnetine davet etmesini istedi. Ancak Haricîler ikna olmayınca, üzerlerine bir ordu gönderdi, ordu yenildi. Bunu duyan Ömer, Mesleme b. Abdulmelik'i başka bir birlikle gönderdi ve isyancılar ortadan kaldırdı.[2012]

Halife Ömer b. Abdulaziz, aynı şekilde Harcîler'den isyan halinde olan Şevzeb ile de görüşmeler yaparak, onu iknaya çalışmıştır. Ömer b. Abdülaziz Kûfe'deki amili Abdülhamid'e mektup yazarak onları Allah'ın kitabı ve Rasulünün sünneti üzere amel etmeye, insanları tahrik edip yeryüzünde fesat çıkarmamaya ve kan dökmemeye davet etmesini; fakat yine de bunları yapacak olurlarsa göz açtırmamasını, üzerlerine güçlü biri komutasında asker göndermesini emretti.[2013] Abdülhamid, Muhammed b. Cerîr b. Abdullah'ı iki bin kişiyle birlikte isyancıları takibe gönderdi. Bu arada genel uygulamanın aksine Ömer b. Abdulaziz'in isyancılarla direkt olarak diyalog kurduğu görülmektedir. Ömer b. Abdulaziz, bir taraftan silahlı kuvvetlerle onları takibe alırken diğer taraftan da Şevzeb'e mektup yazıp niçin baş kaldırdığını sordu.[2014]

Ömer, Şevzeb'e "Senin Allah ve Rasûlü için ayaklandığını duydum. Sen bu işe benden lâyık değilsin. Bana gel, tartışalım. Eğer hak bizim elimizdeyse sen de diğer insanlar gibi itaat et. Eğer hak senin elindeyse o zaman senin durumunu düşünelim"[2015] diye teklifte bulundu. Şevzeb, Haife Ömer'in bu alışılmışın dışındaki görüşme teklifini memnuniyetle karşıladı ve Benî Şeybân'ın Habeşî mevlâsı Asım ile Yeşkûroğularından birini O'na elçi olarak gönderdi.[2016] Elçiler, Ömer'in yanına geldi ve huzuruna çıktı. Başta Ömer'in hilafete geliş şekli olmak üzere birçok dini ve siyasi konuları görüşüp

[2011] Taberî, V, 93-100; İbnu'l-Esîr, III, 119-121
[2012] İbn Sa'd, V, 357-358; Taberî, V, 310
[2013] Taberî, V, 311; İbnu'l-Esîr, III, 257
[2014] İbn Kuteybe, **İmâme,** 187-188; Taberî, V, 311; İbnu'l-Esîr, III, 257
[2015] İbn Kuteybe, a.g.e., 187-188; Taberî, V, 311; İbnu'l-Esîr, III, 257
[2016] Belâzurî**, Ensâb**, VIII, 212; Taberî, V, 311; İbnu'l-Esîr, III, 257

tartıştılar.[2017] Ömer'in yaptığı konuşmalarla isyancı elçileri ikna ettiğ anlaşılmaktadır. Zira, onlardan Arap olanı Ömer'in yanında kalmış, diğeri ise arkadaşlarının yanına dönmüştür.[2018]

Bu arada Muhammed b. Cerîr isyancıların karşısındayken onlara saldırmıyor, isyancılar da ona saldırmıyordu. Her iki taraf da Ömer b. Abdülaziz'e giden elçilerin dönmesini bekliyordu.[2019] Ancak, Ömer b. Abdulaziz'in isyancıları ikna etmeye ömrü vefa etmemiştir.

Yezid b. Abdulmelik'in de zamanla şiddet ve kan dökmek yerine "konuşma ve inandırma"ya dayalı barışçı diyaloğa başvurduğu görülmektedir. Cezire bölgesinde 105(723-724) yılında Ukfan diye bilinen Harcînin liderliğinde bir ayaklanma olmuş, Yezid b. Abdulmelik, onların üzerine askeri birlik gönderme planları yaparken danışmanlarının, onlara karşı askeri güç kullanırsa şiddet olaylarının daha da artacağı, ailelerini onlara göndererek isyandan vaz geçirmesinin daha uygun olacağı yönündeki tavsiyelerini dinlemiş ve isyancılara ailelerini göndermişti. İsyancılarla görüşen aileleri, "sizin yüzünüzden başımızın beleya girmesinden korkuyoruz" diyerek onları teslim olmaya çağırmı, onlar da ikna olarak teslim olmuştu.[2020] Yezid b. Abdulmelik, şiddet'e karşı şiddet uygulama ve kan dökme yerine daha esnek bir politikayla, konuşma ve iknaya dayalı bir yöntemle bir damla bile kan dökmeden söz konusu isyanı bastırmıştı. Hatta daha sonra Hişam b. Abdulmelik bölücü başı Ukfan'ı zekat toplamakla görevlendirmiştir. [2021]

5- HALKI TEHDİT EDEREK HAREKETE GEÇİRME VE YARDIM YATAKLIK YAPMALARI ENGELLEME

41(661) yılında Kûfe'ye gelip burada halktan biat alan Muâviye'ye karşı ilk tepkiler Harcîlerden gelmiş ve yine ilk harekete geçen onlar olmuştu. Muâviye, Suriyelilerden bir grubu Haricîlerin üzerine göndermiş, fakat gidenler yenilerek geri dönmüştü.[2022] Henüz işin başında Harcîler karşısında aldığı bu yenilginin faturasını Kûfelilere çıkaran Muâviye, Kûfelilere "Vallahi bu aşırılarınızı bertaraf etmedikçe, benden hiçbir zaman rızık ve eman alamayacaksınız"[2023] diyerek onları tehdit etti. O,

---

[2017] Bu konuşmaların ayrıntısı için bakınız. İbn Kuteybe, İmame, 188-190; Belâzurî, **Ensâb**, VIII, 212-215; İbnu'l-Esîr, III, 257-259
[2018] İbn Kuteybe, **İmâme,** 188-190; İbnu'l-Esîr, III, 259
[2019] İbnu'l-Esîr, III, 259
[2020] İbnu'l-Esîr, III, 304; Halil, İmaduddin, **İslam Tarihi Bir Yöntem Araştırması**, 87
[2021] İbnu'l-Esîr, III, 304
[2022] Belâzurî, **Ensâb,** V, 170; İbnu'l-Esîr, II, 449
[2023] Taberî, IV, 126; İbnu'l-Esîr, II, 449; İbn Kesîr, V, 505

içlerinden çıkan bu Harcîlerin yine kendileri tararfından ortadan kaldırılmasını istiyordu.[2024]

Muâviye'nin tehditlerinin sonuç verdiğini görüyoruz. Nitekim tehditten hemen sonra bazı kabileler, Muâviye'nin hedefi olmamak için Harcîlerin arasında bulunan adamlarını gruptan koparmak istedi. Eşca'oğulları, kendilerine mensup olan elebaşı Feve b. Nevfel'i çağırıp onunla konuştu ve ona öğütlerde bulundu. Ferve b. Nevfel, bütün bu uyarıları dikkate almayınca da kabilesi onu zorla[2025] alıp Kûfe'ye getirdi. Aynı şekilde Tay kabilesi Kaka b. Nefr'i, Beni Şeyban kabilesi ise İtris b. Urkub'u Harcîlerin arasından çıkardı.[2026]

Kûfe valisi Muğire de bu yöntemi kullanmıştır. Önde gelen Harcîlerin hapsedilmesi, şehirdeki diğer Harcîlerin yönetime karşı tepkisini daha da artırdı. Arkadaşlarını kurtarmak amacıyla sıkı bir faliyate geçen Harcîler, Hire'ye giderek Müstevrid'in liderliğinde toplanmaya başladılar.[2027] Bu durum yönetimi oldukça rahatsız etmeye başladı. Muğire Harcîlere yardım ve yataklık eden Kûfelilere bir hutbe okuyarak "sizler benim Haricîlere karşı iyi davrandığımı ve başınıza her hangi bir işin açılmamasını istemekte devam ettiğimi çok iyi bilirsiniz. Ancak, sizin kötülüklerinizin bizi bir maceraya sürüklemesinden korkuyorum. Gerçekten halim ve muttaki bir insanın cahil ve sefih adamın günahını yükleneceğinden ve bundan dolayı bizim de başka bir çıkar yolumuzun kalmayacağından korkuyorum. Bundan dolayı şehrimizin sefih insanlarını, topunuzun başına gelebilecek felaketlere sebep olmaktan alıkoymanızı istiyorum. Bazı adamların şehrinizde; her türlü ayrımcılık, nifak ve fitneyi yaymak istediklerini haber aldım. Evet, vallahi bunlar Arap diyarlarının her hangi bir diyarına uğrayıp da orada isyan edecek olurlarsa, mutlaka onların topunu helak eder ve kendilerinden sonra geleceklere de ibret olmalarını sağlarım" [2028] dedi ve isyan etmeyi düşünenleri ve onlara yataklık edenleri tehdit ederek sert bir dille uyardı.

Daha sonra Muğire, kabile reislerini toplayarak onlara "Her biriniz kendi kabilesinden olan sefih kimselere karşı tavır takınacak ve yanımda yer alacaksınız. Eğer böyle davranmayacak olursanız, biliniz ki hiç hoşlanmayacağınız şeylerle karşılaşacak ve sevmediğiniz durumlar ortaya çıkacaktır"[2029] diyerek herkesin kendi kabilesine sahip olmasını, şehirde karışıklık çıkarıp birliği bozan bu kimseleri,

[2024] Aycan, 155
[2025] İbnu'l-Esîr, II, 449
[2026] Belâzurî, **Ensâb**, V, 170; Taberî, IV, 126-127; İbnu'l-Esîr, II, 449
[2027] Belâzurî, **Ensâb**, V, 176; Taberî, IV, 139-140; İbnu'l-Esîr, II, 459
[2028] Taberî, IV, 140-141; İbnu'l-Esîr, II, 459
[2029] Taberî, IV, 141; İbnu'l-Esîr, II, 459

kabilelerinde barındırmamalarını bizzat talep etti. Böyle bir girişim, Aycan'ın da ifade ettiği gibi,[2030] Harcîlerin gizli faliyetlerinin, kabileler arasında kabul görmemesini, dolayısıyla da ortaya çıkarak takibinin kolaylaşacağı sonucunu doğuracaktı. Bunun üzerine kabile reisleri, bu konuda Valiye yardımcı olacaklarını belirttiler ve kabilelerine dönerek uyarılarda bundu.[2031]

Emevî yönetimi, bir taraftan halkı ve eylemcileri tehdit edip, psikolojik ve ekonomik baskı uygularken, diğer taraftan da şiddet eylemlerine karışanlara yardım ve yataklık edenlere karşı çeşitli tedbirler almıştır. Ziyad b. Ebih 45(665-666) yılında vali olarak atandığında Basra'da her türlü kötülük başını alıp gitmişti. O Basra'ya gelir gelmez, mimbere çıkıp meşhur sert hutbesini okudu. Hutbesinde onları, önce yaptıkları kötülüklerden ve bozgunculuklardan, kötülük yuvalarını aralarında barındırdıklarından, hak yemelerden, gece karanlığında çevrilen entrikalardan, akrabalık bağlarının öne çıkarılmasından, kötülüklere yardım ve yataklık etmelerinden dolayı azarlamış, bütün bu kötülüklerin kökünü kazıyacağına dair yemin etmiş ve fitneyi önlemek için gece sokağa çıkma yasağı ilan etmiştir.[2032]

Hz. Hüseyin 60 (680) yılında Kûfe'ye gitmek üzere Mekke'den yola çıktığında, Ubeydullah, Hz. Hüseyin'e herhangi bir yardım gitmemesi için Kûfe halkından buluğ çağına ermiş olan herkesin Nuhayle'de toplanmasını ve şehirde kimsenin kalmamasını emretmiştir. Bu iş okadar ciddiye alındı ki bir miras meselesi için Kûfe'ye gelen Suriyeli birisi, yakalanarak Ubeydullah'a götürülmüş ve derhal boynu vurulmuştur.[2033]

Haccac b. Yusuf, Irak'a vali olarak atandığında, burada Emevîler'e karşı isyan halinde olan Haricîler küçük gerilla birlikleri ile Emevî ordularını mağlup ediyor, Hz. Ali taraftarları da yöneticileri uğraştırıyordu.[2034] Atama kararı eline geçer geçmez harekete geçen Haccac, Kûfe'ye gündüz ve aniden girerek doğruca mescide gitti. Haccac, burada besmelesiz okuduğu çok sert, aynı zamanda çok edebî olan hutbesine[2035] "Ben aydınlığın oğluyum ve tepelere çıkan kimseyim; Sarığımı kaldırınca beni tanıyacaksınız" diyerek başlamış ve şöyle devam etmişti: "Allah'a yemin ederim, muhakkak kötülüğü yerinde yakalayacak ve onun peşini adım adım takip edeceğim. Kötülüğü işleyeni, işlediği gibi cezalandıracağım. Olgunlaşmış ve koparılma zamanı gelmiş kelleleri, sarıklar ile sakallar arasında kanları akarken görür

[2030] Aycan, 159
[2031] Taberî, IV, 141-142; İbnu'l-Esîr, II, 459-450
[2032] Taberî, IV, 165-167; İbnu'l-Esîr, II, 472-474
[2033] Dîneverî, 254-255
[2034] Aycan, *"Haccac b. Yusuf es-Sekafi"*, **DİA**, c.XIV, s.427
[2035] Bu hutbenin ayrıntıları için bkz. Müberred, I, 192-193; Taberî, V, 40-43; İbnu'l-Esîr, 85-88

gibiyim. Fitneler sanki eteklerini yukarı kaldırıp bacaklarını dışarıya çıkarmış gibidir." Daha sonra onların bozgunculuklarını, bölücülüklerini, iki yüzlülüklerini ve azgınlıklarını ortaya koymuş ve "ya dosdoğru hak üzere yürürsünüz yahut da sizleri öyle bir kılıçtan geçiririm ki kadınlar dul, çocuklar yetim kalır. Batıldan vazgeçinceye ve bu işleri bırakıncaya kadar ben de böyle devam ederim" diyerek onları tehdit etmiştir.[2036]

Haccac Kûfe'ye geldiğinde Bişr, Mühelleb'i Haricîlerle savaşmak üzere göndermişti. Bu mücadeleye katılmayan ya da geri dönenler olmuştu. Bununla ilgili olarak hutbesinde "Sizlerin Mühelleb'i bırakıp isyankâr ve muhalif olarak şehrinize geri döndüğünüzü haber almış bulunuyorum. Alah'a yemin ederek söylüyorum, üç gün sonra karargâhından uzak birisini görecek olursam, boynunu uçurur, evini talan ederim"[2037] diyerek insanları isyancılarla mücadeleye mecbur etmiştir. Bu konuda gerçekten çok katı davranmış, talimatlarına uymayanları şiddetli bir şekilde cezalandırmıştır. Kûfe'ye gelişinin henüz üçüncü gününde çarşıda tekbir getirildiğini duyunca hemen mescide giderek "Ey Irak halkı; ey isyankâr, ikiyüzlü ve kötü ahlâklılar! Ben Allah'ın rızasının istenmediği apaçık belli olan bir tekbir sesi işittim. Bu tekbir sesiyle başkaları korkutulmak isteniyor. Bunun, içinde fırtına gizli bir toz bulutu olduğunu anladım. Ey adi herifler, ey sopanın köleleri, ey dul kadınların çocukları! Sizden hiçbir kimse hayatta kalmak, kanını akıtmamak ve adım attığı yeri bilmek istemiyor mu? Allah'a yemin ederim, çok yakında size öyle bir iş yapacağım ki, bu şimdiye kadar yaptıklarınızın cezası, şimdiden sonra yapacaklarınızın da tehdidi olacaktır"[2038] diyerek bu konudaki kararlılığını ortaya koymuştur. Haccac, Harcîlerle savaşa gitmeyenleri yakalayıp öldürmüştür. [2039] Bunun üzerine herkes, Mühelleb'in yanına gitmek üzere yola çıkmış ve köprüde izdihama yol açmıştır. Mühelleb, insanların akın akın yardıma geldiklerini görünce "Artık bugün Irak'a yiğit birisi gelmiş bulunuyor. İşte bu gün düşmanla gerçekten savaşılacaktır"[2040] demekten kendini alamamıştır.

Emevîler, çeşitli psikolojik baskıların yanında ekonomik baskıyı da tehdit unsuru olarak kullanmıştır. Bir taraftan muhaliflere destek verenleri ekonomik bazı

[2036] Müberred, I, 192; Yakubî, II, 192-193; Taberî, V, 41-42; İbnu'l-Esîr, III, 85-87
[2037] Müberred, II, 180; Taberî, V, 41-42; İbnu'l-Esîr, III, 86-87; İbn Kesîr, VI, 122-123
[2038] Taberî, V, 43; İbnu'l-Esîr, III, 87-88; İbn Kesîr, VI, 123
[2039] Müberred, II, 180; Taberî, V, 43-44, 46; İbn Kesîr, VI, 123-124
[2040] Taberî, V, 45; İbnu'l-Esîr, III, 88-89; İbn Kesîr, VI, 124

menfaatlerden uzak tutacağını söylerken, diğer tarafdan da isyancılara karşı devletin yanında yer almayanların maaşlarının kesileceğini belirtmiştir.[2041]

II. ŞİDDET OLAYLARININ ETKİLERİ

Her sosyal olayda olduğu gibi şiddet olaylarının da toplumlar üzerinde çeşitli etkileri vardır. Şiddet; her şeyden önce sosyal bir olgu olarak toplumu ve toplumu yöneten idareyi etkilemektedir. Bu anlamda şiddetin Emevî toplumu üzerinde bir takım; siyasi, ekonomik, toplumsal ve kültürel etkileri olmuştur. Hatta bu etkiler toplumu derinden sarsarak toplumsal, siyasal ve ekonomik çöküntülere sürüklemiş, sonuçta birliğin bozulmasına ve devletin yıkılmasına neden olmuştur.

1- ŞİDDET OLAYLARININ TOPLUMSAL VE SİYASAL ETKİLERİ

Şiddet olaylarının en önemli etkisi kuşkusuz, toplumsal ve siyasal alanda olmuştur. Her şeyden önce şiddet eylemleri, güvensizlik ortamı oluşturarak toplumun birliğini beraberliğini bozmuştur. Toplum kamplara ve gruplara bölünmüş, hatta aileler bile bu bölünmeden nasibini almıştır. Aile fertlerinden birisi bir grupta diğeri başka bir grupta yer almak durumunda kalabilmiştir. Şiddet olayları, bir taraftan aileleri parçalarken diğer taraftan asabiyetin yeniden doğuşuna neden olarak, daha büyük kamplaşmaları beraberinde getirmiştir. Halk, devlet ile muhalefet grupları arasında kalarak, bir tarafı tercih etmek durumu ile karşı karşıya kalmıştır.

Öte yandan şiddet olayları, devletin meşru şiddetini yoğun bir şekilde kullanmasına neden olmuş, bu ise halkın özgürlüklerinin her gün biraz daha kısıtlanması neticesini doğurmuştur. Devletin, şiddet bölgelerinde muhaliflere karşı aşırı şiddet kullanması, halkın devlete olan güvenini de sarsmıştır. Şiddet olayları hem siyasi iktidarın daha sert bir yönetim sergilemesine, hem de bu sert yönetime karşı yeni şiddet olaylarına neden olmuştur.

Şiddet olayları, siyasi nedenlerden dolayı ortaya çıkmış olmasına karşın, aynı zamanda siyasete şiddetin karışmasına da sebep olmuştur. Siyasi olaylara şiddetin karışması ise siyasi gruplar arasındaki görüş ayrılıklarını derinleştirmiş ve etkisi günümüze kadar gelen bölünmelere neden olmuştur.

Şiddet olayları, yeni argumanlar katarak siyasete yeni bir boyut getirmiştir. Bu anlamda ilk şiddet grubu olan Haricîler, Hz. Osman'ın öldürülmesine iştirak etmek ve halifenin azlini istemekle bu konudaki ilk siyasî tartışmaları gündeme getiren kimseler

[2041] Belâzurî, **Ensâb,** V, 184; Yakubî, II, 142; Taberî, IV, 177; İbnu'l-Esîr, II, 482

olmuştur. Halifenin öldürülmesini savunmaları, onların bu hususta yeni teoriler geliştirmelerini gerekli kılmıştır. Onlar, "lâ hükme illâ lillâh" (hâkimiyet Allah'ındır) ilkesinden yola çıkmış, daha sonra bu sloganla, yönetimin temeli konusunda örneği görülmemiş bir tartışma başlatmıştır. Çünkü bu sloganla, iktidar sorununu yeni bir biçimde ele almış, "İmamlar Kureyş'tendir" ilkesi çerçevesinde, o zamana kadar Hz. Ali ile Muâviye arasındaki üstünlük çerçevesiyle sınırlı olan siyasi tartışmaları, İslâm'da iktidarın dayanması gerektiği temel konusundaki siyasî-dinî tartışma alanına taşımışlardır.[2042] Haricîler böylelikle, daha önce gündeme gelmemiş sorunları gündeme getirmiştir. İlk önce "Hâkimiyet Allah'ındır" "İş şûrayladır, bey'at Yüce Allah içindir, iyilik emredilir, kötülük engellenir" sloganları tartışmaya açılarak siyasete kazandırılmış, daha sonra "Halifelik adaletli her müslümanın hakkıdır" sloganı ortaya atılınca, siyasî alana başka bir içerik yüklenmeye başlanmıştır. Bu sloganlar, o güne kadar sadece Kureyş kabilesi çerçevesinde tartışılan iktidar ve siyaset sorununu, dinî ve daha geniş bir alana taşımıştır.

Hâricîler'in ortaya koydukları bu siyasî söylem, diğer grupların karşı teoriler geliştirmelerine, dolayısıyla siyasetin tepesi ile ilgili çeşitli görüşlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu tartışmalara; başından beri siyasi alanda faliyet gösteren Hz. Ali taraftarları da katılmış, İslam toplumunu yönetme hakkının, yani hilâfetin, Hz. Ali'ye, O'ndan sonra da veraset yoluyla onun çocuklarına mahsus olduğu fikrini savunmuştur. Hz. Ali taraftarları, hilafetten daha çok imamet üzerinde durmuş, [2043] halife tayininde, seçim fikrini kabul etmemiştir. Onlara göre, Hz. Ali bizzat Hz. Peygamber tarafından seçilmiş halifedir.[2044] Onlar ayrıca, imametin, ümmetin seçimi ve atamasıyla belirlenecek cinsten toplumsal çıkarlara dayalı bir durum olmayıp, aksine dinin temel esaslarından birisi olduğunu savunmuş,[2045] imameti iman esaslarından biri haline getirmiştir.

Watt, Hâricîler'in faaliyetlerinin olmaması durumunda, halifeliğin laik bir Arap devleti haline gelmesini ihtimal dâhilinde görmekte ve İslâm imparatorluğunun vücut bulmasını, onların Hz. Osman ile Hz. Ali'ye karşı çıkışlarında aramaktadır.[2046] Demircan ise Watt'ın görüşüne laiklik noktasından bakarak karşı çıkmakta ve "bu iddianın geçerli olabilmesi için Hâricîlerin ortaya çıkışından önce, laikliğe doğru bir

[2042] Câbirî, **İslam'da Siyasi Akıl**, 470
[2043] Şehristânî, 132; Hitti, I, 286; Fazlurrahman, 224
[2044] Şehristânî, 146-147; Ebu Zehra, 49
[2045] Şehristânî, 132
[2046] Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, 42-43

yöneliş olduğunu kabul etmek gerekir ki bu husus tarihî realiteyle uyuşmaz"[2047] demektedir. Ancak, Harcîlerin faaliyetlerinin temelinde, devleti yeniden Kur'an ve Sünnete döndürme iddialarının olduğu gerçeğinden hareketle, Watt'ın görüşünde doğruluk payı olabileceğinin göz ardı edilmemesi gerektiği kanaatindeyiz. Harcîlerin siyasi alana taşıdıkları bu görüşler nedeniyle Emevîler, toplum ve yönetim üzerindeki baskıyı kırmak için şeklen de olsa şura ve biat gibi dinî motifleri devamlı kullanmak durumunda kalmıştır. Burada şu da söylenebilir; sadece Harcîlerin değil, Hicaz ehli ve Hz. Ali taraftarları gibi diğer muhalefet gruplarının siyasi programlarında yer alan dini motifler, iktidarın, icraatını dine ve hukuka dayandırmak zorunda olduğu bilincini uyanık tutması gerektiğini sürekli hatırlatmıştır. Buna paralel olarak siyasi iktidar da meşruiyetini kabul ettirme çabasıyla, iktidarının kaynağını ilahî olarak gösterip destek arama yoluna gitmiştir.[2048]

Şiddet olaylarının, toplumda siyasî görüşlerin gelişmesine yaptığı katkı yanında, henüz devletin kuruluş sürecinde Emevîler'e dolaylı katkılar da sağlamıştır. Harcîlerin Hz. Ali'den ayrılmaları ve ardından gelişen olaylar, bir taraftan Hz. Ali'nin askerleri arasında hoşnutsuzluk çıkmasına, başka bir ifadeyle Hz. Ali'ye yönelik desteğin azalmasına sebep olurken, diğer taraftan Muâviye'nin güçlenmesi sonucunu da doğurmuştur. Hz. Ali, Haricîlerle uğraşarak gücünü tüketmekteyken, rakibi Muâviye hâkimiyet alanını yaymaya devam etmiştir.

Haricîler ve Hz. Ali taraftarları, Emevîler ile Zubeyrîler arasındaki çatışmalar sırasında Zubeyrîler'i meşgul etmek suretiyle, devletin kuruluşuna çok yakın bir zamanda Emevî iktidarını tehdit eden en önemli muhalif hareketin sonuçsuz kalmasına da katkıda bulunmuştur. Muhtar liderliğindeki Hz. Ali taraftarları, iki yıl boyunca Mus'ab'a karşı mücadele verip onu yıpratmıştır.[2049] Ayrıca Mus'ab b. Zubeyr, Abdülmelik'le savaşa hazırlandığı bir sırada, kuvvetlerinin önemli bir bölümünü Muhelleb'in komutasında Hâricîler'e karşı göndermek zorunda kalmıştı.[2050] Bununla birlikte, yıllarca sürdürdükleri isyanlarla Emevî devletinin zayıflamasına ve neticede yıkılmasına sebep olan hareketlerin başında da Haricîler gelmektedir. Onlar, özellikle son zamanlarda peş peşe çıkardıkları, halk tarafından da önemli destek bulan Dahhâk b. Kays ve Abdullah b. Yahya isyanlarıyla Emevîleri meşgul ederek muhalifleri olan

[2047] Demircan,
[2048] Akyüz, 96
[2049] Belâzurî, **Ensâb**, VI, 441; Dîneverî, 306-308; İbn Sa'd, V, 182;Taberî, IV, 570; İbnu'l-Esîr, III, 14.
[2050] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 164; Müberred, II, 166; Taberî, IV, 579; İbnu'l-Esîr, III, 20

Abbasîler'in işini kolaylaştırmıştır. Zira Abbasîler, Horasan taraflarında isyan bayrağı açtıkları sıralarda Halife Mervân Haricî isyanlarıyla meşgul olmak durumunda kalmıştır.

Diğer şiddet olayları da aynı şekilde Emevî yönetimi için son derece yıpratıcı olmuştur. Başta Muhtar es-Sekafi hareketi olmak üzere Hz. Ali taraftarlarının hareketleri, kabile çatışmaları ve valilerin isyanları, devlet düzenin işleyişinde çok ciddi tahribatlar yapmıştır. Kabile çatışmaları ayrıca, toplumu taraflara ayırarak birlik ve beraberliğin bozulmasına neden olmuştur. Yönetim bir taraftan Harcîler, Hz. Ali taraftarları ve isyancı komutanlarla uğraşırken, diğer taraftan da kabile çatışmaları ile meşgul olmak durumunda kalmış ve enerjisini bu şekilde tüketmiştir.

Kabile çatışmalarının meydana getirdiği kabile rekabeti şehirlerde ve Emevî ordusu içerisinde siyasi husumete dönüşmüş ve Emevî saltanatının çöküşünün habercisi olmuştur. Kabile çatışmaları merkezde veliaht ve halife olacak kişilerin belirlenmesinde bile etkili olmuştur. Nitekim başa geçen halifeler, çoğunlukla iktidarlarını borçlu oldukları grupların lehine siyaset yapmak durumunda kalmış, bu durum ise diğer grupların düşmanlıklarını daha da artırmıştır. Bu kavgalar neticesinde, halifeler bile değişmiştir.

Özellikle Emevîlerin son dönemlerinde, bölge halkının çoğunluğunun Yemenli olması nedeniyle Suriye bölgesinde meydana gelen isyanlar, Emevî halifesi Mervan'ı, hilafet merkezi Şam'ı bırakıp el-Cezîre'ye gitmek zorunda bırakmıştır. Çünkü el-Cezîre bölgesi halkının çoğunluğunu, Mervan'ın iktidarını ayakta tutan, onu destekleyen Kaysî Araplar oluşturuyordu.[2051]

Öte yandan bu grupların, özellikle de Harcîlerin düzensiz, başıboş ve sonuçsuz isyanları ve az da olsa masum halka karşı girişilen cinayetler, geniş kitlelerin mevcut düzenle uzlaşmasına yardımcı olmuştur. Hatta bu durum halk arasında, ne olursa olsun başta bulunan yöneticiye itaatin gerekliliği fikrinin yayılmasına da yardımcı olmuştur. Fazlurrahman, "Hâricîler'in çok miktarda kan dökmelerinden korkuya kapılan Sünnî liderler, mevcut düzene her gün biraz daha bağlandı. Ulema sınıfının doğuşu da bu durumu büsbütün hızlandırdı" demektedir.[2052]

Bazı Haricî fırkalarının takındığı katı tutumdan dolayı, hâkim oldukları bölgelerde meydana gelen sürekli savaşlar yüzünden göçler olduğunu tahmin ediyoruz.

[2051] Hasan, II, 291-292
[2052] Fazlurrahman, 241

Hâricîler'in işledikleri bazı cinayetler, mesela Hz. Ali'nin öldürülmesi, toplum vicdanında derin izler bırakmıştır. Bunun için savundukları bazı önemli görüşleri, insanların zihinlerinde bıraktıkları menfi izler nedeniyle fazla kabul görmemiştir. Onların "hilâfet, herhangi bir kabile veya aileye tahsis edilemez, hilafet bütün müslümanların hakkıdır" görüşü çok önemli bir görüş olmasına rağmen, Kureyş'e mensup iktidarların da katkılarıyla diğer mezhepler arasında kabul görmemiştir. Öyle ki onların görüşlerini benimseyen bir insan, Haricî olarak sayılabilmiştir. Bu sübjektif kanaatten dolayı onlara isnad edilen görüşlerde de yanlış neticelere varılmıştır.

2- ŞİDDET OLAYLARININ EKONOMİK ETKİLERİ

Şiddet olaylarının etkili olduğu önemli alanlardan birisi de ekonomik alandır. Bütün şiddet eylemlerinin halka ve yönetime ödettiği ekonomik bir maliyet vardır. Her şeyden önce korku ve güvensizliğin hâkim olduğu bir toplumda, ekonomik faliyetlerin serbest bir şekilde sürdürülmesi mümkün değildir. Bir yandan şiddet olaylarından etkilenen halk gelecek korkusuyla tüketimini kısarken, diğer yandan ticarî malların bölgeler ve ülkeler arasındaki serbest dolaşımı da etkilenmektedir. Bu anlamda şiddet olaylarının ilk ve doğrudan etkilediği alan ekonomik alan olmaktadır.

Bu durum Emevîler dönemi şiddet olayları için de geçerli olmuştur. Emevîleri uzun yıllar uğraştıran Haricîlerin ve Hz. Ali taraftarlarının neden olduğu şiddet olayları, kabile çatışmaları ve vali isyanları, hem devletin ekonomik sistemini değiştirecek derecede etkili olmuş, hem de halkın ticari hayatı üzerinde olumsuz etkiler doğurmuştur.

Şiddet olaylarının etkilerini kamu maliyesi açısından incelediğimizde ise karşımıza ilk çıkan, gelir kaybı olmaktadır. İsyan eden gruplar ellerine geçirdikleri bölgelerin haracını topluyor, bunun sonunda da devlet gelirlerinde önemli bir azalma oluyordu.[2053] Buna karşılık başta Irak olmak üzere Horasan ve diğer bölgelerdeki isyanları bastırmak için ordular hazırlamak ve bu orduları aylarca beslemek, devletin giderlerinde önemli bir artış meydana getiriyordu. Bu durumla karşı karşıya kalan valiler ya halktan yeniden vergi alıyor ya da Müslüman olmuş zımmilerden de harac almaya devam ediyordu. Hatta bu durum devletin genel mali politikasını değiştirmek zorunda bırakmıştır. Muâviye'nin ölümünden hemen sonra ortaya çıkan Hicaz'da Zübeyrîler, Irak'ta Muhtar es-Sekafî ve Haricî isyanları devlet bütçesini eritmiştir. Sonuçta, ortaya çıkan malî bunalım, devletin ancak haracı artırmasıyla ve tahsil

[2053] Müberred, II, 168; Taberî, V, 65; İbnu'l-Esîr, III, 103

düzenini bütünüyle gözden geçirmeyi gerektiren önlemlere başvurmakla önlenebilmiştir. Ebu Yusuf'un belirttiğine göre; Emevîler, Abdülmelik b. Mervan döneminde Irak'ı yeniden ölçtüler, cizyeyi dört dinar yaptılar, üründen alınan aynî vergiyi kaldırdılar, tek bir genel nakdî vergi koydular. Nufus sayımı yaptılar, herkesi kendileriin yanında çalıştığını varsaydılar, bir işçinin yıllık kazancını hesapladılar, gıda, giysi ve bayram harcamalarını bundan düştüler, dört dinarı bulduğunu gördüler. Bunu fazlalık olarak kabul ettiler. Dört dinarı herkese vergi olarak yüklediler.[2054] En önemli önlem, Haccac'ın aldığı önlemdi. O, yeni müslümanlara yeniden cizye vergisi koydu, haraç toprağıyken Araplara geçmesiyle öşür toprağına dönüşen topraklara yeniden haraç vergisi koydu.[2055] Bu önlemler sayesinde, devlet o sıradaki malî bunalıma kısa vadede çözüm bulmuştu.

Özellikle isyanlar sırasında isyancıların yağmalamaları[2056] nedeniyle güven ortamı yok olmuş, tüccarlar şehirler ve bölgeler arası ticareti rahatlıkla yapamamıştır. Bu yüzden tüccarlar çoğu zaman şiddete karşı mücadelede devletin yanında yer almıştır. Harcîlerin yıllarca süren isyanları karşısında zor durumda kalan tüccarlar, onlarla mücadele için görevlendirilen Mühelleb b. Ebi Sufra'ya, güvenli ticaret yapabilme imkânı sağlaması koşuluyla maddi destek sağlamıştır.[2057]

Şiddet olayları halkı da etkilemiştir. Olaylar fiyatların artmasına neden olmuş, bu durumdan üretici de tüketici de olumsuz etkilenmiştir. Ayrıca, özellikle isyan bölgelerinde şehir ve kasabaların sık sık el değiştirmesi, defalarca harac ve vergi toplanmasını gündeme getirmiştir.[2058] Bu da zor durumda olan halkın sıkıntısını daha da artırmıştır.

Ekonomik etkiler sadece bunlarla sınırlı kalmamış, çatışmalarda pek çok mal ve eşya telef olmuş, karşılıklı ekonomik kayıplar verilmiştir.

3- ŞİDDET OLAYLARININ KÜLTÜREL ETKİLERİ

Şiddet olaylarının etkili olduğu bir diğer alan da kültürel alandır. İslami ilimlerin temellerinin atıldığı Hicri birinci asırın ikinci yarısı ile ikinci asrın ilk çeyreği, Emevîler dönemine rastlamaktadır. Hadis ve Kelam İlminin temel konuları bu

[2054] Ebu Yusuf, **Kitâbu'l-Harâc**, trc., Muhammed Ataullah, Sadelşetiren; İsmail Karakaya, Ankara 1982, s.142
[2055] Dûrî, 33
[2056] Belâzurî, **Ensâb**, III, 454
[2057] Müberred, II, 156-157
[2058] Taberî, V, 65; İbnu'l-Esîr, III, 103

dönemde gündeme gelmeye ve tartışmaya başlanmıştır. Bu nedenle şiddet olaylarının en fazla etkili olduğu alan Hadis, Kelam ve Edebiyat olmuştur.

A- Şiddet Olaylarının Hadis İlmine Etkisi

Şiddete neden olan siyasî ihtilaflar, hadis uydurmanın sebeplerinden birisi olarak kabul edilmiştir.[2059] Emevîlerin kuruluş aşamasında ortaya çıkan siyasi ihtilaflar ve bu ihtilafların sonucu olarak ortaya çıkan Hz. Ali taraftarları ve Haricî grupları, hadis uydurmanın başlıca etkeni olmuşlardır. Çünkü her grup kendi görüşünün doğruluğuna halkı inandırabilmek için bu görüşlerini destekleyecek dinî naslara şiddetle ihtiyaç duymuştur.[2060] Bu, hadis vasıtasıyla yapılan siyasî-ideolojik savaştır.[2061] Bu çerçevede ilk hadis uyduranlar Hz. Ali taraftarları olmuştur. Hz. Ali taraftarları, hilafetin Ali ve oğullarının hakkı olduğu halde, bu hakkın Emevîler tarafından gasbedildiği görüşüne sahip oldukları için, hakkı sahibine teslim etmek amacıyla giriştikleri silahlı mücadelede, eylemlerine meşruiyet kazandırmak için hadis uydurmaktan çekinmemiştir. Uydurdukları hadislerde, Hz. Ali ve Ehl-i Beyt'in faziletleri dile getirilmiş, hilafetin Hz. Ali ve onun çocuklarının hakkı olduğunu ispat edebilmek için Hz. Ali'nin, Hz. Peygamber'in varisi olduğunu açıklayan detaylara yer vermişlerdir.[2062]

Bunun gibi yüzlerce hadis Hz. Ali taraftarları tarafından uydurulup Hz. Peygamber'in adıyla yayılmıştır. Birinci asrın ikinci yarısından itibaren hadis uydurmaları, yalnız Ali ve soyunun faziletine ve hilafetteki haklarına hasredilmemiştir. Hilafeti ellerinden almakla suçladıkları Emevîleri kötülemeyi ve lanetlemeyi hedef alan yeni tür hadisler de uydurulmaya başlanmıştır. Bunlardan birisi de şu hadistir; "Muâviye'yi benim bu mimberimde hutbe okurken gördüğünüzde öldürün"[2063]

Harcîler, hadis uydurmada Hz. Ali taraftarları kadar ileri gitmemiştir. Çünkü onlara göre yalan söylemek büyük günahtır, büyük günah işleyen kâfirdir; o halde yalan söylemek de büyük günahlar arasındadır ve yalancı kâfirdir. Bu inancın onları hadis uydurmaktan alıkoyduğu hadis âlimlerince kabul edilmektedir. Hatta onların hadis uydurduklarına dair açık delil bulunmadığı belirtilmektedir.[2064] Ancak rastladığımız bir hadis burada örnek olarak verilebilir; "Ümmetimden dalâlete düşen

---

[2059] Koçyiğit, Talat, **Hadis Tarihi**, Ankara 1988, s. 135; Aycan, İrfan- Sarıçam, İbrahim, **Emevîler,** Ankara 1993, s. 130
[2060] Koçyiğit, 109
[2061] Câbirî, **İslam'da Siyasi Akıl,** 595
[2062] Koçyiğit, 135
[2063] İbnu'l-Cevzi, **Mevzuât,** Medine 1386/1966, II, 24; Câbirî, a.g.e., 594
[2064] Sibâî, Mustafa, **İslam Hukukunda Sünnet**, Çev, Kamil Tunç, İstanbul 1989, s. 78; Koçyiğit, 109

iki hakem çıkacaktır; onlar, kendilerinin ve kendilerine tâbi olanların da dalâlete sapmalarına sebep olacaklardır."[2065]

Hadisler, sadece bu gruplar tarafından uydurulmamıştır. Maalesef gerek Emevîler, gerekse de Emevî taraftarları, iktidara destek sağlamak amacıyla Hz. Peygamber'in konuşturulması yoluna gitmiştir.[2066] Hâricîler başta olmak üzere şiddet gruplarına karşı beslenen nefret duyguları, söz konusu gruplar aleyhinde geniş bir hadîs edebiyatının oluşmasına yardım etmiştir.[2067] Örneğin, "Muâviye'yi benim bu mimberimde hutbe okurken gördüğünüzde öldürün" sözü, Muâviye taraftarları arasında "Muâviye'yi benim bu mimberimde hutbe okurken gördüğünüzde kabul edin" şeklinde rivayet edilmiştir.[2068] Emevî taraftarları, Emevîler için, kıyamet günü cezalarının affedildiğini belirten, onları peygamberlerin makamına yükselten, uydurulduğu açık hadisler rivayet etmiştir. İbn Kesir bunlardan bazılarını bize aktarmaktadır. Bunlardan birisi şu sözlerle yaydıkları hadistir; "Cebrail, Rasulullah'a (s.a.v.) gelip şöyle demiş: Ey Muhammed! Muâviye'ye selâm söyle ve ona iyi davran. Çünkü o, Allah'ın kitabına karşı emindir ve vasidir. Ne güzel emindir." Öteki hadise göre, Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle demiş; "Eminler üç tanedir: Cebrail, ben ve Muâviye." Yine Hz. Peygamber'in şöyle dediği öne sürülmüştür; "Allah'ım! Muâviye'ye kitabı öğret. Onu yeryüzüne hâkim kıl. Onu azaptan koru." Muâviye'nin ağzından söyletilen şu hadis de ilginçtir; "Beni hilâfete yönlendiren yegâne şey, Rasulullah'ın (s.a.v.) şu sözüdür: İktidara gelirsen, iyilik yap"[2069]

Hz. Ali taraftarları ve Harcîlerden başka siyasi olmaktan daha ziyade itikâdî bir mezhep olarak ortaya çıkan Mürcie de, başta Harcîlerin "büyük günah işleyen kişinin hükmü" ile ilgili olarak "tehir" veya "irca" hükmünü verirken, iman ile ilgili olarak sahip oldukları görüşü teyid edebilmek için hadis uydurmak zorunda kalmıştır.[2070]

Siyasî çekişmelerin ortasında olan Haricîler de hadîs uydurmadan nasiplerini almıştır. Böylece Hâricîler'i öldürenlere Allah'ın sevap va'dettiği Hz. Peygamber'e söyletilmiştir.[2071]

[2065] Kafafi, Muhammed, "*Ebu Sa'id Muhammed b. Sa'id el-Ezdî el-Kalhatî'ye Göre Haricîliğin Doğuşu*", çev.; Ethem Ruhi Fığlalı, **AÜİFD,** Ankara 1972, XVIII, s.184
[2066] Câbirî, **İslam'da Siyasi Akıl,** 592-593; Koçyiğit, 109; Demircan, **Haricîler'in Siyasi Faliyetleri,** 256
[2067] Demircan, a.g.e., 253-254
[2068] İbnu'l-Cevzi, II, 27
[2069] İbn Kesîr, V, 503
[2070] Koçyiğit, 144
[2071] İbn Ebi'l-Hadid, I, 458-459

Fazlurrahman'a göre, Hâricîler'in büyük günah işleyeni kâfir saymaları, Sünnîler'i zıt görüşü ifade eden hadîsler uydurmaya sevketmiştir. Ona göre sahabeden olan Ebu Zerr'den rivayet edilen, "Allah'tan başka İlâh yoktur ve Muhammed Allah'ın Resulü'dür diyen kimse cennete gider" hadisinin Hz. Peygamber'e kadar götürülmesi mümkün değildir, çünkü Kur'ân büyük bir ısrarla ve sürekli olarak imanla ameli birlikte zikretmektedir. Yine Fazlurrahman, bu hadîs için, "Hukuken kimin müslüman olduğunu tarif ederken, önemli bir görev yapmaktadır. Ne yazık ki bu tarif, sadece hukukî anlamda alınmamış, daha sonraları İslâm'ın esasını oluşturuyormuş muamelesi görmüştür"demektedir.[2072]

Sünnî hadis literatüründe Haricîler aleyhine rivayet edilmiş hadîsler bir hayli fazladır. Demircan, bunların en meşhurları olan ve Buhârî'nin naklettiği Mârika hadisini ele almaktadır. "Âhir zamanda yaşları küçük, akılları az, tecrübeleri kıt bir zümre yetişecektir. Onlar mahlûkatın hayırlısı olan Peygamber'in sözünden bahsedecekler. Fakat şiddetle atılan okun avı delip çıktığı gibi, İslâm dininden hemen çıkıvereceklerdir. Onların imanları boğazlarından öteye geçmeyecektir. Siz onlara nerede rastlarsanız hemen öldürünüz. Çünkü bunları öldürmekte öldüren kişiye kıyamet gününde ecir ve sevap vardır."[2073] Demircan, bu hadiste hangi topluluğa işaret edildiğinin belli olmadığını, hadiste geçen ifadelerin herhangi bir zamanda farklı müslüman topluluklara karşı kullanılabileceğini belirterek "Resulullah(s), gerçekten müslümanları karşı karşıya getirebilecek söz konusu ifadeleri kullanmış mıdır? Acaba kendisi münafıklara karşı böyle mi davranmıştı?" diye sorarak şüphesini dile getirmektedir.[2074] Hatiboğlu ise Haricîler hakkında rivayet edilen hadislerin taşıdığı başlıca hususları sıralayarak bu rivayetleri reddetmektedir.[2075]

Hâricîler'e karşı girişilen mücadele sırasında Muhelleb b. Ebî Sufra'nın, onlar aleyhinde hadis uydurduğu nakledilmekledir.[2076] Bu da siyasî mücadele sırasında hadislerin önemli bir silah olarak kullanıldığını göstermektedir.

Şunu hemen belirtelim ki birçok ilim adamı, Hz. Peygamber'in vahiy olmadan geleceğe dair hiçbir haber veremeyeceği görüşündedir. Onlara göre Kur'ân-ı Kerîm'de olmayan gelecekle ilgili bir haberin sonradan uydurulmuş olmasında tereddüt

---

[2072] Fazlurrahman, 330
[2073] Buhârî, *Fedâilu'l-Kur'an,* 36, *Menâkıb,* 25
[2074] Demircan, **Haricîler'in Siyasi Faliyetleri,** 257-258
[2075] Hatipoğlu, Mehmet Said, **Hz. Peygamber'in Vefatından Emevîler'in Sonuna Kadar Siyasi İctimai Hadiselerle Hadis Münasebetleri**, (Basılmamış Doçentlik Tezi), Ankara 1968, s. 40-41
[2076] Müberred, II, 159

yoktur.[2077] Buna göre siyasî çekişmeler hakkında nakledilen hadisler Hz. Peygamber'in ağzından çıkmamış, O'nun adına uydurulmuştur.

Hadis uydurmalarında olduğu gibi, Hadis ilminin doğuşundaki en önemli merhale olan tedvin ve tasnif işleri, şiddet olaylarının yoğun bir şekilde yaşandığı bu dönemde başlamış, Abbasiler döneminde oluşan büyük hadis külliyatının doğuşuna zemin hazırlanmıştır.[2078] Hadislerin tedvinini çabuklaştıran sebeplerin başında, Harcîler ve Hz. Ali taraftarları gibi siyasi gruplar ile büyük oranda bu grupların faliyetleri sonucunda birinci asrın sonlarına doğru ortaya çıkan Kaderiye, Mürcie ve bir müddet sonra şekillenmeye başlayan Cehmiyye ve Müşebbihe gibi itikadi grupların ortaya çıkması gelmektedir. Bu grup ve mezheplerin taraftarlarının işlerine gelmeyen hadisleri inkâr etmesi, görüşlerini takviye etmek için hadis uydurması, hadisleri toplamakla meşgul olan kişileri konu üzerinde düşünmeye ve önlem almaya sevketmiştir. Hatta bu durum, tedvine taraftar olmayan muhaddislerin konuya yaklaşımlarını bile değiştirmiştir.

b) Şiddet Olaylarının Kelâm İlmine Etkisi

Şiddet olaylarının en büyük etkilerinden birisi de Kelâm İlminin doğuşu ve gelişmesi üzerinde olmuştur. Özellikle Hâricîler gibi şiddete bulaşmış gruplarının çeşitli görüş ve düşünceleri, İslâm kelâmının ortaya çıkışında önemli bir paya sahip olmuştur.[52] Muhaliflerin eylemlerine meşruiyet kazandırmak için ortaya attıkları kavramlar, diğer grupların ve itikadî mezheplerin yeni fikirler geliştirmesine neden olmuştur. Örneğin Harcîler'in "Büyük günah işleyen kimse kâfirdir yahut müşriktir veya muvahhid fakat kâfirdir" şekillerinde ifadesini bulan görüşleri karşısında Mu'tezile'nin benimsediği "el-Menzile beyne'l-Menzileteyn" ve Murci'e'nin "irca" görüşleri tartışmaya yeni çözüm yolları arama gayreti olarak karşımıza çıkmaktadır.

Diğer siyasi gruplar da zamanla Harcîlerin bu yönteminden etkilenmiştir. Her görüş mensubu, kendi görüşünün haklılığını ortaya koymak için Kur'an ve Hadisten destek aramıştır. Özellikle hadislerin kayda geçirilmediği bir dönemde bu durum, değişik kanaatlerin hadisleşmesi neticesini doğurmuştur. Başlangıçta müslümanlar arasında siyasi nitelikte olan ihtilaflar, daha sonra fikri ve dini bazı şekillere bürünerek, İslam dininin akaid alanını ilgilendiren konular arasına girmiştir.[2079] Bu dönemde tartışılan; Hilafet meselesi, çatışmalarda öldürülenlerin ve öldürenlerin hükmünün ne

[2077] Hatipoğlu, a.g.e., 5
[2078] Ahmed Emin, 253; Aycan - Sarıçam, 130; Kandemir, M.Yaşar, *"Hadis"*, **DİA,** c.XV, s.32
[2079] Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri,** 99; Topaloğlu, Bekir, **Kelâm İlmi Giriş**, İstanbul 1996, s.21; Akbulut, 26-27

olacağı ve kimin kafir kimin Müslüman olduğu gibi sorunlar kelam ilminin doğuşunda önemli bir etken olmuştur.[2080]

Harcîler, Emevî iktidarına karşı, yönetimi elegeçirmek için, düşünce ve akıl yürütmeden sürekli eylem yapıyordu. Ancak devrimin her şeyden önce, varlığını temellendirilecek fikrî bir alt yapıya ihtiyacı vardı. Bu anlamda Harcîler özel ideolojik bir kılıf buldular. Onlar önce "Hâkimiyet Allah'ındır" [2081] dediler. Bu ilke çerçevesinde Hz. Ali'nin hakemi kabul edişini küfür sayarak ona karşı isyan ettiler. Emevîlerle hakeme gitmeyi kabul eden Ali'ye baş kaldırmış olan Harcîlerin, Emevîlerle şiddet dışında bir ilişki kurması hiçbir biçimde mümkün değildi.[2082] Harcîler, Ali'yi, Muâviye'yi ve onların yandaşlarını tekfir edince, "küfür" meselesini tartışmaya açmış oldular. "Küfür" "iman"ın karşıtı olduğundan dolayı "küfür ve iman" meselesi tartışmaya açılmış oldu.[2083] Harcîler bu düşünceleri ile başkaları ile aralarında aşılmaz duvarlar ördüler. Onlarla birlikte savaşa çıkmayanlara, ilk Müslümanların, "ya Müslüman olmaları, ya da kılıcı seçmeleri" kabul edilen müşrik Araplara baktığı gözle baktılar. Harcîlerin bu konuda en güçlü ve şiddetli grubu, H. 60 yılında ölen Nafi b. Erzak el-Hanefi'nin yandaşları olan Ezrakîler'dir. Nafi, içlerinden biri dinini kabul etse bile, kendisi ile birlikte düşmana karşı savaştan kaçınanlardan uzak olduğunu belirtti. Harcîlerden kendilerinin yanına göç etmeyenleri bile tekfir etti.[2084] Hatta muhaliflerin çocuklarını öldürmeyi mubah gördü. Önderleri Nafi'nin bu konudaki dayanağı, şuydu: "Allah'ın peygamberi Nuh şöyle dedi; "Allah'ım! Yeryüzünde kâfirlerden hiç kimseyi bırakma. Eğer onları bırakırsan, kullarını saptırırlar, yalnız günahkâr ve kâfir doğururlar." (Nuh, 71/26). Nafi, küçük olmalarına ve henüz doğmamış olmalarına rağmen çocukları bile kâfir olarak nitelemiştir.[2085] Yine ona göre, kendilerine katılmayanlar, Arap müşrikleri gibidir. Onlardan cizye kabul edilmez. Onlara göre ya kılıç ya da Müslüman olma seçenekleri vardır.[2086]

Harcîler, insanları siyasi davranışlardan ve Emevîlere karşı savaş tutumlarından dolayı bu şekilde sertçe hesaba çekmekle yetinmedi. Ayrıca yaşadıkları topluma karşı bir de psikolojik terör uyguladılar. Dinî görevleri yerine getirmeyi ve haramlardan kaçınmayı, imandan bir parça saydılar, dolayısıyla bu konuda gevşeklik gösterenin

[2080] Ahmed Emin, 273-274; Gölcük, Şerafeddin, **Kelam Tarihi**, Konya 1992, s.16
[2081] Bkz. En'âm 6/57; Yûsuf 12/40, 67; vd.
[2082] Câbirî, **İslam'da Siyasal Akıl**, 596
[2083] Câbirî, a.g.e., 596; Akbulut, 26-27
[2084] Belâzurî, **Ensâb,** VII, 144-145; Müberred, II, 145-146; Şerhistani, 110-111
[2085] Bağdâdî, 60; Şehristânî, 111; Fazlurrahman, 243
[2086] Müberred, II, 145-146

kâfir olduğunu düşündüler. Takiyye ve kuûdu (Haricîlerle birlikte savaşa çıkmayıp geride kalmayı) caiz gördüğü için daha az aşırı kabul edilen ve Ezrakilerden ayrılan Necâdât fırkasının lideri ola Necde b. Amir şunu savunurdu; "Kim azıcık harama bakar veya küçük bir yalan söyler de bunda diretirse, müşrik olur."[2087] Harcîler böylece siyasi görüşlerine meşruluk kazandırmak için büyük günah meselesini ve bunun neticesi olarak da iman-amel ilişkisini gündeme getirdi.

Yukarıdakilerden, Harcîlerin, siyasi tutumlarını dine bağlamakta ne kadar aşırıya kaçtıkları anlaşılmaktadır. Siyasi bir tutum olan Hakem olayından, "Hâkimiyet Allah'ındır" gerekçesi ile dine aykırı bir davranışı benimsemişlerdir. Bunun sonucunda, Ali'yi, Muâviye'yi, Hakem olayına karışan herkesi, ona rıza göstereni veya suskun kalanı tekfir etmişlerdir. Önderlerinden birine biat ettiklerinde ve başkaldırıya geçtiklerinde, kendilerine katılmayanları kâfir saymışlar, böylece insanları Emevîlere karşı iki tutumdan birini takınmak zorunluluğu ile karşı karşıya bırakmışlardır. Ya Hz. Ali ve Muâviye'yi mümin kabul edecekler, dolayısı ile iktidarı zorla elde tutmalarını caiz görecekler, ya da onları kafir kabul edecekler dolayısı ile itaatsizlik gerekecektir. Başka bir siyasi görüşü olan herkesin, bu ikili tasnifi reddetmesi ve küfür ile iman arasına konulan üçüncü bir değere dayalı üçüncü bir tutumu aramaları doğaldı.[2088] İşte tam bu noktada "iman" kavramının belirlenmesi gerekiyordu; "iman" inanılması gereken esaslara imandan ibaret midir? Yoksa bunun yanı sıra farzları yapmak, haramlardan kaçınmak gibi bütün dini emirlerin uygulanmasını da gerektirmekte midir? Başka bir ifadeyle, iman, yalnızca söz müdür, yoksa hem söz hem de eylem midir? İşte bu noktada Harcîlerin yıkıcı faaliyetleri karşısında tarafsız bir tutum takınarak İslam toplumunun birliğini korumak isteyenler, büyük günah sahibinin hükmünü kıyamet gününe erteleyip, dünyadaki durumu ile cennet veya cehennem ehli olduğuna hükmedemeyeceklerini[2089] belirterek Mürcie'nin ilk temellerini attı.

Şiddete başvuran grupların kelam ilmine en büyük katkısından birisi de "imamet" konusundaki görüşleri olmuştur. Hz. Ali taraftarları, her şeyden önce hilâfetin Hz. Ali'ye, O'ndan sonra da veraset yoluyla O'nun çocuklarına mahsus olduğunu savunuyordu.[2090] Harcîler ise imametin müslümanlar arasında seçimle

[2087] Şehristânî, 113; Bağdâdî, 64
[2088] Câbirî, **İslam'da Siyasal Akıl**, 600
[2089] Şehristânî, 127; Watt, **İslamda Siyasal Düşüncenin Oluşumu**, 94-95
[2090] Şehristânî, 132; Vloten, 45Fığlalı, E.Ruhi, **Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri**, 118; Onat, 15

olduğunu savunan fırkaların en önemlisiydi. Bundan başka Murci'e ile Mu'tezile fırkaları da imameti Kureyş'e mensup olmayan diğer insanlar için meşru görmüştür.[2091]

Muhalif gruplar bu görüşleri savunup, düşünceleri gereğince yönetime karşı sürekli başkaldırıp kan dökerken, Emevîler, iktidarlarını meşrulaştımak için cebir ideolojisini geliştirmiştir.[2092] Daha başlangıçta Muâviye'nin Ali ile savaşa çıkışının, Allah'ın kaza ve kaderi olduğunu savunarak, yönetimlerinin temelinin haklı bir zeminde olduğunu göstermeye çalışmışlardır.[2093] Bunun dışında; geçmişin şimdiden, şimdinin de gelecekten daha iyi olduğunu ileri sürerek, cebir ve teslimiyet ideolojisinin temellerini atmışlardır. Muâviye Medine'de yaptığı bir konuşmasında "Bizi bizdeki ile kabul edin. Çünkü bizim ötemizdeki (bizden sonrakiler) sizin için daha kötüdür. Bizim şu zamanımızın iyiliği, geçmiş zamanın kötülüğüdür. Şu zamanımızın kötülüğü henüz gelmemiş zamanın iyiliğidir."[2094] Muâviye, Emevî Cebriye ideolojisini açıklamaya başlamış, valileri ve kendinden sonraki Emevî halifeleri bunu iyice geliştirmiştir. Muâviye'nin valisi olarak geldiğinde, Ziyad b. Ebih, Basra halkına meşhur konuşmasında şunları söylemiştir: "Ey insanlar! Sizin siyasetçileriniz, sizin koruyucularınız olmuş bulunuyoruz. Sizi Allah'ın bize verdiği otorite ile yöneteceğiz. Sizi Allah'ın bize verdiği fey ile koruyacağız."[2095] Oğlu Yezid'e bey'at alırken Muâviye şöyle diyordu: "Yezid işi, kaza ve kaderdir. Kulların bu konuda başka seçeneği yoktur."[2096] Bütün bunlar bize Emevî Cebir ideolojisi metinlerinden örnekler sunmaktadır.

Bu iki görüşün, yani Emevî "cebir" ideolojisi ve "imamet" mitolojisi ile Harcîlerin "tekfir" ideolojisi karşında, bunları kabul etmeyenlerin ortayol girişimleri olmuştur. İnsanlar arasında kan dökülmesini istemeyen bu kişilerin başında Hasan el-Basrî gelmektedir.[2097] O da, devletin haksızlığına ve zulmüne karşı muhalif bir tutum takınmış fakat aşırı ve mutaassıp olmamıştır. İşte bu özelliği nedeniyle Hasan el-Basrî, tekfir ideolojisi ile imamet mitolojisi yandaşları dışındaki bütün muhalefet güçlerinin güvenini kazanmıştı. Bütün bu gruplar Hasan el-Basrî'den yararlanmıştır.[2098] Kendisine Basra camiinde, "Ey Ebu Saîd! Bu hükümdarlar, insanların kanlarını

[2091] Bağdâdî, 16; Şehristânî, 107; Ebu Zehra, 89; Dûrî, 121; Hatiboğlu, **Hilafetin Kureyşliliği**, Ankara 2005, s. 61; Akbulut, 106-109
[2092] Câbirî, a.g.e., 601
[2093] İbn Ebi'l-Hadid**,** II, s.497
[2094] İbn Abdirabbih, IV, 147
[2095] Taberî, IV, 165-167; İbn Abdirabbih, IV, 173; İbnu'l-Esîr, II, 472-474
[2096] İbn Kuteybe**, İmâme**, I, 286-302
[2097] Taberî, V, 340
[2098] Câbirî, **İslam'da Siyasal Akıl**, 603

döküyorlar, malları alıyorlar, şunu şunu yapıyorlar, üstelik "işlerimiz Allah'ın takdiriyle oluyor" diyorlar dediklerinde Hasan Basrî "Allah düşmanları yalan söylemiş" demek suretiyle bu konudaki görüşlerini açıkça belirtmiştir.[2099] Bu söylemin, doğrudan doğruya Emevîlerin iktidarı elde tutmasını, yönetim tekelini ve mal toplamasını meşrulaştırdığı cebir ideolojisine yönelik olduğu açıktır. Hasan el-Basrî, Ma'bed el-Cühenî, Gaylan ed-Dımeşkî ve onlar gibi Emevîlerin yapıp ettiklerinden sorumlu olduklarını düşünenler, cebir ideolojisine karşı aklı devreye sokarak daha akılcı "kaderî" bir görüş benimsemiş ve bunu yaygınlaştırmaya çalışmıştır. Onların bu düşüncesiyle muhalefet yeni bir söylemle karşı karşıya gelmiştir. Bu söylem, insanların eylemlerinin onlar için zorunlu olmadığını, bunları kendi seçimleriyle yaptıklarını, dolayısıyla fiillerinden sorumlu olduklarını vurgulamaktadır.[2100] İşte bu, Emevî "cebir" ideolojisi, Haricî "tekfir" ideolojisi ve Şiî imamet mitolojisiyle aklın kuşatıldığı bir çağda; yepyeni bir aydınlanma söyleminin başlangıcı olmuştur.

Hasan Basrî'nin cebir ve ihtiyar sorununa karşı takındığı bu akılcı tutum; başkaldırı, silahlı muhalefet veya tam reddetme yerine, tartışmaya dayalı siyasî muhalefetin ortaya çıkmasına öncülük etmiştir.

c) Şiddet Olaylarının Edebiyata Etkisi

Şiddet olaylarının etkili olduğu önemli bir alan da Edebiyat olmuştur. Emevîler, kendilerine karşı her yolu deneyen ve bu çerçevede şairleri de kullanan muhalefete karşı, dönemin en önemli basın yayın aracı olan şairler, kıssacılar ve hatipleri kullanmışlar ve onları desteklemişlerdir.[2101]

Emevî halifeleri, kendileri de şiir ve belagati sevmelerinin yanında, baskı rejimlerini halka sevdirmek, halkı kendi hâkimiyetlerine yönlendirmek ve özendirmek veya düşmanlıklarını bitirmek için şairlere değer ve ikramda bulunmada çok ileri gitmişlerdir. Ünlü şair Ferezdak, Ehl-i Beyt'e karşı sempatisinin[2102] yanında Emevîleri övüp yüceltmek yoluyla onlardan birçok bağış ve ihsanlar almıştır.[2103] Bu nedenle, özellikle de kendilerini eleştiren şaire bağış ve cömertlikte bulunma işi için "kat-ı lisan" (dil kesme) tabirini kullanırlardı.[2104]

[2099] Câbirî, a.g.e., 603
[2100] Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, 102-107
[2101] Ahmed Emin, 251-252; Aycan - Sarıçam, 128. Emevîler döneminde şiir ve musiki ile ilgili olarak bkz. *İslam Toplumunda Eğlence Sektörünün Ortaya Çıkışı"* **AÜİFD**., XXXVIII, s.155-193
[2102] Ergin, Ali Şakir, *"Ferezdak*", **DİA**, XII, s.373
[2103] Zeydan, I, 733; Ergin, Ali Şakir, *"Ferezdak*", **DİA**, XII, s.373
[2104] Zeydan, I, 732

Emevîler, Arap'ın doğuştan getirdiği şiire meyil ve rağbetini, Peygamber soyu mensuplarına ve diğer muhaliflere karşı şairlerin dillerini bir silah gibi kullanıyorlardı. Bunun karşısında muhalifler de şairleri kullanıyorlar, fikirlerini ve düşüncelerini onlar vasıtasıyla yaymaya çalışıyorlardı. Şairler sadece devlet ya da onlara karşı olanlar için şiir söylememişler bunun yanında kendi kabilelerini, kendi görüşlerini ve kendi şehirlerini övücü sözler söylemişlerdir. İşte böyle bir ortamda çok önemli şairler ve onların ciltler dolusu şiirleri ortaya çıkmıştır. Bu durum, Cahiliye döneminde de çok önemli bir konumda olan Edebiyat'ı Emevîler döneminde zirveye çıkarmıştır.

Dönemin en önemli şairlerinden birisi Hemdanlı A'şa'dır. A'şa, İbnu'l-Eş'as'ın isyanına katılmış ve onunla birlikte askerlerin önünde yürüyerek şiirleri ile askerleri ve halkı devlet yönetimine karşı kışkırtmıştır.[2105] Bu savaşta İbnu'l-Eşas'ı hem şiirleriyle hem de bilfiil desteklemiş, İbnu'l-Eşas'ı öven ve Haccac'ı yeren şiirler söylemiştir. Haccac'ın askerleri tarafından ele geçirilerek Haccac'ın huzuruna çıkarılmış ve şiirleri yüzünden öldürülmüştür.[2106] A'şa, aynı zamanda Hâşimî taraftarıdır ve bundan dolayı başta Süleyman b. Surad olmak üzere Tevvabun hareketine katılanların öldürülmesi ile ilgili mersiyeler yazmıştır.[2107]

Mudar'ın şeyhi ve şairi olan Ferezdak, Ehli Beyt'e karşı sempatisinin[2108] yanında Emevîleri övüp yüceltmek yoluyla birçok bağış ve ihsanlar almıştır.[2109] Ferezdak da kabilesini övücü şiirler söylemiştir.[2110] Dönemin üç önemli şairi Ferezdak, Ahtal ve Cerir b. Atıyye arasındaki atışmaların asıl amacı rakip şairin hicv edilmesi olmakla beraber, bu aynı zamanda kendi kabilelerini övme olarak ortaya çıkmaktadır. Özellikle Cerir ile Ferezdak arasındaki atışmalar her iki şairin kabileleri arasındaki rekabetten kaynaklanmaktadır. Ferezdak ehli beyte olan sevgisini de gizlememiş, başta Zeynel Abidin olmak üzere onlar için methiyeler yazmıştır.[2111]

Bir diğer önemli şair olan Kumeyt b. Yezid el-Esedî, Beni Hâşim taraftarı olarak çok önemli bir kasidesi olan Haşimiyyat'ını yazmıştır. O aynı zamanda Mudar kabilesini tutar Yemene hücum ederdi.[2112] Kumeyt'in Yemen-Nizar asabiyetinde özel bir yer vardır.[2113] Kumeyt, Yemenli şair Hakîm b. Ayyaş el-Kelbî ile siyasi bir

---

[2105] A'şa'nın hayatı hakkında geniş bilgi için bakınız; Kılıç, Hulusi, "*A'şa Hemdan*", **DİA.**c.3, s.545
[2106] Belâzurî, **Ensâb,** VII, 385; İbn A'sem, IV, 107; Taberî, V, 178-180; İbnu'l-Esîr, III, 162-164.
[2107] Taberî, IV, 472-473; İbnu'l-Esîr, II, 643-644
[2108] Ergin, Ali Şakir, *"Ferezdak*", **DİA**, XII, s.373
[2109] Zeydan, I, 733; Ergin, a. g. m., 373
[2110] Ergin, a.g.m., 374
[2111] Ergin, a.g.m., 374
[2112] Isfehânî, XVIII, 6294-6297
[2113] Sarıçam, "Kumeyt b. Zeyd el-Esedî ve Haşimiyyatı-I-" **AÜİFD**, c.XXXVI, s.259

mücadeleye girmiştir. Kumeyt'in şairler arasında en ciddi muhalifi Hakîm'dir. Hakîm'in Beni Haşim ile Mudar kabilelerine dil uzatması üzerine 312 beyitten oluşan Yemen kabilelerini hicvetmek için "Hâşimiyyât"tan sonra meşhur "el-Müzehhebe" adlı kasidesini yazmıştır.[2114]

Kumeyt kabile asabiyetini ve şiirlerini, Beni Ümeyye'ye, Halid el-Kasri'ye ve Hakîm b. Ayyaş'a karşı silah olarak kullanmıştır. Asıl maksadı da Beni Ümeyye'ye ve Halid el-Kasrî'ye karşı ayaklanma hazırlıkları yapan Zeyd b. Ali'nin hareketine bu şekilde yardımcı olmaktı. Bunun için Kumeyt, kabile asabiyetini körüklemek suretiyle halkı Halid'e karşı tahrik etmiş ve Yemen taassubu olan valinin karşısına Mudar asabiyeti ile çıkmıştır.[2115] Hişam b. Abdulmelik, 117(735) Asım b. Abdullah'ı Horasan valiliğinden azlettikten sonra Irak genel valisi Halid el-Kasrî, kendi kardeşi Esed'i buraya ikinci kez vali olarak tayin ettiğinde Kumeyt, etkili bir kaside yazarak Horasan halkına göndererek onları Emevî devleti ve valileri aleyhine isyana teşvik etmiştir.[2116]

Suriye çölünde doğup büyüyen ve Kûfe'ye yerleşerek burada Harcîliği benimsemiş olan dönemin ünlü şairi Tırımmah ise şiirlerinde Harcîlikle birlikte Yemen kabileleri savunmuştur.[2117]

Diğer bir önemli şair de Cerir b. Atıyye'dir. Cerir Abdullah b. Zübeyr'le Emevîler arasındaki mücadelede İbn Zübeyr'i desteklemiştir. Ancak İbn Zübeyr'in ortadan kalkmasıyla Emevî halifeleri için methiyeler yazmıştır.[2118] O, Ferezdak ve Ahtal ile mücadele etmiş, bunun neticesinde halife Ömer b. Abdulaziz'in bile teveccühünü kazanmıştır.[2119] Cerir, Tağliboğullarının düşmanı olan Kaysoğullarını savunmuş, Tağliboğullarına mensup Ahtal ile mücadeleye girmiştir.[2120] Bu mücadelede Ahtal kendi kabilesini övücü şiirle söylemiştir.[2121] Yine aynı Tağlib Kays kabile savaşlarında Ahtal'ın yanı sıra Nufey' b. Saffar el-Muharibî ile Umeyr b. Hubabab da kabilelerinin üstünlüklerini anlatan ve onları rakiplari ile çatışmaya teşvik eden şiirler söylemişlerdir.[2122]

[2114] Isfehânî, XVIII, 6285; Horovitz, *"Kumeyt",* **İA,** VI, 1080; Sarıçam, a.g.m, 275
[2115] Sarıçam, agm, 277
[2116] Taberî, V, 432; Sarıçam, agm, 259, 283
[2117] Sarıçam, a.g.m., 274
[2118] Schaade, A., *"Cerir",* **İA,** III, 109; Tüccar, Zülfikar, *"Cerir b. Atıyye",* **DİA,** c.VII, s.412
[2119] Schaade, A., *"Cerir",* **İA,** III, 109
[2120] Müberred, II, 89; Lammens, H., *"Ahtal",* **İA,** I, 226-227; Yüksel, Azmi, *"Ahtal",* **DİA**, II, s.183-184
[2121] Belâzurî, **Ensâb,** VII, 62; İbnu'l-Esîr, III, 44, 49
[2122] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 64-65; İbnu'l-Esîr, III, 45-49

Dönemin önemli şairlerinden bir diğeri de Hıristiyan olan ve Abdulmelik döneminde sarayın resmi şairi unvanını alan Tağliboğullarına mensup Ahtal'dır. Ahtal, Ferezdak ve Cerir ile ciddi mücadelelere girmiştir.[2123] Bu mücadelede Ahtal kendi kabilesini övücü şiirle söylemiştir.[2124]

Şiirleriyle çeşitli grupları destekleyen şairler yanında, Edebiyata katkıda bulunan güzel konuşan ve şiirleriyle halkı etkileyen liderler de vardır. Bunlar da başta hitabet olmak üzere edebiyatın gelişmesine önemli katkılar sağlamışlardır. Haccac aynı zamanda çok iyi bir hatiptir. Onun başta Kûfe ve Basra camilerinde yaptığı konuşmalar olmak üzere eylemcilere karşı yaptığı konuşmalar çok güzel edebi örneklerdir. Buna karşılık Züfer b. Haris ve Ubeydullah b. Hurr gibi hükümete karşı harekete geçenlerden de hem güzel konuşmaları hem de bizzat kendi şiirleriyle halkı kışkırtma yoluna gidenler olmuştur.[2125]

[2123] Lammens, H., *"Ahtal",* **İA,** I, 226-227; Yüksel, Azmi, *"Ahtal",* **DİA**, II, s.183-184
[2124] Belâzurî, **Ensâb**, VII, 62; İbnu'l-Esîr, III, 44, 49
[2125] Belâzurî, **Ensâb,** VII, 31-35; Taberî, IV, 592-593; İbnu'l-Esîr, III, 25-27

SONUÇ

İnsanlık tarihi kadar eski olan ve günümüzde çok konuşulan konulardan biri haline gelen şiddet, birçok şekliyle her toplumda görülen bir olgudur. İnsanların şiddetten uzak bir toplumsal yapı oluşturması tarihte ender rastlanan bir durumdur. Şiddete başvurma, kişinin içindeki gayr-ı insanî yönün ağır basması ve onun davranışlarında egemen olmasının bir sonucudur. Baskı, eziyet, korkutma, sindirme, öldürme, işkence, cezalandırma ve başkaldırı gibi şiddet türleri, çeşitli şekil ve yoğunluğuyla Emevîlerde de karşımıza çıkmaktadır.

Emevîler dönemi incelendiğinde genel olarak iki tür şiddet uygulaması göze çarpmaktadır. Bunlardan birincisi, terörü de içeren ve doğrudan yönetimi hedef alan siyasî şiddet olaylarıdır. Bu tür şiddete başvuranlar doğrudan yönetimi hedef alarak yönetimi yıpratmak ve mevcut düzeni değiştirmek isterler. İkinci tür şiddet ise, bazen siyasî yön de içermekle birlikte doğrudan devleti hedef almayan, toplumun geleneksel sosyal kurumlarından, ilişkilerinden kaynaklanan ve kültürel değerleri ile beslenen şiddet eylemleridir. Bu tür şiddet hareketlerinin amacı ise yönetimi değiştirmek olmayıp, toplum içerisinde belirli bir mevki kazanmak ve yönetimde bazı avantajlar elde etmektir.

Emevîler dönemi şiddet olaylarının, kökleri çoğunlukla önceki dönemlere uzanan; yönetimden, ekonomik, siyasal ve toplumsal sorunlardan kaynaklanan birçok nedeni vardır. Emevîlerin hilafeti saltanata dönüştürmeleri, halifelerin yaşantıları ve dini-siyasi düşünceleri ile idarenin toplumu rahatsız eden bazı uygulamaları, şiddetin yönetimden kaynaklanan nedenleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Ekonomik nedenler, toplumsal değişim, halifelik (imamet) problemi, asabiyet, ırkçı politikalar ve siyasi grupların şiddet içeren anlayışları ise Emevîler dönemindeki şiddet hareketlerinin siyasi ve toplumsal nedenleri olarak görülmektedir.

Emevîler dönemi siyasi şiddet hareketleri arasında akla ilk gelen Haricîlerin gerçekleştirdikleri şiddet eylemleridir. Haricîler faaliyetlerini çoğunlukla; Kûfe, Basra, Musul ve Cezîre şehirleri başta olmak üzere Irak, Suriye, Hicaz ve Horasan bölgelerinde gerçekleştirmiştir. Haricîler, sayı ve güçlerinin yeterliliğine bakmaksızın yönetime ve halka karşı şiddet içeren davranışlarda bulunmuşlar, toplumun huzur ve istikrarını tehdit etmişlerdir.

Emevîler döneminde devlete karşı girişilen siyasi hareketlerden biri de Hz. Ali taraftarlarının eylemleridir. Bu tür eylemler de, Haricîlerde olduğu gibi çoğunlukla Irak bölgesinde gerçekleşmiştir. Hz. Ali taraftarlarının neden olduğu hareketlerin bir kısmı doğrudan Hz. Ali soyundan gelenlerin, diğer bir kısmı da Hz. Ali taraftarlarının liderlik ve öncülük ettiği eylemlerdir. Bu eylemlerde asıl amaç, elerinden gasp edildiği düşünülen yönetimi, asıl sahipleri olan Ehl-i Beyt'e tekrar iade etmektir. Emevî yönetimine muhalif olarak Hz. Ali taraftarları da eylemlerinde, bölgenin huzur ve güvenine olumsuz etkide bulunmuştur.

Devlet içinde cereyan eden iktidar mücadeleleri de siyasi içerikli şiddet hareketleridir. Emevî hanedanı içinde gerçekleşen taht kavgaları bunlar arasında önemli bir yer tutmaktadır. Çeşitli kabilelerin taraf tutması ile büyüyen kavgalar, çok şiddetli çatışmalara neden olmuş, sonuçta Emevî hanedanının varlığını tehdit edecek boyutlara ulaşmıştır.

İktidar mücadeleleri nedeniyle ortaya çıkan şiddet olayları arasında sayılabilecek diğer hareketler ise devlet görevlilerinin isyanlarıdır. Bu tür isyanların bir kısmı, yerel idarecilere karşı girişilen, itaatsizlikler ve karşı koyuşlardır. Bir kısmı da doğrudan idareye karşı girişilmiş hareketlerdir. Bu hareketlerin çoğu, Emevî yönetiminin uygulamalarından hoşnut olmayan halk tarafından da desteklenmiştir.

Emevîler döneminde siyasal şiddet hareketlerinin yanında bir takım toplumsal şiddet olayları da meydana gelmiştir. Bunlardan en önemlisi ve sonuç itibariyle en etkili olanı kabile çatışmalarıdır. Bu çatışmalar, kökenleri cahiliye dönemine kadar uzanan kabilecilik ruhunun yeniden ortaya çıkmasının bir neticesidir. Kabilelerin, ayakta durabilmek ve toplumda söz sahibi olabilmek için sarıldıkları asabiyet, kabile çatışmalarının en önemli nedeni olarak karşımıza çıkmaktadır. Kabile çatışmalarının kökeninde kan davalarının neden olduğu intikam duygusu da vardır. Bu çatışmalarda asıl hedef yönetimi ele geçirmek değil, yerel ve merkezî idarede daha fazla söz sahibi olmak ve muhalif kabilelerden intikam almaktır. Asabiyetin neden olduğu kabile çatışmaları, Basra ve Kûfe şehirleri başta olmak üzere Irak, Suriye ve Horasan bölgelerinde meydana gelmiştir. Kabile çatışmaları, toplumu kamplaştırarak birçok insanın ölümüne neden olmuştur.

Toplumsal şiddet eylemleri arasında, zamanla toplumsal bir sınıf olmaya başlayan mevâlinin karıştığı olaylar da vardır. Ancak, bu dönemde henüz siyasi bir grup olamayan mevâlinin bağımsız olarak ciddi eylemleri yoktur. Onlar daha çok, kendilerine karşı olumsuz uygulamalarda bulunan yönetime karşı isyan halindeki olan

gruplara yardımcı olmuşlardır. Kabile ve mevâli isyanları dışında Basralıların, maaşların kesilmesi nedeniyle çıkardıkları karışıklıklar gibi başka toplumsal olaylar da olmuştur.

Her yönetimin olduğu gibi, Emevîler için de en önemli husus, toplumsal istikrarı sağlamaktır. Emevî yönetimi, kendi varlığını tehdit eden ve toplumun huzurunu bozan şiddet olayları karşısında, aşırı güç kullanma da dâhil bütün yöntemlere başvurmuştur. Emevîlerin bu konudaki temel politikası; paranın iş gördüğü yerde konuşmaya, konuşmanın yettiği yerde kırbaca, kırbacın yettiği yerde kılıca gerek olmadığı prensibi olmuştur. Ancak Muâviye'nin koyduğu bu kural çok fazla uygulanmamış, baskı ve şiddet kullanarak muhalefeti bastırma ile şiddete karşı şiddet, en çok uygulanan yöntem olmuştur. Bunun yanına, eyleme dönüşmeyen fikirleri hoş görme ve çeşitli maddi imkânlar sağlayarak olayları engelleme gibi yöntemlere de başvurmuşlardır.

Emevîler döneminde yaşanan şiddet olaylarının toplumsal, siyasal, ekonomik ve kültürel birçok etkisi olmuştur. Şiddet olayları her şeyden önce, toplumsal huzuru tehdit ederek birlik ve beraberliğinin bozulmasına, kin ve nefret tohumlarının yayılarak toplumun kamplara ayrılmasına neden olmuştur. Şiddet olayları, toplumda siyasî görüşlerin gelişmesine etkisi yanında, siyasi iktidarın daha sert bir yönetim sergilemesine de neden olmuştur.

Şiddet olaylarının, ekonomik alanda da halka ve Emevî yönetimine ödettiği külfetli bir ekonomik maliyet olmuştur. Toplumsal alanda meydana gelen güvensizlik ticari hayata da yansımış; üretim azalmış, fiyatlar artmış, harcamalar artarken gelirler azalmıştır. Bunun sonucunda devletin mali politikasında önemli değişiklikler yapılması gerekmiştir.

Şiddet olaylarının kültürel alanda da çok önemli etkileri olmuştur. Birçok İslamî ilimin doğup gelişmeye başladığı bu dönemde yaşanan şiddet olayları, birçok dinî ve siyasî tartışmayı beraberinde getirmiştir. Bu tartışmalar ise Hadis, Kelam ve Edebiyat ilimlerinin gelişmesinde çok önemli katkılarda bulunmuştur.

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse, gücün aşırı bir şekilde kullanılması olan şiddet, Emevîler döneminde de belirgin bir şekilde var olmuş ve İslam toplumunun siyasî, dinî, ekonomik, toplumsal, edebî ve ruhî hayatı üzerinde derin izler bırakmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

Abdülmünim Mâcid, **et-Târîhu's-Siyâsî li'd-Devleti'l-Arabiyye, Asru'l-Hulefâi'l-Ümeviyyîn**, Kahire 1976

Abdüşşafi, Muhammed Abdülfettah, **el-Âlemü'l-İslâmî fi'l-Asri'l-Ümevî,** Kahire 1984

Ahmet Emin, **Fecru'l-İslam**, terc., Ahmet Serdaroğlu, Ankara 1976

Ahmed Muhtar Ömer, vd., **el-Mu'cemu'l-Arabiyyu'l-Esasî**, el-Munazzametu'l-Arabiyye, 1989

Abdülaziz es-Seâlebî, **Sukûtu'd-Devleti'l-Umeviyye ve Kıyâmu'd-Devleti'l-Abbâsiyye**, thk. Muhammed Hamâde es-Sâhilî, Beyrut 1995

Afşar, Timuçin, *"Şiddette Karşı Felsefe",* **Felsefe Dünyası Dergisi**, S. 8, Ankara (Temmuz)1993

Akbulut, Ahmet, **Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri**, İstanbul 1992

Aksoy, Muammer, *Şiddet Eylemleri ve İşkenceye Karşı Önlemler,* Ankara Barosu Dergisi, Ankara 1981, S. 1

Akyol, Taha, **Politikada Şiddet,** Ankara 1980

Akyüz, Vecdi, **Hilafetin Saltanata Dönüşmesi**, **Emevîlerin Kuruluş Devrinde İslam Kamu Hukuku,** İstanbul 1991

----------, Vecdi, **Hilafet'in Saltanata Dönüşmesi,** İstanbul 1992

Altuğ, Yılmaz, **Terörün Anatomisi**, İstanbul 1995

Ammârâ, Muhammed, **el-İslam ve Felsefetü'l-Hükm**, Beyrut 1979

Apak, Adem, **Asabiyet ve Erken Dönem İslam Siyasi Tarihindeki Etkileri**, İstanbul 2004

Atatürk Kültür, Dil Tarih Yüksek Kurumu, **Türkçe Sözlük**, Ankara 1988

Atçeken, İsmail Hakkı, **Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdulmelik,** Ankara 2001

Ateş, Abdurrahman, **Kur'an'a Göre Dinde Zorlama ve Şiddet Sorunu**, İstanbul 2002, s.22;

Atvan, Hüseyin, **el-Fıraku'l-İslâmiyye fî Bilâdi'-Şâm fi'l-Asri'l-Umevî**, Beyrut 1986

----------, **eş-Şûrâ fi'd-Devleti'l-Ümevî**, Beyrut 1990

Avery, Robert, Bezmez, Serap, Anna G. Edmonds, Yaylalı Mehlikaya, **İngilizce Türkçe Redhouse Sözlüğü**, İstanbul 1999

Aycan, İrfan, **Hicri İlk Üç Asırda Zübeyrî Ailesinin Siyasi ve İlmi Hayattaki Yeri**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1984

----------, **Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebi Sufyan,** Ankara 2001

----------, *"Haccac b. Yusuf es-Sekafi"*, **DİA**, c.XIV, s.427

----------, *"İslam Toplumunda Eğlence Sektörünün Ortaya Çıkışı"* **AÜİFD**, XXXVIII, (1998), s.155-193

----------, "*Emevi İktidarının Devamında Sakif Kabilesinin Rolü",* **AÜİFD**, c.XXXVI, (1997), s.125-126

Aycan, İrfan- Sarıçam, İbrahim, **Emevîler,** Ankara 1993

Aydın, Mustafa, **İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenişi**, İstanbul, 1991,

Aydınlı, Abdullah, "*İbn Ebu Leyla, Abdurrahman*", **DİA,** c.19, s.435-436

Balcıoğlu, İbrahim, **Şiddet ve Toplum**, İstanbul 2001

Bağdâdî, Ebu Mansur el-Kaahir, (429/1037), Mezhepler Arasındaki Farklar, çev., E. Ruhi Fığlalı, Ankara 1991

Baş, Eyüp, "*Aşûre Günü, Tarihsel Boyutu ve Osmanlı Dinî Hayatındaki Yeri Üzerine Düşünceler"*, **AÜİFD,** c. XLV/1 (2004), s.167-190

Bayraktar, Köksal, **Siyasal Suç,** İstanbul 1982

Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Cabir (279/892) **Futûhu'l-Buldan,** Beyrut 1987

----------, **Ensabü'l-Eşraf,** I-IX thk. Süheyl Zekkâr vd., Beyrut 1996

Bozkurt, Nebi, ***"Hucr b Adi", DİA***, XVIII, s.277

Bozkurt, Nahide, **Oluşum Sürecinde Abbasî İhtilali**, Ankara 2000

Buharî, Ebu Muhammed b. İsmail b. İbrahim (276/870), **Sahihu'l-Buharî**, I-VIII, İstanbul 1992

Büker, Seçil- Kıran, **Reklamlarda Kadına Yönelik Şiddet**, İstanbul., 1999

Câbirî, Muhammed Ahmed, **İslam'da Siyasal Akıl,** çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 1997

Câhız, el-**Beyân ve'Tebyîn,** thk. A. Muhammed Harun, I-IV, Kahire 1948

Canikli, İlyas, **Hadislere Göre Yöneticilere İtaatin Sınırları,** Ankara 2004

Coser. L.A, **The Functions of Social Conflict,** New York 1967

Çağrıcı, Mustafa, *"Asabiyet"*, **DİA**, c.III, s.453

Çelik, İbrahim, **Kur'an Işığında Hoşgörü ve Şiddet**, Bursa 2001

Delice, Ali **Mervan b. Muhammed ve Emevî Devletinin Yıkılışı** (Basılmamış Doktora Tezi), Konya 1999

Demircan, Adnan, **Hariciler'in Siyasi Faaliyetleri,** İstanbul 1996

----------, **İslam Tarihinin İlk Asrında Arap-Mevali İlişkisi,** İstanbul 1996

----------, **İslam Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi**, İstanbul 1996

Denker, M.Sami, **Uluslararası Terör**, İstanbul 1997

Dîneverî, Ebu Hanife Ahmed Davud (282/895), **Ahbâru't-Tıvâl,** thk. Abdulmun'im Amir, by. trs

Doğan, Mehmet, **Büyük Türkçe Sözlük***,* İstanbul 1996

Dönmezer, Sulhi: *"Çağdaş Toplumda Şiddet ve Mafia Suçları",* **Cogito**, (Kış-Bahar 1996) S. 6-7,

Dûrî, Abdulaziz, **İlk Dönem İslam Tarihi**, çev. Hayrettin Yücesoy, İstanbul 1991

Ebu Mihnef, Lut b. Yahya**, Maktelu'l- Huseyn,** Bağdat 1977

Ebu Zehra, Muhammed, **İslam'da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi,** Çev. Ethem.R.Fığlalı-Osman Kesikoğlu, İstanbul 1970

Ebu Yusuf, Yakub b. İbrahim (182/798), **Kitâbu'l-Harâc**, trc. Muhammed Ataullah, Sadeleştiren; İsmail Karakaya, Ankara 1982

Ercan, Ferhan**, Dinsel Şiddet**, İstanbul 1997

Ergil, Doğu, **Türkiye'de Terör ve Şiddet**, Ankara 1980

----------, *"Şiddetin Kültürel Kökenleri",* **Bilim ve Teknik**, (2001) S. 399

Ergin, Ali Şakir, *"Ferezdak*", **DİA**, XII, s.373-375

Erten, Yavuz- Ardalı, Cahit , "*Saldırganlık Şiddet ve Terörün Psiko-sosyal Yapıları"*, **Cogito** (Kış-Bahar 1996) S. 6-7

Eskicioğlu, Osman, "*Ebu'l Bahteri, Said b. Firuz"* **DİA,** c.X, s. 296-297

Ezherî, Ebu Masur Muhammed b. Ahmed, **Tehzibu'l- Luga,** Mısır, 1964,

Fayda, Mustafa, *"Abdurrahman b. Halid b. Velid"* **DİA,** c., I, s. 162-163

Fazlurrahman, **İslam,** çev. Mehmd Dağ- Mehmet Aydın, Ankara 2004,

Fığlalı, **Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri**, İstanbul 1995

---------, **İbadiye'nin Doğuşu ve Görüşleri***,* Ankara 1983

---------, "*Hariciler"* **DİA,** c.XVI, s.169

----------, "*Hasan",* **DİA,** c.XVI, s.283

Fîrûzabâdî, Mecdûddin Muhammed b. Yakub (817/1414), **el-Kâmusu'l-Muhit**, thk. Muhammed Naim, Beyrut 1993

Gölcük, Şerafeddin, **Kelam Tarihi**, Konya 1992

----------, *"Cehm b. Safvân",* **DİA**, c.VII, 233-234

Graham, H.D, Gurr, T.r, **The History of Violence in America**, New York, 1969

Gurr, Robert Ted, **Why Men Rebel***,* Princeton 1971

Güler, İlhami, *"Kur'an'da 'Cihad'ın Teoloji-Politiği"* **İslamiyât,** V(2002), Sayı 1, 75-90

Güneş, Abdulbaki, *"Kur'ân Işığında Şiddet Sorununa Bir Bakış",* **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi,** c. V (2005), S. 3, s.8

The Grolier İnternational Dictionary*,* I-II, Maynard 1987

H.Kennedy, **The Prophet and The Age of The Caliphates, The İslamic Near East from the Sixth to The Eleventh Century,** New York 1986

Halife b. Hayyât (240/854), **Târih,** thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Riyad 1985

Halil, İmaduddin, **İslam Tarihi Bir Yöntem Araştırması,** çev; Ubeydullah Dalar, İstanbul 1985

Hammâş, Necde, **eş-Şam fi Sadri'l-İslam**, Beyrut 1987

Hatiboğlu, M. Said, **Müslüman Kültürü Üzerine**, Ankara 2004

----------, **Hilafetin Kureyşliliği**, Ankara 2005

----------, Mehmet Said, **Hz. Peygamber'in Vefatından Emevîler'in Sonuna Kadar Siyasi İctimai Hadiselerle Hadis Münasebetleri**, (Basılmamış Doçentlik Tezi), Ankara 1968

Hazır, Hayati, **Siyasal Şiddet ve Terörizm***,* Ankara 2001

Hitti, Philip, **Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi**, I-II, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1989

Horovitz, J. "Kumeyt" **İA,** VI, 1080-1081

İbn A'sem, Ebu Muhammed Ahmed 314/926), **el-Futûh,** I-IV, Beyrut 1986

İbn Abdirabih, Ahmet b. Muhammed(327/939), **el-Ikdu'l-Ferid**, I-IX, Beyrut 1983

İbn Amir, Salim İbrahim , *"Tedhiş ve Terör",* (A. Dilipak'ın **Terörizm** adlı eseri içinde İstanbul 1985)

İbn Ebi'l-Hadîd**,** Ebû Hamid İzzuddin Abdulhamid (655/1257)**, Şerhu Nehci'l-Belâğa,** I-XX**,** Kahire ty,

İbn Fâris, Ebu Huseyin Ahmed (395/1004), **Mu'cemu Mekayisi'l- Luga**, I-VI, Beyrut, tsz.

İbn Habîb, Ebu Cafer Muhammed (245/859), *"Esmau'l-Muğtâlin min'el-Eşrâf fi'l-Cahiliyye ve'l-İslam,"* (**Nevâdiru'l-Mahtûtât'**ın içinde, thk. Abdusselam Harun, I-II, Beyrut 1991, II, s.121-297

İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed (808/1405), **Mukaddime**, I-II, çev, Halil Kendir, İstanbul 2004

----------, **Kitabü'l-Iber ve Dîvânü'l-Mübtede-i ve'l Haber,** nşr. Halil Şehhâde vd., Beyrut 1988

İbn Hanbel, Ahmed Muhammed, (241/855)**Müsned,** I-VI, İstanbul 1992

İbn Kesir, Ebu'l-Fida İsmail ed-Dımeşki (774/1372), **el-Bidaye ve'n-Nihaye** thk. Muhammed el-Bakai, Beyrut 1996**,** I-X

İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim (276/828), **el-İmâme ve's-Siyâse,** thk. Muhammed Mahmud er-Râfiî, I-II, Mısır 1904

----------, el-Meârif, trc. Hasan Ege, İstanbul trs.

----------, Uyûnu'l-Ahbâr, I-II, Kahire 1925

İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemaleddin (771/1369), **Lisânu'l –Arab,** I-XV, Beyrut, tsz,

İbn Murtaza, Ahmed b. Yahya (840/1437), **Tabakâtu'l-Mûtezile**, Beyrut 1961

İbn Sa'd, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim, **Tabakâtu'l-Kübrâ,** I-IX, Beyrut trs,

İbnü'l-Cevzî, Ebul Ferec Abdurrahman b. Ali 597/1200), **el-Muntazam fi Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem,** thk. Abdülkarir Atâ, Beyrut 1992

----------, el-Mevzûât, I-II, Medine 1966

İbnu'l-Esîr, İzzuddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed**, el-Kâmil fi't-Târih,** I-IX, Beyrut 1994

İbnu'l-Verdî, Zeynuddin Ömer b. Muzaffer (749/1348), **Târih,** Beyrut 1996

İsfehânî, İmam Ebu'l- Ferec Ali b. Hüseyin, (357/967), **Kitâbu'l-Egânî**, I-XXXI, Kahire 1970

Kandemir, M.Yaşar, *"Hadis",* **DİA,** c.XV, s.27-64

----------, *"Abdullah b. Ömer b. Hattab",* **DİA,** c.1, s.127

Kafafi, Muhammed, "*Ebu Sa'id Muhammed b. Sa'id el-Ezdî el-Kalhatî'ye Göre Hariciliğin Doğuşu*", çev.; Ethem Ruhi Fığlalı, **AÜİFD,** Ankara 1972, XVIII, 177-191

Kapani, Münci, **Politika Bilimine Giriş**, Ankara 1983

Keane, John, **Şiddetin Uzun Yüzyılı,** Çev: Bülent Peker, Ankara1998

Keleş, Ruşen-Ünsal, Artun: **Kent ve Siyasal Şiddet**, Ankara 1982

Kılıç, Hulusi "*A'şa Hemdan*", **DİA,** c.III, s.545

Kılıç, Ünal, **Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid b. Muaviye**, İstanbul 2001

Kocacık, Faruk, *"Şiddet Olgusu Üzerine",* **CÜİİBFD,** c.II, s.1

Kışlalı, Ahmet Taner, **Öğrenci Ayaklanmaları**, İstanbul 1974

Koçyiğit, Talat, **Hadîs Tarihi**, Ankara 1988

Köknel, Özcan, **Bireysel ve Toplumsal Şiddet**, İstanbul 2000

Küçükaşçı, Mustafa Sabri, *"Hare Savaşı",* **DİA**, c.XVI, s.245

Lammens, H., *"Ahtal",* **İA,** I, 226-227

----------, *"Muaviye",* **İ.A,** VIII, 439

----------, "*Kelb*", **İA,** VI, 548

Lewis, Bernard, **Tarihte Araplar,** çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 2000

Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin (346/956), **Mürûcü'z-Zeheb ve Medâinu'l Cevher**, I-IV, Kahire 1964

Meydan Laurese, İstanbul, 1980,

Michaud, Yves, **Şiddet,** çev: Cem Muhtaroğlu, İstanbul 1991

Milgram, St., **Obedience to Authority**, Newyork, 1974

Mils, C. Wright, **The Pover Elite**, Newyork 1956

Moses, Rafael, *"Şiddet Nerede Başlıyor?",* çev. Ayşe Kul, **Cogito,** İstanbul, 1996, sayı: 6-7, Kış-Bahar, s. 23

Mustafa, İbrahim Zeyyat, Ahmet Hasan-Abdulkadir, Hamid Neccar, Muhammed Ali, **el-Mu'cemu'l-Vasit,** I-II, İstanbul 1992

M. Mahir Hamâde, **Dirâsetün Vesakıyyetün li't-Tarihi'l-İslâmiyyi ve Masâdirihi min Ahdi Benî Ümeyye hatte'l-Fethi'l-Osmânî li Suriye ve Mısr,** Beyrut 1988

Müberred, Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezid (Ö.285) **el-Kamil fi'l-Luga ve'l-Edeb**, I-II, Beyrut 2002

Müslim, Ebu'l-HuseynMüslim b. Haccac (261/875), **Sahihu Müslim**, I-VI, İstanbul 1992

Nass, İhsan, **el-Asebiyyetü'l-Kabeliyye ve Eseruha fi'ş-Şi'ri'l-Emevîyye**, Beyrut 1964

Nebih, Âkil, **Târîhu Hılâfeti Benî Ümeyye**, Dımaşk 1975

Nieburg, H.L, **Uses of Violence, Journal of Conflict Resolution**, Mart 1963

Nevin A. Mustafa**, İslam Siyasî Düşüncesinde Muhalefet,** çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 1990

Onat, Hasan, **Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği,** Ankara 1993

Özaydın, Abdulkerim, *"Eşdak",* **DİA,** XI, 460-461

----------, "*Halid b. Abdullah el-Kasrî*", **DİA**, c. XV, s. 282

Özkuyumcu, Nadir, *"Haris b. Süreyc"*, **D.İ.A**, c.XVI, s.201

Öz, Mustafa, *"Ca'fer es-Sâdık",* **D.İ.A**, VII, 1-3

----------, *"Ca'd b. Dirhem",* **DİA**, VI, 542-543

Riyad İsa, **en-Niza' Beyne Efrâdi'l-Beyti'l Ümeviyyi ve Devruhû fî Sükûti'l-Hılafeti'l-Ümeviyye,** by. 1985

Safvet, Ahmed Zeki, **Cemheretü Resâili'l-Arab,** Beyrut 1937

Sarıçam, İbrahim, **Emevî - Haşimi İlişkileri**, Ankara 1997

----------, "Kumeyt b. Zeyd el-Esedî ve Haşimiyyatı-I-" **AÜİFD**, c. XXXVI, (1997) s.255-296

Schaade, A., *"Cerir",* **İA,** c.III, s.109

Sibâî, Mustafa, **İslam Hukukunda Sünnet**, Çev, Kamil Tunç, İstanbul 1989

Şakir, Mahmut, **Târîhu'l-İslam**, Beyrut 1991

Şehristânî, Muhammed b. Abdulkerim, (548/1153), **el-Milel ve'Nihal,** çev, Muharrem Tan, İstanbul 2006

Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr (310/922), **Tarihu'l-Umem ve'l-Muluk (Tarihu't-Taberi),** I-VII, Beyrut 1989

Takkuş, Muhammed Süheyl**, Tarihu'd-Devletil-Ümeviyye,** Beyrut 1996

Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b. İsa (279/892), **Sünen**, I-VI, İstanbul 1992

Topaloğlu, Bekir, **Kelâm İlmi Giriş**, İstanbul 1996

Tunç, Cihat, *"Gaylan ed-Dımaşkî",* **DİA,** c.XIII, s.414-415

Tüccar, Zülfikar, *"Cerir b. Atıyye",* **DİA,** c.VII, s.412

Türkdoğan, Orhan, **Sosyal Şiddet ve Türkiye Gerçeği**, Ankara 1985

Üçok, Bahriye, **Emeviler-Abbasiler,** Ankara 1979

Ünsal, Artun, "*Genişletilmiş Bir Şiddet Tipolojisi",* **Cogito, (**Kış-Bahar 1996) s. 6-7,

Vakidî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer(207/822) **Kitâbu'l- Megâzi**, thk.Marsden Jones, I-III, Beyrut 1984

Vekil, M. Seyyid **el-Ümeviyyun Beyne'ş-Şark ve'l-Garb**, Beyrut 1995

Vloten, Gerlof Van, **Emeviler Devrinde Arab Hâkimiyeti, Şia ve Mesih Akideleri Üzerne Araştırmalar**, Ankara 1986

Wehr, Hans, **A Dictionary of Modern Written Arabic**, Wiesbaden 1980

Watt, W. Motgomery, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, çev. E. Ruhi Fığlalı, Ankara 1981

----------, **İslamda Siyasal Düşüncenin Oluşumu,** çev. Ulvi Murat Kılavuz, İstanbul 2001

----------, **Free Will and Predestination in Early İslam**, London 1948,

Wellhausen**,** Julius, **Arap Devleti ve Sükûtu,** çev. Fikret Işıltan, Ankara 1963

----------, **İslamiyet'in İlk Devrine Dini- Siyasi Muhalefet Partileri,** çev. Fikret Işıltan, Ankara 1996

Ya'kubi, Ahmed b. Ebi Yakub. Cafer (İbn Vazıh) (294/897), **Tarihu'l-Ya'kubi,** I-II, Beyrut 1993

Yakupoğlu, M.Mukadder*,* **Ahlak ve Şiddet**, İstanbul 1997

Yıldız, Hakkı Dursun, "*Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm"*, **DİA**, c. I, s. 45

----------, "*İbnu'l-Eş'as, Abdurrahman b. Muhammed",* **DİA,** c.XXI,s.33

Yıldız, Harun, **Din Siyaset ve İdeoloji - Haricilik Düşüncesinin Doğuşu,** Samsun 1999

Yiğit, İsmail, *"Emeviler***", DİA,** c. XI, s.94.

Yüksel, Azmi, *"Ahtal",* **DİA**, c. II, s.183-184

Zebîdî, Muhammed Murtaza el- Hüseyni, **Tâcu'l –Arus***,* Beyrut, tsz,

Zehebî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed, (748/1347), **Tarîhu'l-İslam,** I-IV, Kahire 1947

Zetterstéen, K.V., "*Yusuf b. Ömer",* **İA,** c.XIII, s. 440

Zeydan, Corci, **İslam Uygarlıkları Tarihi,** I-II, çev, Nejdet Gök, İstanbul 2004

TEZ ÖZETİ

ÇAKIRTAŞ, Mehmet, "Emevîler Dönemi Şiddet Hareketleri", Danışman, Prof. Dr. İrfan AYCAN, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları (İslam Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara 2007, 329+VI Sayfa.

Konu, Emevîler döneminde meydana gelen şiddet hareketleri; nedenleri, bunlara karşı uygulanan politikalar ve etkilerinin incelenmesi şeklinde ele alınmıştır. Çalışmamız giriş ve beş bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde, kaynaklar ve metot hakkında bilgi verildikten sonra "şiddet"in kelime ve terim anlamları açıklanarak kaynakları üzerinde durulmuş ve şiddet-devlet ilişkisi incelenmiştir.

Birinci bölümde, Emevî toplumunda şiddetin kökenleri araştırılmıştır. Söz konusu dönemde şiddetin, yönetimden kaynaklanan nedenlerin yanında ekonomik, toplumsal ve siyasal sebeplerin olduğu tespit edilmiştir.

İkinci bölümde, devlete karşı gerçekleştirilen şiddet hareketleri araştırılmış, bu dönemde faaliyet gösteren başta Hariciler olmak üzere Hz. Ali taraftarlarının gerçekleştirdikleri şiddet hareketleri incelenmiştir.

Üçüncü bölümde, toplumsal şiddet olayları ele alınmıştır. Bu çerçevede kabile çatışmaları, mevali isyanları ile bu grubun karıştığı olaylar ve diğer toplumsal hareketlere yer verilmiştir.

Dördüncü bölümde, Emevî hanedanındaki taht kavgaları ile devlet görevlilerinin isyanlarını içeren iktidar mücadeleleri incelenmiştir.

Beşinci bölümde ise şiddet olaylarına karşı devletin uyguladığı politikalar ve bunların toplumsal, siyasal, ekonomik ve kültürel etkileri araştırılmıştır.

Sonuçta, şiddetin Emevîler döneminde de belirgin bir şekilde var olduğu ve toplumunun siyasî, dinî, ekonomik ve sosyal hayatı üzerinde derin izler bıraktığı tespit edilmiştir.

ABSTRACT

ÇAKIRTAŞ, Mehmet, "Violence Movements at the Umayyad Period", Doctorate's Thesis, Adviser, Prof. Dr. İrfan AYCAN, Ankara University, Institution of Social Sciences, Main Discipline of History and Arts of Islam (History of Islam), Ankara 2007, 329+VI Pages.

The subject: It was handled to analyse to violence movements occurring in Umayyad Period, its reasons, policies which was applied against them and influences. Our study became introduction and five chapters.

In introduction chapter, after it was informed about sources and method, it was explained to meanings of word and term. It was emphasized to sources. It was analysed to violence-state connection.

In first chapter, it was searched to sources of violence in Umayyad community. In the said period, it was confirmed to both reasons sourcing from government and economic, social and political reasons of force.

In second chapter, it was searched to acts of force which was actualized. It was analysed to acts of force which sympathizers of Hz. Ali actualized especially Exteriors which showed activity in this period.

In third chapter, it was handled to communal violence events. In this field, it was given away to tribe conflicts, slave rebellions and events which this group interfused and other communal activities.

In fourth chapter, it was analysed to rulership combats involving to throne fights in Umayyad dynasty and rebellions of government on duty.

In fifth chapter, it was searched to policies which government enforced against violence events and communal, political, economic and cultural influences of these.

Consequently, it was confirmed that violence was in Umayyad period markedly and it stamped in political, religious, economic and social life of community.

TEZ ÖZETİ

ÇAKIRTAŞ, Mehmet, "Emevîler Dönemi Şiddet Hareketleri", Danışman, Prof. Dr. İrfan AYCAN, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları (İslam Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara 2007, 327+VI Sayfa.

Konu, Emevîler döneminde meydana gelen şiddet hareketleri; nedenleri, bunlara karşı uygulanan politikalar ve etkilerinin incelenmesi şeklinde ele alınmıştır. Çalışmamız giriş ve beş bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde, kaynaklar ve metot hakkında bilgi verildikten sonra "şiddet"in kelime ve terim anlamları açıklanarak kaynakları üzerinde durulmuş ve şiddet-devlet ilişkisi incelenmiştir.

Birinci bölümde, Emevî toplumunda şiddetin kökenleri araştırılmıştır. Söz konusu dönemde şiddetin, yönetimden kaynaklanan nedenlerin yanında ekonomik, toplumsal ve siyasal sebeplerin olduğu tespit edilmiştir.

İkinci bölümde, devlete karşı gerçekleştirilen şiddet hareketleri araştırılmış, bu dönemde faaliyet gösteren başta Hariciler olmak üzere Hz. Ali taraftarlarının gerçekleştirdikleri şiddet hareketleri incelenmiştir.

Üçüncü bölümde, toplumsal şiddet olayları ele alınmıştır. Bu çerçevede kabile çatışmaları, mevali isyanları ile bu grubun karıştığı olaylar ve diğer toplumsal hareketlere yer verilmiştir.

Dördüncü bölümde, Emevî hanedanındaki taht kavgaları ile devlet görevlilerinin isyanlarını içeren iktidar mücadeleleri incelenmiştir.

Beşinci bölümde ise şiddet olaylarına karşı devletin uyguladığı politikalar ve bunların toplumsal, siyasal, ekonomik ve kültürel etkileri araştırılmıştır.

Sonuçta, şiddetin Emevîler döneminde de belirgin bir şekilde var olduğu ve toplumunun siyasî, dinî, ekonomik ve sosyal hayatı üzerinde derin izler bıraktığı tespit edilmiştir.

ABSTRACT

ÇAKIRTAŞ, Mehmet, "Movements of Violence at the Umayyad Period", Doctorate's Thesis, Adviser, Prof. Dr. İrfan AYCAN, Ankara University, Institution of Social Sciences, Main Discipline of History and Arts of Islam (History of Islam), Ankara 2007, 327+VI Pages.

The subject: It was handled to analyse to violence movements occurring in Umayyad Period, its reasons, policies which was applied against them and influences. Our study became introduction and five chapters.

In introduction chapter, after it was informed about sources and method, it was explained to meanings of word and term. It was emphasized to sources. It was analysed to violence-state connection.

In first chapter, it was searched to sources of violence in Umayyad community. In the said period, it was confirmed to both reasons sourcing from government and economic, social and political reasons of force.

In second chapter, it was searched to acts of force which was actualized. It was analysed to acts of force which sympathizers of Hz. Ali actualized especially Exteriors which showed activity in this period.

In third chapter, it was handled to communal violence events. In this field, it was given away to tribe conflicts, slave rebellions and events which this group interfused and other communal activities.

In fourth chapter, it was analysed to rulership combats involving to throne fights in Umayyad dynasty and rebellions of government on duty.

In fifth chapter, it was searched to policies which government enforced against violence events and communal, political, economic and cultural influences of these.

Consequently, it was confirmed that violence was in Umayyad period markedly and it stamped in political, religious, economic and social life of community.